

.....
282.053

OSZK

GIBBON

A

RÓMAI BIRODALOM

4

.....
282.053

OSZK

A
RÓMAI BIRODALOM

HANYATLÁSÁNAK ÉS BUKÁSÁNAK

TÖRTÉNETE.

IRTA

GIBBON EDVÁRD,

AZ ANGOL EREDETIBŐL

ÁTDOLGOZTA

HEGYESSY KÁLMÁN.

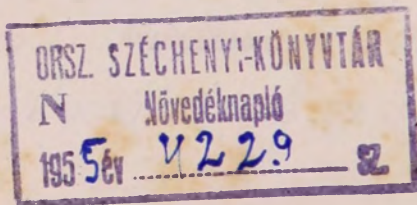
I. KÖTET.

PEST, 1868.

R Á T H M Ó R.

282053

PEST, 1868.

Nyomatott K o c s i Sándor által (Érkövy, Galgóczy és Kocsi nyomdájában).
Haltér és aldunasor sarkán 9. sz.

Gibbon Edvárd élete.

Ámbár egy körülmény sem lehet egészen érdektelen, mely valamely kitűnő egyéniség történetével van összefüggésben: mind a mellett hasznosság szempontjából meg kell engednünk, hogy csupán a kiemelkedett vonások érdeemesek leginkább a megemlékezésre. Az életíró jelen esetben el van látva a legkifogástalanabb anyagokkal, és alig van egyéb tennivalója, mint gondosan és pontosan részletezni azt, a mi már bőségesen le van írva.

Gibbon, a mint saját emlékiratában előadja, Putneyben született Surry megyében 1737. ápril 27-kén. Nagyatyja Edvárd, kezdetben adóbiztos, később pedig a dél tengeri társulatnál igazgató volt. Ez utolsó állásában azon szerencsétlenség érte, hogy elvesztette javainak nagy- s hirnevének is jelentékeny részét, noha unokája őt az e társulat által felhozott súlyos vádak ellenében igazolni igyekezett. Ügyessége s hitele által sikerült neki vagyonát visszaszerezni, de fiának, (kinek neve szintén Edvárd volt) mivel házassági összeköttetését nem helyeselte, vagyonának csak csekély részét hagyta. Edvárd két ízben volt parlamenti tag, és Sir Robert Walpole-al szemben határozott ellenzékét képezett. Porten Judithot, egy tiszteletreméltó londoni kereskedő leányát vette nőül, ezzel hat fiut s egy leányt nemzett, kik mind korán haltak el, kivéve életrajzunk hősét. Rendkívül gyenge testalkata kétségessé tette életbenmaradását, és hogy a családban az ősi Edvárd név fenmaradjon, atyja minden következő fiúnál megújította azt. Hálásan emlékezik meg

szerzőnk nagynénjéről Porten Katalinról gyengéd gondoskodása miatt, melylyel gyámoltalan ifjúsága iránt viseltetett.

Irni s olvasni otthon tanult, s hét éves korában Kirkby János gondjaira bízott, ki tizennyolcz hónapig teljesítette a házi nevelő kötelmeit; tőle tanulta szerzőnk az angol s latin nyelvek alapvonalait, de a szerencsétlen ember egy alkalommal elfeledte imádság közben György király nevét megemlíteni, miért az öreg Gibbon — merő buzgalomból — elbocsátotta őt. Ezután Edvárdot a Themse melléki Kingstonba küldötték, hol gyakori betegség szakította meg tanulmányait; két évre rá anyja meghalt, s ismét haza vitték, hol nagynénje ugyanazon gonddal művelte elméjét, melylyel őt előbb testi gyengeségében ápolta. „Búskomoly örömet okoz nekem“ — mondja szerzőnk — „e kitünő nő iránti elismerésem ismétlése, ki igazi anyja volt elmémnek, valamint egészségemnek. . . . Szives tanításainak tulajdonitom az olvasás iránti korai s legyőzhetlen szeretetemet, melyet India minden kincseért sem adnék. Mielőtt a kingstoni iskolát elhagytam, jól megismerkedtem Pope Homerjával, és az arab éjek regéivel, mely könyveket az emberi szokások és különös csodák megindító rajza mindig vonzóvá teend. Pope Homerjáról Dryden Virgiliusára könnyű volt az átmenet, de az ájtatos Aeneas nem igen ragadta meg képzelődésemet, s nekem több örömet szereztek Ovidius metamorphosisai, különösen Phaëton bukása, s Ajax és Ulysses beszédei. Nagyatyám menekülése csinos könyvtárának ajtait nyitotta meg előttem, s én átforgattam az angol költészet, rege, történelem s útleírások lapjait.“

Anyja halála után nemsokára egy más fontos esemény érte családját: nagyatyja megbukott, s rögtön elrejtőzött, míg leánya — szerzőnk érdemes nagynénje, ki a negyvenedik évet meghaladta, — inségre jutott. De emelkedetebb szelleme nem engedte, hogy rokonainak bőkezűségétől függő életet éljen, és kosztos házat nyitott a westminsteri tanulók számára. Edvárd

elkisérvén őt, az iskolába fölvétetett, de ismét áldozata lett gyenge testalkatásának, minél fogva Porten kisasszony az orvosok tanácsára a bathi fürdőkbe kísérte őt. „Azt hitték“ — mondja ő, — „hogy egész életemre tanulatlan nyomorék maradok, de a mint a tizenhatodik év felé közeledtem, a természet előnyömrre fejtette ki titokszerű erejét: alkatom megerősbült, s gyengességem elenyészett. Váratlan üdülésem ismét reményt nyújtván neveltetésem sikeréhez, Esherbe vittek Surry megyében, tiszteletes Philip Ferencz házába, de ez többre becsülte London örömeit, mint tanítványai oktatását.“ E mulasztás és elhanyagolás miatt atyja Oxfordba vitte őt, s itteni tartózkodásáról jeles történetírónk többek közt a következő érdekes adatokat közli:

„Csapongó vágyaim fokonkint a történelmi tér felé irányultak, a mint az „Egyetemes történelem“ kötetei időszakonkint megjelentek. E páratlan mű, és Hearne „Ductus Historicus“ czímű értekezése a görög és római történészek közé vezetett. Mindazt, a mit feltalálhattam, mohón fölemésztettem, Littlebury csonka Herodotusától és Spelman értékes Xenophonjától kezdve, egész Gordonnak pompás Tacitusáig, és az utolsó század kezdetének töredékes Procopiusáig. Ennyi sok ismeretnek olcsó megszerzése megerősített a nyelvek tanulása iránti idegenkedésemben. A régi világból átléptem az ujba; a sok nyers göröngy között ugyanannyi novellát emésztettem meg, s ugyanazon mohó étvágygyal nyeltem el India és China, Mexicó és Peru leírásait.“

„Első bevezettetése a történelembé, mely ez időtől fogva életemnek oly sok évét igénybe vette, egy véletlennek tulajdonítandó. 1751. év nyarán elkísértem atyámat Wiltshirbe Hoare ur látogatására; de kevesebb örömet szerzett nekem a vidék szépsége, mint a könyvtárban egy közönséges könyvnek fölfedezése. Echard római történelmének folytatása volt, mely valóban több ügyességgel s izléssel vala kidolgozva, mint annak

első része. Constantin utódjainak uralkodása egészen új volt előttem, s épen a góthoknak a Dunán történt átkelése fölött tűnődtem, midőn a déli harang kedvetlenül vont el szellemi táplálkozásomtól. E futó tekintet inkább felizgatta, mint lecsillapította kíváncsiságomat, és a mint Bathba visszaérkezém, azonnal megszereztem magamnak Howel világtörténetének második s harmadik kötetét, mely a byzanti korszakot terjedelmesebben tárgyalta. Mahomed és saracénjei csakhamar lelánczolták figyelmemet, s bizonyos ítészeti ösztön az eredeti forrásokhoz vezérelt. A minden tekintetben eredeti Ockley Simon először nyitotta fel szemeimet, s egyik könyv a másikhoz vezetett, míg végre a keleti történelem egész körét átbolyongtam. Már tizenhat éves korom előtt kimerítettem mindent, a mi angol nyelven az arabok, persák, tatárok s törökökről megtanulható volt; ugyanazon buzgalommal kutattam a franczia d'Herbelotot, és Pococknak barbár latin Abulfaragiusát. Ily czéltalan kapkodó olvasás nem taníthatott meg engem a gondolkodás, irás és munkára, s csupán azt értem el általa, hogy az áthatolhatlan zür között az idő s helyi viszonyokat illetőleg tájékozva valék. Cellarius és Wells térképei a régi földirat képét vették lelkembe; Stranchiustól a chronologia elemeit tanultam; Helvicius és Anderson táblái, Uscher és Prideaux évkönyvei megkülönböztették az események összefüggését, s tiszta, letörölhetlen sorrendbe vették a nevek és adatok tömegét. De az első korok tárgyalásánál átléptem a szerénység és szokás határait. Oxfordba értem oly halmaz tanultsággal, mely zavarba hozott volna bármely tudort, s oly csomó tudatlansággal, melyet egy iskolás gyermek szégyelt volna. Az oxfordi egyetem iránt semmi kötelezettséget sem érzek, és valamint az örömmel lemond arról, hogy fiának ismerjen, úgy én sem ismerem őt el anyámnak.“

Gibbon tizennégy hónapig maradt a Magdolna Collegiumban Oxfordban, és ezen időszakot reá nézve a leghasznontala-

nabbnak állítja. A Pünkösöd és sz. Mihály közti hosszú szünidő alkalmul szolgált neki arra, hogy atyja házáat meglátogassa. Mig itt az irodalom iránti vonzalma föléledt, elhatározta, hogy tehetségét egy könyvirására fordítja. Czime volt: „Sesostris kora,” melyet ő a tizedik századba helyez a kereszténység előtt. De később, midőn e munkáját újra átnézte, oly kevéssé volt vele megelégedve, hogy tűzbe dobta.

A szünnapok után ismét Oxfordba tért vissza, s noha volt tanára Waldegrave tudor máshová helyeztetett át: ugyanazon fegyelmetlenség uralkodott az egyetemen mint azelőtt, annyira, hogy ő a tél folytán meglátogatta Bath-ot, négy kirándulást tett Londonba „a nélkül, hogy a megintés hangját hallotta, vagy az ellenőrzés kezét érezte volna.” Kutatások és kétes kérdések iránti hajlamánál fogva figyelemmel olvasta a katolikus theologiai munkákat, és különösen Bossuet két műve ezen hitre való áttérését eszközölte. Atyját egy gondosan kidolgozott levélben értesítette e fontos eseményről, ki felette meg volt lepette e rögtöni s rendkívüli lépés miatt; a collegium ajtai pedig örökre bezárultak a hittagadó előtt.

Nehogy ezen új hite keblében túlgyökerezze, atyja érett megfontolás után Lausanneba küldötte Sveicba, Pavilliard kálvin hitű lelkész felügyelete alá. Itteni kedélyállapotát következőleg írja le:

„Első bajom a nyelv nem tudásából származott, több hétig nem csak a társalgás örömétől voltam megfosztva, de az életben előforduló közönséges tárgyakat sem tudtam megnevezni. Mint született angolt minden tárgy, minden szokás sértett, de lakásom s a szolgálat is visszataszító volt. Magdolna-Collegiumi szép lakásomat most egy keskeny és sötét utczában egy roszul butorozott kis szobával cseréltem föl, melyben a tél közeledtével a barátságos kandallótűz helyett egy kályha lassú láthatlan heve melegített. A férfias állásból ismét iskolás gyermeki függésbe alacsonyítottam le, Pavilliard ur kezelte pénzemet, mely nagyon

kis összegre szorítottatott. Messze el voltam választva hazámtól, s összeköttetésem katolikus barátaimmal kettészakadt. Később bámulattal emlékeztem vissza, hogy a katolikus papság soha se kísérlte meg, se levél se küldöttek által odahatni, hogy az eretnekek kezéből kiszabaduljak. Így léptem be Lausanneba, közel öt évet töltöttem örömmel s haszonnal e helyen, melyet később kényszer nélkül újra meglátogattam, és a melyet végre éltem hanyatlásakor legkedvesebb menhelyemül választottam ki. De az ifjúkornak különös boldogsága, hogy a legkedvetlenebb tárgyak s események ritkán tesznek reá mély s állandó benyomást: elfeledi a multat, élvezi a jelent, s előlegezi a jövőt.“

Pavilliard szives bánásmódja kiengesztelte Gibbont, ki elismeri „hogy megtérésének érdeme nagyrészen őt illeti; de meg kell jegyeznem, — mondá, hogy az főleg saját magán észleléseim eredménye. A római vallás különféle hitágazatai álmoként enyésztek el, és teljes meggyőződésemből 1754. karácsony napján a lausannei templomban vettem fel először az Urvaecsrát.“

Most Gibbon fáradhatlan buzgósággal feküdt a tudománynak, s a legnagyobb gonddal olvasta s vizsgálta a latin classicusok egész sorát; némi ismeretet szerzett a görög irodalomban; nagy figyelmet fordított Grotius, Puffendorf, Crousaz, Montesquieu s Pascal műveire, és levelezést kezdett Breitinger, Crevier és Gesnerrel. Miután Lausanneban három nyarat töltött, egész Sveicot beutazta. Ez idő tájban Curchod kisasszony bájai mély benyomást tettek rá. Ez ismeretségét következőleg írja le:

„Attól tartok, nevetséges leszek, s azért habozva közeledem ifjú szerelmem gyengéd tárgyához. E szó alatt nem értem azon finom figyelmet, azon remény és czél nélküli udvariasságot, mely a lovagiasság szellemében gyökeredzik. Én e szenvedély alatt a vágy, barátság és gyengédség egyesülését értem, mely egyetlen egy nőért lángol, őt egész neme fölé helyezi, s az ő birhatá-

sát, mint lényünk legfőbb, vagy egyedüli boldogságát keresi. Nincs okom pirulni választásom tárgya fölött; s bár szerelmem nem vezetett célhoz, mégis felette büszke vagyok, hogy ily tiszta s magasztos érzelmre valaha képes valék. Curchod kisasszony személyes bájait magas és szép szelleme tette vonzókká. Vagyona csekély, de családja tekintélyes volt. . . . Crassy s Lausanneban a boldogság álmának éltem, de midőn Angliába visszatértem, csakhamar tapasztalám, hogy atyám mitsem akar hallani ez idegen szövetségről. — Kinos gyötrelem után meghajoltam a sors akarata előtt; mint szerető sohajtottam, s mint fiu engedelmeskedtem. Sebemet észrevétlenül meggyógyította az idő, távollét és az új élet szokása. A crassyi lelkész nemsokára meghalt, és leánya Genfbe vonult vissza, hol leánynöveléssel tartotta fenn magát és édes anyját. Egy gazdag párisi bankár s genfi polgár volt szerencsés e megbecsülhetlen kincset fölfedezni s birni. Férjének szelleme fölemelkedett Európa legkitünőbb állására, s nejében valamint a jólét, úgy a kegyvesztés minden viszonyai közt hű baráti kebelre talált. — Curchod kisasszony férje Necker ur, ki Franciaországnak ministere s tán törvényhozója.“

Gibbon csaknem öt évig volt távol hazájától, midőn atyja, a protestans egyházba visszatéréséről, előmeneteléről a tudományokban s jó magaviseletéről értesülvén, szíves volt hazajövetelét óhajtani. 1758. ápril 11-kén hagyta el Lausannet, s atyja úgy fogadta őt, mint férfi és barát. Távolléte alatt atyja másodszor is megnősült, s a fiú hajlandó volt kedvetlenül fogadni e változást, de úgy látszik, hogy mostoha anyja szeretetreméltó s kitünő nő volt, és méltán nyerte el s tartotta meg állandó tiszteletét.

Azon két év alatt mig Angliában időzött, kilencz hónapig volt Londonban, a többi időt falun töltötte. Londonról ezt írja:

„A főváros sok mulatságot nyújt, mik mindenki előtt nyitva állanak . . . Én gyakorta látogattam a színházakat a

szinpad felette kedvező korszakában, midőn a kitünő színészek csillagzatát — a szomorú és vigjátékban — Garrick déli fénye elhomályosította, ítéletének érettsége s kivitelének ereje által. A városi élet örömei minden embert kielégithetnek, ki nem kíméli egészségét, pénzét s nem nagyon válogat a társaságban. A példa ragálya néha engem is magával sodort; de a jobb szokások, miket Lausanneban sajátítottam el, finomabb és szellemibb társaság keresésére indítottak, s ha ez nem sikerült oly könnyen mint óhajtottam volna, a sikertelenség helyzetem s jellememnek tulajdonítandó. Ha szüleim rangja s vagyona megengedte volna állandó letelepedésöket Londonban, saját házuk vezetendett be engem a finom társaságokba, de atyámnak tizenkét évi visszavonulása kitörölte őt a nagyok emlékezetéből, kikkel ismerős volt. Én magam idegen valék a nagy s ismeretlen városban, és belépésem az életbe néhány családra szoritkozott, miket más viszonyok közt nem választottam volna magamnak . . .

„Nem valék a mesterség vagy természet által a bizalom s ajánlat azon szerencsés adományaival felruházva, mik minden kaput, s minden keblet feltárnak; s mig a kocsik az utcán robogtak, én sok magános éjszakát töltöttem lakásomon könyveim között“ . . . Gibbon többre becsülte atyja házának nyugalját, s idejének nagy részét Buritonban töltötte.

1761. év tavaszán mint szerző bátorkodott föllépni. „Kisérlet az irodalom tanulmánya fölött“ czimű kis könyvet bocsátván közre francia nyelven, melyet Lausanneban kezdett, s ott-hon fejezett be. A mily hizelgő elismeréssel fogadtatott e mű Franciaországban, oly hidegen vették honfiai.

Midőn a „Kisérlet“-et közzétette, az élet egy új nemében bevezetve. Azon évben Hampshirben egy honvéd-ezredet állítottak fel, és őt kapitánynya választották. „E békés szolgálatban — mondja ő — megtanultam a taktika nyelvét s tudományát, mely új tért nyitott nekem a tanulmányra s észlelésre. Szorgalommal olvastam s elmélkedtem Quintus Icilius „Me-

moires militaires“ czimü könyve fölött. A mostani csapatok fegyelme s mozdulatai tisztább ismeretet adtak nekem a phalanxok és legiókról, s a hampshiri granátosok kapitánya nem kis hasznára volt a római birodalom történéssének“.

1762—3-ban a béke helyreállítván, az említett ezred is feloszlott, s Gibbon ismét a tudománynak szentelte magát. A matematikai tudományok s a görög nyelv között ez utóbbinak adott elsőséget, mert ifju kora óta mint történész törekedett szerepelni.

Európa beutazását régtől fogva úgy tekintették, mint az angol gentleman teljes nevelésének lényeges kellékét; Gibbon tehát előadta most ebbeli szándékát, s megnyerte atyja beleegyezését. Több ajánló-levelet kapott, noha „Kisérlete“ méltó igényt szerzett neki a francia nép hálájára. Párisba érkezvén benső ismeretségbe lépett Diderot, D'Alembert, Barthelemy, Arnand, Raynal, Helvetius és sok más kitünő egyéniséggel. „Páris“ — írja ő — „a legtöbb tekintetben tökéletesen megfelelt várakozásomnak. Igen sok jó ismerőšöm van, és számuk naponkint szaporodik, mert mi sem oly könnyű itt, mint ismeretségeket kötni. A helyett, hogy azok hiánya miatt panaszkodnám, már arról kezdek gondolkodni, hogy közöttük válogassak . . . Páris kétféle emberekből áll, kik alig érintkeznek egymással. Az egyik rész, főleg az irodalmi férfiakkal érintkezik, ezek többnyire otthon ebédelnek, barátaikat szívesen látják s az estét körülbelül kilencz óráig együtt töltik kellemes és szellemdús társalgással. A többiek a divat emberei, számos csoportban esteliznek és mindig játszanak: esteli előtt ép úgy, mint esteli után. Könnyen elgondolhatja ön, hogy melyik osztályhoz tartozom. Valóban, asszonyom, bármit tetszik is mondanunk a francia lederségről, én biztosítom önt, hogy azon két hét alatt, melyet eddigelé Párisban töltöttem, több megemlékezésre méltó társalgást hallottam, és több művelt embert találtam a divat népe közt, mint két-három télen át Londonban“ . . .

Miután Párisban tizennégy⁷hetet töltött, ismét Lausanne-ba ment, hol a jó Pavilliard örömkönyveket hullatott, midőn nővendékét átkarolta. Csaknem tizenegy hónapig maradt ott, mi alatt megismerkedett Holroyd urral, a későbbi lord Sheffielddel, kiről igen szívélyesen szól.

1764. év april havában, Róma földíratának s érmészetének tanulmányozása után Olaszországba utazott. „Mérsékletem“ — mondja ő — „nem igen hajló a lelkesedésre, s nem érzett lelkesedést szenvelegni, mindig hitvány dolognak tartottam; de most huszonöt évi távolság után sem tudom elfeledni, sem kifejezni azon erős felindulást, mely keblemet feszítette, midőn az örök város h o z közeledtem s abba beléptem. Egy álmatlan éj után magasztos léptekkel jártam be a forum romjait; minden nevezetes pont: hol Romulus állott, hol Cicero beszélt és Caesar elesett, egyszerre szemem elé tárult, és az elragadtatás számos napját élveztem, mig hideg s részletes vizsgálatba bocsátkozhattam.“ Más helyütt megjegyzi: „Rómában történt 1764. október 15-kén, hogy midőn a Capitolium romjai közt elmélkedém, s a mezitlábás barátok Jupiter templomában a vecsernyét énekelték, először villant fel agyamban azon eszme, hogy Róma hanyatlását és bukását megírjam.“ Mielőtt Gibbon hazájába tért, még Nápolyban töltött hat hetet. A következő öt év kevés örömet nyújtott neki; minden tavasszal Southamptonba ment, s egy hónapot a katonai hadgyakorlatban töltött. E közben barátjával Deyverdunnal megegyeztek, hogy Sveic forradalmát megírják; az első kötet csakhamar meg is jelent, de kedvezőtlenül fogadtatott, s így abban hagyták. Ez után napló alakban megkezdték a „Memoires litteraires de la grand Bretagne“ czimű könyvet, melyből két kötet jelent meg, de barátjának közbejött áthelyeztetése miatt ez is abban maradt.

1770. év november havában atyja meghalt; őszintén sajnálta elvesztését, bár ezáltal eltávolíttatott azon kellemetlen helyzet, mely őt oly nagyon zavarta. Nagy s független vagyón-

nak lett birtokosa, és most látta elérkezettnek azon kedvező időt, a midőn megkezdheti a nagy munkát, mely oly soká foglalkodtatá fejét és érdekelte szívét, s a melyre terjedelmes előkészületei által teljesen kiképezte magát. „A classicusok“ — mondja ő — „egész Tacitusig, az ifjabb Plinius és Juvenális régi s meghitt társaim. Észrevétlenül belemerültem az Augustusi történelem tengerébe, és tollal kezemben mindig végigvizsgáltam a görög s latin eredeti forrásokat: Dion Cassiustól egész Ammianus Marcellinusig, Traján uralkodásától egész a nyugati császárok utolsó korszakáig. Az érmek s fölíratok segédülő sugarait, a földíratot s időtant igénybe vettem, és használtam Tillmont utánozhatlan pontossággal összeállított gyűjteményét. A középkor sötétségein keresztül utat törtem magamnak a tanult Muratori itáliai évkönyveivel s régiségeivel, és szorgalmasan összehasonlitottam azokat Sigonius és Maffei, Baronius és Pagi párhuzamos soraival, míg végre Róma XIV. századbeli romjaihoz értem, nem is sejtve, hogy ezen végső fejezet legalább husz évi munkát vesz igénybe. A könyvek közt, miket kutattam, hálásan kell megemlékeznem Theodosius Codexéről Godefroy János értelmezésével . . . Azt hívém s most is azt hiszem, hogy a szent hit terjedése s az egyház diadala elválaszthatlan kapcsolatban van a római birodalom hanyatlása s bukásával, s azért e forradalom okait s eredményeit átgondolva, szembe állítottam a keresztények elbeszélését s védíratait azon fénysugarakkal, melyeket az új hitre a pogányok őszintesége vagy gyűlölete vetett. A zsidó és pogány bizonyságok, miket Lardner tudor összeállított, vezéreim voltak az eredeti források kutatásában, a melyeket nem mellőztem.“

Gibbon egy barátja fáradozása folytán helyet nyert a parlamentben, de ez nem akadályozta történelme folytatásában. 1776. februárban megjelent az első kötet, és oly kedvezőleg fogadtatott, hogy az első kiadás néhány nap alatt elkelt, és a második s harmadik se felelt meg a szükségletnek. Az általános

helyeslésnél még erőteljesebb s állandóbb elégtételt nyújtottak neki a legkitünőbb kortársak hízegő nyilatkozatai. Hume így irt hozzá: „A mily vágygyal s nyugtalansággal rohantam végig ön történelmén, önkénytelenül is ép oly nyugtalansággal sietek önnek köszönetet mondani a kellemes ajándokért, s megelégedésemet nyilvánítani a tanulságért, melyet az nekem nyújtott. Tekintve akár irálja méltóságát, akár tárgya mélységét, akár tudománya terjedelmét: a mű egyaránt megérdemli a nagy-rabecsülést; s meg kell vallanom, ha nem leendett szerencsém önt előbb már személyesen ismerni, ennyi tökély egy angol kortársunkban némileg meglepett volna. Ön tán mosolyog szavaim fölött, de a mennyiben nekem úgy tetszett, hogy földieink képtelen pártoskodásokba merülve, véglegesen elhanyagolták a finom műveltséget, nem reméltem többé tőlök értékes művet. Jól tudom, miszerint öröme szolgál önnek, hogy minden művelt ember osztozik műve bámulásában s azon aggodalmas vágyban, hogy azt folytassa.“

Nem kevesebb elismeréssel nyilatkozott Robertson tudor, valamint Ferguson is.

A mint várható volt, a Gibbon által táplált s most nyíltan hirdetett kétkedő tanok, aggodalmat s rosszalást keltettek azokban, kik a keresztény vallást, tanainak hasonlithatlan kitünőségeért s a jövő lét iránti kedvező kilátásaiért felkarolták. Legédesebb reményök ezen isteni rendszerrel vala összekötve, s ezért lehetetlen volt közönyösséget mutatniok, midőn azon alap melyen e remények nyugodtak, oly hatalmas ellen által támadtatott meg. Ezen vita s ellenfelei iránti nézeteit saját szavaival adjuk vissza.

„Ha hittem volna, hogy az angol olvasók nagyobb része annyira szerelmes még a kereszténység nevébe s árnyékába is, ha előre láttam volna, hogy az ájtatos, a félénk, az okos annyira érzékeny, vagy oly érzékenységet szenved: tán meggyengítettem volna azon két gyűlölt fejezetet, mely sok ellent

szerezhet, s kevés barátot engesztel ki. De a nyíl ki van löve, hangzott a riadó, és én legalább annak örülhettem, hogy ha bár papjaink szava hangos volt és keserű, kezök meg volt fosztva az üldözés hatalmától. Én ama bölcshatározáshoz ragaszkodtam, hogy a közönség nyíltságára bizzam magamat s irataimat, mignem az oxfordi Davies hetykén megtámadta nem a történetész hitét, hanem hűségét. Igazolásom, mely kevésbbé volt a harag, mint a megvetés kifejezése, egy pillanatig mulattatta a szorgos és tunya fővárost; és úgy látszik, hogy a világiak, sőt a papok legeszszerűbb része is meggyőződött ártatlanságomról és pontosságomról.

Egy új foglalkozás vette most igénybe Gibbon figyelmét. A korlátnok s államtitkár megkeresésére, a háboru megkezdése előtt védelmezte Nagy-Britannia magatartását egy francia nyilatkozvány ellen.

Az igazoló emlékiratot megtapsolták, és szolgálatának jutalmául kereskedelmi s ültetvényi biztosnak nevezték ki 7—8000 forint fizetéssel. Azonban hivatalos dolgai nem sok idejét vévén igénybe, számos hetet tölthetett nyugalomban.

Ez időtájban adta ki történelmének második s harmadik kötetét, melyek csakhamar utolérték az első által aratott sikert. Nemsokára összeült az új parlament, s ő Lymingtonban Hampshire megyében megválasztatott képviselőnek, de a kormány változván, a kereskedelmi hivatal megszüntettetett, s ő elvesztette a jövedelmező állomást, melyet három évig élvezett. E változás megfosztotta őt költekezésének egy részétől, melyhez szokva volt, s ismét Lausanneba vonult vissza, hová 1783. év szeptember havában érkezett.

Itt nagy örömmel és szívélyesen fogadták, s a rendesebb és kényelmesebb megtelepedésben feltalálta a megelégedés jó-téteményeit.

„Barátaim“ — mondja ő — „attól tartottak, hogy nem leszek képes egy svajczi városban, az Alpok tövénél megma-

radni, miután oly sokáig társalogtam a világ első városainak legkitünőbb embereivel. Ily fényes összeköttetések vonzó erővel birhatnak a kíváncsiakra nézve, s kielégíthetik a hiukat; de én sokkal szerényebb, vagy sokkal büszkébb vagyok, sem-hogy saját értékemet társaim értéke szerint becsüljem meg, — és bármily hirnévvel birjon is a szellem, a tapasztalás megmutatta nekem, hogy a műveltség s jó érzelem olcsóbb képességei az életben sokkal hasznosabbak. Sokan a társalgást színháznak vagy iskolának tekintik; de én miután a reggelt tudományos foglalkozással töltöttem, pihentetni akarom elmémet, és távol vagyok attól, hogy a thea s vacsora közti időben a kártya-játék ártatlan mulatságát megvessem.“

A következő évben meglátogatta őt Necker és neje, Henrik porosz herczeg és Fox minister.

Egy év elmúlt, mielőtt letelepedése helyén tökéletesen berendezkedett, s nem folyt le egészen négy év, midőn nagy munkáját befejezte, melyről azt mondja, hogy 1787. junius 27-ikén éjjel 11—12 óra közt szép holdvilágnál irta az utolsó sort kerti házában, és kéziratának egy sorát sem látta emberi szem, kivéve a szerzőét és a szedőét, ennélfogva a hibák, valamint az érdem kizárólag sajátja.

A három utolsó kötet kiadásának könnyítése tekintetéből ismét meglátogatta Londont, és Sheffield lord barátjánál lakott. 1788. évi május 8-án, pár nappal a szerző ötvenegyedik születésnapja után — bocsáttatván közre a munka hátra levő része, ez eseményt egy kedélyes irodalmi ebéddel ünnepelték meg a kiadó Cadell ur házában. A nap folyama alatt Haylay dicsverseket szavalt Gibbon tiszteletére, melyek fölött, mint maga mondja, „csaknem pirult.“

Munkájának francia, olasz és német fordításai különböző sikerrel jelentek meg, s a helyett, hogy azokat Gibbon pártolta volna, kijelentette, hogy szivesebben elnyomná e tökéletlen másolatokat, melyek megsértik jellemét, míg nevét terjesztik. Ro-

bertson és Smith Ádám tudorok levelei mutatják, hogy mily nagyra becsülték a római birodalom hanyatlásának és bukásának történelmét. Az első a többi közt így irt:

„Mielőtt ön megkezdte volna történészi pályáját, én büszkélkedni szoktam, hogy én vagyok e kornak legalább legszorgalmasabb történésze; de ime most! még ezen dicsőséget sem igényelhetem többé, s azt kell mondanom, a mit Plinius mondott nagybátyjának: „Si comparer, illi sum desidiosisissimus“ ... Igen hízogó rám nézve, hogy ön oly sokszor emlité nevemet. *Laetus sum laudaria te laudato viro*. Nagy meglepédesemre szolgál, hogy korom azon két történésze különböztetett meg, kiknek kedvező ítéletét megnyerni legnagyobb vágyam volt.“

Még hízogóbb Smith Ádám összevont dicsérete.

„Ezerszer bocsánatot kell kérnem, hogy önnek már sokkal előbb nem nyilvánítottam forró köszönetemet az ajándokért, melyet nekem történelme három utolsó kötetében küldött. Nem tudom öröömöt eléggé kifejezni a fölött, hogy a művelt világ egyetemes elismerése önt helyezi a jelenlegi összes európai tudományos irodalom élére.“

Ezután újra elhagyta Londont, és Lausanneba tért vissza; de élveit megkeserítette Deyverdun barátjának halála, melyről azt mondja: „Az ész szava üdvözlé meg szabadulását, de a baráti szív érzelmeit egyedül az idő fojthatá el: szeretetreméltó jelleme még mindig él emlékezetemben, minden tért, minden sétát közös nyomaink véstek be; s mégis pirulnom kellene bölcsészetem fölött, ha barátom halálát nem előzte volna meg s nem követte volna hosszú, tanulmányteljes idő.“

Ez időtájban a francia forradalom sok menekültöt arra késztetett, hogy Lausanne közelében keressen békés menedéket, s a felizgatott politikai viszonyok nem engedték, hogy valamely nagyobb irodalmi vállalatba bocsátkozzék: ennél fogva

saját emlékiratait írta meg, miket aztán Sheffield lord bocsátott közre.

A francia király kivégeztetése s a háború, melybe Anglia keveredett, nem tették Svajczot többé ohajtandó lakhelylyé, ezért 1793. évi májusban Gibbont ismét Londonban találjuk, hol Sheffield lordnál lakott. Október havában meglátogatta atyja özvegyét Bathban és visszatérése után fölfedezte Sheffield lord barátja előtt egészsége hanyatlásának titkos okát. Ugy látszik vizkórban szenvedett, mely bélszakadás következtében fejlődött ki még 1761-ben. A veszély oly szemlátomást növekedett, hogy kétszer kellett magát csapolásnak alávetnie, de ez nem vezetett állandó jó eredményre. Egészsége nemsokára tökéletes hanyatlásnak indult, s néhány napi súlyos betegség után 1794. január 16. déli 12 órakor arra kérte kedvencz inasát, hogy maradjon mellette. Ezek voltak utolsó érthető szavai, egy negyed óra mulva megszűnt élni. Végző pillanatáig nem hagyta el eszmélete, s inasa azt mondja, hogy Gibbon soha legkisebb jelét sem adta annak, hogy halála közeledését érezné. Földi maradványai Sussexben temették el Sheffield lord családi sirboltjába. Barátságos magatartása bizalmat s tiszteletet gerjesztett maga körül, de noha széles ismeretsége volt, csak keveset ismert barátjának, kik iránt minden viszonyok között a legbuzgóbb ragaszkodással viseltetett. Társalgása kellemes s tanulságos volt; de szelleme fennsőbbségének éreztetésétől gondosan óvakodott. Mint szónok nem tűnt fel, mert nincs említve róla, hogy a parlamentben valaha beszédet tartott volna.

Áttérésének elbeszélése egyik vallásból a másikba kevés hitelt érdemel; változékonysága fölfedezte meggyőződésének gyengeségét, és későbbi magatartása bebizonyította, hogy mindkettőnek egyenlő ellensége volt.

Gibbon mint történész kétségtelenül első sorban áll; és általában el van ismervé, hogy e nemben — tekintve kutatásainak mélységét s értesültségének pontosságát, — minden egyéb

művet fölülhalad, és e tekintetben örökké megbecsülhetlen olvasmány lesz, mely minden korra s államra alkalmazható, s mely élvezetet és tanulságot nyújt az államférfiúnak, bölcsésznek és tanulónak egyaránt.

Az előrebocsátottak után kevés mondanivalónk van; de nehogy mi is azzal vádoltassunk, miszerint az átdolgozás által megsértettük a nagyhírű történész jellemét: kénytelenek vagyunk igazolásul némelyeket elmondani:

Minél mélyebben hatoltunk a hanyatlás és bukás történelmének tanulmányozásába: annál inkább meggyőződünk, hogy Gibbon, ki egész életét e munkának szentelte, a világirodalmat merítette ki, hogy teljes képét adja a világtörténet ama legnagyobb tényének, mely az emberiségre oly nagy befolyást gyakorolt, azt minden intézményében — a múlttal szakítva — tökéletesen átalakította, és a mely következményeiben a jelen s a beláthatlan jövő korra kihat. A feladat nagysága s méltósága minden tekintetben méltó volt arra, hogy minél alaposabban derítsenek fel a körülmények, melyek az emberiség megváltására irányzott isteni kinyilatkoztatás tanát megelőzték s eredményezték; kifejtessenek az okok, melyek azt előidézték; és a szükségképi következmények, melyek az emberiség irányát, erkölceit s nézetét alapjában megváltoztatták.

Óriási volt a feladat, de egyszersmind a legnemesebb, mely a történésznek jutott; különösen, ha azt oly kiterjedt alapos ismeretek mellett, fáradhatlan szorgalom által lelkesítve, s az emberi természettel összekötött részhajlás gyengeségén a lehetőségig fölülemelkedve sikerül megoldani. És a lánglelkű, s az emberiség jogaiért küzdő szerzőnek e művéről valóban elmondhatjuk mindezt.

De bármily tanulságosak is — minden különbség nélkül — e mély kutatások, melyek az emberiség elévülhetlen jogainak forrásából merítve, földerítik az okokat, melyek a közerkölcsi-

ség romlását, s így az általános művelődés hanyatlását előidéztek: hogy a múltak tapasztalatain okúlva, tanulságot merítsen magának az emberiség a jövőre; mind a mellett a túlságos hosszú bizonyítékok, a gyakori ismétlések, s oly tartományoknak és népeknek terjedelmes ismertetése, melyek sem a jelen korra, sem általában az emberiség művelődésére semmi befolyással nem voltak, elannyira, hogy a történelem által fentartott neveiken kívül semmi nevezetes emléket maguk után nem hagytak, — még a tisztán tudományos emberekre nézve is, legalább is fárasztó. Ezeket illetőleg tehát összevonásokat véltem magamnak megengedhetni annál inkább, mert e nélkül a főczél — két nehézség, a nagy terjedelem s drágaság miatt — épen nem lett volna elérhető, és közönségünk, még most meg lett volna fosztva e mű élvezésétől, melynek legfőbb célja: az ismeretterjesztés.

E kétségbevonhatlan tényállás mellett annak, ki e szellemi kincset nemzeti irodalmunkba sikerrel átültetni kívánja, kettős feladata van. Először oly művet hozni létre, mely kevesebb szóval híven visszatükrözzé az eredeti mű szellemét, mely ugyanazon eszméket s érzelmeket fejezze ki, mint az eredeti, mely az eseményeken, s az ezek alapján fejlődő észleleteken, az eszmemenet ugyanazon lánczolatában haladjon végig, mint az eredeti; nehogy az apa az idegen öltönyben kénytelen legyen önfiaát megtagadni. Másodszor: híven s a lehetőségig ugyanazon szavakkal kifejezni azt, mit az alkotó valósággal mondani akart.

És én nyugodt lélekkel, sőt biztossággal állithatom, hogy a feladat első részét illetőleg nem követtem ama köfaragó példáját, a ki midőn a szolgaságban görnyedő római nép a győztes Konstantinnak diadalívet akart emelni, s ennek elkészítésére a hanyatló világbirodalomban nem talált szobrászt, — a tanács rendeletére elővette Traján remek szobrát, s azt dicső jelvényeitől megfosztva, s otromba kezekkel megcsonkítva állította a magas talapra. A mi a feladat másik részét illeti, a népies, könnyű, gördülékeny nyelven írt eredetit annyival könnyebb volt

utánoznom, mert a gondolatok kifejezésére használt szók alkalmazásában s azok szerkezetében az angollal meglepő rokonságot találtam.

Jelen könyv által a magyar irodalom egy új világművel gazdagodik, mely ránk nézve nem csak azért becses, mert irodalmunkban immár be lesz töltve azon űr, melyet az emberi tudomány egyik sarkkövének hiánya okozott, hanem különösen azért is, mert a magyar őstörténelmet egyetlen hazai műben sem találjuk oly pontosan s biztossággal tárgyalva, mint a jelen munkában. Valóban a magyar őstörténelem tiszta felfogása a római birodalom feloszlásának történelme nélkül csaknem lehetetlen.

Végül azon meggyőződésünket sem hallgathatjuk el, hogy tekintve a jelen átalakulás nagy mozgalmait, s tekintve különösen hazánk viszonyait, sohasem volt e mű ránk nézve oly tanulságos és korszerű, mint — a jelenben.

Kelt Pesten, 1867. November 1-én.

Hegyessy Kálmán.

A

R Ó M A I B I R O D A L O M

HANYATLÁSÁNAK ÉS BUKÁSÁNAK

TÖRTÉNETE.

Országos Széchényi Könyvtár

I. FEJEZET.

A birodalom kiterjedése és katonai ereje az Antoninok alatt.

A keresztény korszak második századában a római birodalom magában foglalta a földnek legszebb és az emberiségnek legpolgárosultabb részét. A törvények és szokások hatalmas befolyása mindinkább egygyé forrasztotta a tartományokat. A közigazgatásnak több mint nyolczvan évi szerencsés időközében Nerva, Traján, Hadrián és a két Antonin erényei s tehetségei adtak irányt. A jelen és a következő két fejezet feladata: leírni a birodalom jólétét, és azután Marcus Antoninus halálától kezdve kifejteni hanyatlásának és bukásának legfontosabb körülményeit; oly forradalom vala ez, melyre mindig vissza fognak emlékezni s melynek hatását ma is érzik a föld minden népei.

K. u. 98.

A legfőbb hódítások a köztársasági korszakban hajtattak végre, és a császárok többnyire megelégedtek azon tartományok megtartásával, melyeket a tanács politikai eszélye, a consulok tevékeny versenye, és a nép hősies lelkesedése szerzett. A hét első századot a diadalok szakadatlan sora tölté be; de Augustusnak jutott a feladat, felhagyni az egész föld meghódításának dicsvágyó tervével, és a köztanácsban meghonosítani a mérséklet szellemét. Uralkodása kezdetén tábornokai megkisértették Aethiopia és boldog Arabia meghódítását. Ezer mértföldnyire haladtak a napfordító körön túl, de az éghajlat heve hamar visszaüzé őket, s megvédte ezen elhagyott vidékek hareziatlan lakosait. Európának északi tartományai alig érdemelték meg a hódítás költségeit és fáradtságát. Germánia erdeit és mocsárait merész barbár-fajok lakták, kik a szabadság nélküli életet megvetették, s bár az első rohamra úgy látszott, hogy meghajolnak a római hatalom előtt, de csakhamar visszaszerezték függetlenségüket, s eszébe juttatták Augustusnak a sors változandóságát. E császár halála

Augustus
mérséklete

Szervezet

után, végrendelete nyilvánosan olvastatott fel a tanácsban. Be-
eses örökség gyanánt hagyta utódainak azon tanácsot, hogy ne
terjeszszék túl a birodalmat azon határokon, melyeket, úgy lát-
szik, a természet rendelt annak állandó védbástyákul és határ-
szélektül; nyugatról az atlanti tenger, északról a Rajna és Duna,
keletről az Eufrat, és délfele Arabia és Afrika homoksivatagjai.

Utódai követ- Az emberiség nyugalmanak szerencséjére Augustusnak
ték. ezen bölcsesség-sugallta mérsékleti rendszere el lön fogadva köz-
vetlen utódainak félelme és bünei miatt.

Britannia A római birodalom egyetlen szaporodványa a keresztény-
meghódítása ség első századában Britannia tartomány volt; közeli fekvése a
első kivétel galliai partokhoz mintegy felhivta hódító fegyvereiket. Agricola
volt. a határon negyven mértföldnyi hosszaságban katonai állomásokat
állított fel, melyek Antoninus Pius alatt köalapra épített föld-
sánczokkal erősített meg. Antoninus ezen fala, kevéssel a mos-
tani Edinburg és Glasgow városokon túl, képezte a római tarto-
mány határát.

Dácia meghó- Ez volt a római határok állapota Augustustól Trajánig.
ditása a máso- E tevékeny fejedelem az első támadást a dákok ellen intézte,
dik kivétel. kik a Dunán túl a leghareziásabb nép voltak, s Domitián uralko-
dása alatt Róma fenségével büntetlenül daczolának. A barbár
erőhöz és vadsághoz náluk azon életmegvetés járult, mely a lé-
lek halhatatlanságába s a lélekvándorlásba vetett benső hitökből
származott. Az ellenök vívott emlékezetes háboru öt évig tartott.
Ezen új tartomány körületében ezerháromszáz mértföldet tett.
Természetes határai a Niszter, a Tisza, az Al-Duna és a Fekete
tenger. A katonai útnak nyomai a Duna-parttól Benderig maig-
lan láthatók.

Traján hódí- Traján hirszomjas volt, mert mindaddig, míg az emberiség
tásai keleten. inkább dicsőíti az ő megrontóit, mint jóltevőit, a katonai dics-
vágy mindig büne leend a legbecsvágyóbb s legemelkedettebb
jellemeknek. Nagy Sándor dicsősége veszedelmes vetélkedési
vágyat gerjesztett Traján elméjében. Valamint Sándor, ő is ha-
dat indított a kelet népei ellen. A megdöbbent tanács napon-
kint új nevekről és új népekről vön hirt, melyek hatalmát elis-
merték. Arról értesültek, hogy Bosporus, Colchos, Iberia, Alba-
nia, Osrhoene, sőt még Parthia uralkodója is a római császár
kezeből kapta koronáját, hogy Media és Carducia független né-
pei az ő védelméért esdettek és hogy Armenia, Mezopotamia és

Assyria gazdag földje is római tartománynyá lett. De Traján halála csakhamar homályt vont a fényes látványra és méltán lehetett tartani attól, hogy azon sok távoli népek tüstént le fogják rázni a jármot, melyet ama hatalmas kéz rájuk rakott.

Egy régi hagyomány azt tartotta, hogy midőn egyik római király a Capitoliumot megalapította, az alsóbb rendű Istenek közt az egy Terminus, — a határok istene, — még Jupiternek sem akarta helyét átengedni, mit az Augurok oda magyaráztak, hogy a birodalom határai sohasem fognak szűkebbre szorulni. Azonban Hadrián azzal kezdte uralkodását, hogy lemondott Trajánnak minden keleti hódítmányáról.

Utódja Hadrián azokról lemond.

Hadrián élete ugyszólván merő utazásból állott, nem volt tartománya a birodalomnak, melyet ő, nem törődve az évszakok változásaival, gyalog s födetlen fövel be nem járt; míg Antoninus Piusnak, e szeretetreméltó fejedelemnek, legnagyobb útja római polotájától lanuviumi nyaralójáig terjed.

Ellentét Hadrián és Antoninus Pius között.

Daczára egyéni természetök ezen eltérésének, Augustus általános rendszerét mind Hadrián, mind a két Antonin egyenlően követte. Hosszu negyvenhárom év leforgása alatt siker koronázta fáradozásaikat, és uralkodásuk az általános béke képét tünteti föl. A római név tiszteletben állott a föld legtávolabbi népei előtt. A legvadabb népek a császár elé terjesztették panaszait, és volt eset, miszerint egynémelyek kérelme, hogy római alattvalókká fogadtassanak, visszautasított.

Hadrián és a két Antoninok békerendszere.

A parthiak és germánok ellenségeskedései felizgatták ezen bölcsész fejedelem ellenszenvét, és ezen igazságos védelemben Marcus és tábornokai több győzelmet vívtak ki mind az Euphrát, mind a Duna partjain. De lássuk a katonai szervezetet, mely a birodalomnak majd nyugalma, majd győzelmeit biztosította.

Marcus Antoninus védelmi háborúja.

A köztársaság korszakaiban a fegyverek használata a polgárok azon osztályainak vala fenntartva, kiknek volt hazájuk, melyet szerethettek, és tulajdonuk, a melyet védhettek. A legiók még mikor a legtávolabbi tartományokból ujonczoztattak is, római polgárokból állóknak tekintettek.

A római birodalom katonai szervezete.

Legtöbb tekintet volt a korra, erőre és testalkatra. Minden ujonczozásnál elsőbbséget adtak az északiaknak a déliek, a falusiaknak a városiak fölött. A vezénylet szabad születésű és művelt tisztekre bízott, de a közkatonák néha a legaljasabb néposztályból szedettek.

Fegyelem.

Ama közerköles, melyet a régiek honszeretetnek neveztek, a szabad kormányzat föntartása és előmozdítása érdekében származott. Ezen érzelem a római legiókat csaknem győzhetlenné tette. A paraszt és iparos azon hasznos előítéletet szivta be, hogy egy sokkal méltóbb életfoglalkozásra emelkedett fel. Felvételénél ünnepélyes esküt kelle tennie, hogy zászlaját soha el nem hagyja, a vezénylőknek engedelmeskedik és hogy feláldozza éltét a császár és birodalom üdvéért. A római katona hűsége zászlájához a vallás és becsület érzésén alapult. Az arany sas, mely a legiók előtt tündöklött, a legtisztább áhitatnak tárgya volt, és ezen szent jelvényt a veszély óráiban elhagyni, a legnagyobb elvetemültségnek tartatott. Ezen indokokat, melyek képzelődésből nyerték erejüket, a valóságon alapuló félelem és remények még inkább fokozták. Rendes fizetés, alkalmoszerű ajándékok és a megállapított szolgálati idő eltelte után meghatározott jutalmazás enyhíté a katonai élet fáradozásait, míg másrésről lehetetlen volt gazság-, vagy engedetlenségért elkerülni a legszigorubb büntetést. A centuriók (kapitányok) fel voltak hatalmazva botoztatni; a tábornokok, halállal büntetni; és a római fegyelem meg nem szeghető szabály-elve volt, hogy a jó katona jobban féljen tisztjeitől, mint az ellenségtől.

Gyakorlatok

A katonai gyakorlatok tanulmányaik legjelentékenyebb és elengedhetlen tárgyát képezték. Az újonczok szakadatlanul gyakoroltattak, reggel és este. Nagy félszerek állittattak fel a katonák téli szállásain, hogy hasznos foglalatosságait a legzordobb idő se akadályozza. Mindent magukban foglaltak ezek, a mi a test erejét, a tagok tevékenységét s a mozgás ügyességét fokozhatá. A katonák jól betanítottak indulni, lépni, szaladni, úszni, terhet vinni, mindennemű védő és támadó fegyvert kezelni a távolban úgy, mint közelben; különféle hadi mozdulatokat tenni, s a fuvola hangjára a pyrrhi vagy hadi tánczot járni. Egyedül a vérengzés különböztette meg a háborút a hadgyakorlatoktól. A tábornokok, sőt a császárok is czélszerűnek tartották e gyakorlatokat személyes jelenlétükkel és példájokkal buzdítani, s tudjuk hogy Hadrián úgy, mint Traján gyakran megjelentek a tapasztalatlan katonák tanítására, megjutalmazni a szorgalmasakat és versenyezni velök a nagyobb erő és ügyesség díjáért.

A legiók a császárok alatt.

Kilencz százados háboru lassankint sok változást és javítást hozott létre a hadi szolgálatban. A Pún háboru alatti legiók

igen különböztek azoktól, melyek Caesar győzelmeit s Hadrián és az Antoninok birodalmát biztosították. A császári legió szervezete a következő volt: A nehéz gyalogság tiz cohors-ra és ötvenöt századra volt felosztva, tribunok és centuriók vezénylete alatt. Az első cohors, mely mindig a legtiszteltebb állást és a sas örizetét követelte magának, 1105 legpróbáltabb bátorságu s hűségű katonából állott. A többi kilencz cohors egyenként 555 emberből állott és az egész gyalog legió 6100 embert tett.

A fegyverek egyenlők voltak, és bámulatosan alkalmaztattak a szolgálat minőségéhez. Nyílt sisak esinos tarajjal, mell-vért, láb-pánczél és egy széles pajzs a balkaron. A pajzs tojásdad, kihajló, négy láb hosszú, harmadfél láb széles könnyű fával kibélelve, mely ökörbőrrel volt bevonva. Ezen kívül egy könnyű lándzsa jobb kézben, a borzasztó hajító dárdával, melynek hossza hat láb körül volt, a végén 18 ujjnyi háromszögű aczél hegygyel, mely azonban csak 10—12 lépésnyi távolságra volt használható, de ha ügyes kéz irányozta, nem volt lovasság, mely megközelíteni merte, nem pajzs vagy pánczél, mely súlya rohamos erejének ellentállott volna. Mihelyt a római katona dárdáját kihajítja, kivonta kardját, s előre robant, hogy az ellenséggel szemtől szembe találkozzék.

Fegyver.

A lovasság fel volt osztva tiz századra; az első, társa az első gyalogsági csapatnak, százharminczkét emberből állott, a többi egyenkint hatvanhatból. A lovakat Spanyolországból és Cappadóciából hozták. Legközönségesebb fegyvereik: sisak, hosszudad pajzs, könnyű csizma és pánczéling voltak. Egy íj és széles hosszúkard voltak fő támadó fegyvereik.

Lovasság.

A birodalom biztonsága és becsülete leginkább a legiókra volt bízva; de jelentékeny mennyiségű ujonczokat szedtek a tartományi lakosok közül, kik még nem érdemelték meg a romai elnevezést. Sok függésben lévő uralkodónak és köztelnek a határszéleken megengedettett, szabadságuk és biztonságuk mellett, katonai szolgálatot tenni; mindezek segédcsapatoknak nevezettek, melyek számra, idő és körülmények szerint változtak, de ritkán voltak kevesebben maguknál a legióknál. A legmerészebbek és leghivebbek római tisztek alá rendeltettek, és a római hadgyakorlatra megtanítottak, a többiek megtartották hazai szokásos fegyvereiket. De a legió annak sem volt híjával, a mit a mai nyelven tüzéségnek szokás nevezni. Ez tiz nagy és

Segéd-csapatok.

Tüzéség.

ötvenöt kisebb mérvű gépből állott, melyek mindegyike köveket vetett ellenállhatlan erővel.

Táborozás.

A római legiók tábora egy erősített városhoz volt hasonló. A mint a tér kijelöltetett, az utászok gondosan elegyengették a földet s minden akadályt eltávolítottak, mely annak tökéletes szabályosságát gátolhatta volna. Alakja tökéletes négyszög volt, melynek közepén a praetorium vagyis a tábornok sátora emelkedett ki a többiek fölött. Minden hadcsapat elfoglalta kitűzött helyét, az utcák szélesek voltak és egyenesek, a sátrak és sánczok közt kétszáz lábnyi tér hagyatott üresen minden oldalról. A sánczok rendesen tizenkét láb magasak voltak nagy czölöpzettel erősítve, és védve tizenkét láb mély és ugyanoly széles árkokkal. E fontos műveket maguk a katonák készítették el.

Indulás.

Midőn a harsona az elindulást jelezte, a tábor majdnem egy pillanat alatt fölszedetett, s a csapatok minden haladék vagy zavar nélkül sorakoztak. A fegyveren kívül vitték konyhaszereiket, erősítési eszközeiket és több napi élelmőket. Ezen teher mellett rendes lépésekkel hat óra alatt közel húsz római mértföldet haladtak. Amint az ellenséget észrevették, málhajokat eldobva könnyű és gyors kifejléssel csatarendbe állottak. A parittyászok és íjászok elül működtek; a segédesapatok képezték az első sort a legiók által támogatva; a lovasság a szárnyakat védte, és a hadgépek hátul voltak elhelyezve.

A legiók száma és rendeltetése.

Ilyen volt a hadakozási mód, melylyel a római császárok kiterjedt hódításaikat védték és a katonai szellemet azon időben fenntartották, midőn a fényűzés és zsarnokság minden más erényt elnyomott. Igen nehéz a katonák számát meghatározni, de miután a legió 6831 rómaiból állott, a segédesapatokkal együtt 12500 főre mehetett. Hadrián békeszerető uralma alatt harmincz legió lévén, az összes haderő háromszázhetvenötezer emberre tehető. — A legiók többnyire nagy folyók partjaira és a birodalom határaitra helyeztettek. Miután állomásaik rendesen állandók maradtak, megkísértjük azok elosztásának leírását. Három legió elég volt Britanniára. A fő erő a Rajna és Duna partjain volt, s tizenhat legióból állott. Az Euphrátot nyolcz legió védte, ezek közt hat Syriában, kettő Cappadociában. Egyptomot Afrikát és Spanyolországot egyenként egy-egy legió védte. Itália sem hagyatott katonai véderő nélkül. Több mint huszezer válogatott katona, városi- és testőrök — praetoriánusok — czimével meg-

különböztetve, az uralkodó és főváros biztonsága fölött örködött. A testőrhadak, mint majdnem minden forradalom indítói, melyek a birodalmat háborgatták, alább különös figyelmünk tárgyai lesznek; fegyverre és ruházatra nézve azonban nem különböztek a legióktól, ha csak nem nagyobb fényök s kevésbé szigorú fegyelmök által.

A tengeri erő úgy látszhatnék, hogy nem állt arányban a birodalom nagyságával, de minden hasznos kormányczélra tökéletesen elég volt. A rómaiak nagyravágyása csak a szárazföldre terjedt, és e harcziás nép sohasem birt a tyrusi, carthagói, sőt még a marseilli hajósok vállalkozó szellemével sem. Tengerészet.

Az Oceán a rómaiaknál inkább félelem, mint kíváncsiság tárgya maradt; az egész középtenger tartományaik körözetében feküdt. A császárok ezen tenger békés megtartásáról gondoskodtak csak, és alattvalóik kereskedelmének védelméről. Augustus két állandó hajórajt állomásoztatott Italia partjain; egyiket Ravennánál az adriai tengeren, a másikat a nápolyi öbölben, mindegyikhez több ezer tengerészt adván. Ezeken kívül jelentékeny erő állott Frejusnál Provence partjain, míg a fekete tenger negyven hajó és háromezer katona őrizete alatt állott. Mindezekhez járult még azon hajóraj, mely Gallia és Britannia közt a közlekedést fenntartotta, s azon számos hajó, melyek a Rajnán és Dunán a vidék kifárasztása s a barbarok átkelésének meggátálása végett fenntartattak.

Ha ezek szerint az egész császári haderőt összevevesszük, a lovasságot úgy, mint a gyalogságot, a legiókat és segédesapátokat, a testőröket és tengerészetet, nem tehetjük többre, mint négyszázötvenezer emberre, mely ma az egykori római birodalom egyik tartományából kikerül. Az összes hadlo-
erő nagysága.

Megkísértettük kifejtetni a szellemet, mely mérsékelte, és az erőt, mely fenntartotta Hadrián és az Antoninok hatalmát; igyekezni fogunk tisztán és határozottan leírni azon tartományokat, melyek egykor hatalmuk alatt egyesítve voltak, és most annyi független és ellenséges államot képeznek. A római birodalom tartományai.

Spanyolország, a római birodalom, Európának és a régi világnak nyugati széle, minden korban változatlanul megtartotta ugyanazon természetes határait: a pyrennaei hegyeket, a közép és atlanti tengert. Ezen nagy félszigetet, mely most oly egyen- Spanyolhon.

lötlenül van felosztva két uralkodó közt, Augustus három tartományra osztotta fel.

Gallia. A régi Gallia, mely magában foglalta a Pyrenéek, Alpok, a Rajna és az Oceán közti összes területet, nagyobb volt mint a mostani Franciaország. De kevéssel Caesar kora előtt a germánok a belga terület jó részét elfoglalták. A győző rómaiak örömmel karolták fel ezen kedvező körülményt, és a galliai határ a Rajnánál Baseltól Leydenig felső és alsó Germania nevét nyerte. Ekként az Antoninok uralma alatt Gallia hat tartományra oszlott: a narbonni, agritani, lyoni, belga és a két germán tartományra.

Britannia. Már említettük Britannia meghódítását, és meghatároztuk a római határokat ezen szigeten. Mielőtt Britannia szabadságát elvesztette, harmincz barbár népfajra volt egyenlötlenül felosztva. A mennyire a nyelv és szokások hasonlatosságának hinni lehet, Spanyolországot, Galliát és Britanniát a vadak ugyanazon kemény faja lakta.

Italia. A római hódítás előtt az ugynevezett Lombardia nem tekintetett Italia részének. Ezt egy hatalmas gallus telep foglalta el a Pó vizétől egész Romagnaig, s fegyvereiket az Alpesektől az Appenninig meghordozták. A ligurok azon kösziklás partot lakták, mely újabb időben a genuai respublicát képezte. Velence még nem létezett, de a tartományt a venetek lakták. A félsziget közepe, mely most a toscanai herczegséget és az egyházi államot képezi, az etruscok és umbriak régi lakhelye volt. A Tiber a római hét halom lábánál hömpölygött, és a sabinok, latinok és volscok tartománya ezen folyótól egész Nápoly határáig Róma első győzelmeinek színhelye volt. Capua és Campania birta Nápoly közvetlen területét, és az ország többi részeit a marsok, samnitek, apuliak és lucaniak hadviselő népei lakták, a tengerpartot pedig virágzó görög telepítvények foglalták el. Megjegyzendő, hogy midőn Augustus Italiát tizenegy részre felosztotta, Istria kis tartománya a római fensőséghez csatoltatott.

A dunai és illyriai határ. Romának európai tartományait a Rajna és Duna folyó védte. E hatalmas folyók másodika, mely az előbbitől harmincz mértföldnyi távolságra fakad, ezerháromszáz mértföldnyi (stadium) hosszúságban folyik, leginkább délkeletnek, hatvan hajózható folyót, vesz magába, és végre hat szoroson keresztül a fekete tengerbe ömlik. A dunai tartományok általában Illyriának nevez-

tettek és a birodalomban legharcziasabbaknak tartattak; de megérdemlik a Rhaetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Dacia, Moesia, Thracia, Macedonia, és Graecia részletes elnevezéseket.

Rhaetia, mely a vindeliciek nevét csakhamar eltörölte, az Alpok magaslatától a Duna partjáig terjedett, ennek forrásától az Inn folyóig. Sik részeit többnyire a mostani bajor választófejedelem birja; Graubündent védik hegyei, Tyrol pedig az ausztriai ház számos tartományaihoz csatoltatott.

Rhaetia.

Az Inn, Duna és Száva közti terjedelmes föld, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, alsó Magyarország és Slavonia a régiéknél Noricum és Pannonia név alatt volt ismeretes. A római kormányzat alatt többször összezsatoltattak; de azért mint egyes családok birtokai, mindig külön maradtak. Ezek most egy német uralkodót uralnak, és az osztrák hatalomnak központját és erejét képezik. Ha Cseh-, Morvaország és Austria északi részét, s Magyarország Duna és Tisza közti területét kiveszszük, az osztrák háznak minden egyéb birtokai a római birodalom határai közé foglaltattak.

Noricum és Pannonia.

Dalmatia, melyet az Illyricum elnevezés inkább megillet, egy hosszú keskeny vonal a Száva és Adria közt. Ma is megtartotta nevét. Beljebb fekvő részei: Croatia és Bosnia elnevezést vették fel, az első Osztrák-, a második Törökországot uralja.

Dalmatia.

Miután a Duna a Tisza és Száva vizeit magába vette, Isternek neveztetett. Régebben ez Moesiát és Dáciát elválasztotta; ez utolsó, mint láttuk, Traján hóditánya volt, és egyetlen tartomány túl a Dunán. Ha e tartományok jelen állását vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy a Duna balpartján Temesvár és Erdély sok forradalom után végre a magyar koronához csatoltatott; míg Moldva és az oláh herczegség az ottoman felsőséget ismeri el. A Duna jobb partján Moesia a középkorban Servia és Bulgáriára oszolva, most ismét egyesítve van a török szolgátságban.

Moesia és Dácia.

A Rumelia elnevezés, melylyel a törökök Thracia, Macedonia és Görögország terjedelmes részeit ma is nevezik, maig emlékeztet egykori alávetettségökre a római birodalom alá. Az Antoninok alatt Thracia harcziás vidéke a Haemus hegytől és Rodopotól a Bosporusig és Hellespontig egy tartományt képezett. Daczára az uralom és vallás-változásnak, a Constantin által a Bosporus partján alapított új Róma még mindig megmaradt fővárosa egy nagy birodalomnak. Macedonia, mely Nagy Sándor alatt Ásiá-

Thracia, Macedonia és Görögország.

nak törvényeket szabott, Epirussal és Thessaliával az aegaei s jóniai tengerig terjedt. Ha Thebae és Argos, Spárta és Athen hirnevére emlékezünk, alig vagyunk képesek elhinni, hogy a régi Görögországnak ennyi halhatatlan köztársasága a római birodalom egyetlen tartományában, Achajában veszett el.

Kis-Ásia.

Az ásiai tartományok — Trajánnek muló hódításait le-számitva — mind a török hatalom határai közt foglaltatnak. Kis-Ásiának azon félsziget neveztetett, mely a fekete- és közép-tengertől az Euphrát vizéig terjedett. A legterjedtebb és leg-virágzóbb rész nyugat felé a Taurus hegyig és Halys folyóig, egyszerűen Ásia nevet nyerte. Ez magában foglalta Tróját, Lydiát, Phrigiát, Pamphiliát, Liciát, Cariát és a jóniai görög telepítvényeket. Bithynia és Pontus az északi részt képezték az ellenkező oldalon volt Cilicia a syriai hegyekig, és a közbenső terület Cappadociának neveztetett. Budzak, krimi-tatárország Circassia és Mingrelia e vad tartományok mai nevei.

Syria Palaes-
stina és Phoe-
nicia.

Syria az Euphrát és középtenger közt fekszik. Midőn Syria Rómának meghódolt, keleti határát képezte a birodalomnak, és sohasem volt más határa, mint északról Cappadocia hegyei, délről pedig Egyptom és a vörös tenger. Phoenicia és Palaestina néha Syria hatóságához csatoltattak, néha attól elválasztattak. Az első keskeny kösziklás tengerpart, a második termékeny földterület. De mind Phoenicia, mind Palaestina örökké fog élni az emberi-ség emlékében, mert az egyiktől nyerte a betűket, a másiktól a vallást. Syria határának hosszában fátlan és vízszegény ho-moksivatag terül el, az Euphráttól egész a vörös tengerig, és ez az arabok hazája.

Egyptom.

Az ókor földirói soká kételkedtek, hogy a föld melyik ré-széhez csatolják Egyptomot. Fekvésénél fogva Afrika roppant félszigetéhez tartozik, de Ásia felől is nyitva áll, és ennek majd minden forradalmában részesült. Egy római praefectus ült a Ptolomaeusok fényes trónján, és a mamelukok vas pálczája most egy török basa kezében van. A Nilus vize ötszáz mértföld hossza-ságban foly rajta keresztül, és kiöntéseivel dúsan termékenyíti mindkét partját.

Afrika.

Afrikának tengerpartja Cyrenétől az oceánig ezeröttszáz mértföldet tesz, de annyira össze van szorítva a középtenger és a Saharai homoksivatag közzé, hogy szélessége ritkán halad meg 80—100 mértföldet. Keleti részét a rómaiak legjobbnak tartották.

A phoeniciek benyomulásáig e termékeny tartományt a lybiaiak, az emberiség legvadabb népe, lákták. Carthago hatósága alatt központja volt a kereskedelemnek és a birodalomnak; de a carthágói köztársaság most két gyenge és rendezetlen állammá, — Tripolissá és Tuniássá fajult. Algir katonai kormányzata Numidia téreire nehezedik; utóbb Numidiának legalább kétharmada Mauritania nevet viselt Caesarea előnévvel, ez volt a mórok hazája, mely most Fez-i birodalom nevezet alatt ismeretes.

Ekként befejezván a római birodalom határleírását, meg kell jegyeznünk, hogy Afrikát Spanyolországtól egy keskeny tizenkét mértföldnyi tengerszoros választja el, melyen keresztül az atlanti tenger a középtengerbe foly. Hercules oszlopai — oly híresek a régieknél — két hegy volt, melyek az elemek viharai által látszanak szétszakitva; az európai oldalon fekvő hegység tövénél van most a nagyhirű gibraltári erősség. Az egész közép-tenger, minden szigetével, a római birodalom kebelében volt. A nagyobb szigetek, Majorca és Minorca név alatt, most az első Spanyolország, a második Britannia uralmát ismeri. Krétát, vagyis Candiát, Cyrust és a többi apróbb szigeteket a török fegyver hódította meg, míg a maltai kis köszikla daczolt hatalmával és saját katonai rendjének kormányja alatt hirre s jólétre emelkedett.

A közép tenger az ő szigeteivel.

A tartományoknak e hosszú előszámlálása, melyeknek töredékei annyi hatalmas országot képeznek, megbocsáttatják velünk a régiek hiuságát és tudatlanságát. A kiterjedt uralom által elvakitva, az ellenállhatlan erő és a császárok való vagy szenvedett mérséklete okozta, hogy megvetették és néha elfeledték a távolabbi tartományokat, melyek a barbár függetlenség élvezetében meghagyattak, és lassankint azon szabadságot kezdték bitorolni, hogy a római birodalmat a földkerekségével összetévesztették. De a mostani kor történetésének józanabb és igazabb nyelven kell szólnia. Hű képét adhatja a római nagyságnak, megjegyezván, hogy a birodalom kétezer mértföldnél szélesebb volt, az Antoninok falától és Dácia északi határától az Atlas hegyig és a Rák térítőig; s hossza nagyobb volt, háromezer mértföldnél, a nyugati Oceántól az Euphratig; hogy a mérsékelt éghajlat legszebb részében feküdt, az északi szélesség 24—56 fokai közt, és hogy magában foglalt több mint tizenhatszázezer négyszög mértföldet a legtermékenyebb és legműveltebb földből.

Általános nézet a római birodalomról.

II. FEJEZET.

A római birodalom egységéről és benső jólétéről az Antoninok korában.

A közigazga-
tás elvei.

Róma nagyságát nem egyedül a gyors s kiterjedt hódításért kell becsülnünk. Az orosz sivatagok fejedelme nagyobb földrészt fölött uralkodik. Nagy Sándor a hellespontoni átlépésnek hetedik nyarán Hiphasis partján tüzte ki a macedoniai győzelmi jelvényeket. Az ellenállhatatlan Dzsingis és a fajabeli mongol vezérek egy századnál kevesebb időszak alatt terjesztették pusztításaikat, és muló birodalmuk határait a chinai tengertől Egyptom s Germánia határáig. De a római hatalom szilárd épületét századok bölcsessége emelte fel, s tartotta fenn. Traján, és az Antoninok engedelmes tartományait törvények egyesítették, s művészetek ékítették fel. Szenvedhettek ugyan a tartományi kormányzók esetleges visszaélései által, de a kormányzat általános elvei bölcsesek, egyszerűek, s jótékonyak voltak. Követhették őseik vallását, míg polgári tiszttségben s előnyökben legyőzőikkel egyenlő fokra emelkedtek.

A türelem ál-
talános szel-
leme

I. A császárok s a tanács politikáját a vallást illetőleg alattvalóik is támogatták. A római birodalomban elterjedt különféle vallásokat a nép egyenlően igazaknak, a bölcsészek egyenlően hamisaknak, a tisztviselők egyenlően hasznosaknak tartották. És ezen türelem nemcsak különös engedekenységet, de egyszersmind vallásos egyetértést is hozott létre.

a népnél.

A nép előítélete nem volt még theologiai gyűlölség bevezetése által megkeserítve. Az ájtatos sokistenimádó ragaszkodva nemzeti szokásaihoz, legbensőbb hittel engedte meg a különböző vallásokat. A félelem, háladatosság, a kíváncsiság, egy álom, egy különös rendetlenség, vagy nagyobb utazás képessé tették őt hitágazatai s védői számának szaporítására. A mint

megengedett a bölcsenek s hősöknek, kik a hon javáért éltek, vagy meghaltak, örök emlékeket állítani: általában beismertetett, hogy azok megérdemelték az emberiségnek, ha nem is imádását, legalább tiszteletét. Minden erkölcs, sőt minden bűn megnyerte isteni képviseltetését, minden művészet s mesterség saját pártfogóját. Az istenek ily köztársasága, oly ellentétes indulattal s érdekekkel, minden rendszer mellett megkívánta a közigazgatási hatalom mérsékletét. Oly gyengéd volt a régiek szelleme, hogy kevésbbé volt figyelmes az ellentétes, mint hasonló vallásos tiszteletre. Homer gyönyörű hitregészete szép s csaknem rendes formát adott a régiek sokistenségének.

A görög bölcsenek erkölcstanukat inkább az emberi természetből merítették, mint az isteniből. Irataikban s társalgásukban a régi bölcsészek az ész függetlenségét vitatták, de tettleg alávetették magukat a törvény és szokás parancsainak. Szánó mosolylyal s engedékenységgel nézték a köznép tévelygéseit, és szorgalmasan teljesítették atyáik szertartásait. Közönyös volt rájuk nézve, hogy a sokaság mily bolondságokat választ ki magának, és ők benső megvetéssel, de egyszersmind látszó tisztelettel közeledtek a lybiai, olympiai vagy capitoliumi Jupiter oltárához.

Semmi ok sem forgott fenn, hogy az üldözés szelleme megfészkelje magát a római tanácsban. A főpapok a legjelesebb tanácsnokok közül választattak, és a pontifex maximus tisztét mindig maguk a császárok töltötték be. Ők ismerték s tudták becsülni a vallás előnyeit, midőn az a polgári kormányzattal van egyesítve. Ők előmozdították a nyilvános ünnepélyeket, kezelték a jövődölés mesterségét mint alkalmas politikai eszközt, és meg voltak győződve, hogy a tiszteletnek különféle módjai ugyanazon üdvös célra vezetnek, azért a tartományoknak előítéleteit, miket az idő s tapasztalás szentesített, meghagyták.

Bírvágy és izlés gyakran megfosztotta a legyőzött tartományok népeit isteneik szép szobraiktól, és templomaik gazdag diszítványaitól; de őseiktől öröklött vallásuk gyakorlatában nemcsak meghagyattak, sőt a római győzők által meg is védettek.

Róma, mint egy nagy birodalom fővárosa, mindig tömve volt alattvalókkal és idegenekkel a világ minden részéből, kik

a bölcsészeknél,

a tisztviselőknél,

a tartományokban,

Rómában.

mind behozták s élvezték hazájoknak kedvencz előitéleteit. Az egyiptomi babonaság, mindannyi közt a legmegvetettebb, gyakran el volt tiltva, Serapis és Isis templomai lerontattak, és tisztelőik Rómából és Italiából száműzettek. De a hitbuzgalom és rajongás erőt vett a politika higgadt s gyenge törekvésein; a száműzöttek visszajöttek, megújították templomaikat, s Isis és Serapis végre helyet foglaltak a római istenek között. Róma lassankint közös temploma lett minden alattvalójának, és a város szabadsága az emberiség minden istenére lett alapítva.

Róma szabad-
sága.

II. Ama szűkkeblű politika: fönn tartani a régi polgárok tiszta vérét minden idegen vegyítés nélkül, megakasztotta szerencsáját és siettette romlását Athennek és Spartának. Róma előretörekvő szelleme feláldozta a hiuságot a nagyravágyásnak, és ildomosabbnak és megtisztelőbbnek tartotta magáévá fogadni az erkölcsöt és érdemet, lett légyen az akár a rabszolgák vagy idegenek, akár ellenség vagy barbárok között. Athen lakóinak száma a köztársaság legvirágzóbb korszakában fokonként szállott le harminczezerről huszonegyre. Holott Rómában, daczára a folytonos háboruknak és telepítéseknek, a polgárok száma, mely Servius Tullius első összeszámlálásakor nyolczvanháromezeret tett, a szövetségesekkel viselt háboru kitörésekor négyszázhatvanháromezerre emelkedett. A mely itáliai államok időszakonként alávetették magukat Rómának, befogadtattak a respublica kebelébe, de csakhamar előidéztek a közszabadság romlását. A demokratiai kormányzat alatt a polgárok gyakorolják a felségi hatalmat, de ezen hatalommal előbb visszaélnék, és azután elvész az, ha a magával tehetetlen sokaságnak adatik át. Azonban midőn a népgyülekezetek a császárok alatt meg lettek szüntetve, a győzők a legyőzött nemzetektől csak úgy különböztek, mint az alattvalók elsőrendű s legtiszteltebb osztálya, s az utóbbiak bármily gyors szaporodása nem járt többé veszélylyel. Mindamellet a legbölcsebb fejedelmek követve Augustus elveit, szigoruan fenntartották a római név méltóságát, és a polgári jogot eszélyes nagylelkűséggel osztogatták.

Italia.

Mig Rómának szabadalmi fokonként ki lönek terjesztve a birodalom minden népére, nevezetes különbség volt Itália és a tartományok között. Az első központja volt a közegyesülésnek, és szilárd alapja az alkotmánynak. Itália bölcsoje, vagy legalább székhelye volt a császároknak és a tanácsnak. Az itáliaiak birtoka adó-

mentes volt és személyök a kormányzók önkénye ellen biztosítva. Az Alpok tövétől egész Calabria csúcsáig minden bennszülött, született római polgár volt. Az ő részletes különbségeik elenyésztek, és észrevétlenül egy nagy nemzetbe olvadtak nyelv, szokások s polgári intézmények által egyesítve. Ha a „római“ kitüntető elnevezés egyedül a főváros régi családjaira szorítkozott volna: úgy e hallhatatlan név nem egy szép diszétől lett volna megfosztva. Virgil mantuai volt, Horac nem tudta apuliainak vagy lucaniainak nevezze-e magát; a Catók hazafias családja Tusculumból származott, és Arpinum kis városa szülte Mariust, Romulus és Camillus után Róma harmadik alapítóját, ugyszintén Cicerót.

A tartományok.

A birodalom tartományai meg voltak fosztva a közhatalomtól, és az alkotmányos szabadságtól. Etruriában, Görögországban és Galliában első gondja volt a tanácsnak feloszlatni azon veszélyes szövetségeket, melyek megtanították az emberiséget, hogy valamin a római fegyverek a szétoztás által erősödtek, ők az egyesülés által ellentállhatnak. A szabad államok és városok, melyek Róma ügyét felkarolták, névleges szövetséggel jutalmaztattak meg, és észrevétlenül valóságos szolgaságba jutottak. A közhatalom mindeütt a tanács és a császárok ügyerei által gyakoroltatott, és e hatalom korlátlan és felelősség nélküli volt. De a kormányzat ugyanazon üdvös elvei, melyek Itália nyugalját és békéjét biztosították, ki voltak terjesztve a legtávolabbi hódítványokra. A tartományokban két eszköz segítségével alakított lassankint római nemzet: a gyarmatosítással, és azáltal, hogy a leghűbbek és legérdemesebbek a római szabadságban részesültek.

Igen való Senecának azon megjegyzése, „a hol a római Telepítvények hódít, ott települ“, mely a történelem és tapasztalás által van meg- és helyhatósági városok. erősítve. Itália bennszülöttjei öröm vagy érdek által kecsegtetve, siettek a győzelem előnyeit élvezni. Ezen önkényes száműzöttek legnagyobb részben a kereskedelem, földművelés, és a közjövédelm bérletével voltak elfoglalva. De miután a legiók állandóak voltak, a tartományok a katonaság egy nemével lettek benépesítve, és a kiszolgáltak, — akár pénzben, akár földben kapták meg jutalmukat — rendszeren azon tartományban telepedtek meg, hol ifjúságukat töltötték. Az egész birodalomban, leginkább mégis a nyugati részekben, a legtermékenyebb vidékek gyarmatosításra tartattak fenn, melyek tökéletesen hasonlítottak anyavárosukhoz. A helyhatósági városok észrevétlenül érték el a gyarmatok rangját

s fényét, és Hadrián alatt kétséges volt, melyik társadalomnak van nagyobb előnye, annak-e, mely Róma kebeléből kiválva támadott, vagy melyet az befogadott. A latin városok joga még több kedvezményt nyújtott. Egyedül a tisztviselők, hivataluk tartamáig, vették fel a római polgár minőségét; de miután az csak egy évig tartott néhány év alatt végig ment minden előkelő családon. Mindazon tartománybeliek, kiknek megengedettett a legiók fegyvereit viselni, vagy polgári kötelességet teljesítettek, szóval mindazok, kik közszolgálatot tettek, vagy személyes érdemet tanúsítottak, oly ajándékkal jutalmaztattak meg, római polgárjoggal t. i., melynek értéke szakadatlanul fogyatkozott a császárok növekedő bőkezűségével. A gallok unokái, kiket Julius Caesar Alesiában ostromolt, legiókat vezényeltek, tartományokat kormányoztak és a római tanácsba vétettek fel. Nagy ravágyásuk, az álladalom békéjének megzavarása helyett, legbensőbbben össze volt fűzve annak biztonságával és nagyságával.

A latin és görög tartományok felosztása.

A rómaiak oly nagy mértékben becsülték a nyelv befolyását a nemzeti szokásokra, hogy legnagyobb gondjuk volt fegyverök terjedésével a latin nyelv használatát terjesztetni. De a kelet kevésbbé volt tanulékony mint a nyugat győző tanítóik szavára. Ezen feltűnő különbség mindinkább észrevehető lett, a mint a római világ napja esteledni kezdett. A nyugat tartományai ugyanazon kezek által lettek polgárosítva, a melyek őket meghódították. Virgil és Cicero nyelve, bár némi elkerülhetlen vegyítékével a hamisításnak, általánosan el lön fogadva Afrikában, Hispaniában, Gallia-, Britannia- és Pannoniában. Nevelés és tanulmány észrevétlenül ébresztette ezen tartományokban a római érzelmeket, és Itália adott divatot, úgy mint törvényeket, fenntartotta a nemzet dicsőségét a tudományban úgy, mint a fegyverben, és végre Traján személyében oly császára volt, kit még a Scipiók sem tagadtak volna meg. A görögök helyzete igen különböző volt a barbárokétól. Azok már rég polgárosulva voltak, és elkorcsosultak. Sokkal több izlésök volt, semhogy nyelvöket elhagyták — és több hiuságuk, semhogy idegen intézményeket elfogadtak volna. Megtartván elődeik előitéleteit, miután az erkölcsöket elvesztették, a római győzők műveletlen szokásainak megvetését szenvedték, míg kénytelenek voltak azoknak fensőbb bölcsességét s hatalmát tisztelni. Nem is volt a görög nyelv és érzelm ezen egykor ünnepeelt tartomány szük

határait szorítva. Birodalmuk a gyarmatok és hódítások által kiterjedt az Ádriától az Euphrátig és Nilusig. Ásia el volt árasztva görög városokkal, és a macedoniai királyok hosszú uralkodása hallgatag forradalmat idézett elő Syriában és Egyiptomban. Ezen fejedelmek fényes udvaraikban Athen finomságát egyesítették kelet fényűzésével, és az udvar példája kihatott a magasabb rangu alattvalókra is. Ekként volt a római birodalom általánosan elosztva latin és görög nyelvre. Ehhez kell adni még a syriai, és különösen az egyiptomi bennszülötteket, kik elzárkózva a közlekedéstől, ellenálltak azon barbárok előhaladásának. Alávetették magukat a római hatalomnak, de nem igen kívánták, se nem érdemelték meg a szabadságot, és megjegyeztetett, hogy a Ptolomaeusok bukása után kétszázharmincz év mult el, míg egy egyiptomi a római tanácsba fölvétetett.

Elhasznált, de igaz megjegyzés, hogy a győztes Rómát magát is meghódította a görög művészet. Azon halhatatlan írók, kik még ma is bámulatot gerjesztenek, hamar kedvencz tárgyaivá lettek a tanulmányozásnak és követésnek Itáliában úgy, mint a nyugati tartományokban. De míg a rómaiak elismerték a görög nyelv szépségeit, a latinnak méltóságát bizonyították, és ennek kizárólagos használata hajthatlanul fenntartatott úgy a polgári, mint katonai kormányzatban. ¹⁾ A két nyelv ugyanazon időben gyakorolta hatalmát az egész birodalomban: a görög, mint a tudománynak természetes kifejezése, a latin mint törvényes nyelve a közügyködésnek. Azok, kik a tudományt az ügyködéssel egyesítették, mind a kettőt beszélték, és csaknem lehetetlen volt a tartományban találni egy művelt római alattvalót, ki nem tudta volna a római vagy a görög nyelvet.

Ily intézmények mellett a nemzetek észrevétlenül olvadtak be a római névbe, és népbe. De minden tartományban, és minden családban volt még az embereknek egy szerencsétlen osztálya, mely a társadalom terheit viselte a nélkül, hogy annak jótéteményeiben részesített volt. A régi kor szabad államaiban a hazai rabszolgák ki voltak téve a zsarnokság önkényének. A római birodalom megállapodását megelőzte az erőszak és rablás korszaka. A rabszolgák leginkább a barbár foglyokból

Általános

használata a két nyelvnek.

Rabszolgák.

¹⁾ Claudius császár egy előkelő görögöt megfosztott szabadságától, mert nem tudta a latin nyelvet. Sveton. Claud. 16. fej.

állottak, kik hitvány pénzért adattak el, ¹⁾ de hozzászokva a függetlenséghez, vágytak széttörni, és megboszulni rablánczaikat. Ezen belső ellenség ellen, melynek kétségbeesett pártütései a respublicát nem egyszer az örvény szélére vezették, hozott szigorú rendszabályok, és a legkegyetlenebb bánásmód csaknem igazoltnak látszott az önfentartás nagy törvénye által. De midőn Európa, Ásia, és Afrika főnépei egy fensőség törvényei alatt voltak egyesítve, az idegen készlet forrása megapadt, és a rómaiak utalva voltak rabszolgáik szaporítását gyengébb, de veszélyesebb módszer által eszközölni. Rabszolgáikat házasságra buzdították. A természet sugallata, a műveltség és a birtoklásnak egy függő neme azt eszközölték, hogy a szolgaság szigora enyhíttessék. A rabszolgának léte értékesebb lett, és ámbár szerencséje urának természetétől s körülményeitől függött, de ennek emberisége saját érdekében állott. Ezen előhaladást a császárok erkölcei és politikája sietteté, és Hadrián és az Antoninok rendeletei a törvények védelmét kiterjesztették az emberek legmegvetettebbjeire is. Az élet-halál fölötti hatalom elvéttetett a magánosoktól, kik azzal gyakran visszaéltek, és a tisztviselőkre bízott. A földalatti tömlöczök megsemmisítették, és igazságos panaszra vagy megszabadítottak a rabszolgák, vagy kevésbé kegyetlen urat kaptak.

Felszabadítás.

A reménység, rossz sorsunk enyhítője, nem volt megtagadva a római rabszolgától; és ha volt alkalma magát hasznossá és kedvessé tenni, megvárhatta, hogy néhány évi szorgalma és hűsége a szabadság megbecsülhetlen ajándékával jutalmaztassék. Ezen jótét oly nagy mértékben gyakoroltatott, hogy szükségesnek látszott törvények által inkább megszorítani, mint buzdítani, mert igen veszélyes visszaéléssé fajulhatott volna. Alapfeltétele volt a régi jogtudománynak, hogy a rabszolgának nincsen hazája; szabadsága által tagja lett ugyanazon politikai társadalomnak, melyhez gazdája tartozott. Ezen eljárás a római polgár szabadalmait nagy sokaság tulajdonává alacsonyította volna le. Némi alkalmas kivételekre volt tehát szükség, és ezen megtisztelő különböztetés oly rabszolgákra alkalmaztatott csak, kiknek igaz okuk volt, és egyedül a tisztviselők helybenhagyásával nyerték meg a törvényes s ünnepélyes felavatást. És még ezen

¹⁾ Lucullus korában egy ökör 1 drachmáért adatott el, és egy rabszolga háromért.

választott szabadok sem nyertek egyebet, mint a polgárok magán jogait; a polgári és katonai hivatalokból szigorúan ki voltak zárva. Bármily érdemeik voltak fiaiknak, nem tartattak érdekeseknek a tanácsbani részvételre, és szolgai eredetük csak a harmadik, negyedik ízben enyészett el.

Egyszer indítványba hozatott, hogy a rabszolgák különös ruházattal volnának megkülönböztetendők; de megjegyeztetett, hogy ezáltal saját számukat ismernék meg. ¹⁾ A tehetségeseknek látszó ifjak mesterségre és tudományra tanítottak, és értékük a szerint növekedett. A kereskedőknek és iparosoknak nyereségesebb volt megvenni, mint bérelni munkásaikat, és a földművelésnél a legolcsóbb s legmunkásabb eszközök voltak. Mily nagy volt számuk, néhány példával akarjuk feltüntetni. Rómának egyes palotájában négyszáz rabszolga volt. Augustus alatt egy szabad, ki sokat vesztett a polgári háborukban, 3600 ökröt, 250 ezer kisebb barmot, és 4116 rabszolgát hagyott hátra.

A római alattvalók számát nem lehet oly biztossággal meghatározni, mint ahogy a tárgy fontossága megérdemelné. Claudius császár a censori kötetmet gyakorolva, 6.965.000 római polgárt számlált, ehhez adva a nők és gyermekek aránylagos mennyiségét, a lelkek összes száma husz millió körül lehetett. Az alsóbb rendű alattvalók száma bizonytalan volt, és változó. De mindent összevéve, a tartománybeliek kétszer annyian lehetnek, és a rabszolgák legalább annyian mint a szabadok. Ezen tökéletlen számítás mellett az összes lakók száma százhusz milliót tehetett.

Az összes római világ alávetettsége egyenlő, önkényes és állandó volt. A legyőzött népek egy nagy nemzetbe olvadva, lemondtak a függetlenség reményéről, sőt óhajításáról is. A császárok megállapított tekintélye erőltetés nélkül hatotta át az egész birodalmat, és ugyanazon könnyűséggel gyakoroltatott a Themse és Nilus partján, mint a Tiberis mellett. A legiók rendeltetése a közellenség elleni védelem volt, és a polgári tisztviselők ritkán vették őket igénybe. A biztonság ezen helyzetében az uralkodónak és népnek egy célja volt: előmozdítani és ékíteni a római birodalmat.

¹⁾ Seneca I. k. 24 f. azt mondja „Mily nagy veszély támadna, ha szolgáink számlálni kezdenének bennünket.”

Római emlékek.

Az építészet számtalan emlékei közül mily sok veszett el a történelem emlékezetéből, és mily kevés állott ellen az idő és barbárság dühöngéseinek! Mégis ezen fenséges romok elég bizonyosságai az egykori fénynek és hatalomnak.

Sok magánosok által állított.

Természetes, hogy ezen emlékek legnagyobb részét, valamint a legkitünőbb római építményeket a császárok emelték. Augustus dicsekedett, hogy ő téglából épült várost talált, és márvány-várost hagy maga után hátra. ¹⁾ Vespasiánnak szigorú gazdálkodása forrása volt bőkezűségének, Traján művei geniusának bélyegét tüntetik fel. Hadrián nyilvános emlékei, mikkel csaknem minden tartományát ékitette, közvetlen felügyelete alatt állítottak fel. De bár a császárok az első építők voltak, nem valának az egyedüliek. Példájuk az előkelő alattvalóknál követésre talált. Az alcautarai bámulatos hid néhány lusitani község által építtetett. A gazdag senatorok tiszteletnek sőt kötelességüknek tartották koruk és az ország fényének emelését. A magán jóltevők tömegében csak Herodes Atticus athéni polgárt akarjuk megemlíteni, ki az Antoninok alatt élt. Bármi volt legyen az indok, de bőkezűsége méltó lett volna a legnagyobb királyhoz.

Herodes Atticus példája.

Herodes családja, Cimon és Miltiades, Theseus és Cecrops Aeacus és Jupitertől származott. De annyi istenek és hősök utódjai a legnyomorultabb állapotba sülyedtek. Nagyapja az igazság keze által veszett el, és apja Julius Atticus nyomorban végzendette életét, ha oly végtelen kincset nem talált volna egy régi ház alatt, mely utolsó maradványa volt ősi birtokának. A törvények szigora szerint a császárt illeti a talált kincsnek egyrésze, de a méltányos Nerva visszautasította azt, és meghagyta neki, hogy a szerencse ajándékával szabadon éljen. Az óvatos athéni vonakodott elfogadni, mondván, hogy nem tud azzal miként élni, — „élj tehát vissza vele, — mondá az uralkodó, — mert az a tiéd.“ Troas városa Hadrián nagylelkűségéből három millio drachmát (körülbelül egy millio frt.) kapott vízvezetésre, de felényire sem volt elég, a többit Atticus a magáéból fedezte. — Életének legnagyobb részét bölcsészeti visszavonultságban Athenben töltötte; ott építtette a stadiumot, mely hatszáz láb hosszú volt,

¹⁾ Barátja Agrippa állította a halhatatlan Pantheont. Sveton. 28. f.

egészen fehér márványból, és az összes lakosságot magában foglalhatá. Regilla nejének emlékére állított egy színházat, páratlant az egész birodalomban. Az Odeumot, melyet Pericles zenészi előadásokra rendelt, újból felépítette és régi fényében visszaállította. De nagylelkűsége nem szorítkozott egyedül Athenre. Neptun templomának legszebb ékitményei, egy színház Corinthban, stadium Delphiben, Thermopyloban egy fürdő, és Canusumban egy vízvezeték nem volt képes kimeríteni kincseit. Epirus, Thessalia, Eubea, Boeotia és Peloponnes népei részesültek jótéteményeiben, s Görögország és Ásia sok városának feliratai háladatosan emlékeznek Herodes Atticus pártfogójukra és jótévőjükre.

Athénben és Rómában a magán épületek illemes egyszerűsége jelezte a szabadság egyenlő sorsát, míg a felséges középületek a nép fenségét képviselték; ezen republicai szellem nem halt ki végkép a fényűző monarchia behozatalával. A nemzeti becsület és jótekonyság művei voltak, mikben a legerkölcösebb császárok pompájukat kifejtteni törekedtek. Nero arany palotája méltó haragot támasztott, de a nagykiterjedésű tér, melyet önző fényűzésre használt, nemesen lett betöltve utódai által egy Coliseum, Titus fürdői, a Claudius-féle oszlopcsarnok, a béke istennőjének és Róma geniusának felállított templomokkal. Az építészet ezen emlékei, tulajdonai a római népnek, gyönyörű görög festményekkel és vésetekkel ékítették, és a béke templomában egy igen érdekes könyvtár állittatott fel, a tudomány-szomjasok számára. Közel ehhez volt Traján foruma, körülvéve egy gyönyörű négyszögű csarnokkal, melybe a széles és szép bemenetet négy diadaliv képezte; a tér közepén egy száztíz lábnyi magas márvány oszlop az e helyütt elsimitott hegyet jelezte. Ezen oszlop, mely most is régi fényében áll, alapítójának dáciai győzelmeit mutatta. Ezen kívül a város minden része, és a birodalom minden tartománya ugyanazon nagylelkűséggel és szabad szellemmel ékítették fel. Különösen a vízvezetékek érdemlik meg méltó figyelmünket. A vállalat merészsége, a kivitel szilárdsága, és a használat a vízvezetékeket a római szellem s hatalom legnemesebb emlékei közé helyezik. A főváros vízvezetékei méltán foglalják el az első helyet, de a spoletoi, metzi és segoviai, azt gyaníttatná, hogy azok egykor székhelyei voltak valami hatalmas uralkodónak Ásia és Afrika elhagyott vidékei el

A római emlékek többnyire közhasznúak; templomok, színházak, vízvezetékek stb.

voltak árasztva egykor virágzó városokkal, miknek népessége sőt létele a fris viznek mesterségesen eszközölt bevezetésén alapult.

A birodalom városainak száma és nagysága. Megszámláltuk és megszemléltük a római birodalom népességét és közműveit. Városainak száma és nagysága megerősítendi az elsőt, és sokszorozandja az utolsót.

Itáliában. I. A régi Italiának ezerszázkilenczvenhét városa volt, és semmi ok sem forog fenn, hogy azokat kevésbbé népeseeknek tartsuk az Antoninok korában, mint voltak Romulus alatt. Veróna fényét maradványaiból ítélhetjük meg, de Veróna kevésbbé volt ünnepelt mint Aquileja, vagy Padua, Milano vagy Ravenna.

Gallia- és Spanyolhonban. II. A haladás szelleme átlépte az Alpokat, és észrevehető volt még Britannia erdei közt is, melyek fokonként kiirtattak, hogy alkalmas tér nyeressék kényelmes és szép lakásoknak. York székhelye volt a kormányzatnak, London már gazdag kereskedelme által, és Bath hires fürdőjéről. Gallia ezerkétszáz várossal dicsekedett, és az akkori Marseilles, Arles, Nismes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Autun, Vienne, Lyons, Langres és Trier talán kiállhatják a hasonlatot mostani állapotjukkal. A mi Spanyolhont illeti: ezen ország virágzott mint tartomány, és mint királyság lehanyatlott.

Afrikában. III. Háromszáz afrikai város ismerte el egykoron Carthago hatalmát, melyeknek száma a császárok kormányzata alatt alig kevesbült; Carthago maga új fényvel támadt fel hamvaiból, és az, valamint Capua és Corinth hamar feltalálta előnyeit a római uralom alatt.

Ásiában. IV. A kelet tartományai feltárják az ellentétet a római fény és a török vadság között. A régi kor romjai, elszórva a műveletlen földeken, és a tudatlanság által valami bűverőnek tulajdonítva, alig biztosítják az elnyomott népek és vándor arabok lakásait. A Caesarok uralma alatt maga a tulajdonképeni Ásia ötszáz népes várost számlált, megáldva a természet minden adományával, és a művészetek által fölékitve. Laodicea nagy jövedelmet meritett juhainak finom gyapjából, és egy kevésse elfoglaltatása előtt négy millió frton fölüli hagyományt kapott egy nagylelkű polgárától. Ha Laodicea szegénysége ilyen volt, milyennek kellett lenni azon városok jólétének, melyek mint Pergamus, Smyrna, és Ephesus hosszú ideig vetélkedtek az elsőség czime fölött Ásiában? — Syria és Egyptom fővárosai még nagyobb rangban állottak: Antiochia és Alexandria

megvetéssel tekintettek egy egész sereg függő városra, és Róma fensősége előtt is csak makacsul hajoltak meg.

Mindezen városok egymással és a fővárossal összeköttetésben voltak a köz főutak által, melyek a római forumtól kiindulva átszelték egész Itáliát, a tartományokba terjedtek és a birodalom határainál végződtek. Ha figyelemmel tekintjük a távolságot Antoninus falától Rómáig, és innen Jerusálemig, úgy találjuk, hogy a közlekedés ezen nagy láncza északnyugattól délkeletig négyezernyolczvan római mértföldet tett hosszában. A főutak pontosan fel voltak osztva mértföldkövekkel, és egyes vonalban mentek egyik várostól a másikig, kevés tekintettel az akadályokra úgy, mint a magán tulajdonra. A hegyeket átfurták, és a legsebesebb és legszélesebb folyókon hidakat építettek, az út közepe magas volt, több réteg homok, kavics és cementből, nagy kövekkel, a főváros közelében gránittal kirakva. Ilyenek voltak a római főutak, melyek részben tizenöt század viszonyosságainak sem engedtek. Azon előny: mielőbb értesítést nyerni és a rendeleteket minél gyorsabban végrehajtani, birta rá a császárokat, hogy kiterjedt birodalmukon keresztül rendesen postajáratot állítsanak fel. Minden öt-hat mértföldnyi távolságra házakat építettek, mindegyiket állandóan negyven lóval ellátva, és ezen előfogatok segítségével könnyű volt száz mértföldet tenni egy nap a római utakon. A posták használata eredetileg csak közszolgálatra volt szánva, de megengedettett magán polgároknak is külön engedély mellett.

A római utak.

A posták.

Nem kevésbé volt szabad és nyílt a közlekedés a tengeren, mint a szárazon. Itália tengerpartja nem igen volt alkalmas biztos kikötésre, de Claudius császár a Tiber torkolatánál nevezetes emléket rakta le a római nagyságnak.

A hajózás.

Bármily roszat tulajdonítottak a kiterjedt birodalomnak, a római hatalom üdvös hatást gyakorolt az emberiségre. Az ősrégi korban a világ egyenlőtlenül volt felosztva. A kelet emlékezetén fölül birtokában volt a művészetnek és fényűzésnek, míg a nyugat bárdolatlan hadakozó nép által lakva, megvetette a földművelést, vagy azt nem ismerte. De megállapított kormányzat védelme alatt a boldogabb éghajlat természetménye és a polgárisult ipar lassankint meghonosult Európának nyugati tartományaiban. Csaknem lehetetlen elszámolni mindazon czikkeket, mind az állatokat, mind a növényzetet illetőleg, melyek Ásiából

A földművelés javítása.

A nyugati tartományokban.

- és Egyiptomból lassankint behozattak, de nem érdektelen és méltatlan megemlíteni a legfőbbeket. 1. Csaknem minden virág, növény és gyümölcs, mely kertjeinkben terem, idegen származásu. 2. Homer idejében a szőlő vadon nőtt Sicilia szigetén. Ezer évvel később Itália dicsekedhetett, hogy 80 fajú legjelesebb borok közül két harmadánál többet saját földje termett. Ezen áldás hamar kiterjedt Galliára, és okunk van hinni, hogy Burgundia szőlőhegyei oly régiek, mint az Antoninok kora. 3. Az olajfákat a nyugaton tartós béke követte, minek jelvényéül tartattak. Mind Itáliában, mind Áfrikában meghonosítottak, és később Spanyolhonban és Galliában. A régiek tévedése, hogy az olajfa bizonyos fokú melegséget igényel, és csak a tenger közelében dívik, — ipar és tapasztalás által elenyészett. 4. A lentermesztés Egyiptomból Galliába ültetett át, és meggazdagította az egész tartományt, de a földet kizsárolta. 5. A takarmánynövények használata ismeretes volt mind Itália, mind a tartománybeli földművelők előtt, különösen a luczerna, mely Mediából származott. A jó takarmányok szaporítása előidézte a csordák és nyájak szaporítását, és ezek ismét a föld termékenységét. Mind ezen javításokhoz járult a bányák művelése, és a halászat, mely míg a gazdagok élvezeteit előmozdította, a munkás sokaság fenntartására szolgált.
- Általános jólét. Gyönyörűen írja le Columella a spanyol háztartást Tiberius alatt, és meg kell jegyezni: hogy míg az éhség többször sanyargatta az ifjú respublicát, a kiterjedt birodalmat sohasem érte. Az egyes tartományokban előfordult esetleges szükség tüstént pótolva lön a szomszédok feleslegeiből.
- A fényűzés nevei. A földművelés alapja a kézműiparnak, míg a természet adományai anyagát képezik a művészetnek. A gazdagok háztartásukban a fénynek és finom izlésnek minden nemét kifejtették. Ezen izlést, a fényűzés gyűlöletes neve alatt ismerve, minden kornak moralistái megtámadták, és kétségtelenül, mind az erkölcs mind a közboldogság szempontjából sokkal előnyösebb lenne, ha mindenki birna az élet szükségleteivel és senki annak fölöslegével; de a társadalomnak jelen tökéletlen állapotában a fényűzés, származzék bár bűnből vagy ostobaságból, egyedüli eszköznek látszik, mely a birtoknak egyenlőtlen felosztását helyreigazítja s kiegyenlíti.

Nem könnyű dolog a fényűzést egy birodalom határai közé szorítani. Az ősvilág legtávolabbi tartományai kifosztattak, hogy Róma fényéhez és izléséhez járuljanak. Scythia erdei szolgáltatott az értékes bőröket. A borostyánkő a balti tengerpart-ról hozatott. A babyloni szőnyegek, és kelet egyéb kézművei igen keresettek voltak, de a legnevezetesebb kereskedelem Arábiával és Indiával üzetett. Évenként vagy 120 hajó vitorlázott ki a vöröstengerről, Mios Hormosból Egyptom egyik kikötőjéből, s midőn a hajóraj deczemberben vagy januárban visszatért, a gazdag szállítmány a tevék hátain a vörös tengertől a Nilusig vitetett s e folyón Alexandriába ért, honnan haladék nélkül a birodalom fővárosába szivárgott. A keleti kereskedelem tárgyai szépek és értékesek voltak: egy font selyem fölért egy font arannyal; ¹⁾ drágakövek, melyek közt a gyémánt után első helyet foglalt az igazgyöngy; ²⁾ és különféle illatszerek val-lásos és temetkezési szertartásokra. A rómaiaknak úgy szólva egyedüli kereskedelmi cikkük az ezüst volt; az évenkénti fo-gyasztást nyolcz millió forint ra teszik, de oly gazdagok voltak bányáik, hogy korántsem voltak képe sek azokat kimeríteni.

Külkeres-
kedés.

Plinius ezt mondja: „A római népek beismerték, hogy a társas élet igaz elvei, a törvények, a földművelés és tudomány a római hatalom által meg lőn alapítva. A művészetek gyarapod-tak, a nép szaporodott. A városok emelkedtek és a tartományok gyönyörű képe egy nagy kerthez volt hasonló.“ Habár ezen állítást kissé gyanus színben tünteti is fel azon szónokias hang, melyen mondva van, a történésznek kellemes feladata bevallani, hogy az lényegében való.

Általános bol-
dogság.

Alig volt lehető, hogy a közjólét árjában a kortársak fel- ismerjék a hanyatlás lappangó okait. A hosszú béke, az egyenlő közigazgatás lassu és titkos mérget oltott be a birodalom élet- ereibe. Az emberek gondolkodása egy színvonalra hozatott, a szellem szikrája kialudt, sőt még a katonai szellem is elpárolgott. Európa népei bátrak voltak, és erősek. Hispannia, Gallia, Bri-tannia, és Illyria szolgáltatta a kitűnő katonákat. Személyes bá-torságuk megvolt, de függetlenségre nem törekedtek. Törvényei-

A bátorság
hanyatlása.

¹⁾ A selyem ruha úgy tekintetett, mint a nőnek disze, de disztelen a férfiaknak.

²⁾ A két nagy gyöngyhalászat ugyanott volt, hol jelenleg: Ormuz és Comorin fokain. A gyémánt Bengáliából hozatott.

ket és kormányzójukat az uralkodótól kapták, és legbátrabb vezetőjük meglegedett a polgár, vagy alattvaló rangjával.

A szellem hanyatlása. A tudomány iránti szeretet, csaknem elválaszthatlan a békétől és finom izléstől, divatos volt Hadrián és az Antoninok alatt, kik maguk is tudományos emberek voltak. El volt az terjedve az egész széles birodalomban; Britannia legtávolabb részei megszerezték az ékesszólást, Homer és Virgil át volt fordítva, és tanulmányozva a Rajna és Duna partjain. De a tartománybeliek az egyenlő mesterséges idegen nevelés mellett fokunkint lehányatlottak. A költői név csaknem el lön feledve, és álbölcselők léptek a szónokok helyére. Egy sereg criticus és magyarázó homályosította el a tudósokat, és az izlés meghamisításával csakhamar bekövetkezett a szellem hanyatlása.

Elfajulás. A fenséges Longinus, ki valamivel később a syriai királynő udvarában fenntartotta a régi Athen szellemét, megjegyzi és panasolja kortársainak elfajulását, mondván: „Valamint némely gyermekek, rövid tagok mellett, mindig törpék maradnak, úgy a mi gyengéd képzeletünk, — előítéletek és szolgaság által lelánczolva — képtelen magát kiterjeszteni, vagy elérni azon aránylagos nagyságot, melyet mi a régiekben csodálunk, kik népszerű kormányzat alatt élve, ugyanazon szabadsággal irtak, a melylyel cselekedtek.“ Az emberiség e kisebb termete, ha szabad e képies kifejezést tovább folytatnunk, napról napra alább szállott, és a római világ valóban egy nemével a törpéknek volt benépesítve, midőn észak vad óriásai betörték, és a korcs fajzatot megjavították. Ők a szabadság férfias szellemét felujtították, és egy ezred évnek forradalma után, a szabadság szülője lett az izlésnek és tudománynak.

III. FEJEZET.

A római birodalom alkotmánya az Antoninok alatt.

Az egyeduralom világosan meghatározva, úgy látszik, oly állam, a melyben egyes személy — bármi név alatt — van megbízva a törvények végrehajtásával, a jövedelem kezelésével és a hadsereg parancsnokságával. De ha a közszabadság nincs bátor örökkel körülvéve, ily borzasztó tisztviselőknak tekintélye hamar zsarnoksággá fajulhat. Az előítéletek korában a papság befollyása hasznosan gyakorolható az emberi jogok megvédésére; de oly benső összeköttetés van a trón és oltár között, hogy ennek zászlaja ritkán volt a nép oldalán látható. Csak hősies nemesség és erős községek, fegyverrel és birtokkal ellátva, alkotmányos gyűlésekben, képezik az egyetlen ellensúlyt, mely a szabad alkotmányt egy terjeszkedő uralkodó ellenében megvédheti.

A római alkotmánynak minden sánczát elsimitá a dictátor nagyravágyása; minden védvet megsemmisítettek a triumvirátus kegyetlen kezei. Az actiumi győzelem után Rómának sorsa Octavián kezébe került, nagybátyjának fiuvá fogadása által Caesarnak és később a senátus hizelgése által Augustusnak nevezve. A győző 44 régi legiónak állott az élén, kik Caesar házához ragaszkodva husz évi polgárháboru után mindenre készek, egyedül tőle reméltek és nyertek pazar jutalmakat. A tartományok, a respublica tisztviselői által rég elnyomva, egyes személy kormányzata után sóhajtoztak, ki ezen apró zsarnokoknak ura s ne büntársa legyen. A római nép titkos örömmel nézte az aristokratia megaláztatását, és egyedül kenyeret és látványokat (panem et circenses) óhajtott, mit Augustus bőkezűségéből meg is nyert. A gazdagok élvezték a nyugalom jelen áldásait, és nem akartak a régi mozgalmas szabadság emléke által meg-

Az egyeduralom eszméje.

Augustus helyzete.

zavartatni. Hatalmával a senátus méltóságát is elvesztette, és a legnemesebb családok kihaltak. A republicánusok szellemben és tehetségben a csatatéren veszttek el, vagy száműzettek. A gyűlés kapui kevert sokaság előtt tárultak fel, kik tisztelet helyett lealáztatást merítettek rangjukból. ¹⁾

Átalakította a tanácsot. A tanács átalakításában atyailag járt el Augustus. Censornak választatván, hű barátjával Agrippával megrostálta a tanácsnokok jegyzékét, többeket kiűzött, kétszáznál többet lemondásra kényszerített, és a képességet 100,000 frt értékhez kötötte; elég számmal alkotott új patricius családot, és magát a tanács fejévé tette. Mig ekként a méltóságot helyre állította, a függetlenséget megsemmisítette. A szabad alkotmánynak elvei menthetlenül elveszttek, midőn a törvényhozó hatalmat a végrehajtó hatalom nevezte ki.

A magához ragadott hatalomról lemond. Az ekként összeállított gyülekezet előtt beszédet tartott, mely valamint honszeretetéről tanuságot tesz, egyszersmind nagyravágyását takarta el. „Ő sajnálatát fejezte ki, és egyuttal mentette eddigi tetteit. Fiui kegyelet kívánta az apja gyilkosain való boszuállást, saját gyengédsége néha a szükségesség szigorú törvényeinek engedett, és kényszerítette a szövetségre két méltatlan társával. Ünnepelesen igtatta be a tanácsot és a népet régi jogaiba, és nem akar egyebet, mint polgártársai közé vegyülni, hogy megoszssa az áldást, melyet ő hazájára árasztott.“

Rávették, hogy tartsa meg Imperatori czim alatt. Veszélyes volt Augustus őszinteségének hinni, de még veszélyesebb nem hinni. Az érzelmek ily zavarában a tanács válasza egyenlő volt, és határozott. Nem fogadták el a respublikát, melyet ő megmentett. Tisztes ellenzés után alávetette magát a tanács határozatának, és elfogadta a kormányzatot imperatori czim alatt, de csak tíz évre. E színjáték emléke többször ismételtetett Augustus alatt, és Rómának örökös uralkodói mindig megünnepelték uralkodásuk tizedik évét.

A római tábornok hatalma. A római tábornok csaknem zsarnoki hatalmat gyakorolhatott — az alkotmány elveinek megsértése nélkül — katonái, az ellenség, és a respublica alattvalói fölött. A dictátor- vagy consulnak joga volt kirendelni az ifjúságot a szolgálatra, és a legszigorubb büntetéssel megfenyíteni az engedetleneket azáltal,

¹⁾. Julius Caesar katonákat, idegeneket és félbarbárokat hozott a senátusba.

hogy kitörölhette őket a polgárok sorából, elkobozhatta javait, és rabszolgákkul adhatta el személyüket. A táborban a parancsnok abszolút hatalmat gyakorolt élet és halál fölött. A béke és háboru iránt a tanács rendelkezett, melyet a nép ünnepélyesen megerősített; de a távoli tartományokban a tábornok tetszés szerint intézhette támadásait, és csak a sikertől függött diadalának dicsősége. Midőn Pompejus a keleten hadakozott, megjutalmazta katonáit s szövetségeseit, uralkodókat tett le, tartományokat osztott fel, telepítvényeket alapított, és elosztotta Mitridates kincseit. A tanács és nép mindent helybenhagyott.

Miután lehetetlen volt a távoli határokon lévő számos le- A császár helyettesei.
giót személyesen vezényelni, ez helytartókra bízott. Rang és tekintélyre nézve hasonlóak voltak a régi proconsulokhoz, de állásuk függő volt és önkényes. ¹⁾ A respublica generalja mindig maga a császár volt, de némi elégtételül szolgált a tanácsnak, hogy helyetteseit mindig ennek köréből választotta.

Hat nap múlva, midőn Augustus kénytelen volt elfogadni ama nagylelkű ajánlatot, elhatározta, hogy a senátus büszkeségének egy kissé kedvezend. A békés tartományoknak proconsulokat adott, kik különösen Ásiában, Görögországban és Afrikában nagyobb megtiszteltetésben részesítettek, mint a császári helyettesek. Törvényt hoztak, mely szerint a császár bárhol jelenik meg, rendkívüli hatalmával felfüggesztheti a kormányzat rendes hatóságát; az új hódítmányok a császári részhez csatoltattak, és hamar kiderült, hogy az uralkodó tekintélye, az Augustusi kedvencz előnév, egyenlő volt a birodalom minden részében.

E képzelt engedélyért Augustus megkapta ama fontos szabadalmat, mely őt urává tette Rómának és Itáliának. Felhatalmaztatott számos testőri csapatot tartani béke idején is a főváros szívében, melynek ő volt parancsnoka. Ezek katonai esküvel voltak lekötelezve; de oly készségesek voltak a rómaiak a szolgálásra, hogy az esküt a tisztviselők, a senátorok és a lovagrend, önkénytelen letették, míg végre a hizelgés hódolata észrevétlenül alakult évi ünnepélyes hűségfogadássá.

A császár megtartja a katonai s testőri parancsnokságot Rómában.

¹⁾ Győzelem esetén a dicsőség a császárt illette; helyetteseik bizonyos kitüntetési jelvényekkel lettek kielégítve.

Consuli és
tribuni ha-
talma.

Ámbár Augustus a katonai erőt legbiztosabb alapnak tekintette, mégis elég bölcsen visszautasította azt, mint gyűlöletes eszközt a kormányzatnak. Sokkal kedvesebb volt a régi tisztviselőség tisztas elnevezése, és ő ügyesen szedte össze azokat, hogy saját személyében egyesítse. E nézetből indulva, megengedte a tanácsnak, hogy a consuli és tribuni kötelemeket életfogytiglan rá ruházza, a mi azután minden utódára kiterjesztetett. A consulok rangban a római uralkodók után következtek, képviselték az állam méltóságát, felügyeltek a vallási szertartásokra, a legiókat vezényelték, külköveteket fogadtak, s a tanács- és népgyűlésen elnököltek. A pénzügyet ellenőrizték, és ámbár nem volt idejük az igazságszolgáltatásra, de a törvény, méltányosság és közbéke legfőbb őreiül tekintettek. Ilyen volt rendes hatóságuk; de ha a közjólet kívánta, a tanács törvényen fölül helyezte őket, és a szabadság védelmére ideiglenes kényurasággal ruháztattak fel.

A tribunok állása egészen különböző volt a consulokétól: szerény és alacsony, de személyük szent és sérthetetlen. Erejük inkább az ellenállásban, mint tettben nyilvánult. Hivatásuk volt védeni az elnyomottakat, megbocsátani a sérelmeket, bevádolni a nép ellenségeit, és midőn szükségesnek látták, egyetlen szóval megakasztani az egész kormányzatot. A consulok és tribunok összeütközése inkább megerősítette, mint megrontotta az alkotmány egyensúlyát. De midőn a consuli és tribuni hatalom egy személyben élethossziglan egyesítettetett, és a hadsereg parancsnoka egyszersmind a nép képviselője lett: lehetlen volt többé császári előjogainak ellenállani, és azok határait megszabni. Ezen halmozott kitüntetésekhez Augustus ildomossága csakhamar hozzá csatolta a kitünő s igen fontos legfőbb papi (supremus pontifex) és censori méltóságot. Amaz kezébe adta a vallás vezetését, emez pedig a római nép szokásai és vagyona fölötti felügyeletet. S ha a sok összehalmozott hatalomból még valami fennmaradt, a tanács szives készsége a hiányokat a legrendkívülibb eredményekkel igyekezett pótolni. A császárok, mint a respublica első tisztviselői, több alkalmatlan törvény és kötelezettség alól fölmentettek; rájuk ruháztatott a jog a tanácsot összehívni, az államméltóságokra jelölteket ajánlani, a város határait kiterjeszteni, a jövedelmet belátásuk szerint használni, békét kötni és háborut izenni, s végre mindazt teljesíteni, a mit a birodalom jólétének előmozdítására czélszerűnek tartottak.

Midőn a végrehajtó kormányzat minden hatalma a császári tisztviselőben egyesítettett, a közönséges tisztviselők homályban bágyadtak, erély és csaknem foglalatosság nélkül. A consulok, praetorok és tribunok szokott száma évenként felruházott hivataluk illető jelvényeivel, hogy foglalatosságaik leggyengébb részét teljesítsék. Ezen megtiszteltetések igen hizelegtek a római nagyravágyásnak, és Augustus ez alkalommal megengedte a szilaj democratiának minden kicsapongását. A császárok, noha életfogytiglan fel voltak ruházva a consuli hatalommal, mégis ezen évi méltóság czimeért maguk is vetélkedtek polgártársaikkal, és Augustus egész alázattal szorgalmazta maga vagy egyik barátja részére a népszavazatot. De a következő uralkodók a választást a tanácsra bízták. A népgyülekezetek örökre meg lettek szüntetve, és a császárok megszabadultak egy veszélyes sokaságtól, mely a megállapított hatalmat megzavarhatta volna.

A birói hatalom gyakorlata a leggyakoribb és legkomolyabb foglalkozása lett a tanácsnak, és az előtte tárgyalt fontos ügyek utolsó menhelyül szolgáltak a régi ékesszólás szellemének. Mint államtanács és mint legfőbb törvényszék sok lényeges előjoggal birt; de mint törvényhozó hatalom — mely minőségben czim szerint a népet képviselte — az uralkodó jogait fogadta el irányadóul. Minden hatalom az ő tekintélyének volt kifolyása, minden törvény általa szentesítettett. Rendes ülésük havonként háromszor tartatott: a calendák, nonák és idusok napjain. Illő szabadsággal tanácskoztak, és a császárok dicsőséggel vettek részt azokban.

A tanács.

A császári kormány rendszere, néhány szóval kifejezve, úgy mint az Augustus által megállapított, kényuralomnak nevezhető, a köztársaság formái által eltakarva. A római világ urai trónjukat ködfátyollal övezték, ellenállhatlan szigorukat eltitkolták, és magukat alázattal a tanács készséges szolgáltnak mondták, melynek törvényeit ők irták elő és követték.

Általános
eszmé a császári rendszerről

A császárok istenítése az egyetlen mozzanat, mely szokott eszélyességüktől és szerénységüktől eltér. Az ásiái görögök voltak első feltalálói és N. Sándor utódjai első tárgyai a hízélgés ezen szolgálai és szentségtelen nemének. Ez a királyokról hamar átszivárgott az ásiái kormányzókra, és a római tisztviselők gyakorta mint földi istenek imádtattak. Természetes volt, hogy

Azok istenítése.

a császárok nem utasíthatták vissza azt, mit a proconsulok elfogadtak, és az első Caesar császári szelleme hamar beleegyezett, hogy életfogytiglan helyet találjon Róma védistenei közt, de utódja eltért ez esztelen nagyravágyástól, mely csak Caligula és Domitiánban éledt fel ismét. Augustus valóban megengedte, hogy tiszteletére némely tartományi város templomot emeljen, de a tanácstól s a néptől csak emberi jellemében kívánt tiszteltetni, és utódjaira bizta nyilvános istenítését. Szokás volt, hogy a tanács azon császárt, ki nem volt zsarnok, holtá után egy rendelet által az istenek közé helyezte; ez nem volt vallásbeli, mint inkább eszélyességi intézmény. És lealacsonyítanók az Antoninok erkölseit, ha Hercules és Jupiter büneivel összehasonlitanók. Sőt Caesar és Augustus is sokkal fölötte álltak a népszerű isteneknek. Mihelyt azonban az ő istenítésük törvény által volt megállapítva, feledékenységbbe süllyedett, a nélkül, hogy az akár híroket, akár utódjaik méltóságát emelte volna.

Augustusi és
caesari czi-
mek.

A császári kormányzat fejtegetésénél többször említettük annak alapítóját Augustus neve alatt, mely csak akkor adatott neki, midőn az épület befejezve lőn. A homályos Octavian név egy jelentéktelen családból származott Aricia városából, a caesari fényes előnevet mint a dictátornak fogadott fia vette fel. A tanács, midőn új elnevezéssel akarta megtisztelni első tisztviselőjét, komoly tanácskozás után Augustust választotta, mely legjobban kifejezi a béke és szentség jellemét. Augustus tehát személyes, Caesar családi megkülönböztetése volt. Ez utóbbira nézve Nero volt az utolsó, ki ahhoz, mint a juliáni ágból származott utód, igényt tartott. De egy század gyakorlata azt elválaszthatlanul a császári méltósághoz kötötte egész — a jelen időig.

Augustus jel-
leme, és
eszélye.

A gyöngéd tisztelet, melylyel Augustus az általa megsemmisített szabad alkotmány iránt viseltetett, csak úgy magyarázható meg, ha ezen finom zsarnok jellemét figyelemmel vizsgáljuk. Hideg fő, érzéketlen szív, és gyáva hajlam készítették őt 19-ik évében a képmutatás álcáját fölvenni, melyet soha többé le nem tett. Ugyanazon kézzel, és hihetőleg ugyanazon indulattal irta alá Cicero száműzetését, mint a Cinnának adott kegyelmet. Erkölseai, úgy mint bünei mesterségesek voltak, s a körülményekhez képest előbb ellensége, később atyja volt a római világnak.

I. Caesar halála mindig szeme előtt lebegett. Jutalmakkal és kitüntetésekkel árasztotta el annak barátjait, de a legkedveltebbek az összeesküvőkhöz tartoztak. A legiók hűsége megvéde-
 hette tekintélyét a nyílt lázadók ellen, de nem biztosíthatta őt a
 határozott republicanusok gyilká ellen; a rómaiak tisztelték
 Brutus emlékét és ezen erkölcsnek utánzóját megtapsolták volna.
 Caesar maga idézte elő sorsát. Mint consul, vagy tribun béké-
 ben uralkodhatott volna. A királyi czim fölfegyverezte a római-
 kat élete ellen. Augustus tudta, hogy az emberiség, nevek által
 kormányoztatik, és nem csalódott, hogy a tanács és a nép szol-
 gaságra adja magát, ha régi szabadsága tisztelettel elismertetik.
 A gyenge tanács és kimerült nép megnyugodott ezen képzeletben,
 míg Augustus utódjainak erkölce és eszélyessége azt fenntar-
 totta. Önérdék, és nem a szabadság szelleme volt az, a mi Cali-
 gula, Nero és Domitián összeesküvőit lelkesítette.

A nép sza-
 badsága.

Egy nevezetes alkalommal a tanács 70 évi béketűrés után
 valóban tett egy sikertelen kísérletet rég elfeledett jogainak föl-
 élesztésére. Midőn Caligula gyilkosai által a trón üresedésbe
 jött, a consulok összehítták a gyülekezetet a capitoliumba, s
 elkárhoztatták a Caesarok emlékét, és a katonaságnak a „sza-
 badság“ jelszót adták utasításul. De míg ők tanácskoztak, a test-
 örök határozta. Az ostoba Claudius, Germanicus testvérét ru-
 házták fel a császári biborral, és készen álltak a választást fegy-
 verrel is megvédeni. A szabadság álma elenyészett, és a tanács
 elkerülhetlen szolgaság borzalmaira ébredt fel. A nép által elha-
 gyatva, és a katonaság által fenyegetve, kénytelen volt ama
 gyenge gyülekezet megerősíteni a testörök választását, s elfo-
 gadni a bocsánatot, melyet Claudius elég eszélyesen felajánlott
 és elég nagylelkűen megtartott.

A tanács ki-
 sérlete Caligu-
 la halála után.

II. A katonaság féktelensége még nagyobb félelmet ger-
 jesztett Augustusban. Egy forradalmat megvásárolt roppant
 költséggel, de a második forradalom a költségeket megkettőz-
 tette volna. A katonák ragaszkodása Caesar házához, élénk volt,
 de a sokaságé szeszélyes és állhatatlan. Ugyanazért a katonai
 szigort törvény által növelte, és a császár s a fegyver közé a
 tanács fenségét helyezte.

A katonai kor-
 mányzat.

Ez eszélyes rendszer mellett Augustus halálától Commodi-
 usig, 220 évi hosszú időköznek leforgása alatt a katonai kor-
 mányzat veszélyei függőben voltak. Caligula és Domitián saját

háznépe által gyilkoltatott meg. De Nero az egész birodalmat romlásba hozta. Tizennyolcz hó leforgása alatt négy uralkodó veszett el a fegyveres beavatkozás által, és a római világ a küzdő fegyverek dühöngéseitől megrendült. A katonai túlkapás kitörésének ezen egy esetét kivéve, két század zavartalanul folyt le. A császár a tanács tekintélye, és a katonaság beleegyezése által lön megválasztva.

Utódnak ki- Szabad választás mellett, a trón üresedése mindig súlyos és
jelölése. veszélyes állapot. A római császárok utódjaikat mindig oly ha-

Tiberius. talommal ruházták fel, hogy a helyzet urai legyenek. Ekként Augustus utolsó reményét Tiberiusba helyezve, elnyerte eme fogadott fiának a censori és tribuni hatalmat, és törvényt hozott, mely szerint utódja ugyanazon tekintélylyel ruháztatott fel, melylyel maga birt. Ekként Vespasián, a bölcsh uralkodó, császári méltóságának és hatalmának társául fogadta fiát Titust, kinek szelid uralkodása alatt a római világ közmegelégedésnek örvendett, és egyedül ennek emléke volt képes Domitián testvérének tizenöt évi bűneit megvédeni.

Titus. Alig vette át Nerva, Domitián orgyilkosaitól a bibort, meg-

Traján fuisitá- Alig vette át Nerva, Domitián orgyilkosaitól a bibort, meg-
sa és jelleme. győződött kora gyengeségéről, mely nem volt képes a közren-
K. u. 96. detlenség rohamainak ellenállani, mely elődjeinek hosszú zsarnoksága alatt annyira sokszorozva lön. Daczára sok rokonának egy idegent választott. Trajánt fogadta fel, és egy tanács vég-

K. u. 98. zése által őt társának és utódjának nevezte ki. Kétszáz évvel Traján halála után egy új császárválasztás alkalmával a tanács akként üdvözölte az új választottat, hogy múlja fölül Augustus szerencsáját, és Traján erkölceit.

Hadrián fuisi- Könnyen hihető, hogy Traján a birodalom atyja, soká
tása. K. u. 117. habozott, vajjon az uralkodói hatalmat Hadrián, kétes jellemű rokonára bizza-e. Az ő uralkodása alatt, mint már említve volt, a birodalom békében és jólétben virágzott.

Id. és if. Verus Hadrián sok tanakodás után végre Aelius Verust válasz-
fuisitása. totta, de mind ő, mind fia időnek előtte elhaltak.

A két Antonin Az utókor háláját érdemelte ki Hadrián, hogy ezek után a
elfogadása. legnagyobb érdemet emelte a római trónra. Az idősb Antonint, római tanácsnokot, kit egyszersmind fiának fogadott, és az ifjabbat, kit meg ennek kellett tüstént fiává fogadni. Ezen két Antonin 42 évig kormányozta a birodalmat a bölcsesség és erkölcs változhatlan szellemével. Ámbár Pius Antoninnak két fia volt, Róma jólétét eleje tette családjá érdekének, és Faustina leányát

az ifju Mark Antoninnak adta nőül, megszerezte neki a tanács-
tól a tribuni és proconsuli hatalmat, és féltékenység nélkül tár-
sul vette a kormányzatban. Mark ellenben tisztelte jóltevőjének
jellemét, szerette őt, mint atyját, és engedelmeskedett neki mint
fejedelmének, halála után pedig a közigazgatást annak példája
és elvei szerint vezette. Az ő egyesült kormányzatuk lehetőleg
az egyetlen korszak volt a történelemben, melyben egy nagy
népnek boldogsága volt egyetlen tárgya a kormányzatnak.

Titus Antoninus Pius méltán neveztetett második Numá-
nak. Ugyanazon vallás béke és igazságszeretet volt megkülön-
böltető jellemők. Numa csak kis területre, ellenben Antonin a
föld nagyobb részére árasztotta ki a rend és nyugalom áldásait.

Pius jelleme
és kormány-
zása.

Marc Aurel Antonin erkölce szigorubb, és tevékenyebb
jellemű volt. Jól megérett aratása volt sok tudományos érte-
kezésének, és éjjeli tanulmányának. Tizenkét éves korában a
stoicusok szigoru rendszerét ölelte fel, mely megtanította őt
alávetni a testet a szellemnek, a szenvedélyt az észnek; az er-
kölcöt mint egyedüli jót, a bűnt, mint egyedüli rosszat, és min-
den egyéb külső dolgokat közönyösen tekinteni. Elmélkedései,
melyeket a háboru zajában fogalmazott, még megvannak; sőt
nem röstelt bölcészeti leczkéket adni, nyilvánosabb modorban,
semmint az egy böles szerénységéhez, és egy császár méltóságá-
hoz illett volna. De élete Zeno tanainak legnemesebb commen-
tárja volt. Szigoru volt magához, de mások tökéletlenségei iránt
engedékeny, igazságos és jótékony mindenkire. Sajnálta, hogy
Avidius Cassius, ki forradalmat csinált Siyriában, önkénytes ha-
lála által elvette tőle az alkalmat, őt barátjává tenni; és ezen
ézelmet igazolta az által, hogy a tanács buzgalmát mérsékelte
azon áruló barátjai ellenében. A háborut utálta, mint méltatlant
az emberi természethez, és közcsapást; — de midőn az igazságos
védelemnek szüksége késztette őt fegyverhez nyulni, készsége-
sen tette ki személyét nyolcz tél hadakozásainak a Duna jeges
partjain. Emlékét a háladatos utókor tisztelte, és halála után
egy századon fölül sokan fenntartották képét házi isteneik között.

Marc Aurel.

Ha valakinek a világ történelemben meg kellene határozni
a kort, melyben az emberi nem a legboldogabb és legegze-
dettebb volt, vonakodás nélkül jelölné ki azt, mely Domitián
halálától Commodusig terjed. A szélesen kiterjedt római biro-
dalom korlátlan hatalom által kormányoztatott, az erkölcs és

A rómaiak
boldogsága.

bölcsesség szellemében. A fegyveres erő négy egymás után következő császár erős és lovagias keze által vezettetett, kiknek jelleme és tekintélye önkénytelen tiszteletet parancsolt. A polgári kormányzat formáit gondosan fenntartották Nerva, Traján, Hadrián és a két Antonin, kik a szabadság eszményén gyönyörrel csüggttek, s magukat örömmel tekintették a törvények készséges szolgáltnak. Ily fejedelmek méltók voltak a megtiszteltetésre, hogy a respublicát helyreállítsák, ha az akkori rómaiak képesek lettek volna az ésszerű szabadság élvezetére.

Annak mulé-
kony termé-
szete.

Ezen fejedelmek fáradozásai végtelen jutalmat nyertek az általuk elért eredményekben. De nemes örömet egy búskomoly észlelés keserítette meg. Sokszor meg kellett emlékezniök hogy a boldogság, mely egy ember jellemétől függött, nem lehet állandó. Talán már közeledett a végzetes pillanat, melyben egy kéjencz ifju, vagy féltékeny zsarnok visszaélt azon korlátlan hatalommal, melyet öök népeik boldogítására használtak. A tanács általi képzeleti korlátozás és a törvények, a császár erényeinek kifejtésére alkalmasak lehettek, de bűneit soha meg nem javíthatták. A katonaság vak és ellenállhatlan eszköze volt az elnyomásnak, és a megromlott római szokások mindig szolgáltatnak hízolgöket, kik urok félelmét vagy fukarságát, kicsapongásait vagy kegyetlenségét készek voltak megtapsolni, s tisztviselőket, kik készek voltak szolgálni.

Tiberius, Caligula, Nero és Domitián emlékezete.

Ezen sötét gondolatokat a tapasztalás már igazolta. A császárok évkönyvei éles tarka képét adják az emberi természetnek, minöt a jelenkori történelem kevert és kétséges jelleme közt hiába keresnénk. Ezen uralkodók élete a bűnnek és erkölcsnek legszélsőbb vonalait, nemünk fensőbb tökélyét s legaljasabb elhajulását tünteti elő. Traján és az Antoninok aranykorát a vas kor előzte meg. Csaknem felesleges Augustus érdemetlen utódjait elszámolni. A sötét kérlelhetlen Tiberius, a dühös Caligula, a gyenge Claudius, az elvetemült és kegyetlen Nero, az állatias Vitellius, és a félénk embertelen Domitián örök becstelenségre kárhoztatvák. Nyolczvan év leforgása alatt — Vespasián rövid uralmát leszámítva — Róma kérlelhetlen zsarnokság alatt nyugött, mely kipusztította a respublica régi családait, és végzeteljes volt csaknem minden erkölcsre és minden tehetségre, mely ez idő alatt fölemelkedett.

Ezen szörnyek uralma alatt a szolgaságot két különös kör- Különös sze-
gényiség a
zsarnokok
alatt.
rűlmény követte, mely az alattvalók sorsát még szerencsétle-
nebbé tette, mint bármely más korban. 1-ör. A szenvedők rend-
kívüli érzékenysége, — mely a régi szabadság elvesztéséből
származott. 2-or. A lehetlenség a győzők kezéből kimenekülni.

I. A korán, és ezen szent könyv magyarázói meggyőzték A keletiek ér-
a szultánt, hogy ő utódja a prófétának, és helyettese az égnek ; zékeltensége.
hogy a türelem első erkölce a muszulmannak, és a határtalan
engedelmesség legfőbb kötelessége az alattvalónak.

A rómaiak egészen másképp készítették elő a szolgaságra. Sa- A rómaiak is-
merete és sza-
bad szelleme.
ját romlottságuk, és a katonai erőszak által elnyomva, sokáig
fenntartották érzelmét, vagy legalább eszméjét a hajdani szabad-
ságnak. A tanács, mely egykor a világnak szabott törvényeket,
most hozzájárulásával az uralkodó tényeit szentesítette, s a zsar-
nokok legalacsonyabb céljainak szolgált palástul. Az utolsó
római eliteltetett képzeleti bűnökért és igaz erkölcsökért. A zsar-
nok méltó megvetéssel szemlélte a tanácsnokok alacsonyságait,
s ezeknek titkos idegenkedését az egész tanács-testület iránt
viseltető nyílt gyűlölettel viszonzta.

II. A római birodalom betöltötte az egész világot, — és A birodalom
kiterjedése
nem adott ne-
kik mene-
külést.
midőn ezen birodalom egy személy kezébe került, ellenségeire
nézve a világ biztos és félelmes börtönné lett. A császári zsar-
nokság rabszolgája — akár arra lett kárhoztatva, hogy arany
lánczait Rómában, vagy a tanácsban viselje, akár pedig arra,
hogy életét Seriphus kopár szikláin, vagy a Duna jeges partjain
számkivetésben töltsse, hallgatag kétségbeeséssel várta sorsát.
Ellenszegülni végzetteljes volt, — menekülni lehetetlen. Az
egész birodalom be volt kerítve tengerrel, és a menekülni aka-
rónak nem lehetett reménye azon áttörhetni, hogy föl ne fedez-
tessék. A határok közt pedig minden fejedelem örömmel meg-
vásárolta volna a császár védelmét, egy nyakas menekülő felál-
dozásával. Cicero azt mondá a számkivetett Marcellusnak. „Akár-
hol legyen ön, emlékezzék meg, hogy mindenütt a győző hatalma
alatt áll.“

IV. FEJEZET.

Commodus kegyetlenségei, esztelenségei, és gyilkosai. Pertinax megválasztása, és reform-kísérlete. Meggyilkoltatása a testőrök által.

Marcus engedékenysége.

Marcus gyengédsége, melyet a stoicusok rideg rendszere sem volt képes kiirtani — a legkedvesebb, de egyszersmind egyetlen hibás vonása volt jellemének. Kitünő értelmét sokszor félrevezette szívének gyanútlan jósága. Ravasz egyének, kik a fejedelmek szenvedélyeit tanulmányozzák, és önnön magukét elrejtik — az ártatlanság álcájában közeledtek hozzá, és gazdagságot és kitüntetésekert szereztek, azt színelve, mintha azokat megvetnék. Tulságos engedékenysége testvéréhez, nejéhez és fiához, meghaladta a magán erköles határait, és nyilvános sérelemmé vált a példa s a bünök következményei által.

Nejének Faustinának szerelmi viszonyai ép oly híreseket voltak mint szépsége. Marcus egymaga volt az egész birodalomban, ki nem tudta, vagy észre nem vette nejének rendetlenségeit, melyek minden kor előitélete szerint némi szégyent vetnek a megsértett férjre. Neje imádói közül többeket emelt jövedelmező méltóságokra, s harmincz évi együttlét alatt változhatlan jeleit adta irántai gyengéd bizalmának és tiszteletének, mely még neje halálával sem szünt meg. „Elmélkedéseiben“ hálát ad az Isteneknek, hogy neki oly hű, oly nemes, oly csodásan egyszerű modorú nőt adtak. ¹⁾ Az engedelmes tanács, kérelmére istennőnek nyilvánította. A templomokban Juno, Venus, és Ceres istennők tulajdonával ábrázoltatott, és rendelet adatott ki, hogy a házasságra lépők összekeelésök napján fogadalmat tegyenek ezen szügies pártfogónő oltára előtt.

¹⁾ Medit: I. I. Mme Dacier azt mondja, „hogy a férj mindig megcsalatik, ha a nő tettető.“

Fiának szörnyeteg bűnei némi árnyékot vetettek az atya erkölcesének tisztaságára. Semmit sem mulasztott el, hogy fiának növekedő hibáit megjavítsa, és a trónra érdemessé tegye, de sikertelenül; sőt Marcus maga rontotta meg a szorgos nevelés gyümölcseit, a mennyiben fiát, tizennégy éves korában a császári hatalom teljes élvezetében részesztette. Csak négy évvel élte túl ezen intézkedését, de ez elég volt arra, hogy megbánja e tettét, mely által a rakoncátlan ifjut az ész és tekintély fölé helyezte.

A bűnök legnagyobb része, melyek a társadalom belső nyugalma megzavarják — a tulajdon egyenetlenségéből származik, mert kevesen vannak birtokában azon tárgyaknak, miket oly sokan óhajtanak. Minden szenvedélyünk és vágyaink közt a leghatalmasabb és legtelhetetlenebb a hatalom utáni vágy: midőn egy ember büszkesége a sokaság alávetését igényli. Polgári zavarok közt a társadalmi törvények elvesztik erejüket, és ritkán helyettesíttetnek emberiségi törvények által. Ily helyzetben, a történelemnek csaknem minden lapja polgári vérrel lőn befertőztetve; ámde Commodus önkényes kegyetlenségei nem ez indokból fejlődtek, mivel neki semmi kívánnivalója sem volt, és mindent élvezhetett. A szerencsés ifju atyja trónjára a tanács és sereg hangos helyeslése közt lépett, és midőn azt elfoglalta: nem talált versenytársat, a kit elmozdítson, nem ellenséget, a kit büntessen. ¹⁾

Commodus, természeténél fogva inkább gyenge, mint gonosz hajlamu volt. Együgyűsége és félelme, környezetének rab-szolgájává tette, kik fokonkint megrontották lelkületét. Kegyetlensége, mely előbb mások utmutatásából származott, szokássá fajult, mig végre szenvedélye lett.

Atyja halála zavarba ejtette őt, mivel egy nagy hadtestet kellett vezényelnie a quadok és marcomannok ellen a felső Duna vidékén. Barátjai békekötést ajánlottak neki, és ő azt meg is kötötte. A reá következő őszön megtartotta dicsőséges bevonulását Rómába.

Uralkodásának három első évében megtartatta a régi igazgatás formáját, sőt szellemét is, azon hü tanácsosok által, kiknek Marcus a fiát ajánlotta. Egy végzetteljes esemény határozott irányt adott habozó jellemének.

¹⁾ Commodus volt az első biborban született (Porphyrogenitus).

Egy orgyilkos
által megsér-
tetett. K. u.
183.

Egy este, midőn valamely sötét és keskeny oszlopos csarnokon keresztül a palotába ment, egy reá várakozó orgyilkos kivont karddal rohant feléje ezt kiáltva. : „A t a n á c s k ü l d i e z t ö n n e k“ — a fenyegetést tett követte, de az orgyilkos a testőrök által elfogatott, és az összeesküvés szerzőit tüstént felfedezte. Kucilla a császár nővére s Lucius Verus özvegye, restelte a második rangot, melyet elfoglalt, és fölfegyverezte bátyja gyilkosait. Udvarlói seregében (mert Faustina modorát követte) talált kétségbeesett és féktelen nagyravágyású egyéneket, kik ép oly hiven szolgáltak e vad, mint gyengéd szenvedélyének. Ezeket a törvény szigora sujtotta, a hercegnő pedig előbb számkivetéssel, utóbb halállal bünhődött.

Gyűlölete és
kegyetlensége
a tanács ellen.

De az orgyilkos szavai mély gyökeret vertek Commodus lelkében, és az egész tanács ellen a félelem s gyűlöletnek kiengeztelhetlen nyomát hagyták. A gyanu egyenlő volt a bizonyítékkal, a vizsgálat az elítéltetéssel. A tanácsnokok kivégeztetését követelték mindazok, kik sajnálatukat jelentették, vagy azt megboszulhatták, és midőn egyszer Commodus megízlelte az emberi vért, képtelen volt többé könyörületre vagy lélekfurdalásra.

A Quintilián
testvérek.

A zsarnokság ezen ártatlan áldozatai közül senkit sem sajnáltak jobban mint a két Quintilián testvért. Elválaszthatlanok valának az életben, egyenlők a polgári erényekben és kitüntetésekben, s végre Commodus kegyetlensége a halálban is egyesítette őket.

Perennis mi-
nister.

Mig Commodus el volt merülve vérben és fényüzésben, a közügyek elintézését Perennisre bízta. Ez szolgálai s nagyravágyó volt, és állását elődjének gyilkosaitól kapta. Zsarolás, s a legnemesebbek jószágainak elkobzása által határtalan kincset szerzett magának. A testőrségnek parancsnoka volt, és fia az illyriai legiót vezényelte. Végre a császárság után vágyott, — vagy a mi Commodus előtt egyre ment — képességgel birt illetén vágyra, és ez elég volt arra, hogy őt megölesse.

Maternus lá-
zadása.

A közigazgatás hanyag kezelése új rendetlenséget idézett elő. A katonák megszökése kezdett lábra kapni, és a szökevények bujkálás helyett utonállók lettek. Maternus vakmerő közkatona összeszedte ezen kis sereget, feltörte a fogházakat, felhitta a rabszolgákat szabadságuk kivívására, és büntetlenül rabolta ki Gallia és Hispania gazdag és védtelen városait. A kormányzók végre üldözőbe vették, és midőn Maternus magát

körülvéve látta, eloszlatta csapatát, hogy Cibeles — az istenek anyjának — ünnepélyére Rómában találkozzanak. Commodust megölni és a trónt elfoglalni volt czélja e rablónak. A kivített egyik bűnrészesének árulása akadályozta meg.

Perennis utódja Cleander lett, phrigiai születésű, ki Rómába mint rabszolga küldetett. A rabszolgaságból gyorsan a legmagasabb állomásokra emelkedett. Nagyobb befolyással bírt Commodusra mint Perennis, mert semmi képességgel, semmi erkölccsel nem bírt, melyet Commodus tőle irigyelhetett volna. Fukarsága volt uralkodó szenvedélye. Minden hivatalt pénzért adott, és a törvények végrehajtása is önkényes és megvásárolható volt. A vagyonos bűnös nem csak magát válthatta meg, de azt is kivihette, hogy vádlói, bírái, és a tanúk bármiféle büntetésben elmarasztaltassanak.

Cleander minis-
ter.

Ekként Cleander három év alatt több vagyont gyűjtött össze, mint a mennyivel valaha egy szabad polgár bírt. Perennis halála után Commodus megtértnek látszott, és tapasztalatlan ifjúságának minden tévedését ezen rosszlelkű minis-ter gonosz tanácsára hárította. De a bánat csak harmincz napig tartott, és Cleander zsarnoksága alatt bánattal emlékeztek Perennis kormányzóságára.

A bekövetkezett döghalál és éhség Róma nyomorait a legnagyobb fokra emelte. A nép elégtelensége előbb szavakban s később tettekben nyilvánult. Cleander kirendelte a testőröket, és formászerű mészárlás történt. A dühös nép végre megtámadta a császári palotát és Cleander fejét követelte. Commodus előbb habozott, de végre a nép közé dobatta azt. A kívánt látvány a forrongást lecsendesíté, és úgy látszott, hogy Marcus fia ismét visszanyerte alattvalóinak bizalmát és jó indulatát.

Commodus
féktelen élvezői.

De Commodus nem bírt többé se az erkölcs, se az emberiség érzelmeivel. Mig a kormányzat gyeplőit érdemetlen kedvenceire bizta, önmaga az érzékiség végtelen örvényébe szédült. Idejét a serailban töltötte, mely háromszáz szép nővel volt benépesítve, és hol a csábítás mestersége nem sikerült, erőszakot használt. A régi történészek hosszasan írják le ezen elvetemült jeleneteket, melyek lealacsonyítják a természet és illem határait, de hű leírásukat jelenkori illedelmes nyelvre fordítani nem könnyű. Se a művelt kor hatalma, se a gondos nevelés nem volt képes otromba s állatias elméjébe egy csepp műveltséget

is önteni, és ő volt az első római császár, ki a szellemi gyönyör iránt tökéletesen érzéketlen volt. Még Nero is kitünő volt, vagy legalább kitünőséget szenvedett a zene és költészet nemes művészetében, de Commodus legifjabb korától fogva idegenséggel viseltetett minden iránt, a mi észszerű vagy művészi volt, és nagy előszeretettel viseltetett a népies multságok iránt. A circus, a félkör, a viaskodók verekedése és vadászat a vadállatokra, ezek voltak foglalatosságai. „Római Herculesnek“ nevezte magát, a mint ez érmein maiglan is olvasható. Könnyen elgondolható tehát, hogy a világ ura ezen vállalataiban mindig sikert aratott, félköri győzelmei nem voltak mindig vérengzők, de midőn a gladiatori szerepet gyakorolta, szerencsétlen vetélytársai többnyire halálos dőfessel tiszteltettek meg és kénytelenek voltak hizelgésüket vérükkel pecsételni. Commodus most elérte büneinek és gyalázatának tetőpontját. A hizelgők tömegének közepette észrevette, hogy minden értelemmel és erkölccsel bíró embernek gyűlöletét s megvetését méltán kiérdemelte. Kifáradhatlan volt a kivégzésekben, és a történelem hosszú sorát említi azon tanácsnokoknak, kiket telhetetlen gyanujának feláldozott. Kegyetlensége végre reá nézve is végzetes lőn. Büntetlenül ontotta ki a legnemesebb római vért, de elveszett, mihelyt háznépe előtt is félelmessé vált. Marcia kedvencz ágyasa, Electus kamarása, és Laetus testőri praefectus, elhatározták megelőzni a veszélyt, mely fejük fölött lebegett, és midőn Commodus a vad állatok vadászatáról fáradtan hazajött, Marcia egy pohár megmérgezett bort adott neki, és míg a méreg és részegség hatása alatt álomba merült, egy bérencz minden ellenállás nélkül megfojtotta. Ilyen volt sorsa Marcus fiának, ki tizenhárom évi zsarnoksága alatt elnyomott millió meg millió alattvalót, kik mindnyájan fölülmutták uruk személyes képességeit.

Háznépének
összeeskü-
vése.

Halála K. u.
192. Decem-
ber 31.

Pertinax meg-
választatása.

Az összeesküvők a merényletet oly átgondolt hidegséggel és gyorsasággal végezték, minőt az alkalom nagyszerűsége követelt. Elhatározták az üres trónt azonnal oly császárral tölteni be, kinek jelleme azon tényt, melyet elkövettek, igazolni fogja. Választásuk Pertinaxra esett, ki a város főnöke, régi tanácsnoka volt, consuli ranggal, kinek érdemei keresztülhatottak születése homályán, ¹⁾. sőt az állam első tisztségeire emelték. Márk barát-

¹⁾. Pertinax, Alba pompejai — piemonti — fakeskedő fia volt.

jai és miniszterei közül ő volt majdnem az egyetlenegy, a ki életben maradt, és midőn késő éjjel a kamarás és praefect ajtajánál megjelentek, bátor elszántsággal fogadta őket, s azt kívánta, hogy urok parancsolatját hajtsák végre. De halál helyett a trónt ajánlották neki. Miután Commodus haláláról értesült, őszinte vonakodással fogadta el a bibort.

Laetus haladéktalanul elvezeté az új császárt a testőrök Elismertetése elé, kik főnökük tekintélye, Pertinaxnak jó hirneve, és a nép a testőrök hangos tetszésnyilatkozatai által kénytelenítve elfogadták az új által. császárt, és borostyánnal kezükben vezették el őt a tanácsházba, hogy a katonai választás a polgári hatóság által megerősítették.

A tanács őt legnagyobb örömmel fogadta, és a császári A tanács által. hatalom minden jelvényével felruházta, mit a hűség legőszintébb fogadalma erősített meg.

Commodus emléke örök becselenséggel lőn megbélyegezve Commodus — czimei a közemlékekről levésve, szobrai széttörve, és teste megbecstele- fejszével szétvagdalva. nítettése.

A tehetetlen boszu e kifakadásai egy holt császár ellenében, A tanács tör- kinek a tanács a legelvetemültebb szolgáltsággal hízelt az élet- vényes hatal- ben, a boszúnak igaz, de lovagiatlan szellemét tüntették elő. ma a császár- Mindazonáltal ezen határozatok törvényességét a császári alkot- rok fölött. mány elvei támogatták. Régi és kétségtelen joga volt a római tanácsnak: megbírálni, letenni, vagy halállal büntetni a respublica első tisztviselőjét; de ezen gyenge gyülekezet az igazságszolgáltatást csupán a bukott zsarnokon gyakorolhatta, mert életében a katonai zsarnokság erős karja védte őt.

Pertinax nemesebb utat talált elődje emlékének elítélésére, Pertinax er- erkölcsének ellentéte által Commodusnak bűnei ellenében. kölseiei. A trón elfoglalása napján összes magán vagyonát átadta nejének és fiának, nehogy állam-javadalmazást igényeljenek. Neje részéről az Augusta, fia részéről pedig a Caesari rangot visszaautasította, nyilvános magatartásában komoly volt és nyájas.

Meggyógyítani a zsarnok keze által okozott sebeket, ez volt Az állam javi- kedves és komoly feladata. Visszahíttá a szerencsétlen áldozato- tására igyek- kat, kik számkivetésben éltek, megnyitotta a börtönöket és a szik. felszabadultakat visszahelyezte tisztök és vagyonuk teljes birtokába. A tanácsnokok temetetlen testeit — mert Commodus boszúja a halál utánra is kiterjedt — eltakarítottatta, és emléköket igazolta. Legkedvesebben hatott a feladók megbüntetésére kia-

dott rendelete, kik közös ellenségei valának a fejedelemnek, az erkölcsnek, és saját hazájuknak.

Pénzügyi intézkedései.

Az állam pénzügye a legnagyobb gondot igényelte. Ámbár az igazságtalanság és zsarolás minden eszközét kimerítették, hogy a fejedelem pénztárát megtölthessék, mégis Commodus ragadozása oly kevéssé állott arányban kicsapongásaival, hogy holtá után alig maradt nyolczvanezer frt a kimerült kincstárban. Mind a mellett Pertinax eltörölte mindazon nyomasztó adókat, melyeket Commodus behozott, egy tanácsrendeletben kimondván „hogy inkább kíván egy szegény respublicát kormányozni ártatlansággal, mint gazdagságot szerezni a zsarnokság és becsstelenség útján.“ — A gazdálkodást és ipart tekintette a jólét biztos forrásainak, és ez úton sikerült neki a közszükségen segíteni. Háztartásának költségét felére szállította le, és a fényűzési czikkeket megadóztatta. A kereskedés akadályait elhárította, és a műveletlenül maradt földeket tiz évi adómentesség mellett osztatta ki.

Népszerűsége.

Ezen jótékony intézkedések biztosították neki a fejedelmek legnemesebb jutalmát: a nép szeretetét és tiszteletét.

A testőrök elégtelensége.

Az általános öröm közepette a testőrök benső elégtelensége növekedett. Rettegtek a régi fegyelemtől, melyet Pertinax visszaállítani akart, és bánták az elvesztett korlátlanságot. Elégítelenségüket Laetus főnökük táplálta, ki későn vette észre, hogy az új császár a jó szolgálatot meg fogná jutalmazni, de a kedvencz által vezetetni nem akar. Kormányzatának harmadnapján a katonák körülvettek egy nemes tanácsnokot, hogy császári biborral felruházzák. A megfélemlített áldozat a helyett hogy e veszélyes kitüntetéstől elkábított volt, Pertinax lábainál keresett menedéket. Nemsokára Socius Falco, a nagyra- vágyás csábító szavára hallgatván, beleegyezett; de az összeesküvés fölfedeztetett. Falco halállal volt büntetendő, de a megsértett császár rábirta a tanácsot, hogy kormányzatának tisztaságát ne szennyezzék be még egy bűnös tanácsnok vérével sem.

Megöletése a testőrök által K. u. 193.

Ezen meghiusulás még inkább felizgatta a testőrség boszúját. Mártius 28-án Commodus halála után nyolczvanhatodik napon általános forradalom tört ki, melyet a tisztéknek elnyomni se hatalmuk, se hajlamuk nem volt. E kétségbeesett katonák közül két- vagy háromszáz megtámadta a palotát, midőn az

udvari cselédség is már mintegy titkos összeesküvést forralt ezen igen erkölcsös császár élete ellen. Közeledtökkor a császár se menekülni, se magát elrejteni nem akarván, eléjük ment az orgyilkosoknak, és saját ártatlanságát, valamint ujonnan letett hűségesküjüket emlékezetökbe hozta. Az uralkodó tiszteletre-méltó tekintete és fenséges magatartása néhány perczig ingadozóvá tette őket, míg végre a megkegyelmeztetés iránt kétségbeesve, erőszakkal meggyilkolták. Elvágott fejét diadallal vitték a testőrök táborába, a fájlaló és felháborodott nép szeme előtt, mely megsiratta e kitünő fejedelem nem érdemlett sorsát és uralma futó áldásait.

~~~~~

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

V. FEJEZET.

A császárság nyilvános eladása a testőrök által Didius Julianusnak. — Clodius Albinus Brittanniában, Pescennius Niger Syriában, és Septimius Severus Pannoniában — Pertinax gyilkosai ellen nyilatkoznak. — Polgári háborúk, és Severus győzelme három versenytársa fölött. — A fegyelem meglazulása. — A kormányzat új elvei.

A katonai erő
aránya a nép
számához.

A fegyver hatalma sokkal inkább érezhető kiterjedt birodalomban mint egy kis községben. A legkitünőbb politicusok kiszámították, hogy egy állam sem képes tagjainak század részénél többet fegyverben és tunyaságban fenntartani, a nélkül, hogy mihamar kimerülne. A hadsereg befolyása a társadalom többi részére annak általános hatalma szerint különböző lehet, egy városnak vagy egy kis területnek zsarnoka hamar meggyőződhetik, hogy száz fegyveres ember gyenge védelem tizezer polgár ellenében; de százezer jól fegyelmezett katonával lehet tíz millió alattvalót is zsarnokilag kormányozni; és egy tíz vagy tizenötezer őrből összeállított testület félelmet gerjeszthet a legnagyobb népességben, mely valaha egy nagy főváros utcáit előzőnlötte.

A testőrség
— Praetoriani. —
Annak intézménye.

A testőrség, melynek szabadalmazott dühöngése a római birodalom hanyatlásának első jelensége és oka volt, alig haladta meg az utóbb nevezett számot. Ezen intézmény Augustustól származott. Ez erélyes zsarnok érezve, hogy a törvények szépíthetik ugyan, de egyedül a fegyver képes fenntartani bitorlott uralmát, fokonként képezte ezen hatalmas testületet, mely mindig kész volt személyét megvédeni, a tanácsot elrémíteni s a forradalmi mozgalmakat megelőzni vagy elnyomni. Ő megkülönböztette ezen kedvencz csapatot kettős fizetéssel, és magasabb szabadalmakkal; de midőn rémületes tekintélyök a római népet felizgatta, egyedül három csapat tartatott a fővárosban, a többi Itália egyéb

városaiban lön elhelyezve. De ötven évi béke és szolgaság után Tiberius egy határozott rendszabályt kockáztatott, mely birodalmának bilincseit örökre összefűzte. Azon ürügy alatt, hogy Itáliát a katonai szállásolás terheitől megszabadítja, és szigorubb fegyelmet létesít, az összes testőrséget Rómába állandó táborba gyűjtötte, melyet nagy gonddal megerősített, és uralgó pontra helyezett.

Ily félelmes szolgákra a zsarnoki trónnak mindig szüksége van, de néha végzete függ tőlük. A testőrségnek ekkénti elhelyezése a palotában és a tanácsban, megtanította őket saját erejüket, valamint a polgári kormányzat gyengeségét megismerni: megvetéssel szemlélni uruk bűneit, és félretenni ama tartozó tiszteletet, melyet egy képzeleti hatalomnak egyedül a távolság és titokszerűség adhat. Büszkeségük egy gazdag város fényűző tétlenségében tápot nyert ellenállhatlan hatalmuk öntudata által, és nem volt lehetséges eltitkolni előttük, hogy a fejedelem személye, a tanács tekintélye, a közkinestár, és a birodalom székhelye kezőkben van. Hogy ezen veszélyes észlelésektől elvonassanak, a legjobb fejedelmek is kénytelenek voltak hizelgéseket vegyíteni parancsolataik közé, és jutalmazást a büntetéshez; hizelegni büszkeségüknek, megengedni élveziket, elnézni rendtelenségeiket, és megvásárolni mulékony hűségüket nagylelkű adományozással, melyet Claudius fölemeltetésétől kezdve mint törvényes járandóságot követeltek minden új császár megválasztásánál.

Erejük és bizalmuk.

A testőrség védői indokolni igyekeztek a hatalmat, melyet azok fegyverrel támogattak, s azt állították, hogy az alkotmány legtisztább elvei szerint az ő beleegyezésük a császár-választáshoz lényegesen szükséges. A consulok, tábornokok és tisztviselők választása pedig, noha ezt ujabban a tanács kezdte gyakorolni — a római nép kétségtelen joga. — De hol volt a római nép feltalálható? Bizonyára nem a rabszolgák és idegenek kevert tömege közt, mely Róma utczáit betöltötte. Az állam védői, kiválasztva az itáliai ifjúság virágából, és a fegyver és erkölcs gyakorlatában betanítva — igazi képviselői a népnek, és leginkább hivatvák megválasztani a respublica katonai főnökét. — Ez állítások bármily okszerűtlenek is, — legyőzhetlenné válnak, midőn a félelmes testőrök, idegen győzők módjára, kardjukat is a mérlegbe vetették.

Különös igényeik.

A császárságot pénzért ajánlják.

A testőrök megsértették a trón szentségét Pertinax vakmerő meggyilkolása által, és későbbi magukviselete megbecstelnitette annak fenségét: midőn a bástyákon körülfutkosva hangosan kiabáltak, hogy a római világ nyilvános árverésen a leg többet ígérőnek fog eladatni.

Az megvéte tetett Julián által K. u. 193. márt. 23.

Ezen bectelen ajánlat, a katonai féktelenség e legvakmerőbb kihágása az egész városban általános levertséget, szégyent, és felindulást gerjesztett, ennek hallattára Didius Julián azonnal az erődhez sietett, hol már Sulpicianus; a megölt Pertinax ipa megjelent, és a testőröknek egyenkint 1600 frtot ígért, s ez összeget Julián 2000 frtra emelte. A kapuk azonnal kinyitattak és Julián császárnak nyilvánított.

Julián a tanács által elismertetett.

A testőrök azonnal körülvették az új császárt, és zárt rendben az utcákon keresztül a tanácsba vitték. A készséges tanács üdvözölte őt mint saját és az állam boldogságát, és a császári hatalom minden jelvényével földiszitették. Midőn a közönnepély után magára maradt, borzadály futotta át, s a magános álmatlan éjjelen eszébe jutott esztelensége, erkölcsös elődjének szomorú sorsa, és végre azon uralom veszélyessége, melyet nem érdem, hanem vesztegetés által vásárolt meg.

A közelgületlenség.

Oka volt félni. A világ trónján ült, s nem volt barátja, de még párthive sem. A testőrök szégyenelték, a polgárok borzalommal nézték a római név e végső meggyaláztatását, míg a nép hangosan kiabált, és a határőri legiókra hivatkozott, hogy bosszulják meg a római birodalom megsértett felségét.

A közelgületlenség hamar kiterjedt a központból a birodalom minden határára. Britannia, Syria és Illyria fegyveresei fájlalták Pertinax halálát, és határozottan visszautasították ezen szégyenletes üzetnek helybenhagyását. Clodius Albinus kormányzó volt Britanniában, Pescennius Niger Syriában és Septimius Severus Pannoniában. Mind a három igényt tartott a trónra.

Septimius Severus császárrá választatása a pannoni legió által K. u. 193. Aprilis 13.

A mint Pertinax meggyilkoltatása Septimius Severus tudomására jött, összegyűjtötte katonáit, s a testőrök bűneit, féktelenségét és gyengeségeit élénk színekkel ecsetelvén, fegyverre és boszura szólította fel őket, egyszersmind mindegyiknek 4000 frtot ígervén. Az egész sereg azonnal közfelkiáltással császárként üdvözölte őt, minek következtében utnak indulván, Itália városai a legnagyobb örömmel fogadták, Ravenna fontos erőssége megadta magát, és az adriai hajóraj is kezébe került.

E közben Julián igyekezett megelőzni, vagy legalább elhalasztani az őt fenyegető romlást. Megerősítette a várost, sánczokat huzatott. Severust a tanács által közellenségnek akarta nyilváníttatni. Azután követeket küldött eléje, hogy vele egyezkedjenek. Maga a testőrség reszketett a pannoniai legió hevétől.

Julián zavari.

De Severus, ki se fegyverétől, se csábításaitól nem félt, akadálytalanul Rómába ért, és kardesapás nélkül elfoglalta a trónt. A testőrök elhagyták Juliánt, és az összesereglett tanács Severust ismerte el törvényes császárnak, egyszersmind Julián letételét és halálát elrendelvén. Julián egy magánszobába vezetett, mint bűnös lefejeztetett, miután határtalan kincsesel megvásárolt egy hatvanhat napig tartó aggodalmas s kétséges uralmat.

Elhagyva a legióktól.

Eliteltetése és halála K. u. 193. Jun. 2.

Severus első gondja volt: megtisztelni Pertinax emlékét és szétozlatni a testőrséget. Nagy sikságra rendelte ki őket fegyvertelenül, és felállván a szószékre, keményen megdorgálta őket hűtlenségökért és alávalóságukért, megfösztotta őket diszes öltönyeiktől, s halálbüntetés alatt száz mértföldnyire távolította el a fővárostól. Ezalatt fegyvereiket összeszedette, és tanyájukat elfoglaltatta, hogy kétségbeesésük rögtöni következményeit megelőzze.

A testőrök elbocsáttatása.

Ezután Pertinax halotti gyászát a legnagyobb fénnnyel ünnepelte meg, mely alkalommal jól betanult beszédet tartott. De meg lévén győződve, hogy a fegyver, és nem a szertartás biztosítja neki a birodalmat, harmincz napi ott tartózkodása után elhagyta Rómát, hogy versenytársait legyőzze.

Pertinax gyászünnepele.

Először is Niger ellen indult a keletre, kinek jó hirnevétől és hatalmától leginkább félt. Niger fiai, a tartományi kormányzók gyermekeivel együtt kezébe kerültek, kiket szülejük hűsége fejében zálogul letartóztatott. Mig Niger hatalma félelmes vagy legalább tiszteletre méltó volt, saját gyermekeivel együtt a legnagyobb gonddal neveltette őket; nemsokára azonban ők is azon örvénybe bukván, mely atyjukat elnyelte, előbb számkivetéssel később halállal lakoltak.

Két polgárháboru. Niger ellen.

Mig Severus keleten volt elfoglalva, trónját Albinus britanniai kormányzótól kellett féltetnie. Követeket küldött hozzá levéllel, és azon utasítással, hogy midőn kihallgatáson lesznek, gyilkot döfjenek szívébe. De fölfedeztettek, s Albinus átlépett a

Albinus ellen.

száraz földre, hol őt Severus győző seregével meglepven, a lyons-i ütközet végzetteljes lett Albinusra nézve.

Byzancz megszállása.

A nagy kiterjedésű római birodalomban kevés megerősített város volt, mely képes lett volna egy megzavart sereget megvédeni. Byzantium tiszteletreméltó kivételt képezett. Severus nagy és hatalmas hadsereggel körülvette, és később az összes tengeri haderőt is ellene fordította; ennek dacára három évig ellent állt a megszállásnak, hű maradván, Niger nevéhez és emlékéhez. Az erődök — úgy tetszett — bevehetetlenek, és a hely megerősítésében egy hirneves mérnök minden tudományát kifejtette, mely a régiek előtt ismeretes volt. Végre az éhség miatt meghódolt. A katonák és tisztviselők kardra hanyattak, a falak leromboltattak, szabadalmaik megsemmisítették, és kelet fővárosa nyílt helynek hagyatott. Dion történész fájalta Severusnak boszuját, mely megfosztotta a római népet eme legerősebb erődjétől az ásiai barbárok betörései ellen. Ezen észrevétel igazsága mihamar bebizonyult, midőn a góthok tengeri naszádjakkal, a fekete tenger és a védtelen Bosporuson keresztül, a középtengeren megjelentek.

Niger és Albinus halála. A polgári háború véres következményei.

Mind Niger, mind Albinus a csatahelyről menekülven, fölfedeztettek és halállal bünhődtek. De Severus a boszu szellemétől elragadtatva a legjelentékenyebb tartománybelieket, kik kormányzójuknak engedelmeskedni kénytelenek voltak, szintén halállal, száműzetéssel, és különösen jószágaik elkobzásával fenyegette. Sok keleti város megfosztatott régi kitüntetéseitől, és négyszer annyi adót kelle fizetniök, mint a mennyit Nigernak fizettek.

Indulatossága a tanács ellen.

A tanácsnokok közül sokaknak megbocsátott, de nem kevésbé sokat halálra kárhoztatott, míg végre maga mondta: „hoggyengéd lehessen, előbb kegyetlennek kelle lennie.“

Böles és igazságos kormányzata.

Az absolut uralkodók érdeke rendesen a nép érdekével azonos. Severus úgy tekintette a birodalmat mint tulajdonát. Üdvös törvényeket hozott, miket hajthatlan szigorral hajtott végre. Nagyszerű építkezéseket tett, de különösen a gabonának folytonos és nagylelkű kiosztásával megnyerte a nép szeretetét. A polgári egyenetlenség szerencsétlenségei feledésbe merültek. A béke és jólét újra helyreállott, a római fegyver hire újra feléledt, és méltó büszkeséggel mondhatá Severus „hoggy a birodal-

mat külső és belső ellenség által elnyomva vette át, és azt mély, általános és tiszteletteljes békében hagyja hátra.“

Ámbár a polgári háboru sebei egészen behegedve látszottak lenni, annak erkölcsi mérge az alkotmány életerén még mindig rágódott. Severus hálából, tévesztett politikából s látszólagos szükségből kénytelen volt a fegyelem szigorát enyhíteni. Még fenn van Severus levele, melyben a hadsereg szabadsága miatt panaszkodik, s inti egyik tábornokát, hogy a szükséges változtatást a tribunokon kezdje.

A katonai fegyelem meg-
lazulása.

Severus csakhamar újra fölélesztette a testőrség szükséges, bár veszélyes intézményét, új alakban s négyszerte nagyobb számmal mint előbb volt. Ezen csapat, mely inkább az udvari fényre, mint háborura volt alkalmas, Severus által a határszéli legiókból alakíttatott, s azok kik erő, bátorság s hűség által különböztették meg magukat, kitüntetésül s jutalmul a testőrség kiválóbb csapataiba soroztattak be. Ez új intézmény által az itáliai ifjuság elvonatott a fegyvergyakorlattól, és az ötvenezer emberből álló barbár tömeg rémületet gerjesztett a fővárosban.

A testőrség-
nek ujonnan
felállítás.

E kedvencz s borzasztó csapat parancsnoka csakhamar első tisztje lett a birodalomnak. A mint a kormányzat katonai zsarnoksággá fajult, az eredetileg egyszerű gárdakapitány nem csak a hadseregnek, de a pénzügy- s törvénykezésnek is főnöke lett. A kormányzat minden ágában ő képviselte a császár személyét, s gyakorolta hatóságát.

A testőri főnök
tisztisége.

Egész Severus uralkodásáig minden császár tanusított némi figyelmet s tiszteletet a tanács iránt; de a katonai fegyelemben felnőtt Severus nem akarta elismerni a császár és hadsereg közti közvetítő — habár képzeleti — hatalom előnyeit. Nem akart szolgálja lenni azon testületnek, mely őt gyűlölte és a mely előtte reszketett; uralkodói s hódítói modort vett tehát fel, s minden tartózkodás nélkül gyakorolta a törvényhozói valamint a végrehajtó hatalmat.

A tanácsot el-
nyomja a ka-
tonai zsar-
nokság.

A tanács fölötti győzelem könnyű volt és dicstelen. Minden szem a legfőbb tisztviselőre volt irányozva, kinek hatalma alatt állott a hadsereg és a kincstár; míg a tanács, melyet a nép nem választott, se a katonai erő nem támogatott, se a közvélemény nem lelkesített — hanyatló tekintélyét a régi vélemény törékeny alapjára fektette. A respublica szép elmélete elenyészett, és utat tört az egyeduralom természetesebb érzelmeinek. Severus

A császári elő-
jogok új elvei.

alatt a tanács tömve volt a keleti tartományok finom s ékesszóló rabszolgáival, kik a szenvedőleges engedelmesség kötelmeit hirdették, és a szabadság elkerülhetlen szerencsétlenségeit hangoztatták. A törvénytudók és történészek egyesültek annak tanításában, hogy a császárokat nem kötelezik a polgári törvények, önkény szerint rendelkezhetnek alattvalóik élete s vagyona fölött, és a birodalomról, mint magán birtokról intézkedhetnek.

A legkitünőbb törvénytudók, jelesen Papinián, Paulus és Ulpián, Severus korában éltek, és a mennyiben a római jogtudomány legszorosabban szövetkezett a monarchiai rendszerrel, hihető, hogy ez érlelte és fejlesztette ki annak tökéletességét.

Severus kortársai, a béke és dicsőség élvezetében, megbocsátották kegyetlenségeit. Az utókor, mely példájának és elveinek végzetes következményeit tapasztalta, méltán tekinté őt a római birodalom hanyatlása fő szerzőjének.

VI. FEJEZET.

Severus halála. Caracalla zsarnoksága. Macrinus trónbitorlása. Heliogabalus esztelenségei. Alexander Severus erkölcei. A sereg kicsapongása. A római pénzügy általános állapota.

A magas emelkedés, bármily meredek és veszélyes legyen e Severus nagymagasság, a tevékeny szellemet az önerő tudata s gyakorlata állása és elégtelensége. tal kielégítheti; de egy trón birtoklása soha sem nyújthat állandó tápot a nagyravágyásnak. Ezen búskomoly igazságot érezte és elismerte Severus. Szerencse és érdem fölemelte őt alacsony állásából az embertől első helyére. „Minden voltam, és mit sem használ“ mondá ő. A kívánság megörökíteni családjá nagyságát maradt egyedüli törekvése nagyravágyásának, és atyai gyengédségének..

Mint az afrikaiak közül legtöbben, Severus is sokat adott Neje Julia. a bűvészetre, álommagyarázatra, és a csillagokra. Első neje halála után azon volt, hogy valami szerencse kedvenczével keljen össze, s mihelyt megtudta a csillagok által kijelölt fiatal nő királyi származását, azonnal megkérte őt. Domna Julia megérdemelte mindazt a mit a csillagok neki ígérhettek. Szeretetre-méltó, szép és annyira képzett volt, hogy fia uralkodása alatt a legfőbb ügyeket ő kezelte, és annak vad kicsapongásait itt-ott mérsékelni tudta. A művészetek pártfogónője, s a nagy szellemek barátnője volt. A tanultak háladatos hizelgése ezért magasztalva hirdeté feddhetetlenségét, ámbár — ha hitelt adhatunk a régi történészek által leírt botrányoknak, — a szüzieség nem tartozott Julia császárné kitűnő erényei közé.

Ezen házasság gyümölcse két fiu lön: Caracalla és Geta, Két fiok Caracallik legifjabb koruktól engesztelhetlen gyűlölettel viseltettek calla és Geta. egymás iránt, kikről az aggódó atya megjövendölé, hogy a gyengébb Geta áldozatul fog esni erősebb testvérének, ez pedig saját bűneinek.

A caledoni
háboru.

E közben a caledoniak (Skóthonban) betörték a britanniai tartományba. Severus mindkét fiával megjelent a zavargás színhelyén, s a vitézül küzdőket végre megtörte. De köszvénybántalmi erőt vettek rajta, és Yorkban hatvanöt éves korában, tizennyolcz évi dicsőség- és eredményteljes uralkodása után meghalt. Utolsó perceiben fiait egyességre intette, és őket a hadseregnek ajánlotta. Az üdvös tanács sohasem hatott a testvérek szívéig, de az engedelmes hadsereg mindkettőjüket császároknak kikiáltotta. Az új fejedelmek tüstént Rómába siettek, utközben azonban soha egy asztalnál nem ettek, se egy házban nem aludtak, a testvéri egyenetlenségnek gyűlöletes jeleit mutatván. Rómába érkezésükkor azonnal kétfelé osztották a nagy császári palotát, minden közlekedést elzártak, a kapukat s átjárásokat megerősítették s nagy mennyiségű örökkel látták el, mint valami ostromlott helyet. A császárok csak nyilvánosan találkoztak, megszorított anyjok jelenlétében, számos őr által környezve.

Severus halála, és fiainak trónra lépte
K. u. 211.
febr. 4.

Azok irigysége és gyűlölsége.

Meghiúsult kísérlet a császárság felosztásában.

Ezen lappangó polgári háboru mármár az egész kormányzatot megzavarta, midőn indítványba hozatott, hogy miután nem tudnak kiengesztelődni, válaszszaak el érdekeiket, s oszszak szét a birodalmat maguk között. Megegyeztek, hogy Caracalla, mint idősebb, tartsa meg Európát és Nyugot-Afrikát, Geta pedig Ásiát és Egyptomot, Alexandria vagy Antiochia székhelylyel. De Julia császárné könyei megszakították a kísérletet, mely ellen minden római kebel fellázadt.

Geta meggyilkoltatása K. u. 212. febr. 27.

Ha a terv létesül, Európa hamar legyőzte volna Ásiát; de Caracalla könnyebb, bár bűnösebb uton érte el a győzelmet. Elfogadta anyja meghívását, hogy nála fivérével békülés és kiengesztelődés végett találkozzék. Beszélgetés közben néhány elrejtett centurio kivont karddal tört elő a szerencsétlen Getára. A meglepett anya karjaiban akarja fiát megvédeni; de a hasztalan küzdelemben megsebesül, s a fiú vére ellepi őt, míg szeme előtt idősebb fia segítve lelkesíti a gyilkosokat.¹⁾ Mihelyt a tett véghez volt vive, Caracalla a testőrök táborába rohant, azt színelve, mintha az őt fenyegetett veszélyből az által menekült volna, hogy ellenségének célzatát megelőzte.

¹⁾ Caracalla azon kardot, melylyel testvérét megölte, dicsekedve áldozta fel Serapis templomában.

A zúgolódó testőröket ügye igazságáról az atyja uralma alatt felhalmozott kincsek pazar kiosztása által győzte meg, s az engedelmes tanács, mint máskor, most is jóváhagyta azt, mit a szerencse eldöntött.

A bűn nem maradt büntetlenül. Foglalkozás, gyönyör vagy hizelgés el nem altathatá lelkiismeretét; és szellemi gyötrelmei közt bevallotta, hogy zilált képzelete gyakran látja atyja és testvére boszús alakjait, a mint életre kelnek s őt fenyegetve dorgálják. A helyett, hogy tettét jóvá igyekezett volna tenni, megbánása csak arra vitte őt, hogy mindent megsemmisítsen, mi őt meggyilkolt testvérére emlékeztethette. Midőn a tanácsból anyjához haza tért, őt sok nemes nő által környezve sirva találta. A féltékeny császár rögtöni kivégeztetéssel fenyegette őket, s többeket ki is végeztetett. Ki lőn számítva, hogy mindazok, kik Geta barátjai voltak, vagy halálát fájlalták, vagy nevét sajnálattal említették, mind megölettetvén, számuk a huszezeret meghaladta.

Caracalla lélekfurdalása és kegyetlenségei.

Ezen számos ártatlan áldozatok közt a legnagyobb sajnálat tárgya volt Papinián, a nagy jogtudós, kinek halála méltán közcsapásnak tekintetett. Papinián halála.

Tiberius, Nero és Domitián zsarnoksága egyedül a tanácsra és lovagrendre terjeszkedett. De Caracalla közös ellensége volt az emberiségnek. Geta megöletése után egy évre elhagyta a fővárost, melybe soha többé vissza nem érkezett. A merre járt a tartományokban, mindenütt véres nyomokat hagyott maga után, és Alexandriában általános mészárlást rendelt, melyet ő maga Serapis templomából szemlélt. Zsarnoksága az egész birodalomban.

Severus bölcs intelmei sohasem tettek tartós benyomást fia kedélyére; egy vészes, zsarnokhoz méltó elvét azonban jól megjegyezte s tulságig alkalmazta. „A hadsereg kegyeletét biztosítani, s többi alattvalóit kevésre becsülni.“ Ám az atya bölkezüségét bölcsesség korlátozta, hadai iránti engedékenységet szilárdság és tekintély mérsékelte. A fiu gondtalan kincs-szórása ellenben a jelen uralmat fenntartotta ugyan, de a hadsereg és birodalom szükségszerű romlását is előidézte. A katonai erő s a tábori szigorú fegyelem a városi fényűzés közepett feloszlott. Caracalla magaviselete dölyfös és lenéző volt, de a katonák körében teljesen elfelejtette rangját, s a vezéri kötelességeket elhanyagolva, a hős katonák ruházatát s modorát szerette fölvenni.

Lehetetlen volt, hogy ily jellem szeretetet és becsülést gerjeszzen. Egy titkos összeesküvés, melyet saját feltékenysége gerjesztett, fejére idézte végzetét. A testőrök főnökének teendői két miniszterre voltak bízva: a katonai ügyeket Adventus, a polgáriakat Opilius Macrinus kezelte, ki ezen magas állást ügyessége és szép jellemének köszönhette. A kósza hír Macrinust jelölte ki Caracalla utódjául. Ezt azonnal megírták a császárnak, ki akkor Syriában tartózkodott, de ő egy kocsiversenyen lévén elfoglalva, a levelet feltöretlenül Macrinusnak adta át elintézés végett. Ez meglepetve olvasta tartalmát, és elhatározta annak veszélyes következéseit megelőzni. Martiális kétségbeesett katonát fogadta fel orgyilkosul, ki Caracallát egy zarándoklás alkalmával meg is ölte. Ilyen volt vége a szörnynek, kinek élete lealázta az emberi természetet, s kinek uralkodása vétkessé tette a rómaiak türelmét.

Macrinus
megválasztá-
tása és jel-
leme.

Severus családjának kihalta után a római világ három napig főnök nélkül volt. A hadsereg főnökét Adventust választotta császárnak, de ez maga helyett Macrinust ajánlotta, kiben végre meg is nyugodtak.

A tanács elé-
gületlensége,

A tanács a gyűlölt zsarnoktóli megszabadulása örömeiben beleegyezett a választásba. De az öröm mámore hamar eloszlott. Mivel Macrinus nem volt tanácsnok, a császár e szerint nem az ő körükből választatott, Macrinus jellemét szigorú bírálat alá vetették, s csakhamar tömérdek hibát fedeztek föl benne.

és a hadseregé.

Nem lévén katona, a hadsereg is előbb elégületlenségét, később megvetését nyilvánította.

Julia halála.

Julia császárné a sors minden viszontagságát tapasztalta. Alacsony származásból magasra emelkedett, hogy az előkelő rangnak minden keserüségét megízlelje. Miután mindkét fiát elveszté, maga is alattvalói sorsra taszított, mely állapotnak önkényes halál által vetett véget. Testvére Julia Maesa Antiochiát elhagyni kénytelenítettvén, Emesába vonult roppant vagyonnal, mely husz évi kedvezménynek gyümölcse volt, és két özvegyleányával Soaemiassal, és Mamaeával, kik közül mindegyiknek egy fia volt. Soaemiasnak fia Bassianus a főpapi hivatalt viselte a napistennél, kit Maesa Severtől származottnak lenni mondott — s a hadsereg figyelmébe ajánlott, mely őt nagy vesztetések mellett Emesában császárnak kikiáltotta, mire Bassianus az Antonin nevet vette fel.

A mint ez Macrinus tudomására jött, seregével Syria ellen Macrinus ha-
indult, de a csatatért gyáván elhagyván, egész hadteste a győ-
zőkhez csatlakozott, Macrinus pedig fiával együtt megöletett. lála.

Az új császár a következő nyáron tartotta bevonulását a Heliogabalus
fővárosba. Keleti fényű selyem és arany papi ruhába volt öltöz-
ködve, fején fényes tiara, temérdek nyakláncza és karperecze
megbecsülhetlen értékű drágakövekkel volt ékítve. Szemöldöke
feketére és ajka veresre volt festve. A komoly tanácsnokok só-
hajjal vallották be, hogy miután hosszú ideig földijeik önkényét
tapasztalták, végre kénytelenek a keleti zsarnokság elpuhult
fényüzése előtt meghajolni. leirása,

Emesában a nap Heliogabalus név alatt tiszteltetett, fekete
gulaidomu kő alakjában, melyről azt hitték, hogy az égből esett
le azon szent helyre. Antonin e védő istennek tulajdonította trónra
emeltetését, s babonás hálájának kitüntetése volt uralmának egyet-
len komoly feladata. Az emesai istennek dicsőítése a föld minden
vallása fölött, volt buzgalma s hiuságának nagyszerű tárgya.
Ezért nevezte magát Heliogabalusnak, vagyis ezen szent vallás
főpapjának. Egy szent menet alkalmával Róma utcáit arany
porral hintette be, s a fekete kő értékes gyöngyökbe foglalva egy
kocsiba helyeztetett, melybe hat hófehér ló volt fogva. A
fogat gyeplőit a császár tartotta. A Palatin-hegyen nagyszerű
templomot állított Heliogabalus istennek, melynek oltárán bősé-
gesen áldozta fel a legdrágább borokat, legrendkívüliebb áldo-
zatokat s legritkább illatszereket. babonája.

Minden észszerű kéjencz változhatlan tisztelettel ragaszkodik a természet mérsékelt követelményeihez, és az érzékiséget
társas összejövetel, kellemes összeköttetések, és az izlés s képze-
lődés gyengéd vegyítése által mozditja elő. De Heliogabalus,
ifjusága, hazája és szerencséje által megrontva, féktelen düh-
hel adta át magát a legotrombább élvezeknek, és élvezetei közepette
csakhamar utálatot s kielégittetést érzett. A mesterség tüzelő
hatalmait vette segítségül: a nők, borok s ételek zavart tömege
és a taglejtés és szemtelenség betanult változatossága szolgált
elbágyadt vágyai élesztőjeül; és míg Heliogabalus népének min-
den kincsét a legvadabb kicsapongásokra pazarolta, egyedül
önmaga s hizelgői tapsolták meg a szellemet s nagyszerűséget,
miket elődjének szelidsége nem ismert. Az idények s éghajlatok
rendének megzavarása, alattvalói szenvedélyeinek s előítéletei-
Kicsapongó s elpuhult fény-
üzése.

nek kigunyolása, és a természet s illem minden törvényének felforratása legkedvesebb mulatságai közé tartoztak. Az ágyasok hosszú sora, és nejeinek gyors változtatása, kik között egy a szentelt menhelyből elragadott vestalia szűz is találkozott — nem volt képes szenvedélyeinek telhetlenségét kielégíteni. A római világ ura a nőnem ruházata s szokásainak utánzását szenvedte, a szoknyát eléje tette a királyi pálczának, és megbecstelenítette a birodalom főméltóságait az által, hogy azokat számos szeretői közt osztotta szét, kiknek egyikét a császárnak, vagy a mint ő igazabban nevezte a császárné férjének czimével s tekintélyével ruházta fel.

Az illem megvetése, mely a római zsarnokokat megkülönböztette.

Valószínű lehet, hogy Heliogabalus bűneit s esztelenségeit a képzelődés fölékitette, s az előítélet öregbitette. De nyilvános tettei, miket az azon korbéli komoly történészek is bizonyítanak, fölülmulnak minden gyalázatossgot, melyet bármely kor vagy tartomány felmutatni képes. A keleti uralkodók az áthatlan serail falai közé zárkóznak. Európa mostani udvarai közé a becsület s udvariasság érzelmei finomabb élvezet hoztak be, valamint tekintet az illemre, és tiszteletet a közvélemény iránt; de a megromlott s vagyonos római nemesek minden bünt helyeselték, melyet az idegen nemzetek szokásaiból merithettek.

Heliogabalus megöletése K. u. 222. márt. 10.

A szabadalmas katonák végre maguk is szégyelték ezen gyalázatos választást, és figyelmezteték a császár unokaöcsésére Alexanderre, Mamaeának, Julia fiatalabb nővérének szintén egyetlen fiára fordították. A császár anyja Mosa ezt észrevévén, reá birta fiát, hogy Alexandert caesari czimmal felruházza. De később féltékenységből megakartá őt öletni, mire a katonák a palotát megrohanták, és Heliogabalust ölték meg, és testét szét szaggatva a Tiberisbe dobták. Emlékét a tanács örök becssteleniséggel bélyegezte meg.

Alexander Sever trónra emeltetése.

A testörök azonnal Alexandert emelték a trónra, ki a Severus előnevet vette fel, mert ugyanazon rokonságban volt vele, mint elődje. Tizenhét éves ifju lévén, anyja Mamaea volt fiának és a birodalomnak kormányzója.

Anyjának hatalma.

Minden korban és tartományban nemünk bölcsebb, vagy legalább erősebb fele kezelte az államhatalmat, míg a másik félnek a házi gond és öröm volt fenntartva. A régi rómaiak előtt, kik szeretet nélkül házasodtak, vagy finomság és tisztelet nélkül szerettek, egy női kormány kiengesztelhetlen csodadolog lett

volna. Mindamellett Mamaea állandó hatalmat gyakorolt fia és a birodalom fölött. Alexandernek megengedte ugyan, hogy megházasodjék, de miután neje és ipa iránt nagy gyengédséget tanusított, ezt merő féltékenységből Afrikába száműzte. Másrészt a legjelesebb férfiakat és tanácsadókat vonta körébe, kiknek élén Ulpián a nagy jogtudós állott, és kiknek tanácsát mindenben követte. A legnagyobb gondot azonban mind ő, mind böles tanácsosai az ifjú császár nevelésére fordították, kinek jeles tulajdonságai a legjobb reményeket keltették.

Alexander neveltetése.

Rendes foglalkozásának egyszerű naplója, utánzásra méltó lenne a jelenkori fejedelmeknek is. Sándor korán kelt; a nap első perceit magán ajtatossággal tölté, s házi kápolnája telve volt oly hősök arczképeivel, kik az emberi sors javítása vagy reformja miatt az utókor tiszteletére érdemesültek. Ezután a dél-előtti órákban közügyekkel foglalkozott. A száraz hivataloskodást az irodalom gyönyöreivel élesztette fel, és végre a testgyakorlat követé a szellemi foglalkozást. A fürdő és rövid ebéd után ujult erővel fogott a munkához. Az ebédhez néhány válogatott barátját hitta meg, kik között Ulpián rendes vendége volt. Öltözeke szerény, magatartása udvarias és nyájas volt.

Naplója.

Ezen rendszeres életmód, mely egy perczet sem engedett a bűnnek és esztelenségnek, legjobb hőmérője Alexander kormányzati bölcsességének és igazságosságának. A tanács méltósága, szabadsága és tekintélye helyreállított, és minden erkölcsös tanácsnok félelem és pirulás nélkül közeledhetett a császár személyéhez.

Róma boldogsága K. u. 222.

Ámbár magatartása által igyekezett visszaállítani az Antoninok korának dicsőségét és boldogságát, mégis nemesen visszaszautasította a tanács által neki kölcsönzött Antonin nevet, melylyel már annyiszor visszaéltek.

Sándor visszautasítja az Antonin nevet.

A polgári kormányzat számos javítása után végre a hadsereg átalakításához fogott, és helyre akarta állítani, legalább némileg, a fegyelmet, mely a rómaiakat oly hatalmassakká tette. De eszélye hasztalan, bátorsága vészthozó volt, s reform-kísérletei inkább a baj élesztésére, mint gyógyítására szolgáltak.

A hadsereg reformja.

A testőrök ezért Ulpiánt, a császár tanácsosát vádolták, és őt a császár jelenlétében megölték. Epagathus a czinkosok vezére egyiptomi praefectusnak neveztetett ki, később cretai kormányzóvá degradáltatott, és midőn végre emléké a testőrök közt

Ulpián megölése.

az idő s távollét kitörölte, bátorkodott csak Sándor a késő de megérdemlett büntetést reá szabni. Dion Cassius, ki a pannoniai legiót a régi fegyelem szellemében vezette, csaknem ugyanazon veszélynek volt kitéve; a zabolátlan katonák kicsapongásai miatt élete folyton veszélyben forgott, s ezért hátralévő napjait campániai nyaralóiban visszavonultságban volt kénytelen tölteni.

A sereg féktelenségei.

A császár gyengesége a hadsereg féktelenségeit élesztette; a legiók követték a testőrök példáját, és szabadossági előjogokat ugyanazon dühös makaességgal védelmezték. Alexander igazgatása hasztalan erőlködés volt korának romlottsága ellen. Illyriában, Mauritaniában, Armenia-, Mesopotamia- és Germaniában minduntalan új lázadások törtek ki; tisztjeit megölték, tekintélyét gunyolták, és végre élete is veszélyben forgott. Egy különös tény megérdemli az elbeszélést. Midőn a császár a persiai hadjárat alkalmával Antiochiában volt, némely, a nők fürdőiben fölfedezett katonák megbüntetése, a legiók zendülését idézte elő. Sándor a szószékre lépven, a fegyveres tömeg előtt kijelentette nemcsak a büntetés feltétlen szükségét, de egyszersmind abbeli hajthatatlan elhatározását, hogy helyre akarja hozni elpuhult elődeinek hibáit, és fenntartani a fegyelmet, mely a római név s birodalom romlása nélkül meg nem lazítható. Lärmájuk megszakította kifakadásait. „Tartóztassátok pisszegéstekeket — mondá a bátor császár — míg a persák, germánok és sarmaták ellen sikra szálltok. Legyetek csendesesen fejedelmetek s jótevők jelenlétében, ki nektek gabonát, ruhát s pénzt ad. Legyetek csendesesen, vagy nem foglak többé katonáknak czimezni, hanem polgároknak, ha azok, kik megszegik a római törvényt, megérdemlik, hogy bár a nép legalacsonyabbjai közé soroltassanak.“ Fenygegetései még inkább feltüzelték a legió dühét, és villogó fegyverük mármár személyét veszélyeztette. „Önök bátorságukat — folytatá a rettenthetlen császár — sokkal nemeesebbül fejthetnék ki a csatatéren; engem megronthatnak önök, de meg nem ijeszthetnek, és a respublica szigorú igazsága megbüntetné önök bűnét, s haláloamat megboszná,“ végre hangosan így kiáltott fel: „Polgárok! tegyétek le a fegyvert, s menjetekek békében haza“ — A zivatar lecsendesült, és a katonák engedelmeskedtek.

Kormányzatának hiányai, és jelleme.

A sokaság elhatározása rendesen egy pillanattól függ, és a szenvedély szeszélye egyenlően birta volna a lázadó sereget arra, hogy fegyverét ura lábaihoz rakja, vagy azt mellének sze-

gezze. A történész a körülményekben és Sándor jellemében fel-
találándja az okot. Ezen szeretetreméltó fejedelemnek tulajdon-
ságai mindazonáltal nem látszottak megfelelni a helyzet nehéz-
ségeinek. Anyjának büszkesége és fukarsága homályt vetett
uralkodásának dicsőségére, és azáltal, hogy még érettebb korá-
ban is ugyanazon engedelmességet követelte tőle mint midőn még
gyermek volt, mindkettőjüket nevetségessé tette a nyilvánosság
előtt. Minden ok előkészítette, minden körülmény siettette a forra-
dalmat, mely a római birodalmat a belső csapások hosszú sora
által fölemésztette.

Commodus féktelen zsarnoksága, a halála által okozott A birodalmi
polgári háboru, és Sever által felállított új kormányzási elvek — pénzügy.
mind növelték a hadsereg veszélyes hatalmát, és megsemmisi-
tették a képzelt jogokat és szabadságot, melyek még mindig
fennmaradtak a rómaiak emlékében. A császárok személyes
jellemé csak annyiban érdekes, amennyiben azok a birodalom
hanyatlásának és bukásának általános történelmével kapcsolat-
ban vannak. Ezuttal nem mellőzhetjük Caracallának amaz igen
fontos rendeletét, mely szerint minden szabad lakónak megadta
a római polgárjogot. De ez nem nagylelkűségének, mint inkább
fukarságának volt kifolyása, mi felvilágosítandja az állam
pénzügyeinek állását a jólét korszakától kezdve egész Sever
Sándor kormányzatáig.

A hosszú háboruk szükségessé tették a katonák rendes Az adó meg-
fizetését, melyet a polgárok vagyonára, mint általános adót mélt- állapítása.
tányos arányban kivetettek. A rómaiak első jelentékeny vállá-
lata Toscána meghódítása volt; ezután két századon fölül, a
hódítmányok inkább növelték Róma hatalmát, mint jólétét. Itá-
lia tartományai adójukat katonai szolgálattal rótták le, és a puni
háboru nagy költségeit egyedül a rómaiak viselték. Ezen magas
szellemű nép önkényt vetette magát alá a legnagyobb terheknek
azon reményben, hogy csakhamar gazdagon élvezendik fárad-
ságuk jutalmát. Várakozásukban nem csalódtak. Néhány év
alatt Syracusa, Carthago, Macedonia és Ásia gazdagságai dia-
dallal vitettek Rómába. Egyedül Perseus kincsei fölülmulták a
husz millió forintot, és a római nép, fejedelme annyi népeknek,
mindenkorra fel volt mentve az adók terheitől. A tartományok
növekedő jövedelmei elegendők voltak a háborukra és kormány-

zatra, és a fölösleges arany és ezüst össze lett halmozva Saturn templomában az állam előre nem láthatott szükségeire.

A tartományok adója, A történelem pótolhatlan veszteséget szenvedett azon különös okmány elveszte által, melyet Augustus a tanácsra hagyott, és a melyben ezen tapasztalt fejedelem a birodalom jövedelmeit és kiadásait szabályozta.

Megfosztva ezen becses közleménytől némely tökéletlen ujjmutatásra vagyunk utalva, melyek helyenkint a történelem részére fenntartattak. Pompeji meghódítása után Ásia adója csaknem megháromszoroztatott, és a mi pénzünk szerint 45 millió forintot tett. Egyptomé 25 millió forintot, mely később az aethyopiai és indiai kereskedés által még növeltetett. Galliáé hasonló az egyptomihoz. Azon 40 millió forint, melyet a legyőzött Carthago 50 évig fizetett, nem hasonlitható azon összeghez, melyet később Afrika, mint meghódított tartomány fizetett.

Spanyolország különös végzetnél fogva, Peruja és Mexikója volt a régi világnak. E tartománynak csaknem minden részében fedeztettek fel réz, ezüst, és aranybányák. Carthagena közelében egy ezüst bánya naponkint 3 millió forint értékű ezüstöt szolgáltatott. Austria, Gallicia és Lusitania évenkint 20 ezer font aranyat adtak.

Még a legterméketlenebb magányok sem kerülték ki figyelmüket. Augustus egy alkalommal Gyarus szigete lakóitól egy alázatos folyamodást kapott, hogy tulságos adójuk harmadát engedje el. Összes adójuk 50 forintot tett. De Gyarus szigete nem volt egyéb egy darab kösziklánál az Aegei tengeren, fris víztől, és az élet minden szükségétől megfosztva, mely egyedül néhány szerencsétlen halász tartózkodási helyéül szolgált.

Összes jövedelem. Ezen kétséges adatok nyomán a római birodalom összes jövedelmét 200 millió frtra tehetjük a mi pénzünk szerint, mi Augustus intézményeinek és szerény háztartásának tökéletesen megfelelő volt.

A római polgárok megadóztatása Augustus által. Mindamellett nehéz meghatározni, vajjon Augustus, különösen ez utóbbi szempontból tekintve, közös atyja volt-e a római világnak, vagy a szabadság elnyomója; vajjon a tartományokon akart-e könnyíteni, vagy az által a tanácsot s a lovagrendet akarta-e szegényebbé tenni, — de nem nyugodott mindaddig, míg a római polgárokra bizonyos nemét a föld-, jövedelmi- és fogyasztási adónak ki nem terjesztette.

I. Már meg volt említve, hogy valamint a tartományok jóléte fokonkint a fővárosba szivárgott, úgy másrésről annak jelentékeny része a kereskedelem és ipar jótékony befolyása által ismét visszafolyt. Augustus uralma alatt a kereskedelem minden ágára vám vettetett, és mindig a római vevő volt az, ki ez illetéket fizette. Ez illeték a tárgy értékének nyolczad és negyvened része közt ingadozott, és jogunk van föltenni: hogy ezen változatosság a czélszerűség változhatlan elvein nyugodott; hogy magasabb vám terhelte a fényüzési czikkeket, mint a szükségbelieket, és nagyobb tekintettel voltak a birodalom alattvalóinak kéz- és iparműveire, mint azokra, melyek Arábiából vagy Indiából hozattak be. Még Alexander Sever idejében is, a fahéj, myrrha, bors, gyömbér, az illatszerek minden neme és a drágakövek, különösen a gyémánt és smaragd megvámoltattak. Nemkülönb a pártiai és babyloni bőr, karton, selyem, ébenfa és a heréltek. Meg kell jegyeznünk: hogy ezen elpuhult rabszolgák használata és értéke fokonkint növekedett a birodalom hanyatlásával.

A vámok.

II. Az Augustus által behozott jövedelmi adó igen mérsékelte volt ugyan, de általános. Nem igen haladta meg a tárgyak értékének egy száztőlját, de a napi szükség minden tárgyra ki volt terjesztve. Ezen adónem sok alkalmat szolgáltatott a nép elégtelenségére, annyira, hogy egy császár nyílt rendelet által volt kénytelen kijelenteni, miszerint ezt a hadsereg fenntartásáért szükséges meghagyni.

Jövedelmi adó.

III. Midőn Augustus állandó hadsereg alapítását határozta el, külön kincstárt létesített a katonák fizetésére, az aggasztások megjutalmazására, és a háboru rendkívüli kiadásaira. A nagy jövedelmi adó nem volt elegendő. A hiányt a hagyományokra és örökségekre vetett öt száztől adóval pótolta. De Róma nemesei erőbben csüggtek a birtokon mint a szabadságon. Méltatlan zúgolódásaikat Augustus szokott nyugalommal fogadta, s az ügyet a tanács elé vitte. A tanácsnokok zavarba jöttek, de Augustus értésükre adta, hogy ellenkezésök arra fogja őt kényszeríteni, hogy általános föld- és fejadó behozatalát indítványozza. A tanács belenyugodott. A hagyomány és örökségi adó mindazáltal mérsékelve lön, és egyedül a távolabbi rokonokat érte.

Hagyományokra és örökségekre vetett adó.

Ezen adó igen szerencsésen volt alkalmazva a rómaiak helyzetéhez, kik végintézkedésüket az ész, vagy szeszély sugallata szerint korlátlanul gyakorolhatták, és nem voltak a mostani

Alkalmazva a törvényekhez és szokásokhoz.

divatos örökösödési rendszer, és ősiségi intézmények által korlátozva. Az apai szeretet meg volt lazulva, és ha az apa javainak negyedrészt fiának hagyta, ez által a panasz törvényes oka mellőzve volt. De egy gyermekes gazdag öreg, valóságos házi zsarnok volt, kinek hatalma éveivel és gyengeségével növekedett, szolgai csoport által környezve, kik közé gyakran consulok, és praetorok is tartoztak, kik hizelegtek gyengeségének, fukarságát ápolták, esztelenségeit dicsérték, szenvedélyeinek szolgáltak, és nyugtalanul várták halálát. Mig azonban temérdek igazságtalan és hóbortos végrendeletet sugallt naponta a rászedés és irt alá az ostobaság, alig akadt egy-kettő, mely az észszerű becsülés és erkölcsös háladatosság eredménye lett volna. Cicero, ki annyi polgártársának életét és javait védelmezte, 1.700.000 frt. értékű hagyományokkal jutalmaztatott meg. Bármi volt legyen a rendelkező indoka, a kincstár különbség nélkül javainak huszadrészt igényelte, és két-három nemzedék után az alattvalók összes vagyonának az állam pénztárában kellett megfordulni.

A császárok szabványai.

Nero uralkodása első aranyéveiben egy rendelet által megszüntette ezen adónemeket; de az emberboldogítás ez álmoképe nem volt megvalósítható. A jelesebb császárok főtörekvése oda irányult, hogy a közterheket — melyeket a polgárok vállairól le nem vehettek, legalább enyhítsék, a mennyiben a polgárokat az adóbérlők tulságos és zaklató követelései ellen védték. Mert bár feltűnő, de úgy van, hogy még a legjobb és legbölcsebb uralkodók is megtartották ezen beszédési módot, mely által az alattvalók boszantó zaklatásoknak voltak kitéve.

Az által, hogy Caracalla a római polgár elnevezést minden tartományára kiterjesztette, ezen üres czim által a valódi kötelezettségeket is reájuk róttá, de ragadozó természeténél fogva a huszad rész helyett a tizedet követelte, és egész kormányzata alatt vaspálczája egyenlőn sujtotta a birodalom minden tartományát. A tartománybeliek nemesak a régi alattvalói adót tartoztak fizetni, de az újakat is, és Sever Alexandernek volt fenntartva hogy adójukat egy harmadrésze le szállítsa.

Az általános

szabadság kö. polgárok megőrizték a nemzeti szellemet, melyet az ujonan befogadottak is magukba szittak, de midőn Caracalla az alkotmány utolsó horgonyát is széttörte, a fegyverviselés egyedül pa-

rasztokra, és határszéli barbárokra bízott, kik nem ismertek sem országot, csak táborukat, sem tudományt, csak hadakozást, sem törvényeket; sőt katonai fegyelmet is alig. Kik véres kezekkel, vad szokásaikkal, és kétségbeesett elhatározottságukkal néha megvédték, de annál többször felforgatták a birodalom trónját.

VII. FEJEZET.

Maximin fölemeltetése és zsarnoksága. Forradalom Afrikában és Itáliában a tanács tekintélye alatt. Polgári háborúk és zendülések. Maximin- és fiának, Maximus és Balbinnak, valamint a három Gordiannak erőszakos halála. Fülöp trónbitorlása és világi játéka.

Az örökösödési
monarchia
látszólagos ne-
vetségessége.

A kormányzat különféle formái közt, melyek a világban érvényre emelkedtek, az örökösödési monarchia a legszebb czélt nevetségessé látszik tenni. Lehet-e felindult mosoly nélkül említeni, hogy egy apának halála után a nemzeti vagyon, mint egy csorda, annak fiára száll, ki még ismeretlen az emberiség és önmön maga előtt; és hogy a legbátrabb hadfi és legbölcsebb államférfiak, természeti jogaikról lemondva, hajtott térdrel és változhatlan hűség fogadásával közelednek a királyi bölcsőhöz? A gúny és szónoklat legtarkább festékekkel ábrázolhatja ezen tárgyat, de a komoly megfontolás e hasznos előítéletet helyeselni fogja, mert az örökösödést mint az emberi szenvedélytől függetlent állapítja meg; és mi örömmel nyughatunk meg oly eszközben, mely megfosztja a sokaságot egy veszélyes és egyszersmind képzeleti hatalomtól, hogy önmaga válaszszon magának urat.

Való előnye.

A visszavonulás hűs árnyékában könnyen képzelhetünk magunknak oly kormányalkatokat, melyek szerint a kormánypálcza a legérdemesebb kezébe kerüljön — szabad, megvesztegethetlen általános szavazat útján. A tapasztalás azonban megdönti e képzeményt, és arra tanít: hogy egy nagy társadalomban a választást nem gyakorolja mindig a népnek legbölcsebb vagy legszámasabb része. Csupán a jól rendezett hadsereg képes érzelmeit öszpontosítani s ez érzelmet a többi polgártársakra is ráerőszakolni; de a katonai mérséklet, mely egyszer erőszakra és szolgaságra hajlandó: a törvényes, vagy polgári alkotmánynak öre többé nem lehet. Igazság, emberiség, vagy politikai bölcses-

ség oly tulajdonok, melyeket nem igen ismernek, s így azokat másokban nem is becsülhetik. A bátorság könnyen megnyeri becsülésüket, és a bőkezűség megszerezheti szavazatukat; az első néha a legvadabb szív lakója, a második csak közköltegen érvényesítheti magát; és mindkettő a trónbirtokos ellen fordulhat egy merész versenytárs nagyravágyása által.

A születési előny, — melyet az idő és a közvélemény megszentestített, — az emberi megkülönböztetések közt a legegyszerűbb és legkevésbé irigyelt. Az elismert jogok, a pártoskodás minden reményét elenyésztetik, és a biztosság lefegyverzi az uralkodó kegyetlenségét. De a római birodalom, miután a tanács tekintélye megvetésben sülyedt el, folytonos zavarnak volt színhelye. A régi családok fokonkint elvesznek a császárok zsarnoksága által, s míg a császárokat a köztársasági formák bilincselték le, és az ismételt magszakadások által reményük megmeghiusult, lehetlenség volt, hogy az örökösdés utjáni öröklés gyökeret verjen. A trónhozi jogot, melyre születés által senki igényt nem tarthatott, mindenki érdem utján szerezte meg. És az emberek legalacsonyabbja képes volt bátorság és szerencse által a hadseregben fölemelkedve, csekély vétségért kiragadni a világ kormánypálcáját gyenge és népszerűtlen ura kezéből. Alexander Sever meggyilkoltatása, és Maximin fölemeltetése után egy császár sem érezheté magát biztosan a trónon, és minden határszéli barbár paraszt előtt nyitva volt az út ezen fenséges és veszélyes állomásra.

Annak hiánya a legnagyobb csapások előidézője volt a római birodalomban.

Mintegy 32 évvel ezen esemény előtt, Sever császár keleti hadakozásából visszatérván, Thráciában megállapodott, hogy ifjabb fiának Getának születési napját katonai versenyek által megülje. A nép tömegesen tódult szemlélni fejedelmét, és egy óriási termetű ifju barbár komolyan szorgalmazta, hogy engedjék meg neki a viaskodás díjáért versenyezni. Tizenhat legerősebb katonát egymásután földre terített. Győzelme ajándékokkal lön megjutalmazva, valamint azért, hogy magát a katonák közé soroztathatta. A mint észrevette, hogy uralkodójának figyelmét magára vonta, lovához sietett, és gyalogul követte őt hosszasan és gyors futással, az elfáradás legkisebb jelensége nélkül. Sever csodálkozással mondá neki „Thráciai, birkóznál-e még versenyed után?” — „Igen szívesen,” felelé, és hetet a hadsereg legerősebb katonái közül leterített. Arany nyakláncz volt jutalma, és azon-

Maximin születése és szerencséje.

nal fölvétetett a lovassági testőrök közé, kik mindig a fejedelem személyére ügyeltek.

Katonai szol- Maximin, mert ez volt neve, ámbár a birodalom határai
gálata és ki- közt született, egy kevert barbár fajból származott. Apja góth,
tüntetései. anyja pedig alán nemzetiségből volt. Minden alkalommal nagy
bátorságot tanusított, és vele született vadságát a világ megisme-
rése csakhamar mérséklé vagy eltakará. Sever és fia uralkodása
alatt századosi rangot nyert, s a háladatosság megtiltotta neki,
hogy Caracalla orgyilkosai alatt szolgáljon; míg a becsület arra ta-
nitotta, hogy Heliogabalus elpuhult gyalázatai elől kitérjen.
Alexander trónra léptével visszament az udvarhoz, hol tisztelet-
teljes alkalmazást nyert. A katonák Ajax és Hercules kedvencz
névvel nevezték, fokonkint az első katonai parancsnoki ál-
lásra emeltetett, s ha eredeti vad természetéből nem tartott
volna meg oly igen sokat, a császár saját nővérét adta volna nőül
Maximin fiához.

Maximin öz- A helyett, hogy ez hűségét lekötötte volna, eme kedvezé-
szeesküvése. sek inkább nagyravágyását élesztették a thráciai parasztnak, ki
szerencsáját nem tartotta érdeméhez mértnek mindaddig, míg
felsőbbbséget volt kénytelen elismerni. Egy alkalommal, midőn a
Rajna partján felállított hadsereghez ment volna, a katonák lel-
kesedés vagy összszeeküvés folytán császárként tisztelték; makacs
K. u. 235. vonakodását legyőzték, s a forradalmat csakhamar be is fejezték
marcz. 19. Alexander Sever meggyilkolásával.

Alexander Sándor anyja Mamaea vele együtt veszett el, és leghivebb
meggyilkolta- barátjai a katonák első dühösségének estek áldozatul, míg mások
tása. a trónbitorló válogatott kegyetlenségének tartattak fenn, és leg-
gyengébb bánásmódban azok részeltettek, kiket az udvartól és
hadseregtől egyszerüen elűzött

Maximin zsar- Az előbbi zsarnokok: Caligula és Nero, Commodus és Ca-
noksága. racalla feslett ifjak voltak ¹⁾ biborban nevelve, és a birodalom
büszkesége, Róma fényüzése, és a hizelgés hitszegő szava által
megrontva. Maximin kegyetlenségének egészen más forrása volt:
a megvettetéstől félelem. Irgalom nélkül leölette mindazokat
jóltevőit sem véve ki, kik alacsony származására emlékeztek.
Egyszerü gyanu elegendő volt, hogy ezereket ölessen meg. El-

¹⁾ Caligula 25 éves, Caracalla 23, Commodus 19, és Nero csak 17 éves volt midőn trónra lépett. —

kobzás, száműzés, vagy egyszerű halál szokatlan gyengeségnek tartatott. Némelyeket állatbőrbe varratott, másokat vadállatoknak vetett oda, míg végre másokat halálig ostromoztatott.

Mindaddig, míg Maximin kegyetlensége az előkelőkre terjedett, a nép közönyösen, sőt tán örömmel szemlélte. De a zsarnok kapzsisága végre megtámadta a közvagyonot. Minden városnak volt bizonyos jövedelme, mely szükség esetén gabonavásárlásra, ünnepélyes multságokra és versenyekre fordított. Egy hatalmi parancs által ezen összes vagyon a császári kincstár részére lefoglaltatott. A templomok minden arany és ezüst áldozatoktól megfosztattak, és az ércszobrok pénzzé olvasztattak. Az egész római világban általános felindulás támadt, boszút követelő az emberiség ezen közös ellensége ellen, míg végre egy békés és fegyvertelen tartomány nyílt lázadásban tört ki.

Afrika procurátora méltó szolgálja volt urának, ki a pénzbeli elmarasztalásokat és kobzásokat úgy tekintette, mint igen dúsán gyümölcsöző ágait a császári jövedelemnek. Egy gaz ítélet hozatott néhány vagyonos ifju ellen, melynek végrehajtása őket vagyonuk legnagyobb részétől megfosztotta volna. Ezen kétségbe esett helyzetben összeszedték rabszolgáikat és parasztjaikat, ezeket parasztos fegyverekkel felszerelték, s a procurátort megölték, Gordiánus proconsul kiáltván ki császárnak.

Gordián családja egyike volt a legkitünőbbeknek a római tanácsban. Atyai részről a Grachusoktól származott, anyja után Traján császártól. Nagy vagyonnal bírt, és Pompéji fényes palotája több nemzedéken keresztül a Gordián család tulajdona volt. Hosszu életét tanulmányok közt és Róma békés méltóságaiban tölté, míg végre a tanács végzése és Sándor helybenhagyása folytán afrikai proconsulnak neveztetett. Míg emez uralkodó élt, Afrika boldog volt, méltó képviselőjének kormányzata alatt; a vad Maximin trónbitorlása idejében könnyített a köznyomoron, melyet el nem háríthatott. Midőn a bibort vonakodva elfogadta, idősb volt nyolczvan évesnél, utolsó és méltó maradványa az Antoninok boldog korának. Fia vele együtt császárnak nyilváníttatott. Ennek jelleme ép oly szeretetreméltó volt mint atyjáé, s vonásai a római népet Scipio Africánusra emlékeztettek.

A Gordiánok megválasztatásuk után Carthagóba mentek, hol kitünő tetszéssel fogadták őket az afrikaiak, kik Hadrián óta még nem láttak római császárt. De ezen tetszésnyilatkozatok

A tartományok elnyomtatása.

Lázadás Afrikában.
K. u. 237.
Április.

A két Gordián jelleme, és trónra emeltetése.

Megválasztatásuk megerősítését szorgalmazták.

se hatalmukat, se czimüket meg nem szilárdították. A tanáchoz fordultak, hová tekintélyes küldöttséget menesztettek szerény és tiszteletteljes levél kíséretében.

A tanács helyben hagyja a Gordiánok választását,

A tanács hajlama nem volt kétséges, sem megoszlott. A Gordiánok születése, és nemes összeköttetések, bensőleg összekapcsolták őket Róma legfényesebb családjaival. Mihelyt a közmegállapodás megtörtént, a tanács a Castor templomába hivatott össze, hol Syllanus consul a következő beszédet tartotta. „Honatyák! A két Gordián, mindkettő consuli méltóságú, az egyik mint önök proconsula, a másik mint helyettes, császároknak nyilvánítottak Afrikának közmegegyezése által. Mondjunk köszönetet Thysdrus ifjúságának, nyilvánítsuk hálánkat Carthago hű népének, mely bennünket ezen borzalmas szörnyetegtől megszabadított. Miért hallgatnak önök oly hidegen, oly félénken? miért tekintenek egymásra oly kétségbeesetten? miért oly ingadozók? Maximin közellenség! vesszen vele együtt az ő ellenségeskedése, hogy élvezzük soká bölcseségét és boldogságát Gordiánnak az atyának, — bátorságát és állhatatosságát Gordiánnak a fiúnak.“

és Maximint a haza ellenségének nyilvánítja.

A consulnak e nemes heve fölélesztette a tanács lankadó szellemét, és a Gordiánok megválasztatása egyakarattal szentesítve lön. Maximin, ennek fia és hivei a haza ellenségeinek nyilvánítottak és megrontásukra jutalom tűzetett ki.

A birodalom fővárosa elragadtatással fogadta a két Gordián megválasztatását, és Róma példáját egész Itália követte.

A két Gordián bukása és halála. K. u. 237. febr. 3.

Midőn a Gordiánok ügye ily hévvel karoltatott fel, — ők már nem léteztek. Capelián, Mauritania kormányzója a régi hadsereg kis csapatával megtámadta a védtelen Carthagót, és az ifju Gordián a csatatéren vészett el. Élemedett atyja az első hirre véget vetett életének.

Maximus és Balbin megválasztatása a tanács által Jul. 9.

A Gordiánok sorsa Rómát méltó, de váratlan félelemmel töltötte el. A tanács a Concordia templomába hivatott össze, hol az általános levertséget egy tanácsnok, név- és család szerint Traján, élesztette fel, mondván: „Két kitünő fejedelmet vesztettünk, de ha csak enmagunkat el nem hagyjuk, a respublica reményei nem vesztek el a Gordiánokkal. Sok tanácsnok van, kiknek erkölcsaik megérdemlik, és képességeik fentarthatják a császári méltóságot. Válasszunk két császárt, kiknek egyike vezesse a háborút a közellenség ellen, míg társa Rómában a közigazgatást vezérelje. Én szívesen kiteszem magamat azon veszélynek és

irigységnek, mely a kijelölésből származhatik, és szavazatomat Maximusra és Balbinusra adom. Honatyák! erősítsétek meg választásomat, vagy emeljétek méltóbbakat helyökbe,“ az egész ház egyhangulag viszonzta őszinte felkiáltásait „éljenek soká, és győzzenek Maxim és Balbin császárok. Önök szerencsések a tanács ítélete szerint, legyen a köztársaság is szerencsés önök kormánya alatt.“

Az új császárok erkölcei és jó hirnevök a rómaiak legvérmesebb reményét igazolta. Miután a tanács egyenlően felruházta őket a consuli és praetori hatalommal, a hon atyja czimével, és a legfőbb papi tisztséggel, fölmentek a capitoliumba, hogy hálát adjanak az isteneknek, Róma védnökeinek. Az ünnepélyes isteni tiszteletet megzavarta a Jupiter temploma körül csoportosult nép-zendülés, mely császárválasztási jogát szintén követelte, és azt, hogy a magát feláldozott Gordián családból is választassék egy. Mire egy 13 éves fiú az idősb Gordiánnak unokája, és az ifjabbnak unokaöccse ruháztatott fel a császári czimmel és jelvényekkel. A zendülés lecsillapodván, a két császár előkészületeket tett Itáliának megvédésére a közös ellenség ellen.

Jellemeik.

Népzendülés,
az if. Gordián
császárrá választatása.

Mig Rómában és Afrikában a forradalom ily bámulatos gyorsasággal követte egymást, Maximint a legdühöngőbb szenvedélyek zaklatták. A Gordiánok halálának vigasztaló hírét csakhamar annak tudata követte, hogy a tanács a bocsánat vagy egyezkedés minden reményét félredobván, helyöket két oly uralkodóval töltötte be, kiknek érdeme előtt nem lehetett ismeretlen. Maximin egyetlen vigasza a bosszú maradt, s ezt csak fegyver által érhetette el. A légiók magvát még Alexander gyűjtötte egybe a birodalom minden részéből. A germánok és sarmaták elleni három győzelmes hadjárat hírüket nevelte, fegyelmüket szilárdította, és még számukat is szaporította, a sorokat a barbár ifjuság virágával töltvén be. — Maximin élete is a harcban telt el, s a történet szigora sem tagadhatja meg tőle a katonai erélyt s jeles hadvezéri képességet.

Maximin a
senatus és a
császárok el-
leni hadjárat-
ra készül.

Mi lett volna természetesebb, mint hogy egy ily jellem a forradalom elnyomására a Duna partjaitól rögtön a Tiberhez siesen, s türelmetlenségtől lángolva a könnyű s nyereséges összeüt-közést befejezze. De úgy látszik, hogy bizonyos külellenség elleni műveletei elhalasztották az itáliai hadjáratot a jövő tavaszig, s magatartása arról tanuskodik, hogy a szenvedélyes barbár

mégis hódolt a józan ész parancsának s hogy volt benne valami Sulla nemes szelleméből, ki előbb legyőzte Róma elleneit, mielőtt személyes bántalmaiért boszút állott.

Utja Itáliába
K. u. 238.
febr.

Midőn serege kitünő rendben a juliai alpok tövéhez ért, az egész vidéket lakatlan pusztá állapotban találta, az emberek elvonultak, és barmaikat elhajtották. Aquileja volt az első hely, melyet megszállott, de a nemes lelkesedésű csekély számú védő sereg által visszaveretett. Katonái az idő viszontagságainak, halálos betegségnek és az éhség iszonyának ki lévén téve, a kétségbeesés szelleme szállotta meg őket, úgy hogy Maximint fiával és ministereivel együtt saját sátorában ütötték agyon.

fiával együtt
meggyilkolta-
tik K u. 238.
ápril.

A leöltek fejét a katonák dárdákon hordták körül, mire Aquileja kapui megnyittattak, s az éhes katonák megvendégeltettek, és hűséget esküdtek Maximus és Balbinus császároknak.

Róma öröme

Határtalan öröm árasztotta el a római világot, és Maximus a tanács és nép örömrivalgásai közt fogadtatott. A szabadság és bizalom pillanatában azt kérdezte társától: „Mily hálát fogunk aratni, hogy Rómát egy szörnytől megszabadítottuk“? Balbinus tétozás nélkül így felelt: „A tanács, a nép, az egész emberiség szeretetét“ — „Oh viszonzá mélyebben látó társa „félek a katonák gyűlöletétől, és régi érzelmeik vészes következményeitől“ fájdalom, előérzete csakhamar igazolva lőn.

Maximus és
Balbinus meg-
gyilkoltatása.

Mig Maximus a közellenség ellen fegyverkezett, Rómát a belső viszályok és vérengző egyenetlenségek emésztették. De a hatalom féltékenysége is hamar észrevehető volt a két császár különböző jelleménél fogva. Maximus lenézte Balbinust mint fényűző nemest, mig ez amarra mint műveletlen katonára megvetéssel tekintett. Lappangó egyenetlenségük érthető inkább, mint érezhető volt. Midőn az egész város el volt foglalva a capitolini versenyekkel a boszús testőrök megragadták az alkalmat, és a tanács császárait, mint őket megvető gúnynyal nevezték — saját lakásukban megtámadták, és testükön ezer sebet ejtve megölték.

K. u. 238.
Julius 15.

A 3-ik Gordi-
án marad
egyedül csá-
szárnak.

Néhány hó leforgása alatt hat fejedelem veszett el a kard éle által. A katonák egyedül Gordiánt, ki már a caesari czimet fölvette, tartották alkalmasnak az üres trón elfoglalására. Neve kedves volt a tanács és a nép előtt, fiatal kora pedig a katonai önkénynek hosszú büntetlenségét helyezte kilátásba. Róma és a tartományok tehát meghajoltak a testőrök választása előtt,

s a szabadság és méltóság rovására megmentették a fővárost egy új polgári háború iszonyaitól.

Gordian trónralépte után azonnal anyjának heréltjei, a kelet ezen veszedelmes férgei — keze alá került, kik áthatlan fátyolt vontak az ártatlan fejedelem és elnyomott alattvalói közé. Gordian becsületes hajlamát kijátszották, s a birodalom főtiszt-ségeit tudta nélkül, bár nyilvánosan, az emberiség legérdemetlenebb egyéneinek adták el. Végre azonban megszabadult e becs-telen zsarnokságból. A szerelem és tudomány Mithreust Gordian kegyébe helyezte. A fiatal fejedelem nőül vette volt mestere leányát, és ipát aztán a legelső hivatalokra emelte, kinek bölcs tanácsai nem ismertek más érdeket, mint uralkodójának di-csőségét.

A harmadik Gordian egye-düli uralkodó marad.

Ámbár Mithreus életének nagy részét a tudományoknak szentelte, de hajlékony szelleménél fogva mint praetori főnök a katonai kötelességeknek is megfelelt. A persák Mesopotámiába törtek volt, és Antiochiát fenyegették. Ipjának tanácsára az ifjú császár elhagyta a fényűző Rómát, és a történelem emlékezte szerint utolszor nyitotta meg Janus templomát, személyesen menvén a keletre. A mint nagy hadseregével keletre ért, a persák visszavonultak az Euphrattól a Tigrisig, és Gordian azon örömben részesült, hogy a tanácsot első győzelméről tudósíthatta. De szerencséje nemsokára sirba szállt Mithreussal együtt, kinek halálát hihetőleg mérgezés idézte elő.

A persiai há-ború. K. u. 242.

Fülöp, praetori utódja, arab volt, s e szerint ifjuságában a rablás mesterségét üzte. Hogy alacsony állásából a császárság legmagasabb méltóságára emelkedett, azt mutatja, hogy bátor és alkalmas vezető volt. De merészségében a trónra vágyott, és képességeit urának megbuktatására, nem pedig szolgálatára használta.

sége.

Nem jelölhetjük ki nyomról nyomra a titkos összeesküvés és nyílt lázadás előmenetelét, mely Gordian halálával végződött. Egy siremléket állítottak fel azon hely megjelölésére, a hol megöletett: az Euphrates és Aboras patak összefolyásánál.

Gordian meg-öletése. K. u. 244. marc.

A szerencsés Fülöp, a katonák által császárságra emeltetvén, kész engedelmességre talált a tanácsnál és a tartományokban.

Fülöp császár-rá választása,

Világi verse-
nyek és játé-
kok. K.u.248.
April. 21.

Rómába visszatérván ki akarta törölni büneinek emlékét, megnyerni a nép rokonszenvét, és az évszázados versenyjátékokat roppant fénynyel s nagyszerűséggel tartotta meg. Azóta, hogy Augustus azokat fölélesztette, Claudius, Domitián, és Sever ünnepelte meg, s Róma megállapításától kezdve ezer év leforgása alatt most csak ötödször ismételtettek. A titkos áldozatok három éjszakán át vitettek véghez a Tiber partjain, és a Mars mező zenétől és tánczoktól hangzott, számtalan lámpa és fáklyák által megvilágítva. 27 nemes ifju, és ugyanannyi nemes szüz, kiknek mindkét szülője még életben volt, énekelték a valóságos hymnust, hogy az istenek továbbá is tartsák fenn a római népnek boldogságát, erkölcsét, és birodalmát. Fülöp nagyszerű látványai elkápráztatták a sokaság láthatárát. Az ájtatosak elmerültek az előítélet szertartásaiban, míg a gondolkodók aggodalmasan elmélkedtek a multakon, és a birodalom jövő sorsán.

A római biro-
dalom hanyat-
lása.

Mióta Romulus pásztorokból álló kisded csapatával a Tiber melletti halmokat megszállotta, tiz század folyt le. A négy első korszakban a rómaiak a szegénység munkás iskolájában megtanulták a háboru és közigazgatás erkölceit; ezen erkölcsök szigorú gyakorlata, és a szerencse kedvezése mellett a három első században korlátlan hatalmat nyertek sok európai, ási és afrikai tartományok fölött. A három utolsó század fel lön emésztve a közjólétben, és benső hanyatlásban. A katonák, tisztviselők és törvényhozók nemzete, a római népnek 35 osztályából összealakítva, az emberiség közös tömegében oszlott fel, és a szolgálai tartománybeliek millióival vegyült össze, kik elfogadták a római nevet, annak szelleme nélkül. A zsoldos katonák, kik a határszéli alattvalók és barbárok közül szedettek, volt azon egyetlen osztály, mely függetlenségét fentartotta és azzal visszaélt. Zendülés-szerű választások által egy syriai, egy góth, vagy egy arab emeltetett Róma trónjára, és zsarnoki hatalommal ruházta-tott fel a Scipiók hóditmányai és hazája fölött.

A római birodalom határai még mindig a nyugati Oceántól a Tigrisig, és Atlas hegyétől a Rajnáig és Dunáig terjedtek. A közönséges ember előtt Fülöp nem kevesebb hatalmas fejedelem-nek tűnt fel, mint volt Hadrián, vagy Augustus. Az alak még mindig ugyanaz volt, de a lelkesedés és szellem elenyészett. A

nép ipara ki volt merítve a hosszú elnyomatás alatt. A légiók fegyelme a nagyravágyás által volt megrontva, vagy a császárok gyengesége által meglazulva. A határok erődjei, melyek inkább a katonákban, mint a várakban állottak — észrevétlenül koresosultak el, és a legszebb tartományok tétettek ki a barbárok hódítási és rablási vágyának, a kik hamar észrevették a római birodalom hanyatlását.

VIII. FEJEZET.

Persia állapota, miután Artaxerxes az egyeduralmat helyreállította.

A kelet és
nyugat bar-
bárai

Augustus uralkodásától kezdve Alexander Sever-ig Róma ellenségei keblében táplálkoztak; a zsarnokok, úgy mint a katonák, keveset törődtek azon forradalmakkal, melyek a Rajnán és Euphraton túl fejlődtek. De midőn a katonai rend szilaj fejtelensége szétporlasztotta a fejedelem hatalmát, a tanács törvényeit sőt a harczy fegyelmet is, a kelet és nyugat barbárai megtámadták a hanyatló birodalom tartományait. Boszantó betöréseik félelmes támadásokká változtak, és a különös sanyargatás hosszú viszontagságai után, a győzelmes betörők számos hadai a római birodalom tartományaiban telepedtek le.

Hogy ezen nagy eseményekről világosabb fogalmat nyerjünk, iparkodni fogunk leírni jellemét, erejét és céljait azon nemzeteknek, kik Hannibal és Mitridates ügyét megboszulták.

A forradalmak
Ásiában.

A scythiai eredetű parthiak borzalmas hatalma Indiától a syriai határig terjedett, midőn azt Ardzsir vagy Artaxerxes felforgatta, ki egy uralkodó családnak lett alapítója, mely Sassanidek név alatt egész az arabok betöréseig uralkodott Persia fölött. Ezen nagy forradalom, melynek végzetszerű befolyását a rómaiak csakhamar megérezték, Alexander Sever uralkodásának 4-ik évében történt, a keresztény korszak 226-ik évében.

Artaxerxes
helyreállítja a
persa birodal-
mat.

Artaxerxes dicsteljesen szolgált Artabánnak, az utolsó parthiai királynak hadseregében, és a királyi hálátlanság, — az érdem rendes jutalma — számkivetéssel viszonzotta szolgálatait.

Mint — atyja állítása szerint — a persák régi királyainak utódja, kit az idő és szerencsétlenség egyszerű polgárrá tett, azon nemes célú tűzte ki feladatául, hogy a persákat felszabadítsa azon elnyomatás alól, melyben Dárius halála óta öt századon át

sinlődtek. A parthiaiak három nagy csatában legyőzettek. A törvénytelen és homályos származású Artaxerxes a királyok királya czimét vette fel azon szilárd elhatározottsággal, hogy Cyrus birodalmát és vallását teljes fényben helyreállítandja.

I. A persáknak, a macedoni és parthiai járom alatti hosszú A Magiai val-
rabszolgasága alatt, Európának és Ásiának népei kölcsönösen lás megújí-
elfogadták és megrontották egymás előitéleteit. Zoroasternek, a tása.
persák régi prófétájának és bölcsészének emléke még mindig
tisztelőben tartatott a keleten; de a Zendavestának elavult és
rejtelmes nyelvészete hetven felekezetnek nyitott vitatkozási
tért, kik külön-különféleképp magyarázták a vallás tanait, és kik
különbség nélkül gúnyoltattak ki egy sereg hitetlen által, kik a
prófétának isteni küldetését és csodáit elvetették. A bálvány-
imádók elnyomása, és a szakadárak egyesítése tekintetéből Arta-
xerxes egy általános gyülekezetben hitte össze nagy birodalmá-
nak összes magusait, szám szerint nyolczvanezeret. De miután
ily tömeges gyülekezetnek tanácskozmánya nem vezéreltethetett
az ész tanácsa szerint, a nyolczvanezerből álló gyűlés száma
negyven- azután négyezerre, négyszázra, negyvenre s végre a
hét legtanultabb és legájtatosabb magusra szállíttatott le. Ezek
egyike, Erdaviraph fiatal de szent pap, álomporral vegyített
bort kapott, mire hosszú és mély álomba merült. Fölébredése
után elbeszélte utazását a mennyben, és legmeghittebb értekezé-
sét az istenséggel. Ezen természetfölötti jelenség eloszlatott min-
den kételyt, és Zoroaster tana egyenlő tekintélylyel és határo-
zottsággal meg lön alapítva.

Zoroaster tana szerint az első és eredeti lény „a h a t á r- A persiai theo-
talan idő“, a második az öröklét által előállított Ormuzd, és logiának két
Ahriman, a jó és rossz. A jó elve a világosságban foglaltatik, a elve.
r o s z é a sötétségben van eltemetve. Ormuzd a világosság fegy-
verével küzd és hatalma erősebb. A végső napon Ormuzd dia-
dalmat nyerend, s követőinek ugyanez lesz osztályrésze, míg
Ahriman és követői eredeti sötétségökbe süllyednek. Az elemek
és különösen a tűz, a világosság és a nap, melyet ők Mithrasnak
neveztek, voltak tárgyai vallásos tiszteletüknek; mert azokat
ugy tekintették, mint a természet isteni erejének legtisztább jel-
vényeit, legnemesebb kifolyásait s leghatalmasabb tényezőit. Az
igazság, könyörület és nagylelkűség erkölcsi kötelesség volt

arra nézve, ki el akarta kerülni Ahriman üldözéseit s üdvteljes öröklétben Ormuzddal élni.

A földművelés
ajánlata. De Zoroaster nem csak próféta, hanem törvényhozó is volt. A bűntöt s nőtleniséget iszonyún kárhoztatta. A szent, — mondá ő — köteles gyermekeket nemzeni, hasznos fákat ültetni, az ártalmas állatokat kiirtani, Persia száraz földére vizet vezetni, és hogy üdvözülhessen, a földet jól művelni. „Az, ki a földet szorgalommal beveti, nagyobb vallási érdemet szerez, mint a mit tizezer imádsággal nyerhet“ — volt egyik főelve.

A magusok
hatalma. A magusok vagyona igen jelentékeny volt. Azonkívül, hogy Media legtermékenyebb földjeit birták, rendes adót is szedtek. Azt mondja az érdekelt próféta: „Habár jó tetteitek meghaladják a fák leveleit, az eső csepjeit, az ég csillagait, a tengerpart fővényszemeit, mind hasztalan, ha csak el nem ismerik a papok. Az üdvözülés ezen vezetőinek elismerése csak úgy érhető el, ha minden vagyonotoknak, birtokoknak, és pénzeteknek tized részét nekik hiven megfizetitek. Ha a papot kifizetitek, lelketek a pokol minden kinjaitól meg lesz mentve, bizton magasztaltatni fogtok e földön és boldogok lesztek a jövőben. Mert a papok a vallás tanítói, ők mindent tudnak, és minden embert megszabadítanak.“

Ez elvek gonddal csepegtettek be az ifjuság gyengéd elméjébe, a memyiben Persiában a magusok kezelték a nevelést, sőt a királyi családbeli gyermekek is gondviselésükre bizattak. Artaxerxes kormányzatát nagy mértékben a papi rend tanácsai igazgatták.

Az üldözés
szelleme. Artaxerxes egy rendelete minden istentiszteletet a Zoroasterén kívül szigorúan eltiltott. A parthiai templomok dicstele nélkül lerontattak; Aristoteles kardját, — így nevezték a görögök sokistenségét és bölcsészetét — könnyen összetörték, és az üldözés lángjai kiterjedtek a makacsabb zsidókra és keresztényekre is. Ormuzd fenségét Artaxerxes zsarnoksága támogatta, ki lázongót nem türt, úgy hogy a máshitűek száma csakhamar mintegy 80 ezerre törpült.

Királyi tekin-
télyének meg-
állapítása a
tartományok-
ban. II. Miután Artaxerxes Persiának minden tartományát meghódította, és a 18 leghatalmasabb satrapát — kiknek a királyi czimet felvenni megengedve volt — megsemmisítette, királysága csaknem oly terjedelmes volt, mint a mai Persia.

Minden oldalról tenger, vagy nagy folyamok övedzték, ugymint : az Eufrat, Tigris, Araxes, Oxus, és az Indus folyók, a Caspi tenger, és a persiai tengeröböl. Ezen tartományról azt állították: hogy 545 várost, 60 ezer falvat, és körülbelül 40 millió lelket számlált. De be kell vallani, hogy a tengerparti kikötők, és a friss víz hiánya igen kedvezőtlen volt a persiai kereskedelemre és földművelésre nézve.

A mint Artaxerxes nagyravágyó szelleme vazalljai ellen- Ismétlése a szegülésén diadalmaskodott: fenyegetni kezdte a szomszéd álla- parthiai és ró- mokat, melyek elődjeinek hosszú álma alatt Persiát büntetlenül mai háboru nyugtalanították. A vad scythák és az elpuhult indiaiak fölött történetének. könnyü győzelmet nyert, de Róma oly ellenség volt, mely fegy- vereinek legnagyobb erőmegfeszítését igényelte. Azon időszak alatt, mely Alexander uralmától Marcus trónraléptéig lefolyt, a római és parthiai birodalmak kétszer keveredtek háboruba, mely többnyire az első előnyére végződött. Azonban Macrinus kislel- küsege csaknem húsz millió forint árán vásárolta meg a békét; de Marcus tábornokai, Severus császár és fia számos diadaljelt emeltek Armeniában, Mesopotámiában, és Assyriában. Hős tetteik közül egyedül Seleucia és Ctesiphon nagy városok ismételt nyomorait fogjuk megemlíteni.

Seleucia a Tigris nyugati partján feküdt, körülbelül negy- Seleucia és venöt mértföldnyire északra az ó Babylontól, és fővárosa volt Ctesiphon vá- Macedonia felső ásiái hódítmányainak. Seleucia e birodalom rosai. bukása után is igen sokáig fentartotta a görög telepítvény mű- vészetét, katonai erkölcsét, és szabadságszeretetét. A független respublicát egy 300 nemesből álló tanács kormányozta; a nép 600 ezer polgárból állott, a falak erősek valának, és míg az ál- lam számos rendei közt egyesség uralkodott a parthiai hatalmat megvetéssel szemlélték; de a pártoskodás esztelensége néha fel- hitta a közös ellen segedelmét, mely csaknem a telepítvény kapui előtt terült el. A parthiai fejedelmek scytha elődjeikhez képest a pásztori életet kedvelték, és a császári táborokat gyakran ütötték fel Ctesiphon síkjain, a Tigris keleti partján, csak három mért- földnyire Seleuciától. A fényűzés és zsarnokság megszámlálhat- lan kísérői követték az udvart, és Ctesiphon, a kis falu, észrevét- lenül nagy várossá fejlődött. Marcus uralkodása alatt a római tábornokok egész Ctesiphon és Seleuciáig hatoltak. A görög tele-

- K. u. 165. pitvények mint jó barátokat fogadták őket, de ők mint ellenség támadták meg a parthiai királyok székhelyeit, és mind a két város ugyanazon sorsban részesült. Seleucia kirablása és lángba borítása, s 300 ezer lakos lemészárlása elhomályosította a római diadal dicsőségét. Seleucia e nagy csapás alatt összeroskadt; de
- K. u. 198. Ctesiphon harminczhárom évi kitartás alatt bebizonyította erejét Severus császár ellen. A város mindamellett roham által bevétetett; a király megmenekült, s 100 ezer fogoly és gazdag zsákmány jutalmazta a rómaiak fáradoalmát.

Osrhoene meghódítása a rómaiak által.

Ez eredményteljes betörések nem nyújtottak való s állandó előnyt a rómaiaknak; míg Osrhoene királyság meghódítása kevésbbé fényes ugyan, de sokkal biztosabb előnyére szolgált. E kis állam északi Mesopotamia legtermékenyebb részét foglalta magában az Eufrát és Tigris között.

Fővárosa Edessa görög, arab, syriai s armeniai kevert fajú lakókból állott, Osrhoene gyenge fejedelmei Parthia ügyéhez hajoltak; de Róma fensőbb hatalma meghódításra készítette őket. A parthiai háborúnak Marcus alatt lett befejezése után, a rómaiak erődöket építettek e tartománynak több részében, és őrséget helyeztek a megerősített Nisibis városába. A Commodus halála után bekövetkezett zavarok alatt Osrhoene fejedelmei megkísérelték levetni a jármot, de Sever rideg eszélye függésüket még inkább megszilárdította, s a könnyű győzelmet Caracalla hűtlensége fejezte be. Abgarus, Edessa utolsó királya, bilincsekben küldetett Rómába, és birodalma tartománynya tétetett. Ekként a parthiai birodalom bukása előtt tíz évvel a rómaiak biztos és állandó birtokot nyertek túl az Euphráton.

Artaxerxes Ásia tartományait visszaköveteli, és háborút izen a rómaiaknak.
K. u. 230.

Artaxerxes azt állította, hogy Cyrus egész Ásiát meghódította a fekete és az Aegei tengerig, — hogy Caria és Jónia tartományai persiai satrapák által igazgattattak, és hogy egész Egyptom Aethiopia határáig elismerte fensőségét. A nagy király — mert így nevezte magát követei által Alexander császárnál — ezt mind visszaköveteli, s azt parancsolja, hogy a rómaiak tüstént hagyják el őseinek mind ezen birtokait, és az ásiái birodalmat adják át a persáknak, maguk pedig elégedjenek meg az európai birtokokkal. Ezen követelést négyszáz legnagyobb természetű és legszebb persa férfi terjesztette elő, kik szép lovaik, fényes fegyvereik és gazdag öltönyük által urok büszkeségét és nagy-

ságát tanusították. Ily küldöttség inkább hadüzenet volt, mint az egyességnek nyilatkozata. És mind Alexander Sever, mind Artaxerxes, összeszedvén hadi erejüket elhatározták, hogy személyesen vezérlik hadaikat.

Igen különbözök a leírások, melyek ezen nevezetes háborúról szólnak. A nagy királynak hadteste állott százhuszezer egészen aczélba öltözött lovasból, hétszáz elefántból és ezer-nyolczszáz nyilasokkal megrakott kocsiból. Nem kevésbbé rettetetes volt Alexander hadserege; de mindkét részről ügyetlen alkalmazás által felette hosszúra nyúlt a hadakozás. Alexander legbátrabb katonái nagy részben betegségek által veszték el, de a persiai uralkodó is a római legiók ellenében elvesztette hadseregének virágát a nélkül, hogy a rómaiakat Ásiából kiverhette volna, és alig volt képes a kis Mesopotámiát megtartani.

A háboru.
K. u. 233.

Artaxerxes uralma, mely 14 évig tartott csak, nevezetes korszakot képez a kelet, sőt még Róma történetében is. Törvényrendeletei, mint alaptörvények, Persiának utolsó korszakáig tiszteltetben tartattak. Egynémely mondata világot vet kormányzata elveire; azt mondá ugyanis többi közt: „A fejedelem tekiütélyét a katonai erőnek kell védeni; ezen erőt egyedül adó által tarthatni fenn; minden adó végre is a földművelést terheli, és a földművelés csupán az igazság és mérséklet védelme alatt virágozhatnak.“ Artaxerxes új birodalmát s a rómaiak elleni nagyravágyó terveit Sapor fiára hagyta, ki nem volt méltatlan nagyatyjához; de e tervek Persia erejét fölülmulták, s csak azt eredményezték, hogy e két nemzet hosszan tartó pusztító háborúk és kölcsönös nyomoruságokba sodortatott.

Artaxerxes
jellemé és
elvei.

A persák a hadakozás mesterségében épen nem voltak kitünők; inkább számukban, mint bátorságukban, inkább bátorságukban, mint fegyelmükben bíztak.

A persák ka-
tonaihatalma.

A gyalogság egy félig fegyverzett, szellemtelen tömeg volt, parasztokból kiállítva, kiket egyedül a rablás lelkesített, és kik győzelem után oly könnyen széledtek el, mint legyőzetés után. A fejedelem és nemesek magukkal vitték a harczba háremük kincseit. Katonai műveleteikben akadályozva voltak egy haszontalan csoport nő, herélt, ló, és teve által, mi nem egyszer pusztító éhséget idézett elő.

A gyalogság
haszontalan-
sága.

A lovasság
kitűnősége.

Persia nemesei a fényűzés és kényuralom ölében is fentartották a vitézség és nemzeti becsület szilárd érzetét. Hetedik évüktől fogva betanítottak igazat mondani, nyilazni és lovagolni. A király kegyelméből kaptak földet és házat, katonáskodási kötelezettséggel. A legelső parancsra készek voltak egy egész csapat válogatott legénység által követve lóra ülni, s a szemmen szedett testőrséghez csatlakozni. Ezen könnyű s nehéz lovasság ügyes mozdulatainál fogva felette veszélyes volt, és mélyen fenyegette a hanyatló római birodalom keleti tartományait.

IX. FEJEZET.

Germánia állapota a barbárok betöréseig Decius császár idejében.

A régi Germánia Európának egy harmadát foglalta el. Csaknem az egész mostani Németország, Dánia, Norvég-, Svéd- és Finnország, Livonia, Poroszország és Lengyelország nagyobb része be volt népesítve egy nagy nemzet által, melynek testalkata, szokásai és nyelve közös eredetre mutatott, és feltűnő hasonlatosságot tartott fön. Nyugatról Germániát a Rajna választotta el Galliától, és délről a Duna a római birodalom illyriai tartományaitól. Egy hegysor, mely a Dunánál kiemelkedik, és Kárpátok nevét viseli, borította el Germániának Dácia vagy Magyarország felé eső részeit. Kelet felé a sarmaták határolták, az észak távoli sötétségében pedig a jeges tenger, túl a balti tengeren és Scandinávia félszigetén.

Némely elmés író azt állítja, hogy Európa régebben sokkal hidegebb volt, mint jelenleg; és a legrégibb leírások — úgy látszik — megerősítik állításait; mert

Éghajlat.

1-ször. A Rajna és Duna gyakran be volt fagyva, annyira, hogy a legnagyobb terheket lehetett rajtok átszállítani. A barbárok gyakran választották ezen alkalmat betörésekre. A mostani kor ily tüneményt nem tud felmutatni. ¹⁾

2-szor. Az iramszarvas, ezen felette hasznos állat, valamint a jávorszarvas és a vad bika lakói voltak a hercyniai erdőségnek, mely elborította nagyrészt Germániának és Lengyelországnak. Ezen határtalan erdőségek, melyek a nap sugárait felfogták, lassankint kiirtattak. A mocsárok kiszárittattak, és a lég mérsékeltebbé lön. Canada jelenlegi állapota tökéletes képmássa a régi Germániának. E tartomány Francia- és Angolországgal

¹⁾ Nyilvános tévedés, mert a Duna most is gyakorta ép oly mérvben befagy.

ugyanazon szélességi kör alatt fekszik s mégis sokkal hidegebb ezeknél. Igen számos ott az iramszarvas, mély és tartós hó van, és a nagy szent Lőrincz folyam rendszeren befagy, midőn a Szajna és Themse jégmentesek.

Annak befo-
lyása a ben-
lakókra.

Némely író azt állítja, hogy az észak szigorú hidege a hosszú életnek és a nemző tehetségnek kedvez, hogy a nők ott termékenyebbek, s az emberi nem szaporább mint a délen. Nagyobb biztonsággal állítható, hogy Germánia éles levegője nagy és erős izmokat képezett, hogy a lakosok ott általában szebb alkatúak voltak mint a délen, s hogy alkalmasabbak voltak szilaj küzdelemre, mint türelmes munkára.

A germánok
eredete.

Nincs a földgömbön egyetlen egy nagy terület sem, mely teljesen lakatlan lenne, vagy melynek ős lakóit történelmi biztonsággal meg lehetne határozni. Tacitus a germánokat tiszta vérűeknek tekinté, és indigenáknak, azaz benszülötteknek. Mi hozzá tehetjük, hogy nevüket és nemzetiségüket a hercyniai erdők vándor vad lakóinak fokunkinti egyesülése által nyerték.

Írástudat-
lanok.

Az eredetükről keringő meséket és föltevéseket egyetlen egy tény teljesen alaptalannak bizonyítja. A germánok Tacitus korában nem ismerték a betűket, ¹⁾ már pedig egy vagy más nemű írás nélkül egy nép sem őrizheti meg hiven történetét. Életüket tudatlanságban és szegénységben töltötték. Szétszórva az erdőkben fakunyhókban laktak, és állatbőrrel ruházkodtak. Gyanítható, hogy az erdőkben szétszórva voltak némi kezdetleges erődjeik: melyek feleségük, gyermekeik, és barmaik biztosítására szolgáltak. Ez utóbbiak képezték gazdagságuk főtárgyát.

Az érczeket
sem ismerték.

Az arany, ezüst és a vas rendkívül ritka volt Germániában. Se tudományuk, se béketüresük nem volt a természeti kincsek felkutatására. Svédország, mely most Európát vassal látja el, nem ismerte saját gazdagságát. A Rajna és Duna közelében lakók némileg ismerték a római pénzeket, a távolabbiaknak fogalmuk sem lévén arról, egyedül a csere által eszközölték korlátolt kereskedésüket, s idomtalan agyagedényeiket egyenértékűnek tartották azon ezüstedényekkel, miket Róma fejedelmei- s követeinek ajándékozott.

---

¹⁾ Tacit. Germ. 2. 19. Literarum secreta viri pariter ac faeminae ignorant.

Ha a földnek bármely vad népét észleljük, meggyőződhetünk: miszerint fő jellemvonásuk a határtalan tunyaság, és a jövő iránti gondatlanság. A ház és család gondjait, a föld és barom őrizetét öregekre és betegekre, nőkre és rabszolgákra bízták. A tétlen harczosok alvással és evéssel töltötték idejüket. És mégis ugyanazon barbárok, a természet csodálatos ellentété-nél fogva, az emberiség legrestebbjei és legfáradhatlanabbjai voltak. Élvezték a tunyaságot és gyűlölték a békességet. A hang, mely fegyverre szólítá őket, kedves volt előttük. Béke idején a mérséketlen játéknak (koczká) és ivásnak adták át magukat. Gyönyörrel töltötték egész éjjeket és napokat a koczká-táblánál, és nem ritkán barátjaik és rokonaik vérével szennyez-ték be számos és ittas gyülekezeteiket. Becsületbeli adósságukat (mert úgy nevezték ezen játékból származottakat) a legregé-nyesebb hűséggel fizették meg. A kétségbeesett játékos néha személyét és szabadságát tette az utolsó dobásra, és eltúrte, hogy gyengébb, de szerencsésebb ellenfele megkötözze, sanyargassa, és a legtávolabbi rabszolgaságra eladja.

Erős sör, a borhoz hasonlítólág megrontva, kielégítette a germánok tivornyaságát. De azok, kik Itália gazdag borait megizlelték és később a francziát, ez után sóvárogtak. De nem kísérelték azt meghonosítani, mert munka által megszerezni azt, mit fegyverrel ragadhattak el, méltatlannak tartatott. Az ittasság, e legnemtelenebb, de nem legveszélyesebb emberi hiba, néha képes volt csatát, háborút vagy forradalmat előidézni.

Nagy Károly ideje óta tiz századnak szorgalma által a régi Germánia éghajlata mérsékelve, és földje termékenyítve lön. Ugyanazon terjedelmű föld jelenleg könnyen és jól eltart egy millió családapát, mely akkor képtelen volt százezer tunya ka-tonát táplálni.

Az olyan hadakozó nép, mint a germánok, melynek nem voltak városai, tudománya, mestersége és pénze, némi kárpótlást talált ezen vad állapotért a szabadság élvezetében. Szegénységük biztosította szabadságukat, míg a mi szükségleteink és birtok utáni vágyaink legerősebb bilincsei a zsarnokságnak. „A suione-
sek — mondja Tacitus — tiszteletben tartják a gazdagságot. Ennélfogva ők alattvalói egy korlátlan fejedelemnek, ki a helyett hogy népét a fegyver szabad használatával bizná meg, a mint ez Germánia többi részében szokásban van, őrzésüket nem a

Tunyaságuk.

Hajlamuk az erős italokra.

A népesség állapota.

Germán sza-
badság.

polgárra vagy szabad emberre, hanem rabszolgára bizza. A suionesek szomszédjai, a sytonok még a rabszolgaságnál is mélyebben sülyedtek: ők egy asszonynak engedelmeskednek.“ A balti tenger mellékén némely fajok meghódoltak ugyan a királyok tekintélyének a nélkül, hogy emberi jogaikról lemondtak volna, de Germánia nagyobb részében az uralkodási forma demokratiai volt, mely nem általános, vagy meghatározott törvények által volt mérsékelve, hanem esetleges születés vagy bátorság, ékesszólás vagy előítélet által.

Népgyüleke-
zetek.

A polgári kormányzatok, első alakulásukkor, önkénytes gyülekezetek szoktak lenni kölcsönös védelemre. Ennek elérhetése végett feltétlenül szükséges, hogy minden egyén meggyőződésszerű kötelességének tartsa, mikép magánvéleményét és akaratát a többség ítéletének alárendelje. A germán fajok ezt elfogadták. A mint a szabad szülöktől származó ifjak férfikorukat elérték, bevezették őket az általános gyülekezetbe, és fegyverekkel ünnepélyesen felruházván, egyenjoguvá tették többi társaikkal, s mint egyenlő tagot fogadták be a katonai köztársaságba. A gyülekezetek a szükséghez és körülményekhez képest előre kiszabott időben vagy rendkívülieg tartattak meg. A nyilvános sérelmek, a tisztviselők választása, a béke és háboru független szavazatuk által döntettek el. Néha a fontos kérdések a főnökök külön gyülekezetében tárgyalattak, de a nép hozzájárulása itt is szükséges volt, s a határozatokat vagy a fegyverek zörgetésével fogadták el, vagy általános morajjal utasították vissza. Mert a germánok mindig fegyveresen jelentek meg a gyűlésekben, mi néha veszélyes lehetett. Emlékezhetünk Lengyelország gyűléseire, melyek sokszor vérrel lettek befertőztetve, és melyekben a számosabb rész gyakran kénytelen volt az erőszakosabb és izgatóbb kisebbség előtt meghajolni.

A fejedelmek
és tisztviselők
tekintélye.

Hadvezér csak veszély idején választatott, többnyire a legbátrabb hadakozó, kinek hatalma a háboru után megszűnt. Mindamellett voltak fejedelmeik az igazságszolgáltatásra, kiknek megválasztásában legtöbb tekintet volt a születésre, és a kiket a rómaiak királyi czimmal tiszteltek meg.

A tisztviselők kerületükben a közös birtokot évenként újra felosztották az egyes családok közt.

Önkénytes
ajánlat.

A germánok csak azon kötelmeket tisztelték, miket önmaguk vetettek magukra. A legalacsonyabb katona megvetéssel

szegült ellene a tisztviselő tekintélyének. Tacitus azt mondja: „A veszély idején szégyen volt a főnökre nézve, ha társai bátorságban felülmúlták, szégyen a társakra nézve, ha nem hasonlítottak vitézségben a főnökhöz. Bukás esetén túlélni a csatát letörölhetlen becsstelenség volt. A főnökök győzelemért harczoltak, a társak a főnökért. A katonához méltó ajándék a harczyi mén — vagy a véres mindig győzelmes lándzsa volt, ezen kívül a harczos főnökétől soha nem várt más jutalmat. Egyszerű megvendéglés volt az egyedüli fizetés, mit remélhetett és elfogadott. Háboru, ragadmány és barátjainak önkényes ajánlata voltak a tárgyak, melyek a főnök eme nagylelkűségét kiegészítették.“

„A lovagiasság, vagy inkább a regényesség korszakában a férfiak mind bátrak voltak, a nők mind erényesek. ¹⁾ Erényesség.

Igaz, hogy a polgáriasodás előhaladása az emberi természet vad szenvedélyeit mérsékelte, de, úgy látszik, nem igen volt kedvező a szüziesség erényére nézve, melynek legveszélyesebb ellensége a kedély-gyöngédség. Az élet kényelmei, a ruházat, mozdulat, és szokás finomságai fényt adnak a szépségnek, s az érzékiséget tüzelik. A pazar multságok, éjjeli tánczok és szabados mutatványok kísértésül, és egyszersmind alkalmul szolgálnak a női gyengeségnek. A műveletlen barbár nőket ily veszélyek ellen a szegénység, magánosság és a nehéz házi gondok biztosították. A germán kunyhók, a tolakodás és féltés előtt minden oldalról kitérve, biztosabb örei voltak a női hűségnek mint a persiai haremek falai, závárai, és heréltjei. Ezenfölül a germánok bizalommal viseltettek nők iránt: azokat becsülték, és minden fontos ügyben meghallgatták tanácsukat, mélyen meg lévén győződve, hogy bennök a szentség és bölcsesség lakozik. Háboruban a nők hiven s rendületlenül követték a férfiakat a táborba, s ha a csata elveszett, készebbek voltak meghalni, mint magukat szolgaságra adni. A hősnők ezen faja bámulásra méltó lehet, de bizonyára nem voltak se kedvesek, se szerelemre fogékonyak. Mert míg a férfiu i rideg erények utánzását szenvedte, nélkülözniök kellett ama vonzó gyöngédséget, mely a nőt bájoszá és gyengévé teszi. Annak valószínű okai.

¹⁾ A hűtlen nők a községen át megvesszőztettek. Se vagyona, se szépsége nem idézett elő részvétet, se nem szerzett neki második férjet. Tacit. 18. 19.

Vallás.

A germánok vallásos rendszerét — ha ugyan egy vad nép szellemesapongása e nevet megérdemli — szükségleteik, félelmük és tudatlanságuk hozta létre. Ők a természet látható tárgyait imádták: a napot, a holdat, a tüzet és a földet, s azt hitték, hogy az emberi áldozatok a legértékesebbek és legkedvesebbek az istenek előtt.

Költő-éne-
kesek.

Az ütközet alatt és győzelmi ünnepélyek alkalmával költők éneke buzdította őket a harcra, s a halhatatlanságot, melyet a papok hiába ígértek, bizonyos mérvben az énekesek nyújtották a hősöknek: ezek dicsőítették a régi idők hőseit, elődjait, az akkori hadakozó főnökök előtt, kik elragadtatással hallgatták a lelkesítő dallamokat.

Okok, melyek
a germánok
előhaladását
gátolták.

Ilyen volt a régi germánok helyzete, és modora. Minden körülmény összemunkált, hogy katonai hősökké legyenek. Mindamellettszázötven év alatt, Varus legyőzetése óta Decius uralkodásáig, ezen borzasztó barbárok kevés támadást intéztek, és semmi anyagi benyomást nem gyakoroltak a római birodalom fényűző és elaljasodott tartományaira. Előhaladásukat megakasztotta az alkalmas fegyver s a fegyelem hiánya, és harcvágyuk a régi Germánia benső feloszlottságán tompult el.

Polgári egye-
netlenségeik.

A régi Germánia ereje borzasztónak tűnik fel, ha meggondoljuk az eredményt, melyet egyesült közreműködésük létrehozhatott volna. De egyesülésre, s egy nagy nemzeti terv kivitelére képtelenek voltak. Germánia fel volt osztva több mint negyven független államra, melyek mindig készen voltak az egymás elleni harcra; az esetleges szóviták, melyek vadászat vagy ivás közben fölmerültek, képesek voltak egész nemzeteket fellázítani. A rómaiak ezen egyenetlenségeket folytonosan táplálták, és a főnököket alkalmi ajándékok által megnyerni igyekeztek: ekként minden egyesülési terv a magánféltékenység és érdek által hajótörést szenvedett.

Múló egyesü-
lésök Mark
Antonin ellen.

Az általános összeesküvés, mely Mark Antonin korában Rómát rémületbe ejtő, Germániának majdnem összes nemzeteit magában foglalta. Lehetetlen meghatározni, mi idézte elő ez egyesülést, mely ez uralkodó teljes erejét és szilárdságát igényelte. Mark Antonin a legügyesebb tábornokait alkalmazta a felső Duna tartományaiban. Hosszu és kétséges csatározás után a barbárok szelleme megtöretett. A quadok és marcomannok, kik a harcban

a vezérszerepet vitték, a bukás után a legszigorubb büntetést szenvedték. Lakhelyüket a Duna partjain elhagyni, s ifjaik virágát a rómaiaknak átszolgáltatni kényszerültek, kik rögtön Britanniába küldték őket egy távoli szigetre, hol mint ellenséget bizton őrizhették s mint katonákat jól használhatták. A rettenetes egyesülés ilymódon végképen és nyomtalanul szét-szóratott.

A germán fajok önkényes és habozó társulatok voltak, A germán fajok csaknem vad katonákból állottak. A győzelem és vándorlás korszakában gyakran változtak ugyanazon föld lakói. Ugyanazon községek, ha védelem vagy betörés végett egyesültek, szövetségüknek új nevet adtak. A győző államok sokszor közölték nevüket a legyőzött néppel. Néha számos önkényes csapat csoportosult egy kedvencz vezér körül, kinek táborát hazájokul elfogadták, és nemsokára bizonyos kifejlődött körülmények között elnevezésül szolgáltak a kevert sokaságnak. A vad betörők elnevezése folytonosan változott, és összezavartatott a római birodalom megrémült alattvalói által.

A háborúk és a közügyek kezelése főtárgyai a történelemnek, de a népesség száma, mely ezen jelenetekben érdekeltetik, a különféle államalkatok szerint igen különböző. Nagy egyeduralkodóknak az engedelmes alattvalóknak milliói békességben és homályban élnek; míg a szabad és barbár államokban, kisebb köztársaságokban vagy a polgári mozgalom korszakában a társadalomnak csaknem minden tagja mint szereplő tűnik fel. Germánia népeinek rendetlen felosztásai és fáradhatlan mozgalmak képzeletünket elkápráztatják s számukat megsokasítani látszanak. A királyok és hadvezérek tömérdek száma örökös ismétlésekből áll, és a legkitünőbb elnevezéseket néha a legcsekélyebb tárgyakra vesztegették.

sége.

Népesség.

X. FEJEZET.

Decius, Gallus, Aemilián, Valerián és Gallienus császárok. A barbárok általános betörése. A harmincz zsarnok.

A Fülöp által megünnepeelt nagy évszázados játékoktól egész Gallienus császár haláláig husz szégyenletes és szerencsétlen év folyt le. Ezen nyomorult korszaknak minden pillanatát és a római világnak minden tartományát a barbár betörők és katonai zsarnokok bélyegezték és rontották meg, s úgy látszott, hogy a megromlott birodalom a szétozlás végzetes végpercéhez közeledik. Az idők zavara és a hiteles emlékiratok hiánya tetemes nehézségeket gördít a történész elé, ki meg akarja tartani az elbeszélésnek tiszta és megszakítatlan fonalát; mindazáltal az emberi természetnek ismerete, szilaj és zabolátlan szenvedélyeinek biztosan kiszámítható működése a történelmi anyagok hiányát némileg pótolni fogja.

Fülöp császár. Így például épen nem nehéz felfogni, hogy annyi császárnak egymásutáni meggyilkoltatása a fejedelem és nép közti köteléket meglazította, hogy Fülöp minden tábornoka kész volt ura példáját követni, és hogy a hadsereg szeszélye, régtől fogva az erőszakos forradalmakhoz szokva, kész volt minden órán a trónra emelni legalacsonyabb bajtársát. A történelem ehhez egyedül azt adhatja hozzá, hogy 249-ik év nyarán a maesiai legió közt Fülöp császár ellen a forradalom kitört és Marinus alsó rendű tiszt volt a zendülésszerű választás tárgya. Fülöp császár Deciust küldte ki az izgatók lecsendesítésére, de a legiók a birót arra kényszerítették, hogy büntárssá legyen, nem hagyván más választást, mint: a halált vagy a bibort. A mit Decius később tett, elkerülhetlen volt. A hadsereget Itália határához vezette, vagy követte, hogy Fülöppel találkozzék; a császár serege számosabb volt, Deciusé edzettebb. Fülöp vagy az ütközetben halt

meg, vagy néhány nap mulva megöletett Veronánál. Fia és azok, kik országlásában részt vettek, Rómában mészároltattak le a testőrök által, és Decius mind a tanács, mind a tartománybeliek által el lön ismerve.

Decius császár alig volt néhány hónapig a béke és igazság kiszolgáltatásának művével elfoglalva, midőn a Duna partjaira hivatott a góthok betörései által. Ez az első nevezetes alkalom, midőn a történelem megemlékezik ezen nagy népről, mely később megtörte a római hatalmat, kizsákmányolta a capitoliumot, és Galliában, Spanyolhonban és Itáliában uralkodott.

Decius a góthok ellen ment. K. u. 250.

Cassiodor a ravennai udvar első ministere, és ennek nyomán Jornandes a góthok eredetét a scandináviai nagy félszigetről származtatják. E sok fenmaradt jelenség a góthok ősi lakhelyül valóban a balti tengeren túli tartományokat jelöli ki. Ptolomeus korától kezdve Svédország déli része, keleti és nyugati góthföldre van osztva. A középkorban, midőn a kereszténység lassankint észak felé nyomult, a góthok és svédek két különböző, és néha ellenséges tagját képezék ugyanazon egy álladalomnak. És egy alkalommal midőn XII-ik Károly elégületlen volt a római udvarral, értésére adá, hogy győző hadserege nem fajult el bátor őseitől, kik a világ urnőjét már meghódították.

A góthok eredete.

A XI-ik század végéig egy ünnepelelt templom állt Upsalában, melyet kalóz kalandjaikon szerzett arannyal gazdagítottak, s mely három fő istenségük borzalmas képviselte által volt fölszentelve: a háboru istene, a nemzés istennője és a mennydörögés istene által. Általános ünnepély alkalmával, mely minden kilenczedik évben tartatott meg, kilencz állat, minden fajból (az embert sem véve ki) szenteltetett föl, melyeknek vérző teste egy szent ligetbe akasztatott fel közel a templomhoz. ¹⁾

A góthok val-
lása.

Edda czimű babonás könyvük titkos homályában két személy zavartatik össze Odin név alatt: a had istene és Skandinávia nagy törvényhozója. Ez utóbbi, az észak Mahomedje, a hosszú szerencsés élete alatt megalapított és elterjesztett vallásos hitet önkénytes halála által pecsételte meg. Midőn érezte, hogy dicstelen aggkora közeledik, a góthok és svédek ünnepélyes

Odin intézményei és halála.

¹⁾. Ezen templomot Ingo svéd király rontatta le 1075-ben, és 80 év mulva annak romjain egy keresztény főtemplom építettetett.

gyűlésén kilencz halálos helyen megsebesítette magát, hogy elsiethessen (ezt mondá haldokló hangon) a hadisten palotájába a hősök ünnepélyét előkészíteni.

A góthok ki-
vándorlása
Scandinaviá-
ból Prussiába.

Bár a góthok oly sok nemzedéken keresztül megtartották scandináviai eredetükről szóló hagyományukat, mégsem várhatjuk, hogy oly írástudatlan barbárok kiköltözésük ideje és körülményeinek részletes rajzát adnák. A balti tengernek áthajózása könnyű és természetes kísérlet volt. Svédország lakói elegendő számu vitorlás hajóval birtak, és Karlskronától Pomeránia, és Poroszország partjáig alig volt több száz mértföldnél. És itt végre erős történeti alapra lépünk. Legalább a keresztény korszak kezdetén, és nem később az Antoninok koránál, a góthok le voltak telepedve a Vistula torkolatánál. Nyugat felé a vandalog számos fajai terjedtek el az Odera partjain, Pomeránia és Meklenburg tengervidékén.

Feltűnő hasonlatosság a modorban, testalkotásban, vallásban, és a nyelvben jelezni látszottak, miszerint a vandalog és góthok eredetileg egy nagy népfajból származnak. Ez utolsók feloszlottak ostrogóthokra (keleti) vizigóthokra (nyugati) és gepidákra. A vandalog sokkal élesebben különböztettek meg, herulok, burgundok, longobardok és sok más név alatt, melyek később hatalmas fejedelemségekké alakultak.

Poroszország-
ból Ukrá-
niába.

Az Antoninok korszakában a góthok még Poroszországban voltak. Alexander Sever uralkodása alatt Dácia római tartomány már tapasztalta szomszédságukat gyakori pusztító betöréseik által. Ezen időközben körülbelül hetven év alatt történt második vándorlásuk a balti tengertől a fekete tengerhez. Gömbölyü pajzsuk és rövid kardjuk félelmessé tették őket, és az örökös királysághozi engedelmes hűségük által szokatlan egyességben tartattak.

Ukránia le-
írása.

A góthok már most Ukránia birtokában voltak; e tartomány nagy kiterjedésű, és szokatlan termékenységű, áthatíva hajózható folyókkal, melyek mind a Boristhenesbe ömlenek, és behintve rengeteg szálas tölgyfaerdőkkel. A vadak és halak bősége, a fák oduiba és a sziklák üregeibe lerakodott számtalan méhraj, melyek már azon műveletlen korban is jelentékeny ágát képezték a kereskedelemnek, a nagy gulyák, a lég mérséklete, a minden gabonanemre alkalmas föld, a növényélet bujasága — szóval minden a természet bőkezűségét tanusi-

totta, és az embert iparra csábitotta. De a góthok minden csábitásnak ellentálltak, és a tunya, szegény és rabló élethez ragaszkodtak.

Szomszédságukban Dácia, az uj és még be nem népesített tartomány nem volt se elég erős, hogy ellentállhasson, se elég gazdag, hogy kielégíthetné a barbárok rablási vágyait. Mindaddig, míg a Niester távoli partjai tekintettek római határokul, az alsó Duna nem igen volt megerősítve, és Maesia lakói végzetlen biztosságban éltek, hazájukat hozzáférhetlennek híván. A góthok betörései meggyőzték őket csalódásukról. Ezen vad nép királya, vagy vezére megvetéssel barangolta át Dáciát a nélkül, hogy valaki előhaladásában gátolta volna. A római hadsereg meglazult fegyelme elhagyta a legfontosabb helyeket, és a megérdemlett büntetésnek félelme igen sokat a góth zászló alá szegődtetett. A barbárok vegyült sokasága végre megjelent Marcianopolis, második Maesia fővárosának falai alatt. A lakosok életüket és vagyonukat nagy összeg pénzzel váltották meg, és a betörők inkább felizgatva, mint kielégítve tértek vissza sivatagjaikba.

A góthok a római tartományokba törnek.

De nemsokára hirül adatott Deciusnak, mikép Kniva, a góthok királya másodszor is átlépte a Dunát sokkal nagyobb erővel; mikép mintegy hetvenezer germán és sarmatából álló merész pusztító seregével a római uralkodót keresi, hogy vele megmérkőzzék.

Decius a góthokat Nikopol előtt találta. Közeledtével felhagytak a megszállással, és a sokkal fontosabb Philippopolis, Thraciának N. Sándor atyja által a Haemus hegy alján épített fővárosa alá nyomultak. Decius gyors menetekben követte őket, de Kniva hirtelen megfordult, s az üldöző római hadsereget dühösen megtámadván azt kizsákmányolta; s ez volt az első eset, hogy a római császár félig fegyverzett barbárok előtt széjjel vert hadsereggel megfutott. Hosszu ellentállás után Philippopolist rohammal bevették. Azt mondják százezer ember mészároltatott le ezen nagy város kizsákmányolása alatt. Decius ez időt felhasználta a bátorság fölélesztésére, a fegyelem helyreállítására, és hadseregének megszaporítására. A Duna erődjait kijavíttatta, és megerősítette, legnagyobb gondját arra fordítván, hogy a góthok előmenetelét, úgy mint visszavonulásukat, megakadályozza.

A góth háboru különféle eseményei K. u. 250.

Decius a cen-
sori tiszte-
helyreállítja
Valerián sze-
mélyében.

Ugyanazon időben, midőn Decius a vihar dühöngése ellen küzdött, nyugodt és megfontolt elmével vizsgálta azon általános okokat, melyek az Antoninok korától kezdve oly erőszakosan mozditották elő a római nagyságnak hanyatlását. És hamar fölfedezte, hogy lehetlenség azon nagyságot állandó alapra visszahelyezni a közerkölcs, a régi elvek és szokások, és a törvények elnyomott fenségének helyreállítása nélkül. Ezen nemes, de nehéz feladatnak elérése tekintetéből, elhatározta legelőször is föléleszteni a censori hivatalt.

E végre a tanácsnak sérthetetlen választási szabadságot adott. A tanács egyhangulag Valeriánt, a későbbi császárt, választotta meg és nyilvánította legérdemesbnek ezen magasztalt tisztségre, melynek feladata az erkölcsök helyreállítása és ellenőrzése volt, s mely e czélra teljhatalommal volt felruházva.

A szándék si-
kertelen és
következmény
nélküli.

Valerián ezen nagy tekintélyü, roppant felelősséggel, gond-
dal és veszélylyel összekötött kitüntetést magától eltávolítani igyekezett. De hasztalanul: míg végre a közbejött háboru veszélyei az egész tervet halomra döntötték. A censor fentarthatja az állam erkölceit, de soha sem leend képes azokat helyreállítani. Lehetlenség ily tisztviselőnek tekintélyét sikerrel alkalmazni, ha csak a nép élénk becsületérzete és erényei által nem támogattatik. Oly időszakban, midőn ezen elvek megsemmisültek, a censori hatalomnak üres képzeletté, vagy az elnyomás bosszantó eszközévé kellett süllyednie. Könnyebb volt legyőzni a góthokat, mint kiirtani a közhibákat; s mégis ezen vállalatok elseje is Deciusnak életébe és hadseregébe került.

Deciusnak és
fiának megve-
rettetése, és
halála.

A góthok már minden oldalról be voltak kerítve. Maesiának egy kis városa Forum Terebronii volt a borzasztó ütközet színhelye, melynek egy részét mocsárok borították. Mindjárt az ütközet kezdetén elesett Decius nagy reményü fia, kit egy nyilvessző küzdő atyja szeme előtt döntött le. A szerencsétlen atya összeszedvén erejét, hős régi római módjára figyelmeztette katonáit, hogy egy katonának eleste nem nagy fontosságú dolog a köztársaságra nézve. Az összeütközés borzasztó volt, küzdelme volt a kétségbeesésnek a fájdalom és düh ellenében. A góthok első sora rendetlenségbe esett, a második, előtérbe lépve hasonló sorsra jutott, míg végre a harmadik megállta helyét, és az egész római hadsereget a mocsárba nyomta, hol az Deciusal együtt ment-

hetetlenül elveszett. Ilyen volt sorsa Deciusnak, ki fiával együtt legfényesebb példánya volt a régi erénynek.

Ezen végzetes csapás következtében a legiók elbizakodott- Gallus megvá-
sága rövid időre meg lön alázva. Decius emléke iránti méltó te- lasztatása K. u.
kintetből egyetlen életbe maradt fiára Hostiliánra ruháztatott a 251. Decz.
császári czim; de egyenlő ranggal és nagyobb hatalommal ru-
háztatott fel Gallus, kinek gondjaira lett bízva az ifju herczeg
és a birodalom őrizete. Első gondja volt az uj császárnak meg-
szabadítani az illyriai tartományokat az annyira alkalmatlan
góthoktól. Beleegyezett: miszerint kezük közt hagyja betörésük-
nek gazdag gyümölcseit, a határtalan zsákmányt, és a mi még lealá-
zóbb, a kezükbe került számos — részben magas rangu és érdemü —
foglyokat. Tökéletesen ellátta táborukat minden szükségletekkel,
és évenként fizetendő nagy összeg pénzt ígért, azon esetre, hogy
nem fogják többé a római tartományokat betöréseikkel háborgatni.

A fejedelem, ki ezen kényszerült enged mények által tán a
birodalmat mentette meg, az általános megvetésnek és gyűlölet-
nek tárgya lön. Hostilián halála, mely egy uralkodó járvány kö-
zepette történt, Gallus személyes bűnének tulajdonított.

A nép elégi-
letlensége.

De méginkább felingerültek a rómaiak, tapasztalván: mi-
szerint a béke, még becsületük feláldozása mellett sem lett biz-
tosítva. Jólétük és gyengeségüknek veszélyes titka a világ előtt
fel lön fedezve. A barbárok uj csordái lepték el az illyriai tar-
tományokat. Aemilián Pannonia és Maesia kormányzója össze-
szedte a szétszórt erőket, és a barbárokat a Dunán át üzte. A
katonaság a győző vezért császárnak kiáltotta ki. Gallus ezt
hallván hadseregével eléje sietett; de katonái Aemiliánhoz sze-
gődtek, és Gallust fiával együtt megölték. Halála a polgárhábo-
runak véget vetett, és Aemilián a tanács által is császárnak el-
ismertetett, mely elismerés fejében a tanácsnak a polgári igaz-
gatás átadását, egyuttal pedig az északi és keleti barbárok meg-
fenyítését ígérte.

Aemilián győ-
zelme és for-
radalma. K. u.
253.

Gallus elha-
gyatott, és
megöletett K.
u. 253. Máj.

Ha az uj fejedelemnek e fényes ígéretek teljesítésére ké-
pessége lett volna is, nem volt ideje. Győzelme és bukása közt
alig folyt le négy hónap. Ő legyőzte Gallust; de maga egy sok-
kal félelmesebb versenytárs súlya alatt rogyott össze mint Gal-
lus. E szerencsétlen fejedelem Valeriánt kiküldte, hogy Gallia
és Germánia legióit hozza segítségére. És midőn ezek megérkez-
tek, saját katonái, mivel Valerián ellen győzelmet nem reméltek,

Valerián meg-
boszulja Gal-
lus halálát, és
császáruul is-
mertetik el.

megölték őt, kit az imént még bálványoztak. A bűn az övék volt, az előny Valeriáné.

Valerián jel- Valerián mintegy hatvan éves volt, midőn a biborral felru-
leme. háztatott, nem a nép szeszélye, vagy a hadsereg lázongása kö-
vetkeztében, hanem a római világ egyhangú választása által. De
hajlott korának öntudata őt arra indította, hogy maga mellé egy
ifjabb koru tevékenyebb társat válasszon, de választása szeren-
csétlen volt; valami jeles hadi tehetség helyett fiát Gallienust
ruházta fel a legfőbb hatalommal, kinek elpuhult bünei homályos
állása folytán eddig még ismeretlenek voltak. Az atyának és
fiúnak egyesült kormányzata hét évig tartott, Gallienusé magáé
nyolcz évig. Ezen egész időszak megszakítottan fonala volt a
zavarnak és nyomorúságoknak, a mennyiben a római birodalmat
ugyanazon időben minden oldalról megtámadta a barbár betörők
vak dühe és a honi bitorlók nagyravágyása. Valerián és Gallie-
nus uralkodása alatt Rómának legveszélyesebb ellenségei voltak:
1. A frankok, 2. az allemannok, 3. a góthok, és 4. a persák.

A frankok ere- I. A frankokat általában német eredetűeknek mondják,
dete és szö- kik több tartományban elszórva egyesültek, és magukat fran-
vetsége. koknak, azaz: szabadoknak nevezték. Szövetségük sokban ha-
sonlított a jelenlegi svajczihoz, de ezen két szövetségnek elvei
nagyon különböznek egymástól. A svajcziak bölcs és becsületes
politikáját kétszáz éves béke jutalmazta. A frankok jell emét az
állhatatlan szellem, a ragadozási vágy, a legünnepélyesebb egyes-
ségek megszegése homályosította el.

betörnek Gal- A rómaiak régen tapasztalták már alsó Germánia népeinek
liába, bátorságát. Azoknak egyesülése Galliát félelmes betöréssel fenye-
gette, de Posthumus római tábornok állítólag hősileg megvédte e
tartományt s a germánokat ismételten megverte, úgy, hogy Ger-
mánia meghódítójának s Gallia megmentőjének czimeztetett.

pusztítják De a hiuság és hizelgés által emelt diadaljelvények becsét
Spanyolor- nagyon megesőkkeni azon tény, hogy a frankok gyors pusztí-
szágot. tással hatoltak a Rajnától a pyrenaei hegyek aljáig. Sőt e hegy-
ség sem tartóztathatá fel őket. Spanyolország, mivel a germánok
betörésétől sohasem rettegett, nem is volt képes annak ellentállni.
Tizenkét éven át e gazdag tartomány páratlan rombolások szin-
helye volt. S midőn a kimerült ország nem nyújthatott többé
változatos zsákmányt, a frankok néhány hajót keritettek ke-
züikbe, és magukat Mauritániába vitették. Ezen távoli tartomány

meg volt lepetve a frankok dühössége által, kik az égből látszó-
tak lehullani, miután se nevök, se modoruk, se testalkatuk
nem volt ismeretes Afrika partjain.

II. A suevek messze terjedő neve betöltötte belső Germánia A svábok ere-
tartományait az Odera vizétől a Dunáig. A többi germánoktól dete, és hir-
abban különböztek, hogy hajukat hosszúra fésülve gombba kö- nevök.
tötték a homlokon, diszesebb ruhát viseltek, és bátrabbaknak
tartattak a többi germánoknál.

Ezen népfajnak egyrésze egy nagy és állandó nemzetté Több fajok
egyesült, mely allemanni vagyis *mindferfi* nevet vett fel, mint- egyesülve fel-
egy annak jelezéseül, hogy különféle törzsből származnak, de veszik az alle-
bátorságuk közös. Ez utóbbiról a rómaiak nemsokára meggyő- manok nevet.
ződtek.

Nagy sebeket ejtettek Gallia gazdag tartományain, és az
elsők voltak, a kik széttépték a fátyolt, mely Itália gyenge fen- Betörnek Gal-
ségét takarta. Az allemanok nagyszámu hadteste a Dunán s a liába és
rhaeti alpokon keresztül a lombardiai sikra egész Ravennáig Itáliába.
hatolt, s a győzelmes barbár hadjeleket majdnem Róma szeme
előtt lobogtatták. A veszély fölélesztette a tanácsban némi szik-
ráját a régi erénynek; kiállították a testőrséget — miután Vale-
rián a keleten, Gallienus pedig a Rajnánál volt elfoglalva — és
a hiányokat a besorozott önkénytesekkel egészítették ki. Az
allemanokat a náluknál nagyobb számu hadtest látása meglepte,
minek folytán gazdag zsákmánnyal terhelve Germániába visz-
szavonultak.

Midőn Gallienus arról értesült, hogy a főváros a tanács Gallienus a
erélye által a barbároktól megmentetett, félt hogy ennek hatalma tanácsnoko-
könnyen fejére nőhet, mire nézve a tanácsnokokat mindennemű kat a katonai
katonai szolgálattól eltiltotta. De félelme alaptalan volt. A gazdag szolgálattól
és fényűző nemesek, természetes jellemükbe visszaesve, örömmel eltiltotta.
fogadták a katonáskodás alóli fölmentetést, és míg maguk a für-
dők, színházak és nyaralók gyönyöreit élvezték, készséggel rá-
bízta a birodalom veszélyesebb gondjait a parasztok és katonák
érdes kezére.

Egy más ütközetről is tesz a történelem említést, melyet Gallienus szö-
Gallienus Milano közelében vívott az allemanok ellen. Ezután vetségre lép az
a marcomannok — egy suev faj — királyának Pipa nevű leányát allemanokkal.
vette nőül. De Rómának fenhéjázó előitélete nem akarta ház-
ságnak elismerni ezen fertőzetes egyesülését a polgárnak a bar-

bárral, és a german fejedelmi nőt Gallienus ágyasának szégyenletes czimével illette.

A góthok be-
törései. III. Már leirtuk a góthok kiköltözését Scandináviából, vagy legalább Poroszországból a Boristhenes folyamig, és innen a Dunáig. Ukrániában történt letelepedésükkel hamar urai lettek a fekete tenger északi partjának, melynek déli részét Kis-Ásia szegte be, mely mindennel birt, a mi a barbár hódítókat vonzani, és semmivel a mi hatalmuknak ellentállani képes lett volna.

Elfoglalják a
Bosphorust. Boristhenes partjai csak hatvan mértföldnyire ¹⁾ voltak azon félsziget keskeny nyílásától, mely tatár Krimiának, régente Chersonnesus Tauricának neveztetett. Euripides ide helyezte legszebb tragoediájának — Iphigeniának — színterét, melyben az erény és vallás diadala a vad féktelenség fölött azon történelmi igazságot jelképezi, hogy a tauroknak, a félsziget őslakóinak nyers életmódját a görög telepítvényekkel fokozatos érintkezés meg nem esítette. E kis bosphori királyságot elfajzott görögök és félig polgárisult barbárok alkották. Az önálló államocskát később Mithridates nagyravágyása nyelte el, kinek többi birtokaival együtt végül ez is leroskadott a római fegyverek súlya alatt. Augustus óta Bosphorus királyai a birodalomnak szerény de hasznos szövetségesei voltak. Megvédték a sarmatiai rablók ellenében azon tartományt, mely fekvése és kikötőinél fogva a fekete tenger és Kis-Ásia kulcsát képezé. Az egyenes királyi ág kihalta után a pártoskodás és a trónkövetelőktől félelem be hagyta siklani a góthokat Bosphorus szívébe. A góthok ezen felette termékeny földnek meghódítása által nagyszámu tengeri hajóknak jutottak birtokába, melyeken Trapezund elé hajóztak. Megszálják, és beveszik Trapezundot. A góthok hamar észrevevén az őrségnek hallatlan hanyagságát, éjszakának idején megmászta a falakat, és karddal kezükben elfoglalták a védtelen várost. Általános mészárlás követte az elfoglalást, míg a megrémült őrség az ellenkező kapun kimenekült. A legszentebb templomok, legszebb épületek lerontattak, és óriási volt a zsákmány, mely a góthok kezébe esett, mert a közeli tartománybeliek kincseiket Trapezundba, mint biztos helyre szállították volt. A foglyok száma hihetetlen mennyiségre rugott, és a győző barbárok számos zsákmánynyal terhelt hajó kíséretében tértek vissza a bosphorusi királyságba.

A góthok második hadjárata mind harczosok, mind hajók tekintetében sokkal nagyobb erővel lett végrehajtva; de miután a Pontus

¹⁾ Mindenütt angol mértföld értendő.

déli része már ki volt meritve, annak nyugati partjait támadták meg. Chalcedon őrsege sietséggel elhagyta állomását és a fegyverrel, valamint pénzzel és eleséggel megtelt várost a hódítók előtt nyitva hagyták. E közben egy hiteszegett szökevény kalauzul ajánlkozott nekik, és Nikomediát, Bithynia egykori fővárosát jelölte ki gazdag és könnyű zsákmányul. Utközben Nicea, Prusa, Apomea és Cius városok, melyek fényben s gazdagságban egykor Nicomediával vetélkedtek — hasonló sorsra jutottak, mely aztán néhány hét alatt egész Bithynián rombolva végig zajlott. Végre miután Niceát és Nicomediát hamuvá égették, gazdag zsákmánnyal megrakott számos szekérrel Heraclea tengeri város felé visszavonultak.

A góthoknak a Bosphor partjain kiállított 3-dik tengeri hada A góthok 3-ik ötszáz hajóból állott, egy-egy hajó 25—30 emberrel, mi összesen tengeri hadjárata. 15 ezer embert tehetett. A Propontison (márvány tenger) keresztül Cyzicus szigetén kötöttek ki, s a hasonnevű régi szép várost romba döntötték. Innen a Hellesponton át végig mentek az Archipelagon, vagyis az aegei tengerben szétszórt számos szigeteken. Foglyok és szökevények kalauzolása mellett befutották a görög úgy mint az ásiai tengerpartot, és végre Piraeusnál, Athentől öt mértföldnyire kötöttek ki. Theba, Argos, Corinth és Spárta, melyek egykor oly nevezetes háborukat merényeltek egymás ellen, most egy hadtestet sem voltak képesek kiállítani, vagy csak romladozott erődítvényeiket megvédeni. A háboru dühe a KiraboljákGö- keleti Suniumtól Epirus nyugati partjáig terjedett. A góthok rögországot és csaknem Itáliáig törtek, midőn a közeledő veszély a tunya Gallienust élveinek álmából fölébresztette. A császár fegyverben jelent meg, és jelenléte úgy látszik, szétfoszlatta a góthok erejét. Itáliát fenyegetik. Naulobatus a herulok vezére tisztességes feltételek alatt megadta Megoszlásuk, és visszavonulásuk. magát, és consuli méltósággal lön felruházva, mely az előtt még sohasem volt beszennyezve egy barbár kezei által. A hadsereg többi része részint Maesiába tört, hogy a Dunán keresztül utat vágjon magának Ukrániába, részint Hellesponton és Bosphoruson át, — miután előbb az egykor oly nagy hirű Trója partjait kirabolták volna, — Thraciába Haemus hegység aljába tért vissza. Ilyen volt sorsa a góthok 3-ik és legnagyobb tengeri hadi vállalatának.

Az emberiség általános nyomorai közt bármely magas Az ephesusi templom elpusztítása. egyéniség halálát, bármely hires épület rombadőlését gondtalan

figyelmetlenséggel szóra sem érdemesítjük. De nem feledhetjük el az ephesusi Diana templomát, mely hét szerencsétlensége után növekedő fénynyel fölemelkedve, véglegesen megsemmítettet a góthok 3-ik tengeri hadjárata alkalmával. A görög művészet és Ásia gazdagsága szövetkezett ezen szent és felséges épület felállítására. Százhuszonhét márvány oszlop jóniai rendben emelte a tetőt. Minden oszlop hatvan láb magas volt, miket buzgó fejedelmek ajándékoztak. Az oltár Praxiteles mesterműve volt. A templom hossza csak négyszázhuszonöt láb, körülbelül $\frac{2}{3}$ -da a római szent Péter templomának, mind a mellett az ephesusi templomra bámulattal tekintettek, mint a világ csodáinak egyikére. A persák, macedonok és a rómaiak tisztelték annak szentségét és gazdagították fényét; de a balti tenger melletti durva vadak fogékonytalanok valának a szép művészetek iránt, és az idegen előítélet eszményi borzalmát megvetették.

A góthok magaviselete Athenben.

Azt mondja egy hagyomány, hogy Athen kirablása alkalmával a góthok összeszedték az összes könyvtárakat, s már-már tüzet vetettek a görög tudományhalmazra, midőn egyik főnökük lebeszélte a többieket azt mondván, hogy „ne égessék el e könyveket, mert míg a görögök a könyvek tanulmányozásának adják magukat, nem fognak fegyvert forgatni kezükben“; ezáltal a tudományos kincs meg lőn mentve.

A persák meghódítják Armeniát. (Örmény-országot.)

IV. Persiának új fejedelmei Artaxerxes, és fia Sapor (mint főnebb láttuk) győzelmeskedtek Arsaces háza fölött. A régi eredetű Chosroes, Armenia királya, volt az egyetlen, a ki még életben maradt, és függetlenségét is megőrizte. Végre harmincz évi háboru után Sapor bérenczei által megöletett. Örmény ország hazafias satrapái megmentették Chosroes fiának az ifju Tiridatesnek életét, de Armenia több mint huszonhét évig a nagy persiai birodalomnak ellenszenves tartománya lőn. E könnyű győzelem által felbuzdittatva Sapor Carrhae és Nisibis erős őrhadait megadásra kényszerítette s az Eufrates mindkét partját rémülésbe ejtette.

Valerián a keletre megy, fogolylyá lesz K. u. 260.

Ezen fontos határnak elvesztése, a hűséges és természetes szövetségesnek bukása, és Sapor nagyravágyásának gyors sikere a meggyalázásnak és veszélynek mély érzetével sujtotta Rómát. Valerián elhatározta személyesen menni az Euphrat megvédésére. Ezt átlépven megkerülte a persák fejedelmét Edessa falainál, de legyőzetett, és Sapor foglya lett. A megrémült római hadsereg

letette a fegyvert, és Sapor egy bűnökkel terhelt antiochi szökevényt Cyriadest választotta ki, hogy a római bibort megbeestelenítse, biztos lévén: miszerint a fogoly hadsereg bármily ellenszenvvel is, helyesnek fogja a választást kiáltani.

A császári rabszolga árulással kívánta biztosítani urának Sapor meghódítja Syriát, jó indulatát. Elvezette őt az Euphraton át a kelet fővárosához. Oly gyors volt a persa lovasság előnyomulása, mikép Antiochiát Ciliciát, és míg a tömeg a színház élveivel volt elfoglalva, meglephették. A Cappadociát. kitünő magán-, úgy mint középületek kizsákmányoltattak, vagy elpusztítottak, és a lakosok nagyrésze kardra hányatott, vagy fogságba hurczoltatott. Innen Cappadociába ment, és ennek fővárosát Caesareát szállotta meg. Ez bár másodrangú város volt, de négyszázezer lakossal birt. Hosszu ellentállás után végre egy orvosnak árulása által bevétetett, és általános mészárlás következett be. Mig ekként Sapor a népet és a tartományok kincseit magával Persiába hurczolta, egy kipusztított sivatagot hagyott csupán maga után.

Azon időben, midőn a kelet Sapor nevétől rettegett, e hatalmas zsarnok oly ajándékot kapott, mely a legnagyobb királyhoz méltó lett volna. Hosszu sora a tevéknek érkezett meg, ritka és értékes áruczikkével megrakva. A gazdag ajándékot Odenathus egy előkelő és vagyonos palmyrai tanácsnok küldötte egy tiszteletteljes de korántsem szolgálai hangú levél kíséretében. „Ki az az Odenathus — mondá a gögös győző, és az ajándékokat az Euphratba rendelte dobadni — ki ily elbizakodottan vakmerősködik irni urának? ha ő büntetésének szelidítését reméli, hadd boruljon hátrakötött kezekkel a trón zsámolyához. Ha vonakodnék, hadd veszszen rögtön: ő maga, egész faja és tartománya.“ Ezen kétségbeejtő tulzás a palmyrait összes lelki erejének összeszedésére készíteté; Sapor színe elé ment, de fegyveresen, s összeszedett maroknyi hadával Saport visszavonulásra készíteté, nemely kincseit visszafoglalá, sőt a nagy királynak egy-két kedves hölgyét is elfogá. Odenathus ez által alapját vetette meg jövő hírének és szerencséjének. Róma fensége, melyet egy persiai katoná elnyomott, egy palmyrai syriai, vagy arab által meg lön védve.

Azt mondják, hogy Valerián császárt biborral felruházva Bánásmód Valerianus bilincsekben mutogatták a tömegnek, és valahányszor lóra ült a leriánnal. persa fejedelem, mindig a római császár nyakára hágott; és

midőn végre Valerián a szégyen és szenvedés súlya alatt összeroskadt, bőrét szalmával tömték ki, és hosszú időn át Persia egyik leghíresebb templomában tartották. Valódibb emléke volt ez a győzelemnek, mint azon sok képzeleti arany- és ércz-szobor, melyeket a római hiuság felállított. Ez elbeszélés tanulságos, de aligha igaz. Azonban bármilyen volt is a Valeriánnali bánásmód, annyi bizonyos, hogy az egyetlen római császár, ki az ellenség kezébe esvén, reménytelen fogságban végezte életét.

Gallienus jellemé és kormányzata.

Igen nehéz leírni Gallienus könnyelmű, változó s állhatatlan jellemét, melynek a mint a kormánypálcza kezébe került, tartózkodás nélkül szabad fejlődési menetet engedett. Minden mesterség, melyhez fogott, élénk szellemének sikerült, — a háborut és kormányzatot kivéve. Ő sok különös de haszonnélküli tudománynak mestere kész szónok, finom költő, értelmes kertész, kitűnő szakács, és a legmegvetettebb fejedelem volt. A betörés, visszaveretés és forradalmakról szállongó híreket gondtalan mosolylyal fogadta, és negélyzett megvetéssel kérdezte, vajjon Róma elvesz-e, ha nem kap vásznat Egyiptomból, vagy posztót Galliából? De voltak pillanatok, midőn Gallienus némely megsértések alkalmával rögtön mint bátor katona és kegyetlen zsarnok tűnt fel, míg a kiontott vér által kielégítve, vagy az ellentállás által kifárasztva észrevétlenül ismét visszaesett természetes gyengeségébe vagy jellemzetes gondatlanságába.

A 30 zsarnok.

Oly időben, midőn a kormányzat gyeplőit ily gyenge kezek vezették, nem meglepő, hogy egy egész serege a bitorlóknak támadt fel Valerián fia ellen. De hogy éppen harmincz volt azon zsarnokok száma, a mint az augustusok történetírói az atheni 30 zsarnokkali hasonlatosság végett állítják, bajos meghatározni, ha csak minden asszonyt és gyermeket bele nem számítunk, kik a császári czimmal megtiszteltettek. Gallienus uralma alatt csak tizenkilencz trónkövetelő lépett fel: Cyriades, Macrianus, Balista, Odenathus és Zenobia a keleten; Galliában és a nyugati tartományokban: Posthumus, Lollianus, Victorinus és anyja Viktoria, Marius, és Tetricus; Illyriában és a Duna határain Ingenuus, Regilianus, és Aureolus; Pontusban Saturninus; Isauriában Trebellianus; Thessaliában Piso; Valens Achajában; Aemilián Egyiptomban, és Celsus Afrikában. Jellemzésükre elég egy-két általános vonást kiemelnünk, melyek leginkább kitüntetik a kor

állapotát, a szereplő egyének modorát és igényeit; indokaikat, sorsukat és azok romboló következményeit.

Eléggé ismeretes, hogy a tyrannus (zsarnok) — gyűlöletes A zsarnokok elnevezése a régieknél gyakran alkalmaztatott a legfőbb hatalom jelleme, s érdemök, törvénytelen elfoglalóira, anélkül, hogy ezek ama hatalommal visszaéltek volna. A győzelem tere volt gyakran színhelye megválasztatásuknak. Születésükre nézve mind alacsony származásuk alacsony származásuk, többszörre paraszt szülőktől, kik mint közkatona soroztattak be a hadseregbe. A tizenkilencz zsarnok közül egyedül Tetricus volt tanácsnok, és csupán Piso nemes származása.

Ezen lázadók, mindannyian Valerián hadnagyai, háladatosak voltak a császár atyjához, a kit becsültek. De megvetették az érdemetlen fiú fényűző tunyaságát, és könnyen felfogható, hogy ily fejedelem elleni hűtlenség hazafiságnak tekintetett. Mindamellett többszörre inkább a félelem, mint a nagyravágyás tette őket lázadókká: féltek Gallienus kegyetlen gyanujától, de egyszersmind féltek a hadsereg szeszélyes erőszakoskodásától.

A tizenkilencz zsarnok közül egyetlen egy sem élt békében s egy sem mult ki természetes halállal. A mint a véres biborral felruháztattak, hiveiket ugyanazon félelem és nagyravágyás szállta meg, mely saját lázadásukat előidézte. Otthon összeesküvéstől, künn katona-lázadástól, és polgári-háborútól körülvéve, reszketve álltak azon örvény szélén, melyben előbb-utóbb menthetlenül el kellett veszniök. Itália, Róma és a tanács a zsarnokok uralmától is körülvéve határozottan Gallienushoz ragaszkodott, ki érdemeiért egyedül Odenathust ruházta fel az augusztusi czimmel, rábizván a kelet kormányzatát, majdnem teljesen függetlenül.

A gyors, örökös átmenetek a kunyhóból a trónra, és a trónról a sirba, a közönyös bölcész előtt mulatságosaknak tűnhettek volna fel, ha lehetséges lett volna az emberiség ezen általános nyomora között közönyösnek maradni. Midőn egy-egy zsarnok megbukott, magával rántotta a hadsereget, és a tartományokat. Még megvan Galliennek egy kegyetlen rendelete, mely által Ingenus elnyomatása után Illyriában minden résztvevőt kiirtatni rendelt.

Mig ekként a nyilvános erők magánérdekek miatt elfecséreltettek, a védtelen tartományok minden betörő előtt tárva nyitva maradtak. Így sülyedt a birodalom Valerián és Gallien

alatt adicstelenség örvényének fenekére, honnan menekülnie többé nem lehetett. Ezen általános események után a borzalmas kép megvilágítására még csak I. Sicilia lázongásait, II. az alexandriai zavarokat és III. az Isauriak forradalmát szükséges részleteznünk.

Sicilia lázongásai.

I. Ahol számos rablócsapat siker és büntetlenség által gyarapítva, az igazságkiszolgáltatást nyilvánosan kigúnyolja inkább semmint kijátsza, ott — bizton állithatjuk — a legalsóbb társadalmi osztályok is a kormányzat tulságos gyengeségét érzik s azzal visszaélnék. Siciliát fekvése megmentette a barbároktól, és egy bitorló sem tarthatta fen magát a fegyvertelen tartományban. Ezen egykor virágzó és még mindig termékeny sziget szenvedéseit sokkal nyomorultabb kezek idézték elő. A rabszolgák és parasztok féktelen tömege uralkodott a kizsákmányolt tartomány fölött, és fölélesztette a régi idők szolgai háboruinak emlékét. Valószínű, hogy ezen magánsérelem sokkal mélyebben sértette a fővárost, mint a góthok és persák összes hódításai.

Az alexandriai zavarok.

II. Alexandria alapítása nemes czél volt, melyet Fülöp nagy fia fogalmazott, és egyuttal végre is hajtott. Ezen gyönyörű és rendes idomu város, mely közvetlen Róma után következett, tizenöt mértföldnyi körületű volt, s háromszázezer szabad lakost, s legalább ugyanannyi rabszolgát számlált. Arábia és India nyereséges kereskedelme Alexandrián keresztül folyt a fővárosba és a birodalom tartományaiba. A tunyaság ismeretlen volt. Némelyek üveg-fuvással, mások vászonszövással, és ismét mások papyrus előállításával foglalkoztak. Minden kor és nem talált alkalmazást az ipar mezején, sőt még a vakok és bénák sem hagytak foglalkozás nélkül. De Alexandria népe, különféle nemzetségeknek keveréke, egyesítette a görög hiuságot és állhatatlanságot az egyptomi előítélettel és makacssággal. A legcsekélyebb alkalom: a husnak és lencsének időleges hiánya, a szokott tisztelgés mulasztása, elsőbbségi tévedés a nyilvános fürdőkben, vagy egy vallási szóvita elegendő ok volt általános zendülés előidézésére. Miután Valerián fogsága, és fiának elbizakodottsága a törvények tekintélyét meglazította, az alexandriaiak a szenvedélyek dühétől elragadtatva, szerencsétlen tartományukat pusztító polgári háboru színhelyévé tették, mely tizenkét évig tartott. Minden utcza vérrel lön befertőztetve, minden erős épület váracscsá átalakítva, s a zavar addig nem csillapult, míg Alexandria jelen-

tékeny része el nem pusztult. Bruchion téres és fenséges kerülete, melynek palotái s muzeumai királyok és bölcsek székhelyei voltak, mintegy száz év múlva már jelenlegi borzalmas elhagyatottságát tüntette fel.

III. Trebellián forradalma, ki fölvette Isauriának, Ásia egyik kis tartományának biborát, nagy és nevezetes következményeket vont maga után. A királyi pompát Gallienus egyik vezére hamar letépste, de hivei kegyelmet nem remélve, elhatározták magukat, hogy a birodalomtól elszakadnak, s tüstént visszatértek vad szokásaikhoz, melyeket egészen soha el nem hagytak. A szakadozott kösziklák, a messze terjedő Taurusnak egyik ága, megvédte hozzáférhetlen fészükét. A birodalom közepett az isaurok soká maradtak vad barbárok; és a következő fejedelmek képtelenek lévén őket az engedelmességre visszatelelni, ez ellenséges független népet erős várakkal kényszerültek körülvenni, melyek gyakran elégtelenek valának megvédeni a birodalmat ezen belső ellenségtől.

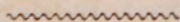
Az Isaurok
forradalma.

E sötét korszakot a mindenség és az emberi sors összefüggésénél fogva vizáradások, földindulás, szokatlan lebkövek, természetellenes sötétségek és a képzelt vagy tulesigázott csodák egész tömegével színezték ki. De a nyomornak ezeknél sokkal komolyabb neme volt a hosszú és általános éhség, s az ezt követett döghalál, mely 250—265-ik évig a birodalomnak minden tartományában és minden városában dühöngött. Bizonyos időben Rómában naponkint 5000 ember halt meg, és némely városok melyeket a barbárok megkiméltek, ezen betegség által egészen néptelenekké lettek.

Éhség és döghalál.

Be van bizonyítva, hogy Gallienus kormányzata alatt Alexandria népének fele elveszett, miről biztos következtetést vonhatunk a többi tartományokra, és méltán feltehetjük, hogy a háboruk, éhség és döghalál által néhány év alatt a római birodalom népességének fele elpusztult.

Az emberi faj
megkevesbü-
lése.

XI. FEJEZET.

Claudius uralkodása. — A gótbok megveretése. — Aurelián győzelmei, dala és halála.

Valerián és Gallienus sajnálatraméltó uralmuk alatt a birodalmat elnyomták és csaknem elpusztították a katonák, a zsarnokok és a barbárok. De a pusztulástól megmentette a következő nagy fejedelmek sora, kiknek homályos eredete az illyriai harczi tartományokból származott. Harmincz évi időszak alatt Claudius, Aurelián, Probus, Diocletian és társai győzelmeskedtek a kül- s belellenségeken, helyreállították a katonai fegyelmet, a határszéli erődöket, és kiérdemelték a római világ megújítóinak dicsőséges czímét.

Aureolus Itáliába tör, — megveretik, és Milanóba vonul.

A felső Dunánál állott tekintélyes hadsereg vezetőjét Aureolust ruházta fel a császári biborral, ki nem elégedve meg Rhaetia szük határaival, az alpokon áttört, Milanót elfoglalta, Rómát fenyegette, és Gallienust felhivta, hogy az Itália fölötti hatalmat a harcmezőn döntsék el. Gallienus hadseregével azonnal megjelent, és az Adda vizén lévő Pontirolo (Pons Aureoli) hidnál a raethiai bitorlót megverte, ki veszélyesen megsebesítve Milanóba vonult. E közben Gallienus ismeretlen kezek által megöletett, és halála óráján Claudius ajánlotta a trónra, ki Márt. 20. Pavia mellett egy külön hadtest fölött parancsnokolt. Ezen választást a katonaság elfogadta és helybenhagyta.

Claudius jelleme és trónra emeltetése.

Az alacsony származásu Claudius egyik dunamelléki tartományban született, ifjúságát fegyverben töltötte, és fokankint a legmagasabb hivatalokra emelkedett, míg végre az illyriai hadsereg vezére volt, midőn egy véres összeesküvés őt — kétségtelenül előleges tudomása nélkül — trónra emelte ötvennégy éves korában.

Milanó megszállása eközben folytatva lön, Aureolus szövetségést és osztályt ajánlott Claudiusnak, de ez az ajánlatot visszautasította, minek következtében Aureolus magát és a várost kegyelemre megadta. A hadsereg halálra ítélte őt, és Claudius némi ellenzés után végre beleegyezett az ítélet végrehajtásába. A tanács a Gallienus által mutatott ellenséges indulatért ennek barátjain és családján kegyetlen boszút akart állni, s Claudius a hálátlan büntető szerepet csakugyan átengedte a tanácsnak, magának azon gyönyört és érdemet tartván fen, hogy közbocsánatot eszközöljön s adjon.

Aureolus halála.

Jellemző egy különben jelentéktelen tette. A tartományok gyakori forradalma csaknem mindenkit belevont a hűtlenség bűnébe, és Gallienus alattvalói javainak a tisztek közti elosztásával gyakorolta nagylelkűségét. Midőn Claudius trónra lépett, egy öreg asszony borult lábaihoz, és elpanaszolta neki, hogy az elholt császárnak egyik tábornoka nyerte el egy önkényes határzat által minden javait. Ezen tábornok maga Claudius volt, ki a kor mételjétől szintén nem maradhatott teljesen mentt. — A császár pirulva megvallotta vétkét, s ama javakat dúsan megtoldva visszaadatta.

Claudius gyengédsége és igazságszeretete.

Azon nehéz feladatban, melyet Claudius a birodalom régi fényének helyreállítása tekintetéből maga elé tűzött, a legelső és legszükségesebb volt: föléleszteni a hadseregnél a rendet és engedelmességet. A császár kifejtette törvénytelen szeszélyeiknek szomorú következményeit, melyek csak saját vérükbe kerülnek, midőn forradalmi választásaikat többnyire polgári háboru követi, mely a legiók virágát megemészti. A legélénkebb színekkel szemük elé állította az állampénztárnak kimerültét, a tartományok pusztulását, a római név süllyedését, és a ragadozó barbárok elbizott győzelmeit.

A hadsereget alakítja át.

Germánia és Sarmatia különféle nemzetei, melyek a góthok zászlaja alatt küzdöttek, szövetségtek és sokkal félelmesb hadsereget állítottak ki, mint a mely valaha a fekete tengerből kiindult. A Niester partjain két — mások szerint hatezer tengeri hajót állítottak ki háromszázhuszezer emberrel, kik a Bosporuson keresztül Thessalonicába a macedoni tartományok fővárosába törtek. A mint ez Claudius tudomására esett, tüstént eléjük indult, és a csata színhelyéről a következő levelet írta a tanácsnak. „Összegyülekezett atyák! Tudjátok meg, hogy háromszázhuszezer

A góthok betörése. K. u. 269.

góth tört be a római birodalomba. Ha őket legyőzöm, hálátok megjutalmazandja szolgálatomat. Ha elesném, emlékezzetek meg, hogy Gallienus utódja vagyok. Az egész köztársaság ki van fárasztva és meritve. Nekünk hadakoznunk kell Valerián után, Ingenuus, Regillianus, Lollianus, Posthumus, Celsus és ezer mások után, kiket a Gallienus elleni méltó megvetés lázadásra indított. Nincsenek nyilaink, nincs dárdánk sem pajzsunk. A birodalom erejét, Galliát és Spanyolországot, Tetricus bitorolja, és pirulással kell elismernünk, hogy a kelet ijászai Zenobia zászlói alatt küzdenek. Bármit vigyünk is véghez, elég nagy leend.”

legyőzi a góthokat.

A következők fölülmulta saját, és a világ reményeit. Naisusnál tönkre tette a góthokat. Nincsenek biztos, és az ütközeteket hiven leíró tudósításaink, de a hosszan tartó és többszörös csaták eredménye a góthok teljes megveretése, s hajóhaduk megsemmisülése volt. A határtalan zsákmány, a sok győzelem gyümölcse leginkább csordákból és rabszolgákból állott: a kiválasztott ifjuság a római hadseregbe soroztatott, a többiek pedig szolgálakul adattak el, és annyi volt a női foglyok száma, hogy minden római katonára 2—3 asszony esett osztályrészül.

Claudius halála, utódjául Aureliánt ajánlja.

A döghalál, mely a barbárok nagy számát elsöpörte, elvégre végzetteljes volt a győzőre nézve is. Rövid, de dicsőséges két évi uralkodás után Claudius kimult Sirmiumban, alattvalóinak könnyűi és zokogása közt. Utolsó betegségében összegyűjtötte fő tisztviselőit, és egyik tábornokát Aureliánt mint legméltóbbat a trónra, ajánlotta utódjául.

Quintilius kisérlése és bukása.

Mindamellett Quintiliusnak, Claudius testvérének nem volt elegendő mérséklete vagy bátorsága leszállni a magán élet körébe, hová őt az utolsó császár hazafisága utalta. Minden meg gondolás és halogatás nélkül fölvette a bibort; a mint azonban megtudta, hogy a dunai nagy hadsereg Aureliánt ruházta fel a császári hatalommal, versenytársa hire és érdemei alatt összerokadt s ereit fölmetszetvén az egyenlőtlen összeütközés elől ildomosan kitért.

April.

Aurelián eredete, és szolgálatai.

Ezen munkának általános feladata nem engedi, hogy minden császárnak tetteit a kicsinségig előszámláljuk, annál kevésbbé pedig, hogy magán életük különféle viszontagságait előadjuk, egyedül azt akarjuk megjegyezni, hogy Aurelián atyja földműves volt a sirmiumi területen. Fia, közemberből a legmagasabb hivatalokig emelkedett, míg végre a góth háboruban lovassági

főparancsnok volt, midőn Ulpius Crinitus legmagasabb rangú tanácsnok öt fiává fogadta és leányát neki nőül adta, a mi által Aurelián igen nagy vagyonhoz jutott, melyet ő sértetlenül fenn-tartott.

Aurelián uralma csak négy évig és mintegy 9 hónapig tar-
tott, de ezen rövid időszak minden részét nevezetes hóditmányok
töltötték be. Véget vetett a góth háborúnak, megfenyítette az
Itáliába tört germánokat, visszaszerezte Galliát, Spanyolorszá-
got és Britanniát Tetricus kezéből, és szétzúzta a büszke egyed-
uralmat, melyet Zenobia keleten a birodalom romjain felállított.

Aurelián si-
kerdős kor-
mányzata.

Aurelián katonai szabályzata egy levélben foglaltatik, me-
lyet egyik alsóbb rendű tisztnek írt. E szerint a játék, ivás és
a jövődölés mestersége szigoruan tiltatott. Elvárta a katonáktól,
hogy legyenek szerények, mérsékletesek és munkássak, hogy
fegyverük legyen mindig tiszta és éles, ruházatuk és lovaik min-
dig készen a szolgálatra; hogy laktanyájukon szüziesen és józa-
nul éljenek; hogy a gabonaföldeken kárt ne tegyenek, hogy
még egy juhót, csibét vagy szőlőfürtöt se lopjanak, hogy gazdá-
joktól sót, olajt vagy fát ne követeljenek. „Mert — ugymond —
közfizetésük szükségleteik fedezésére elegendő, a jólétet pedig
ellenség zsákmányából szerezzék, és ne a tartománybeliek kö-
nyűiből.“ Egy tény tanuságot tehet Aurelián kegyetlen szigorá-
ról. A katonák egyike elcsábította gazdája nejét. A bűnös két
fához köttetett, és teste ketté szakítottatott. Néhány ily példa meg-
tette üdvös hatását. Saját magaviselete szentesítést adott törvé-
nyeinek, és a zendülő legiók féltek azon főnöktől, ki megtanult
engedelmeskedni, és méltó volt a parancsnokságra.

Szigoru fo-
gyelme.

Kimerítve a sok csapás által, miket a tizenkét évig tartó
háboru kölcsönösen okozott, mind a góthok, mind a rómaiak be-
lenyugodtak egy állandó s üdvös békekötésbe. A góth nemzet
kötelezettséget vállalt, hogy szükség esetén tizenkétezer lovas
katonát állítson ki, kiket, mihelyt a Dunát átlépték, a császár
tartozott ellátni. A határok tiszteletben tartása különösen kiköt-
tetett, az átlépők legszigorubb büntetéssel voltak megfenyítendők.
Ezen egyesség hűséges megtartása leginkább annak tulajdonítan-
dó, hogy Aurelián a góth király fiú- és leánygyermekait túszokul
magához vette, illően fölneveltette, és a leányokat római főbb
tisztviselőkhöz férjhez adta, miáltal a két nemzet közt fokón-
kint a legbensőbb, leggyöngédebb kapcsolatokat hozta létre.

A góthokkal
békét köt,

és Dáciát nekik adja.

De a legfontosabb, bár csak hallgatag föltétele a békének az volt, hogy Dáciából a római haderő eltávolíttatott, s a tartomány egészen a Dunáig a góthok birtokában maradt. Sokan a dáciai alattvalók közül a Dunától délre fekvő részekbe vándoroltak, nagy részük azonban honmaradt. Ezen elfajult romaiak azután megtanították győzőiket a földművelésre, hasznos mesterseégekre, és a mi a polgárisult étellel jár.

A Duna két partja közt a nyelvbéli és kereskedelmi érintkezés mind szorosabbra fűződött, s midőn Dácia önálló állammá lőn, gyakran a birodalom legerősebb védbástyájának bizonyult be a vad északi népek betörései ellen. E félig-meddig letelepült barbárokat a római szövetséghez az érdek érzete csatolta, s az állandó érdek igen gyakran őszinte és hasznos barátsággá érik meg.

Az allemanni háboru.

Mig Aurelián erélyes és mérsékelt magaviselete helyreállította az illyriai határt, az allemannok megsértették a béke föltételeit. Negyvenezer lovassal, és mintegy kétszerannyi gyaloggal jelentek meg a csatatéren. Vágyuk első tárgya egy-két rhaetiai határváros volt, de gyors sikerük által felbuzdítva a Dunától egész a Pó vizéig kiterjesztették pusztításaikat.

K. u. 270.
Szept.

A császár csaknem egyszerre értesült a barbárok betöréséről, és visszavonulásukról. Működő hadtestét összeszedve csendességben, de egyszersmind a legnagyobb gyorsasággal a hercyniai erdőséghez vonult, bevárandó az Itáliából visszavonuló és nagy zsákmánnyal megrakott allemannokat, kiket midőn csapatuk fele a legkisebb gyanu nélkül a Dunán már átkelt, rögtön bekerített s a Dunának szorított. Az alemannok e siralmas helyzetben azonnal küldöttséget menesztettek Aurelián császárhoz, hogy tőle békét eszközöljenek ki; a császár a követeket a legnagyobb hadi pompával fogadta, hogy a római nagyságot és fegyelmet kitüntesse. A követek kérelmét meghallgatta, de egyuttal feltétlen meghódolást követelt, ellenkező esetben a legszigorubb visszatorlást lebegtetvén szemek előtt.

Az allemannok Itáliába törnek.

Aurelián a találkozás után az ügy befejezését vezéreire bízván Pannoniába vonult. De az alemannok végromlásukat látván, hihetetlen szorgalommal és gyorsasággal a római utócsapaton áttörtek, és Itália hegyei közé vetették magukat. A császár e megdöbbenő hirre azonnal Itáliába ment, maga mellé vevén

a góthok és vandalok által szerződésileg lekötött segédesapato-
kat, és az összes testőrséget, mely a dunai háborukban szolgált.

Az első ütközet Piacenzánál történt a rómaiak hátrányára, és végre le-
a második Fano vize mellett Umbriában, hol ötszáz évvel előbb győztek.
Hannibál testvére veretett tönkre. A diadalmas germánok eddig
az aemiliai és flamini utak hosszán azon czélzattal nyomultak
előre, hogy a világ urnőjét kirabolják, de a gondos Aurelián el-
érkezettnek látta az alkalmat ellenségének végleges megrontá-
sára. Az ellenség visszavonuló maradványa Paviánál semmisítte-
tett meg végleg a harmadik s utolsó ütközetben; és Itália meg-
lön mentve az allemannok betöréseitől.

A félelem eredeti szülője az előítéletnek; és minden új Előítéletes
csapás a reszkető halandót láthatlan ellenségei haragjának kien- szertartások.
gesztelésére készíti. Ámbár a respublica teljes reménységgel
viseltetett Aurelián erélye és bátorsága iránt, de oly nagy volt a
közlevertség, hogy a tanács egy végzése szerint a sybilliai köny-
vekhez folyamodtak. A papok fehér öltönyökben körmenetet
rendeztek, melyet az ifjak és szüzek kara kísért, vezeklések
történtek a városban és közel vidékén, és áldozatok ajánl-
tattak fel, melyek az ellenséget a város megközelítésétől eltá-
volítandják. Bármily gyermekesek voltak is ezen előítéletek, de
az allemannok a fanói ütközetben szellem alakokkal látták kör-
nyezve Aureliánt, ki ezen képzeleti segítség által való támo-
gatást nyert.

Bármily bizalmat helyeztek is a képzeleti erődökben, de a Róma meg-
multak tapasztalása, és a jövőtől félelem arra birta a rómaiakat, erősítése.
hogy anyagiabb és kézzelfoghatóbb erődöket is építsenek. Róma
hét halma még az ős időkből tizenhárom mértföldnyi hosszúságu
fallal volt körülvéve, mert Latium csordái ellenében szükséges-
nek látszott szántóföldeket, és legelőt is biztosítani. Idővel azon-
ban Róma nagyságával a város lakóinak száma is tetemesen
öregbedett s a hasztalan falakat áttörte. Az új falkerítés, melyet
Aurelián megkezdett, és Probus befejezett, huszonegy mértföld
kiterjedéssel birt. Nagy és búskomoly munka volt az, melynek
szükségéről a boldogabb korbeli rómaiak nem is álmodtak, s mely
a birodalom hanyatlásának biztos jele volt.

Claudius győzelme a góthok fölött, és Aurelián sikere az Aurelián el-
allemannok ellen visszaszerezte Róma fegyvereinek fensőségét, a nyomja a két
barbár nemzetek fölött. Megfenyíteni a honi zsarnokokat és a szét- bitorlót.

K. u. 271.
Jan. 11.

szakított részeket ismét egyesíteni ama két harcziás császár másodikának jutott feladatul. Gallia, Spanyolország és Britannia, Egyptom, Syria és Kis-Ásia még mindig a lázadók kezében voltak, és Róma még nagyobb gyalázatára ezen versengő trónokat nők bitorolták.

Gallia bitor-
lóinak sikere

Gallia tartományaiban a fejedelmek emelkedése és bukása gyorsan követte egymást. Posthumus romlását rideg erényei sietteték, Victorinus halálát kiméletlen és erőszakos kéjvágya idézte elő. Ez utóbbit, összeesküvő féltékeny férjek ölték meg, ártatlan fiát sem kimélvén. Nevezetes, hogy annyi erőteljes uralkodó után végre egy asszony tartotta féken Gallia vad legióit, és még különösebb, hogy ezen asszony — Victoria — a szerencsétlen megölt Victorinnak anyja volt. E cselszövő nő egymásután Mariust és Tetricust emelte a trónra, de ezen függő császárok nevében férfias erélylyel maga uralkodott. Hatalma csak életével végződött, melyet hihetőleg Tetricus hálátlansága rövidített meg.

Tetricus ural-
kodása és bu-
kása.

Tetricus fölvette a királyi jelvényeket, és 4—5 évig uralkodott Gallia, Spanyolország és Britannia fölött; rabszolgája és fejedelme volt egy szabadalmazott seregnek, melytől rettegett s a mely őt megvetette. Ez adott okot, hogy árulást kövessen el ön-maga és hadserege ellen.

K. u. 271.
nyarán.

Az Aueriánnali összeütközés színe alatt egész hadseregét a lehető legkedvezőtlenebbül csatarendbe állította, és Chalons közelében néhány barátjával megszökvén, a hadsereget Aurelián kezére játszotta; egyrésze azonban magát nem akarván megadni, utolsó emberig lekonzultatott.

Claudius uralkodása alatt Autun önkényt ellentállott a zendülő legióknak, miért aztán kiraboltatott. Ellenben Lion Aureliának állott ellen, a miért szigoruan megfenyítettet; de arról nines emlékezés vajjon Autun megjutalmaztatott-e. Valóban a polgári háboruban ezen elv uralkodik: szigoruan megemlékezni a sérelmekről és elfelejteni a leghasznosabb szolgálatokat. — A boszú jövedelmes, a háladatosság költséges.

Zenobia jelle-
me K. u. 272.

Aurelián alig biztosította Tetricus személyét és tartományait, midőn fegyverét már Zenobia, Palmyra és a kelet magasztalt királynője ellen fordította. Európa az újabb korban több kitűnő nőnek adott életet, és korunk sem szűkölködik ily megkülönböztetett jellemekben, de ha Semiramis kétséges hóditma-

nyait kiveszszük, Zenobia talán az egyetlen nő, kinek fensőbb szelleme keresztültört ama szolgai tétlenségen, melyre nemét az ásiái éghajlat és szokások kárhoztatták. Eredetét az egyiptomi macedon királyoktól származtatta, szépségre és tudományra nézve hasonló volt elődje, Cleopatrához, de e fejedelemnőt az erényben és bátorságban fölülmulta. Zenobiát a legszeretetre méltóbb és leghősiesebb nőnek tekintették. — Barna volt, (nőről beszélve ezen bohóság igen fontos) fogai gyöngyfehérek és nagy fekete szeme szokatlan tüzzel lángolt, melyet a legvonzóbb gyengédség mérsékelte. Hangja erős és zengzetes volt. Férfias szellemét tanulmányozás által fejtette és művelte ki. Nem volt járatlan a latin nyelvben, de hasonló tökélylyel beszélt a görög, a syriai és egyiptomi nyelveket is.

Ezen tökéletes nő kezét Odenathusnak adta, ki magán állásából a kelet fölötti uralomra emelkedett. Zenobia hamar barátja és társa lett a hősnek. Odenathus a békeközökben szenvedélyesen foglalkozott a vadászattal és hévvel üldözte a sivatag vadjait: az oroszlánt, párduczot és medvét. Zenobia e veszélyes szórakozásokban sehol sem maradt hátra. A fáradsalmakhoz hozzá volt szokva, rendesen lóháton katonai ruhában jelent meg és nem ritkán több mértföldnyire gyalogolt a sereg élén. A hadsereg s a megmentett tartományok csupán őket ismerték el mint legyőzhetlen főnököket. A tanács és a római nép tisztelettel övezte azon idegeneket, kik fogoly császárukat megboszulták és még Valerián érzéketlen fia is elfogadta Odenathust törvényes társul.

bátorsága.

A góth rablók elleni sikerdús vállalata után Odenathus Emesába tért és szokása szerint vadászattal foglalkozott. Ez alkalommal unokaöccse Maeonius nyilát bátyja előtt lőtte ki, minek ismételése után bátyja őt megfenyitette. Ez okból Maeonius egy nagy vendégség közepett megölte bátyját Herod fiával együtt. Zenobia férje halálát Maeonius megöletetésével bosszulta meg.

Megboszulja férjének halálát.

Zenobia leghűbb barátainak segédlete mellett azonnal elfoglalta a trónt, és férfias értelemmel kormányozta Palmyrát, Syriát és a keletet több mint öt évig. A tanács által ellene küldött római vezért visszaverte, és Egyiptomot birodalmához csatolta, melyet — úgy látszik — függetlenné akart tenni. Három fiát latin nevelésben részesített és őket császári biborral ruházta

és kelet s egyiptom fölött uralkodik.

fel; a maga számára fentartván a koronát, a fényes de kétes „kelet királynője“ czimmel.

Aureliánhadat indit ellene K. u. 272 s Antiochiánál és Emesánál megveri. Midőn Aurelián Ásiába ért, Bithynia azonnal meghódolt, és utánna Ancyra. Antiochia népe közeledtével kiköltözködött, de miután általános kegyelmet biztosított, mind visszatértek. A kelet sorsa két ütközetben dőlt el Antiochiánál, és Emesánál, s Aurelián mind a két helyütt megverte a palmyrai hadsereget, és Zenobia kénytelen volt Palmyra falai közé menekülni, azon eltökéléssel, hogy kormányzatával életét is feláldozza.

Palmyra állapota. Arábia sivatagjai közepett néhány jól művelt tér szigetként emelkedik ki a homoktengerből. Palmyra nevét is a sok pálmától nyerte, melyek árnyékot és zöld színt kölcsönöznek ezen mérsékelt éghajlatu vidéknek. Levegője tiszta volt, földje gyümölcsöt és gabonát termő. Ez áldott hely illő távolságban feküdvén a persiai öböl és középtenger között, csakhamar rendes állomásává lett az Európából Indiába vándorló karavánoknak. A város nagygyá emelkedett, Odenathus korában pedig mint Róma versenytársa szerepelt, de e verseny végzetteljes lett, mert számos éven át gyűjtött jóléte egy pillanatnyi dicsőségnek áldoztatott fel.

Megszállása Aurelián által, Aurelián az araboktól folytonosan zaklatva nyomult elő a homoksivatagokon és megszállta Palmyrát, mely a védőszerek minden nemével bőségesen el volt látva. Egy eredeti levelében azt olvassuk, hogy reményli, mikép Róma védisteneinek segédelmével győzni fog: mindamellett ildomosabbnak tartotta elfogadható megadási feltételeket ajánlani; a királynénak fényes visszavonulást, és a polgároknak régi szabadalmaik biztosítását. Ez ajánlatok makacsul visszautasítottak, és a visszautasítás kihívással tetéztetett.

ki Zenobiát és a várost hatalmába keríti. Zenobia ez erélyének azon reménység adott táplálékot, hogy természetes szövetségese a persák fejedelme segítségére jövend; de Sapornak ez időtájban bekövetkezett halála, és Probus győzelmes seregének Egyiptomból megérkezése Zenobiát menekülésre készítették; azonban Aurelián könnyű lovasai az Euphrat partjain utolérték és fogolyként a császár lábaihoz visszahozták. Erre a város nemsokára megadta magát és nem remélt ki-méletben részesült. A fegyverek, lovak, tevék és határtalan sok drágaság a győző kezébe került, ki csupán hatszáz nyilast hagyva hátra Emesába tért vissza, hol rövid időt az érdemlett

jutalmak és büntetések kiosztásával töltött, bevégezvén az emlékezetes háborút, mely Rómához visszacsatolta azon tartományokat, melyek Valerián elfogatása óta az engedelmességet megtagadták.

Midőn Syria királynőjét Aurelián színe elé hozták, ez ridegen azt kérdezte tőle, hogyan merészelt a római császárok ellen fölkelni? „Mert — válaszolt Zenobia — Aureolust és Gallienust mint római császárokat megvetettem, és egyedül önt ismerem el győzőmnek és fejedelmemnek.“ De a női szilárdság rendesen mesterkél, s ezért ritkán állhatatos és tartós. A bátorság elhagyta Zenobiát a veszély órájában; elfelejtkezett Cleopatra nemes kétségbeeséséről, és életét jó hírének s barátainak nemtelen feláldozásával vásárolta meg.

Zenobia magatartása.

Aurelián a kelet meghódítása után visszatérve, már túl volt az Európa és Ásia közti tengerszoroson, midőn arról értesült, hogy a palmyraiak a kormányzót és az egész várőrséget leölve, újra kitűzték a forradalom zászlaját. Minden további megfontolás nélkül tüstént visszament, és a szerencsétlen várossal teljes mértékben éreztette ellenállhatlan haragjának hatalmát. Utóbb megengedte ugyan a még megmaradt lakosságnak, hogy a várost újra felépítsék, de rombolni könnyebb, mint építeni. A kereskedelem, a művészetek és Zenobia székhelye jelentéktelen várossá, hitvány erősséggé és idővel nyomorult faluvá süllyedett. Palmyra jelenlegi lakossága, mintegy harmincz negyven család, sárkunyhoít egy fenséges templom téres udvarán rakta fel.

Palmyra forradalma és romlása.

Egy más és utolsó munka várt még a fáradhatlan Aureliánra: elnyomni a veszélyes lázadót, ki Palmyra pártütése alatt a Nilus partjain fölemelkedett. Firmus, ki magát Odenathus és Zenobia barátjának és szövetségesének vallotta, nem volt egyéb egy gazdag egyptomi kereskedőnél. Ő az egyptomiakat a szabadság reményével fellázította és Alexandriába törvén, ott fölvette a császári bibort, pénzt veretett, rendeleteket adott ki, és hadsereget állított, mely azonban Aureliánnal szemben felette gyenge védvül szolgált. Alig szükséges elmondani, hogy Firmus rövid idő múlva körülvétetett, elfogatott, és halálra kinoztatott. Ekként Aurelián méltán üdvözölhette a tanácsot, a népet és magát, hogy kevesebb mint három év alatt helyreállította az általános békét és rendet a római világban.

Aurelián elnyomja az egyptomi forradalmat.

Aurelián diadala K. u. 274.

Róma alapíttatása óta egy hadvezér sem érdemelte meg nemesebben a diadalt, mint Aurelián, de soha nem is volt még diadal nagyobb büszkeséggel és fenséggel megülve mint Aureliáné. A diszmenetet husz elefánt, négy királytigris, és több mint kétszáz minden világtájról összegyűjtött állat nyitotta meg. Ezt követte ezerhatszáz viador, kik a kegyetlen szinköri látványosságra voltak szánva. Ásia gazdagsága s annyi sok legyőzött nemzet fegyverei és jelvényei, valamint Syria királynéjának ékszerei kimért összhangzattal vagy művészi rendetlenséggel helyeztettek el. A római császár dicső hatalmának emelésére következtek a legtávolabbi földrészek küldöttjei fényes öltözékekben, és azok ajándékai, név szerint nagy számu arany koronák, mint a hálados városok adományai. Aurelián diadalairól tanuskodott a különféle nemzetiségű foglyok hosszú sora, és végre Tetricus és a kelet királynője Zenobia szép alakja bilincsekbe volt verve, a nyakát övedző arany lánczot egy rabszolga vitte. A rabkirályné majdnem lerogyott a drágakövek súlya alatt, a mint azon pompás koci előtt gyalogolt, melyen egykor diadallal remélt Rómába bevonulhatni. Aurelián diadalkocsiját négy szarvas vontatta. Végre a tanács, a nép és a hadsereg zárta be az ünnepélyes menetet.

Bánásmódja Tetricussal és Zenobiával.

Aurelián szerencsétlen vágytársai iránt büszkeséggel vitetett ugyan, de azért nagylelkű volt irányukban, mely erényt a régi korban a győzők ritkán gyakoroltak. A bukott fejedelmek rendesen megfojtattak, midőn a diadalmenet a Capitoliumba ért. Aurelián ellenben egy pompás tivolii nyaralót adott Zenobiának, kinek leányai később előkelő rómaiakhoz mentek férjhez. Tetricust pedig és fiait visszahelyezte előbbi rangjokba, és minden vagyonukat visszaadta.

Pompája és kegyessége.

Oly hosszú és változatos volt Aurelián diadalmenete, hogy ámbár hajnalhasadtakor kezdődött, mégis csak késő este érkezett a palotába. Az ünnepélyt színházi előadások, szinköri játékok, nagy vadászatok, viadalok és hajós kirándulások nyújtották hosszura. Ajándékok osztattak ki a nép és a hadsereg közt, és egyuttal több üdvös intézmény alapíttatott. Aurelián a keleti zsákmány nagy részét a római isteneknek szentelte, és ezek közül kiválólág a napistennek tizenötezer font aranyból adott.

Aurelián fegyvere elnyomta a respublica kül- és belelle- Elnyom egy
neit. Azt állítják, hogy üdvös szigora kiirtotta a római világból zendülést Ró-
a bünt és pártoskodást, a vészes engedékenységet, s a gyenge és mában.
elnyomó kormány buja elfajzását. De ha figyelemre méltatjuk,
mennyivel gyorsabban terjed a közmegromlás, mint annak orvos-
lata, meg kell vallanunk, hogy a békének rövid időköze nem volt
elegendő az újjászületés nehéz művére. Még a meghamisított pénz-
nek igaz értékére hozatala is nagy ellenzésre talált a hamisítás-
hoz szokott munkásoknál. De az állítólag ebből keletkezett for-
radalom elnyomatott, és a nép köteles volt a kincstárnál a rossz
pénzt teljes értéküért váltani be.

Bármi volt légyen oka vagy tárgya e forradalomnak, me- Aurelián ke-
lyet oly kevés valószínűséggel a pénzverde munkásainak tulaj- gyetlensége.
donítottak, Aurelián engesztelhetlen szigorral használta győzel-
mét. Az indokolatlan zendülés, melylyel a rómaiak a császár ér-
demeit viszonozták, ennek magas szellemét mélyen elkeseri-
tette. A főváros legnemesebb családai be voltak keverve a bűnös
összeesküvésbe. A boszuállás heves szelleme véres üldözést sür-
getett, és a végrehajtók kifáradtak, a fogházak megteltek, és
a szerencsétlen tanács legkitünőbb tagjainak halálát vagy távol-
létét fájlalta.

A persa fejedelem, Valerián megszégyenítése által elka- A keletremegy
patva, még büntetlenül gúnyolta Rómának megsértett fenségét. és orgyilkosok
Aurelián meg akarván öt törni, egy hadsereg élén, mely nem any- által megöle-
nyira számra, mint inkább bátorságra és vitézségre nézve rette- tik. K. u. 274.
netes volt, már azon vonalig haladt előre, mely Európát Ásiától
elválasztja. Itt azt tapasztalta, hogy a legkorlátlanabb hatalom
is gyenge védelem a kétségbeesés következményei ellen. Egyik
titkárát zsarolás miatt büntetéssel fenyegette, és tudva volt,
hogy ő ritkán fenyegetett hiába. A bűnös utolsó reménységét
abba vetette, hogy belekeveri a hadsereg főbb tisztjeit a ve-
szélybe, vagy legalább a veszélytöli félelembe. Urának kéz-
írását utánozva egy hosszú véres névsort mutatott nekik, azon
biztosítással, hogy halálra vannak kijelölve. A nélkül, hogy
a csalást gyanították volna, arra határozták magukat, hogy éle-
tüket a császár meggyilkolása által biztosítják. Aurelián a
Byzantium és Heraelea közötti úton megtámadtatván egyik

Oktob.

K. u. 275. Jan. legkedveltebb tábornokának Mucapornak keze által elesett. Halálát a hadsereg fájalta, míg a tanács megvetéssel gondolt reá, általában azonban harczias, szerencsés fejedelemnek és az elfajult állam hasznos, bár kegyetlen reformátorának ismerték el Aureliánt.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

XII. FEJEZET.

A hadsereg és a tanács magaviselete Aurelián halála után. Tacitus, Probus, Carus és fiának uralkodása.

Oly szerencsétlen sorsa volt a római császároknak, hogy bármilyen volt is maguktartása, végzetük rendesen ugyanaz lett. Gyönyör vagy erkölcs, kegyetlenség vagy szelidség, tétlenség vagy dicsőség egyenlő módon korai sirhoz vezetett, és csaknem minden uralkodásnak az árulás és gyilkolás undorító ismétlése vetett véget. Aurelián halálát mindamellett rendkívüli következményei nevezetessé tették. A legiók csodálták, fájlalták és megboszulták győzelmes vezérüket. Hűtlen titoknokának cselszövénye fölfedeztetett, és megbüntettetett. A rászédett összeesküvők megsértett fejedelmüknek gyászmenetét őszinte vagy legalább jól mutatott bánattal kísérték, és alávetették magukat azon egyhangulag hozott katonai rendeletnek, mely a következő levél által nyilvánított: „A bátor és szerencsés hadsereg a római tanácshoz és néphez. Egy ember bűne, és sokak vétsége megfosztott minket Aurelián császártól. Sziveskedjenek önök tiszteletre méltó urak és atyák őt az istenek közé helyezni, és utódot választani, kit önök ítélete a császári biborra méltónak találанд! De fölöttünk ne uralkodjék senki azok közül, kiknek bűne vagy szerencsétlensége veszteségünket előidézte.“ A tanács meglepetés nélkül hallgatta, hogy a táborban ismét egy császár esett az orgyilok áldozatává. Aurelián bukásán titkon örültek, de a legiók szerény és kötelességszerű felirata, mely teljes tanácsban közöltetett a legkellemesebb meglepetést idézte elő. Azonban a gyülekezet legeszélyesebbjei e hizelgő hivatás daczára nem akarták biztonságukat és méltóságukat egy fegyveres tömeg szeszélyének kitenni. A legiók szilárdsága őszinteségük zálogául szolgált ugyan, de lehetett-e természetsszerűleg remélni, hogy

Rendkívüli
vita a császár-
választás
íránt a hadse-
reg és a ta-
nács közt.

egy hirtelen megbánás a nyolczvan éves megrögzött szokást megjavítandja. Ha a katonák ismét visszaesnek megszokott zendülésükbe, elbizottságuk megsértené a tanács fenségét, és vezetes lenne a választottra nézve. Ilyszerü indokok azon rendeletet idézték elő, mely szerint az új császárnak választása a katonai rend szavazatára bízott.

K. u. 275 febr.
3.8 havi békés
időközi kor-
mányzat.

A hadsereg mintegy megalégelve a hatalom gyakorlatát, ismét felszólítja a tanácsot, hogy saját testületéből ruházzon fel valakit a császári biborral. A tanács folytonosan vonakodott, a hadsereg kérelmezett. A kölesönös ajánlat legalább háromszor lett sürgetve és visszautasítva, és míg mindegyik félnek makacs szerénysége el volt tökéelve, hogy urát a másik fél kezéből nyerje, észrevétlenül 8 hónap folyt le; bámulatos időszaka a nyugalmas fejetlenségnek, mely alatt a római világ fejedelem, bitorló és forradalom nélkül maradt. Az Aurelián által alkalmazott tábornokok és tisztviselők rendesen folytatták kötelességeiket, és Ásia proconsula volt az egyetlen jelentékeny tisztviselő, ki ezen fejedelem nélküli korszak folyama alatt hivatalától megfosztatott.

K. u. 275.
Sept. 25. a
consul össze-
hija a taná-
csot.

September 25-kén majdnem a nyolczadik hónapban Aurelián meggyilkoltatása után, a consul összehitta a tanácsot, és előadta a birodalomnak kétséges és veszélyes állását. Gyengédén megérinté a katonaság bizontalan hűségét, mely egy pillanat, egy véletlen esélytől függ; s a legmeggyőzőbb szónoklattal feltűntette a különféle veszélyeket, melyek a császárválasztásnak további elhalasztásából származhatnak. A germánok — mondá továbbá — már átléptek a Rajnán; a persa király nagy-ravágyása felizgatva tartja a keletet; Egyptom, Afrika és Illyria ki van téve kül- és belellességeknek; végre Tacitushoz a tanácsnokok elsejéhez fordult, véleményét kérván a trón betöltésére nézve

Tacitus jel-
leme.

Ha a személyes érdem az esetleges nagyságnak eléje tehető, Tacitus születését bizonyára sokkal nemesebbnek kell tartanunk, mint a királyokét. Ő eredetét a bölcsészeti történelemtől származtatta, kinek iratai tanulságosak lesznek az emberiség utolsó ivadékáig. Tacitus a tanácsnok hetvenöt éves volt. Feddhetlen életének hosszú korszakát jólét és kitüntetés ékítette. Kétszer volt consul, és óriási 20—30 milliót érő vagyonának jóvedelmét finomsággal és józanul élvezte. A nép szava már őt hangoztatta, mint legérdemesebbet a császárságra, és ő ez elől

mezei jóságára vonult vissza. Már két hónapot töltött visszavonultságában, midőn végre engedett a consul abbeli meghívásának, hogy ezen fontos alkalommal foglalja el helyét a tanácsban.

Ő fölkel, hogy szóljon, midőn a ház minden részéből Augustusnak és császárnak üdvözlöttek. „Tacitus Augustus, az istenek tartsanak meg, mi téged fejedelmünknek választunk, gondjaidra bizzuk a respublicát és a világot. Fogadd el a tanács kezéből a császárságot, mely rangodhoz, magadviseletéhez, módorodhoz méltó.“ A mint a felkiáltások zaja lecsillapult, Tacitus megkisérté elhárítani a veszélyes megtiszteltetést, és kijelenteni csodálkozását, hogy őt a gyenge aggot akarják Aurelián harcziass tevékenysége örökösévé választani. „Vajjon e tagok arra valók-e, hogy nehéz fegyvert hordjanak, vagy hogy a táborozás fáradalmait elbirják? Az éghajlatok különfélesége, és a katonai élet fáradságai hamar lenyomnák e gyenge testalkatot, mely csak a leggyengédebb ápolás mellett tartható fenn. Kimerült erőm alig képesít tanácsnoki kötelességeim teljesítésére, mily elégtelen volna az a háboru és a kormányzás nehéz munkáira? Remélhetik-e önök, hogy a hadsereg egy gyenge öreg embert tisztelni fog, ki napjait a béke és visszavonulás árnyékában tölté? Kivánhatják-e önök, hogy én valaha okot találjak megbánni a tanács kedvező véleményét?“

Császárnak megválasztatik.

Ötszáz hang ismételte, hogy Rómának legnagyobb fejedelmei Numa, Traján, Hadrián és az Antoninok előhaladott korban foglalták el a trónt; és Metius Falconius a közvetlenül utána következő tanácsnok fölemlité, hogy Rómának minden szerencsétlenségét a makacs és szeszélyes fiatal császárok idézték elő. Metius arra is figyelmeztette Tacitust, hogy utódját ne családjában, hanem a respublicában keresse. A tanács választása meg lön erősítve a római nép és a testőrség által.

és ő elfogadja a bibort.

Tacitus kormányzása nem volt méltatlan életéhez és elveihez. Mint a tanácsnak háladatos szolgálja e gyülekezetet úgy tekintette, mint a törvények kútfejét, és magát úgy, mint azok alattvalóját. Ez okból a tanácsot a legfontosabb előjogokkal ruházta fel.

A tanács tekintélye.

Haladéktalanul körlevelek küldettek szét a birodalom minden fővárosába, melyek őket engedelmességre intették, és a szerencsés forradalomról tudósították, mely a római tanácsot régi

Annak öröme és bizalma.

méltóságába visszahelyezte. „Mi föllebbezéseket fogadunk — mondá az egyik tanácsnok — proconsulokat alkalmazunk, császárokat teszünk, és őket talán még meg is szorítjuk.“ — Ezen vérmes remények mindamellett hamar meghiusultak, mert valóban nem volt lehetséges, hogy a hadsereg és a tartományok soká engedelmeskedjenek Róma fényűző és hadakozásra képtelen nemeseinek. Büszkeségük és hatalmuk támasz nélküli alkotmánya a legcsekélyebb érintésre összeomlott. A haldokló tanács egy felvillanó világot vetett, mely egy perczig lángolt, de azután örökre elaludt.

Tacitus elismertette a hadsereg által. K. u. 276. Mégis mindaz, a mi Rómában történt, nem volt egyéb, mint színházi mutatvány, hacsak azt a legiók lényeges hatalma helybe nem hagyta. Tacitus a tanácsnokokat szabadságuk és nagyravágásuk álmainak élvezetében hagyván, a thraciai táborba ment, és magát ékesszólás és adományok által a katonák kegyébe ajánlotta.

Az alánok betörnek Ásiába és visszaverettek Tacitus által. Midőn Aurelián a keletet megtámadni készült, alkudozásba bocsátkozott az alánokkal, egy scythiai törzsszel, mely akkor éppen Meotis tava mellett táborozott, a végett, hogy mint a rómaiak szövetségesei, Persiára törjenek. Az alánok beleegyeztek, de midőn a határra értek, Aurelián már meg volt halva, s ekként a támadás egy időre függőben maradt; de ők ígéretszegést láttak a rómaiak eljárásában, s a préda által kecsegtetve a tatárok gyorsaságával Kis-Ásiára törtek, és Pontust, Cappadociát, Ciliciát és Galatiát csakhamar elborították. Tacitus hadseregének élén megtámadta őket, és néhány hét alatt megszabadította Ásiát a scythiai betörőktől való félelmétől.

Tacitus halála. K. u. 276. Apr. 12. De Tacitus dicsősége és élete rövid tartamu volt. Tél közepén a Kaukasz hegyéhez érve a katonai élet szokatlan szigora alatt összeroskadt. Meghalt Tyanában Cappadociában, hat hónapi rövid uralkodás után.

Bitórlása és halála Florián testvérének. Alig hunyta be szemét Tacitus, már is érdemetlennek mutatá magát Florián testvére az uralkodásra, a bibornak mohó elfoglalása által, a nélkül, hogy a tanácsnak helybenhagyását bevárná. De a hős Probus kijelenté, hogy a tanácsnak megboszulója leend. Florián katonái végre, miután neki a császári czimet 3 hónapig élvezni engedék, általuk is megvetett fejedelmük könnyű feláldozása által megmentették a birodalmat a polgári háborútól.

A trónnak örökös forradalmi oly tökéletesen kitörölték az Családjuk ho-örökösödési jognak ismeretét, hogy egy szerencsétlen császár- mályba süllyed-
nak családja képtelen volt utódjának féltékenységét felköltetni. Tacitus és Florián gyermekei magánállásba szálltak, és a köz-
nép tömegével összevegyültek. Szegénységük ártatlanságuknak
volt bizonyítéka. Midőn Tacitus császárrá választatott, roppant
vagyonát közszolgálatra szentelte, azon reményben, hogy ez
által a császárságbani örökösödést gyermekei részére biztosí-
tandja. Egyedüli vigasztalásuk az eltűnt nagyság emléke s a
távol jövő reménye volt, mely azon hizelgő jóslatból eredt, mi-
szerint ezer év múlva Tacitus családjából egy fejedelem fog szü-
letni, ki a tanács védnöke, Róma megújítója és az egész
földnek meghódítója leend.

Az illyriai parasztok, kik a süllyedező birodalomnak már egy Claudiust és Aureliánt adtak, hasonló dicsőséget igényel-
hettek Probus megválasztása miatt. Fokonként fölemelkedve, a
sarmaták elleni győzelmeért Valeriántól nyaklánczot, karpere-
czet, dárdákat, polgári koronát kapott, s mindazon kitüntetések-
ben részesült, mikkel a régi rómaiak az érdemeket megjutalmazni
szokták. Afrika, Pontus, a Rajna, a Duna, az Euphrat és a Nilus
egyaránt tanuskodtak fényes tehetségeiről. Egyiptomot meghódi-
totta, és végre főparancsnoka volt a keleti hadseregnek, midőn
császárrá megválasztatott 44 éves korában.

Elismert érdeme és fegyvereinek Florián elleni sikere, el-
lenség és vetélytárs nélkül hagyták őt. Megválasztatását a tanács
elé terjesztette, mely a legforróbb hálával emlékezett meg er-
kölcseiről, hős tetteiről, és mindenekfölött mérsékeltségéről.
Azonnal egy rendelet bocsáttatott ki — ellenmondás nélkül —
mely a keleti hadsereg választását megerősítette; a császári
méltóság minden jelvénye ráruháztatott, a Caesar és Augustus
név, valamint a honatya czime megadatott neki. Probus ellenben
a tanácsra ruházta a polgári kormányzatot, miután e testület
tagjai Gallienusnak egyik dicstelen rendelete által a hadsereg
gondjai és foglalkozásai alól úgy is fel voltak mentve. De csak-
hamar azt tapasztalták, hogy azoknak, kik a kardot vissza uta-
sitják, le kell mondaniok a kormányálczáról is.

Aurelián szigora minden oldalon megtörte Róma elleneit.
Halála után úgy látszott, mintha annál nagyobb ingerültséggel
és számmal élednének fel. De Probus tetterős bátorsága ismét

Probus jelle-
me és megvá-
lasztatása.

Tiszteletteljes
magatartása a
tanács elle-
nében.

K. u. 276.
Aug. 3.

Probus győ-
zelmei a bar-
bárok fölött.

legyőzte őket rövid hat év alatt; ilymódon a császár a régi hősök hírét utolérte, s a békét és rendet az egész római világban helyreállította. Legtöbb vállalatát maga vezette; a kisebbeket helytartóira bízta, kiknek dicsősége nem csekély részét köszönheti. Carus, Diocletján, Maximián, Constantius, Galerius, Asclepiodatus, Annibalianus és sok mások, kik később a trónra léptek, vagy azt fenntartották, Aurelián és Probus szigorú iskolájának voltak növendékei.

K. u. 277.
Megszabadítja
Galliát a ger-
mánok betö-
réseitől,

De a legnagyobb szolgálat, melyet Probus a respublicának tett, kétségtelenül Gallia megszabadítása és hetven virágzó város visszaszerzése volt, melyeket elnyomtak volt a germán bárók, kik Aurelián halála óta büntetlenül zsákmányolták ezen nagy tartományt. Ő visszaverte a frankokat mocsáraik közé, és kiűzte Galliából mindazon számos fajokat, melyek amazokkal szövetségben voltak. A legfélelmesebbek voltak ezek közt a lygiaiak, kik Lengyelország és Silesia határszélén laktak. „Pajzsuk, mond Tacitus, fekete volt, és testük feketére festve. Az ütközetre az éjszót órát választották. Táboruk siri árnyék volt, és az ellenfél nem vala képes vad és pokoli tekintetüket kiállani.“ — De a római fegyver és fegyelem hamar megsemmisítették ezen borzalmas rémalakokat. Gallia megszabadítása, azt mondják, négyszázezer betörőnek életébe került; a császár minden fejért egy aranyat fizetett.

és őket tarto-
mányukba üzi.

De Probus nem elégedett meg megveretésükkal, hanem saját tartományaikba üzte, hogy ismerjék meg a háború nyomorúságait. Kilencz legjelentékenyebb fejedelem borult lábaihoz, és végre a tartomány szélein erős őrseget hagyott hátra, melyet élelmezni köteleztettek.

Falat építte-
tett a Dunától
a Rajnáig.

A helyett, hogy Germánia hadakozó népeit alattvalóivá tette volna, Probus megelégedett egy védfalnak építésével betöréseik ellen. A fal kőből építettett meglehetősen magasságban, és egymástól bizonyos távolságra tornyokkal volt ellátva. A Duna mellett fekvő Neustadt és Ratisbontól kezdve hegyeken, völgyeken, folyókon és mocsárokon keresztül egész Vimpfenig terjedt a Nekár mellett, és végre a Rajna partjain végződött. Kigyódzó hossza meghaladta a kétszáz mértföldet. De a tapasztalás megtanította a világot, hogy ez egy kiterjedt tartomány biztosításának hiu megkísértése volt. Lehetlen ily hosszú vonalat egyformán megvédeni; az ellenség hamar fölfedez egy gyenge helyet, melyet azután tetszése szerint áttör. Probus halála után néhány év múlva

az allemannok szétpusztították, és szétszórt romjai egyedül a sváb parasztok csodálkozását keltik fel.

Ama hasznos békepontok között, melyeket Probus a legyőzött germán nemzeteknek szabott, azon kötelezettség is foglaltatott, miszerint tizenhatezer java újonczot tartoztak adni a római hadsereghez, kiket aztán Probus az összes hadseregben felosztott. Britanniába jelentékeny számu vandalokat telepített. A Duna és Rajna partjain frankokat és gepidákat; Thraciába pedig százezer bastornát szállított. De Probus várakozásaiban gyakran csalódott. A barbárok szabadságszeretete gyakran fel- támadt a zsarnokság ellen, s a könnyen felgyuladt forradalmak gyakran végzetteljeseek lettek a lázadókra ép ugy mint a tartományokra nézve.

A barbárok behozatala és letelepítése.

Mindazon barbárok közül, kik uj telepítvényeiket elhagyva a köznyugalmat megzavarták, igen kevesen tértek vissza hazájokba. De a frankok egy részének sikerdús és felette nevezetes következményü vállalata megérdemli a följegyzést. Ők Probus által a fekete tenger partjain telepítettettek le, hogy a határt az alánok betörései ellen megvédjék. Egy tengeri naszád, mely a fekete tenger egyik kikötőjében állomásozott, kezeik közé esvén, elhatározták, hogy ismeretlen tengereken keresztül fölkeresik a Rajnát. A Bosporuson és Hellesponton keresztül illanva, a közép tenger hosszában kizsákmányolták a közel fekvő tartományokat Ásiában, Afrikában és Görögországban. Sicilia szigetéről Hercules oszlopaihoz hatoltak, az Oceánra vetvén magukat, végigsuhantak Spanyolország és Gallia partjain, mig végre a britanniai csatornán diadalmasan áthatolván, s a bataviai partokat szerencsésen elérvén, befejezték a vakmerő utat. Példájuk nem maradt követők nélkül, s a bilincseiket széttörő barbároknak a belháboru is előnyükre vált.

A frankok me- rész vállalata.

Midőn Probus Galliába ment, a kelet parancsnokságát Saturninusra bizta. Ezen tábornok a forradalomba vonatott urának távolléte, az alexandriai nép ledérsége, barátainak sürgős követelése, és saját félelme által; de fölemeltetése első perczétől kezdve se volt reménysége sem az uralomhoz sem életéhez. A mint azonban a reménytelenség első része Probus győzelme által teljesedésbe ment, másik részét ennek kegyelme elengedte.

Saturninus zendülése a keleten.

K. u. 279.

Alig volt elfojtva Saturninus lázadása keleten, midőn Bonosus, és Bonosus és Proculus már uj zavarokat támasztottak nyugaton; Proculus zen-

dülése Galliá- de Probus fensőbb szelleme ezt is legyőzte és győzelmét szokott
ban K. u. 281. mérséklettel használta, meghagyván életét és javait a bünösök
ártatlan családjának.

Probus diada- Miután Probus az államnak mind külső, mind belső ellen-
la K. u. 280. ségeit elnyomta, Rómába ment, hogy saját dicsőségét és a köz-
boldogságot megünnepelje. Diadala méltó volt érdemeihez, és ép
oly fenséges, mint elődjeé Aureliáné.

Fegyelme. Az általa fentartott katonai fegyelem kevésbbé volt ke-
gyetlen mint Aureliáné, de ép oly rideg és pontos. Hadakozás
idején kívül hasznos munkával foglaltatta el a legiókat; midőn
Egyiptomban tanyázott, e gazdag tartomány jólétének emelésére
több nevezetes építményt hozott létre. Galliában és Pannoniában
pedig szállóültetéssel foglalta el katonáit. Két téres hegy iratik
le, melyeket egészen a katonák munkája tett termékenynyé. Ezek
egyike — az Almo hegye Sirmiumban — Probus szülőhelye
volt.

Halála. A katonáknak mezei munkávali túlterhelése elégedetlenséget
gyújtott lángra. Midőn egyszer Sirmiumban a katonák által esz-
közölt mocsár-lecsapolást volt meg szemlélendő, az egészségtelen
munkában eltikkadt katonák hirtelen megtámadták Probus, és

K. u. 282. Aug. ezer dőfés közt megölték.

Carus megvá- Midőn a legiók a Probus halála fölötti fájdalom és megbá-
lasztatása, és násból felocsúdtak, Carust a főparancsnokot nyilvánították egy-
jelleme. hangulag a legérdemesebbnek a császári trónra. Ez uralkodónak

egész élete kétes jellemű volt. Ámbár Probus orgyilkosait ke-
gyetlenül megbüntette, de ez nem mentette őt fel azon gyanu
alól, mikép ő is részese volt azon tettnek, melynek legfőbb elő-
nyét ő élvezte. Midőn a bibort fölvette hatvan éves volt, két fia
Carinus és Numerián pedig már férfikora delén állt.

A tanács és a A tanács tekintélye Probussal együtt sirba szállt. Carus
néphangulata. megválasztatása el lön határozva a nélkül, hogy a tanács hely-
benhagyása bevéartott volna, és az új császár csupán egy
hideg és udvarias levél által adta tudtára a tanácsnak, hogy az
üres trónt elfoglalta. Ezen magaviselet, mely szeretetreméltó
elődjétől annyira elütött, nem igen kedvező előjelül szolgált az
új kormányzatra nézve; és a rómaiaknak, miután a hatalom és
szabadság tőlük elvétetett, csupán azon szabadalmuk maradt,
hogy elégedetlenségüket nyilvánítsák: míg másrésről a hizel-
gés a bérencz költészetet meritette ki a császár dicsőítésére.

Hihető, hogy a finom hitványságok nem igen jutottak a császár fülébe, ki ezalatt a persák elleni háboru tervével foglalkozott. Elutazása előtt Carus két fiát Carinust és Numeriánt a caesari czimmal ruházta fel, még pedig az elsőt csaknem teljes császári hatalommal, míg az ifjabbat a galliai zavarok lecsillapítására küldte. Illyriát a sarmaták tökéletes megveretésével biztosítván, ifjabb fiával Thrácián keresztül Kis-Ásiába ment, és végre a persiai birodalom határához ért.

Carus a sarmatákat legyőzi és keleltre megy.

Artaxerxes utódja Varanes vagy Bahram felriadott a rómaiak közeledtére, és békealkudozásokkal akarta késleltetni előhaladásukat. Követeit a római császár gyepen ülve fogadta: kezében egy darab szalonna, és előtte zöld borsó. Méltóságát egyedül biborszínü durva gyapjuöltönye mutatta, Carus levette fővegét, melylyel kopaszságát szokta volt befedni, s arról biztosította a küldötteket, hogy ha urok Róma fensőségét el nem ismerendi, Persiát a legnagyobb gyorsasággal oly meztelenné teendi a fáktól, mint a mily kopasz a feje a hajtól. A nagy királyministerei remegve távoztak.

A persa küldötteket elfogadja K.u.283.

Carus fenyegetése nem volt üres szó. Feldúlta Mesopotamiát, ura lett Seleucia és Ctesiphon nagy városoknak, és hadseregét a Tigrisen túl vezette. De útközben nagy égi háboru lepte meg, és egy villám által agyon sujtatott.

Carus győzelmei és rendkívüli halála. K. u. 283. Dec. 23.

Két fia, Carinus és Numerián egyhangulag elismertettek császárokkul. Mindenki azt várta, hogy a fiuk követni fogják atyjuk nyomdokait, s hogy kivont karddal Susa és Ekbatana palotájáig fognak hatolni, de a legiók előitéletét lehetlen volt legyőzni. Egy jósról emlékeztek meg, ki Róma végzetteljes határát a Tigrisnél tűzte ki, és a hadcsapatok Carus sorsa és saját veszélyük által elrémitve, hangos an követelték Numeriántól, hogy az istenek parancsának engedelmeskedjék, és vezesse őket vissza ezen szerencsétlen helyről. A gyenge császár képtelen volt ezen megátalkodott előitéletet legyőzni, és a persákat csodálkozásba ejtette a győző ellenség váratlan visszavonulása.

Carinus és Numerián fiai lettek utódjai.

Carus fiait se születés se érdem nem tette ismeretessékké. S most atyjuk halála után egyszerre a trón birtokába jutottak. Ezen hirtelen emelkedésnek mérséklettel fenntartása erkölcsöt és eszélyességet kívánt; és Carinus a közönségesnél kevésbbé birta ezen tulajdonokat. A galliai háborúban némi személyes bátorságot tanusított, de Rómába visszatérve a fővárosi fény-

Carinus bünei K. u. 284.

üzésbe merült és javait tele kézzel tékozolta el. Gyengéd volt, de kegyetlen; élvhajhászó, de izléstelen; rendkívül hiú, de a közbecsülés iránt közönyös. Néhány hó alatt elvett és elvált kilencz nőtől, többnyire terhesen hagyva őket, a mi őt és Róma legbecsesebb házait megbecstelenítette. Tanácsosait, kiket atyja melléje rendelt, száműzetéssel vagy halállal sújtotta, és alávaló boszuval üldözte iskolatársait, kik benne nem tisztelték kellőleg a császár méltóságát. A nép söpredékéből választotta kedvenceit, sőt ministereit is. Palotája és császári asztala tömve volt énekesekkel, tánczosokkal és elvetemült nőkkel. Egyik kapusát ¹⁾ a város kormányzójává nevezte ki.

Ezen hir atyját, Carust szégyennel és bánattal töltötte el, és elhatározta, hogy fia helyébe a bátor és erkölcsös Constantiust, az idő szerint Dalmatia kormányzóját állitandja. De közbejött halála Carinust a félelemtől és illemtől fölmenté, és benne csakhamar kifejlettek Heliogabalus kicsapongásai — Domitián kegyetlenségével sulyosítva.

A római játékokat megüli.

Carinus kormányzatának egyetlen érdeme, miről a történelem megemlékezhetik, vagy a mit a költészet megünnepelhet, a szokatlan fény volt, melylyel maga és testvére nevében a színház, circus és szinkör multságait megtartotta. A város legöregebbjei, kiknek Probus és Aurelián diadalt pompája, és Fülöp évszázados ünnepe élt emlékezetökben, elismerték, hogy a Carinus által kifejtett fény mindezt fölülmulta.

Róma látványai.

Hogy Carinus látványairól némi fogalmunk legyen, elég lesz egykét részletet főlemlitenünk, mikről a történelem amaz elődökre nézve megemlékezik.

Probus nagy mennyiségű nagy fákat ásatott ki gyökerestül, és azokat a circusba ültette. A téres és árnyékos erdőt azután megnépesítette ezer strucczal, ezer szarvassal, ugyanannyi lajhárral és vadkannal, melyek mind a közönség öldöklési telhetlenségének vettettek áldozatul. A következő nap tragoediája száz him és száz nöstény oroszlán, kétszáz leopárd és háromszáz medve mérszárlásából állott. Az ifjabb Gordián által rendezett százados játék nem az állatok száma, hanem azok sajátossága által tűnt ki. Husz zebra festői alakja gyönyörködtette a

¹⁾ Cancellarius. Ezen eredetileg alacsony állomás, később az állam első tisztségévé vált Európában.

rómaiak szemét. Tíz jávor-szarvas és ugyanannyi tevepárducz, a legfenségesebb és legártatlanabb állatok, melyek Sarmatia és Aethiopia síkjain szökdesnek, szembe állítottak 30 afrikai hyénával, és tíz indiai tigrissel, a forró égöv legvérengzőbb vadai-val. A senkit sem bántó erő, melylyel a természet a nagyobb négylábuakat felruházta, a szarvorruakban, a nilusi vízi lovakban és harminczkét elefánt fenséges csapatában bámultatott. Mig a nép buta csodálkozással bámulta ezen kitűnő mutatványt, a természettudósnak alkalma volt a sok különféle állatfaj alakját és tulajdonságait tanulmányozni, mely fajok a régi világ minden részéből odavitettek a római amphitheatrumba.

A vad állatok kiállítása s az azokra való vadászat oly nagyszerű látvány volt, a minő a néphez illet, mely magát a világ urának nevezte; s az épület is, melyben ezen multságok tartattak, teljesen megfelelt a római nagyságnak. Az utókor csodálja és csodálni fogja Titus amphitheatrumának bámulatos maradványait, melyek az „óriás“ elnevezést méltán megérdemlik. Tojásdad idomu épület volt az, 564 láb hosszáságu és 467 láb szélességű, 80 ivezetre alapítva és 140 láb magasságra emelve. Külső fala márványnyal volt borítva és szobrok által diszítve. A nagy homor lejtőségét belül 60 vagy 80 sor márványülés futotta körül, vánkossokkal, 80 ezer néző részére. Hatvannégy vomitoriumon (ezen névvel jellemezték a kapukat) özönlött be a nép tömege; és a bemenetek, folyosók, és lépcsőzetek oly kitűnő ügyességgel voltak elrendezve, hogy minden rangu és rendű ember legkisebb zavar nélkül helyére juthatott. Általában semmi tekintetben se hiányzott semmi a mi a nézők igényeinek és örömeinek megfelelhetett. Védve voltak a nap és eső ellen egy mennyezet által, melyet alkalmilag fejük fölé vonhattak. A lég folytonosan szökőkutak és finom illatszerek terjesztése által üdítettett. A rostély, mely a vad állatok ellen védül szolgált, arany sodronyból készült; az oszlopcsarnokok szintén aranyozva, és a korlátok melyek a különféle rangu nézőket egymástól elválasztották, szép kövekkel kirakott drága mozaikok valának.

Az amphitheatrum.

Ezen csillogó pompa közepett élvezte Carinus a nép örömyilvánításait, midőn ugyanazon órában, de kilenczszáz mértföldnyi távolságra testvére halt meg, és egy rögtönzött forradalom Carus házának királyi pálczáját egy idegennek kezébe játszotta.

K. u. 284.
Sept. 12.

Numerián a
hadsereggel
visszatér Per-
siából.

Carus fiai sohasem látták egymást atyjuk halála után. Bizonytalan vajjon képesek lettek volna-e együtt kormányozni, de bizonyos, hogy egyesülésük nem lett volna állandó. Ellentétes jellemük a hatalomérti féltékenykedést idézte volna elő. Carinus nem volt reá méltó, hogy éljen, Numerián érdemes lett volna, hogy egy boldogabb korszakban uralkodjék. Nyájas modora és lovagias erkölcei biztosították neki a nép ragaszkodását és tiszteletét. A persiai háboru fáradalmai megrontották egészségét, és az égalj heve annyira elgyengítette szemeit, hogy sötét sátorába kelle visszavonulnia, míg az ügyek vezetését helyette ipa Arrius Aper kezelte.

Numerián ha-
lála.

Nem folyt le még nyolcz hó Carus halála után, midőn a római badsereg a Tigris partjától lassu menettel visszatérve, a thraciai Bosporushoz ért. A legió Chalcedonnál állott meg Ásiában, míg az udvar Heracleába ért a Propontis európai oldalán. De nemsokára azon hir futott végig a hadseregen, hogy a császár nincs többé. A katonák türelmetlenül betörvén a császári sátorba, nem találtak mást, mint annak holttestét. Egészségének fokunkinti hanyatlása természetes halálra következtetett volna, de ipának titkolódásai és azon intézkedései, melyek által a trónt magának biztosítani akarta, bünt gyanítottak. A hadsereg tehát közgyülekezetet tartott Chalcedonban, hová Apert mint foglyot és bűnöst vasban vitték. Egy üres szószéket állítottak fel a tábor közepén, és a tábornokok és tribunok nagy hadi tanácsot tartottak. Az általános választás Diocletianra, a testőrség parancsnokára esett, mint a ki legképesebb volt arra, hogy a szeretett császárt megboszulja, és annak utódja legyen. Diocletian a szószékre lépven szemeit az ég felé emelte és ártatlanságot esküdött; azután uralkodói hangon megparancsolta hogy Apert a szószék elé hozzák. „Ezen ember gyilkolta meg Numeriánt“ — így szólt — és kardját mellébe döfte anélkül, hogy a veszélyes mentséget bevárta volna.

Carinus legyő-
zetése és ha-
lála.

Mielőtt ezen fejedelem nevezetes uralkodásának leírását megkezdenők, illő lesz megbüntetni és elbocsátani Numerián méltatlan testvérét. Carinusnak volt elegendő fegyvere és kincse, hogy törvényes czimét megvédhesse, de a népnek szive vetélytársa részére hajolt. A tél titkos fondorlatokban, és a polgári háboru előkészületeiben telt el. A beállott tavaszon a kelet és nyugat erői — Margus maesiai kis város síkján szemben álltak

egymással a Duna közelében. A Persiából visszatért hadsereg dicsőségét egészsége és létszáma árán vásárolta meg, s a pihent európai legiókkal nem versenyezhetett. Soruk megtört, és Dioeletián egy pillanatra már kétségbeesett a bíbor és élete fölött. De az előnyt, melyet bátor katonái által nyert Carinus, tisztjeinek hűtlensége által csakhamar elvesztette. Egy tribun, kinek nejét elcsábította, megragadta az alkalmat a boszuállásra, és egyetlen csapással eloltotta a polgári egyenetlenséget a házasságtörő vére által.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

XIII. FEJEZET.

Diocletiónnak és három társának Maximian-, Galerius- és Constantiusnak uralkodása. — A rend és béke általános helyreállítása. — A persa háboru, győzelem és diadal. — A közigazgatás új alakja. — Diocletión és Maximión lemondása és visszavonulása.

Diocletión föl-
emeltetése és
jellem K.
u. 285.

Amennyivel Diocletión uralma elődjeinél fényesebb volt, annál alacsonyabb és homályosabb vala születése. Az érdem és erőszak hatalmas igényei gyakran tulszárnyalták a nemesség képzelt előjogait; de mindedig határozottan megőriztetett a választvonal az emberiség szabad és szolgálai része közt. Diocletión szülői rabszolgák voltak Annulinus római tanácsnok házában, és ő maga sem volt más név által megkülönböztetve, mint a melyet Dalmatia egyik kis városától származtatott, a hol anyja született. Mindamellet valószínű, hogy atyja felszabadittatván, irtok lett. A magas tehetség öntudata az előretörekvő ifjút fegyverragadásra indította. Diocletión fokozatosan maesiai kormányzóvá, consullá és a palotai testőrség parancsnokává emelkedett. Képességeit a persa háborúban tüntette ki; és Numerión halála után vetélytársai őt a rabszolgát ismerték el és ítelték legméltóbbnak a császári trónra. A gonosznyelvű vallási buzgalom egyfelől társának Maximiónnak kegyetlen szilajságát elítélte, másfelől Diocletión császárnak személyes bátorságát szenvedlgő gyanuval illette. De nem igen hihető, hogy egy szerencsés katoná, ki a legiók becsülését és több harcziás fejedelem kegyét megnyerte és fentartotta, gyáva lehetett volna. Képességei inkább hasznosak voltak, mint fényesek, u. m. — élénk elme, melyet a tapasztalás és az emberiség tanulmányozása művelt ki, ügykezelési ügyesség, bőkezűség és takarékoság, gyengédség és szigor, a mint a viszonyok követelték; mély tettetés, a katonai nyíltság álczája alatt; céljai követésében állhatatosság, és kellő

tapintat eszközei megválasztásában mindenekfölött pedig a nagy mesterség: saját és mások szenvedélyeit nagyravágyása érdekeinek alávetni, és nagyravágyását az igazság és közhasznosság ürügyével a legügyesebben szépíteni. Mint Augustus, úgy Diocletian is egy új birodalom alapítójának mondható. Valamint Caesar fogadott fia, úgy ő is inkább kitűnő államférfiú volt, semmint kitűnő katona, e két fejedelem egyike sem nyúlt az erőszakhoz, midőn céljaikat eszélyességgel elérhették.

Diocletian győzelmét különös mérséklete tette nevezetessé. **Kegyessége és győzelme.** A nép, mely a győző kegyességét meg szokta tapsolni, ha a halál, számkivetés és elkobzás szokásos büntetései némi mérséklettel és méltányosan alkalmaztattak: a legörömteljesebb bámulattal tekintette a polgári háborút, melynek lángjai a csatatéren oltattak el. Diocletian bizalmával ajándékozta meg Aristobulust, Carus első miniszterét; tiszteletben tartotta elleneinek életét, javait és méltóságait, sőt Carinus szolgálóinak nagyobb részét illető állomásaikban meghagyta. Nem valószínűtlen, hogy a művelt dalmatának emberiségi érzelmeit eszélyességi indokok támogatták; sokan ezen szolgálók közül titkos árulás által vásárolták meg kedvezését; másokban szerencsétlen urokhozi háladatos hűségöket becsülte. Aurelián, Probus és Carus tapintatos belátása az állam és hadsereg hivatalait elismert érdemű tisztviselőkkel töltötte be, kiknek elmozdittatásuk csorbát ejtett volna a közszolgálaton a nélkül, hogy az utód érdekeit előmozdította volna. Ily magaviselet a legszebb jövőt helyezte kilátásba, és a császár azon volt, hogy e hitet megerősítse, kijelentvén: hogy valamennyi elődének erényei közül leginkább Marcus Antoninus emberséges bölcsészetét óhajtja követni.

Kormányzatának első jelentékeny műve arra célzott, hogy **Társulása Maximián** őszinteségét és mérsékletét bebizonyítsa. Marcus példája szerint **Maximián** társul vette maga mellé **Maximiánt**, kit előbb Caesar, azután Augustus czimmal ruházott fel. **Maximián**, úgy mint Aurelián született sirmiumi pór volt. Irni, olvasni nem tudott, a törvényekkel nem törődött, pórias külseje és modora legmagasabb állásában is elárulta alacsony származását. Háboru volt az egyetlen mesterség melyhez értett. Hosszu szolgálata alatt a birodalom minden részén kitüntette magát, és bár katonai képességei inkább az engedelmességre, mint a parancsnokságra látszottak hivatva lenni, bár talán sohasem érte el a képzett hadvezér

Maximián és ennek jelleme
K. u. 286.
Apr. 1.

értelmiségét; de bátorsága, állhatatossága és tapasztalása képessé tették a legnehezebb vállalatok végrehajtására, sőt bünei sem voltak kevésbbé hasznosak jóltevőjére nézve. Irgalomra érzéketlen lévén s a következményektől nem rettegván, kész eszközül szolgált a kegyetlenség minden művére, melyet ama művelt fejedelem eszélyessége tőle követelt. Daczára különböző jellemüknek a két császár a trónon is fentartotta ama barátságot, melyet magánállásukban kötöttek. Maximián főnhéjázó lázangó jellege, mely később önmagára és a közbékére nézve oly végzeteljes lett, meg volt szokva Diocletian szellemét tisztelni, és önkényt bevallotta az ész hatalmát a vad erőszak fölött. A két császár büszkeség vagy előítélet által ösztönöztetve az egyik Jovius, a másik Herculus czimet vette fel. Mig a világ mozgalmát (ily hangon szóltak fizetett szószólói) a mindent látó Jnpiter bölcsessége tartotta fen, Hercules legyőzhetlen karjai kiirtották a földről a szörnyeket és zsarnokokat.

Maga mellé
fogad két
Caesart, Gal-
leriust és Con-
stantiust K. u.
292. Mart. 1.

De Jovius és Herculus mindenhatósága nem bírta el a közigazgatás súlyát. Diocletian okossága fölfedezte, hogy a minden oldalról megtámadott birodalom mindenütt egy nagy hadsereget és egy császárt szükségel. E nézetből kiindulva elhatározta terhes hatalmát még egyszer megosztani két egyenlő hatalmu tábornokkal, kiket az alsóbb rangú caesari czimmal ruházott fel. Galerius, Armentarius előnévvel, melyet eredeti pásztori mesteriségétől nyert, és Constantius, ki sápadtságáért Chlorusnak nevezetett, volt a két egyéniség, kikre a császári bibor másodrangja ruháztatott. A politikai köteléknek családi egyesülés általi megszilárdítása végett a császárok mindegyike fölvette az apai jellemet a caesarok egyike irányában. Diocletian Galerius irányában, és Maximian Constantius irányában; emezek pedig nejük elhagyni, s az illető császár leányát nőül venni kényszerültek. E négy fejedelem aztán felosztotta egymás között a messze terjedő római birodalmat. Gallia, Spanyolország és Britannia védelme Constantiusra bízott; Galerius a Duna partjain állomásozott, hogy az illyriai tartományok fölött őrködjék; Itália és Afrika Maximiannak jutott osztályrészül; mig Diocletian a maga részére különösen Thráciát, Egyptomot és Ásia gazdag tartományait tartotta fen. A hatalom gyanus féltékenysége nem talált köztök helyet, és egyesülésük boldogsága egy zenekarhoz ha-

sonlittatott, melynek összhangzását a karvezető ügyes keze szabályozza és tartja fenn.

E nevezetes rendszabály keresztülvitele mintegy 6 évet Gallia paraszti igényelt; időközben azonban az események nem szüneteltek. Gallia paraszti igények állása K. u. 287. Maximián első tette volt a galliai pór nép elnyomása, ez ugyanis Bagandae (forradalmárok) elnevezése alatt általános lázadást támasztott, mely sokban hasonlított a későbbi francia- és angolországi pórlázadásokhoz. Ugy látszik, hogy sok hűbéri rendszerű intézményük a celta barbároktól eredt. Midőn Caesar Galliát meghódította, ezen nagy nemzet már három rendre volt felosztva: papság-, nemesség- és köznépre. Az első az előítélet által uralkodott, a második fegyver által, a harmadik nem birt jelentőséggel. Igen természetes volt, hogy az elnyomott nép valamely hatalmas főnök pártolását kereste, ki teljes hatalmat gyakorolt személyük és vagyonuk fölött ép úgy, mint a görögöknél és rómaiaknál. A nemzet legnagyobb része fokunkint szolgaságba vettetett, és a rabláncz valóságos súlya vagy a törvények nem kevésbé kegyetlen és erőszakos nyomása alatt a földhöz tapadva, a galliai nemesek birtokainak örökös művelésére kényszerítettet. A hosszú zavarok alatt Gallienustól Diocletianig a parasztság állapota felette nyomoruságos volt, a mennyiben egyszerre tapasztalták uroknak, a barbároknak, a katonáknak és az adószedőknek együttes zsarnokságát.

Türelmüket a nyomás végre kimerítette. Minden oldalon tömegesen csoportosultak; fegyverük volt: a mezei munkára szánt különféle szerszám és az ellenállhatlan düh. A szántó-vető gyalog katona lett, a pásztor lovas. Az ember természetes jogait követelték, de a legvadabb kegyetlenséggel. A nemesek, méltán remegve a boszutól, erősített városokban kerestek menedéket. A parasztság ellenőrzés nélkül uralkodtak, és két fővezérük elég esztelen volt a császári jelvényeket fölvenni. Hatalmuk a legiők közeledtére csakhamar szétfoszlott. Az egység és fegyelem szigorú könnyű győzelmet vívott a féktelen és megoszlott sokaság fölött. Kegyetlen bűnhődés érte a fegyverben talált pór népet, és szabadság utáni sikertelen törekvésük csak szolgaságuk súlyosbítását eredményezte. A népek szenvedélyének áradata oly ellenállhatlan következetességű s annyira egyöntetű, hogy annak részletezésétől magunkat fölmenthetjük csak azt jegyezvén meg, hogy nem igen hihető, mikép a fővezetők, Aelianus és

Lázadásuk,

és megfékeztetésük.

Amandus, keresztények voltak legyen, s hogy a lázadás vallási alappal birt volna.

Carausius forradalma Britanniában K. u. 287. Alig szerezte vissza Maximián Galliát, midőn Britanniát Carausius bitorlása által elvesztette. A frankok rabló betörései ellen felállított római hajóhadnak állomáshelye Gessoriacum vagy Boulogne volt, s annak vezényletével az alacsony származású Carausius volt megbizva, ki ügyességét mint hajós, és erélyét mint katona már elébb kitüntette. De becsületessége nem volt összhangzásban képességeivel. Midőn a germán tengeri rablókat elfogta, nagy zsákmányaikat maga számára tartotta fenn, mi őt gyanuba keverte, úgy, hogy Maximián halálítéletet hozott fölötte. Azonban az erélyes Carausius az egész hajóhaddal Boulogneból Britanniába menekült, a legiőt magához vonta és a császári bibort fölvette.

Carausius hatalma. A nagyfontosságú Britanniát Carausius hét évig tartotta birtokában, mely idő alatt a határokat az északi caledonok betörései ellen megerősítette; a szárazföldről nagyszámu értelmes iparosokat hítt meg; s mint a ki a frankok szomszédságában született, ezeknek barátságát öltözetük utánzásával igyekezett fenntartani; pénzt veretett és Britannia tengeri hatalmának alapját megvetette.

Carausius elismertetik uralkodónak K. u. 289. Megfosztva ekként a tengeri haderőtől, Diocletian egy vérszteljes kísérlet után elismerte Carausius Britannia fölötti uralmát. De a két Caesarnak fiúsítása új erőt kölcsönzött a római fegyverek hatalmának, és Maximián bátor társa Constantius elvállalta a britániai háboru vezetését. Mindenekelőtt a megerősített Boulognet foglalta el, mely alkalommal Carausius tengeri hadának egy része is kezébe került, utóbb pedig a frankokra tört, s a bitorlót ezek hatalmas szövetségétől megfosztotta.

halála. Mielőtt Constantius ez előkészületeket befejezte volna, Carausius első ministere Allectus által megöletett; de ez nem volt képes hatalmát fentartani. Asclepiodatus — kitünő tiszt — sötét köd által eltakarva, Britanniában kikötött, és a császári hadseregnek kiszállása után a hajókat elégette. A bitorló London közelébe vonult, bevárando Constantius borzasztó támadását. A csata Allectus megveretése és halálával csakhamar véget ért, s mint többször megtörténik, ezen egyetlen csata eldöntötte a nagy sziget sorsát, mely 10 évi elválasztatás után visszacsatoltatott a római birodalomhoz.

Britanniának nem volt mástól félnie, csak belellenségeitől; és mindaddig míg a kormányzók hivek maradtak, és a hadsereg fegyelemben tartatott: Skóczia és Irland kopár vadonai sohasem veszélyeztethették anyagilag a tartomány biztonságát. A szárazföld nyugalma s a határfolyamok megvédése sokkal nagyobb nehézséggel járt. Diocletian eszélye a köznyugalmat a barbárok egyenetlenségi szellemének élesztésével és a római határerődök megerősítésével tartotta fenn. A keleten Egyiptomtól Persiáig táborot vont elegendő őrséggel, melyet az antiochi, emesai és damascusi jól fölszerelt hadszertárákból látott el mindennemű fegyverrel. A Rajnától a Dunáig a régi táborokat, városokat és fellegráratok szorgalmasan kijavíttatta s a legszigorubb örököségi fegyelmet hozta be. E kitűnő torlasz azután ritkán sértetett meg, és a barbárok csalódott dühe gyakran egymás ellen fordult.

A határok
védelme.

Diocletiannek minden eszélyessége mellett, a közbélke husz évi kormányzat alatt nem volt zavartalanul fenntartható, oly sok száz mértföld hosszában. Kisebb veszélyek alkalmával Diocletian maga intézkedett, a kétes és nagyobb háborukat Maximianra bízta, és ezen hűséges katona saját győzelmeit teljes meglege- déssel Diocletian bölcs tanácsának és jóltevő befolyásának tulajdonította. A két caesarnak fiulfogadása után a Rajna és Duna partjainak megőrzése rájuk bízott.

A császárok
maguktar-
tása.

Azon eljárás, melyet Probus a legyőzöttek iránt követett, Diocletian és társai által folytatva lön. A fogoly barbárok többnyire Galliának a háboruk által népetlenné tett tartományaiba osztattak be, hol az egykoron félelmes ellenségek, most földjeiket művelték, barmaikat a szomszédvásárookra elhajtották s munkájukkal közjólétet idéztek elő. A fejedelmeket az alattvalók- nak és katonáknak ekkénti hatalmas növekedéseért égis ma- gasztalták, de a magasztalók elfelejtették észrevenni, hogy ilymó- don számos titkos ellenség hozatott be a birodalom szívébe.

A barbárok-
kali bánás-
mód.

Mig a caesarok bátorságukat a Rajna és Duna partjain gyakorolták, a császárok jelenléte a római világ déli határain vétetett igénybe. Afrika a Nilustól egész az Atlas hegyéig fegyver- ben volt. Öt mór nemzetiség egyesült, hogy sivatagjaikból a bé- kés tartományokba törjenek. Julián fölvette a bibort Carthagó- ban, Achilleus Alexandriában és a Blemmyek is ujra kezdték, vagy inkább folytatták betöréseiket felső Egyiptomba. Maximian

Az afrikai és
egyptomi há-
boruk.

Diocletian
magatartása
Egyptomban.
K. u. 296.

hirtelen és határozott támadásával legyőzte a legvadabb barbárokat, a mórokat. Diocletian pedig Egyptomban Alexandriát szállotta meg; elvágta a vízvezetékeket, melyek a Nilus vizét e roppant város minden részébe vezették, és miután nyolcz hónapig tüzzel vassal pusztított, a város kegyelmet kért a győzőtől, ez azonban a legnagyobb szigort gyakorolta. Ugyanezen sorsra jutott Eusiris és Coptos, e két büszke város, melyek közül az első régisége, a másikat az indiai kereskedés által gyűjtött gazdagsága tette nevezetessé, s melyek Diocletian kegyetlen parancsa folytán teljesen lerontattak. E szigorú rendszabályt csak az egyptomi nép jellege teszi megfoghatóvá, mely a gyengédség iránt érzéketlen volt, a félelem azonban felette erősen hatott reá. Alexandria lázadása sokszor megzavarta Róma nyugalomát, különösen Firmus bitorlása óta felső Egyptom felkarolta az aethiopiai vadaknak a Blemmyknek szövetségét, kik daczára annak, hogy rút alakjuk miatt alig számítottak az emberi fajhoz, mégis Róma ellenségei sorába mertek lépni. Ezek ellenében Diocletian Nubia népét a lybiai sivatagokba telepítette azon kikötéssel: hogy a birodalom határát tisztelni s őrizni fogják. Ezen egyesség a keresztény hit megállapításáig évenként vallásos szertartással újított meg.

Az alchymiai
könyveket el-
nyomja.

Ugyanazon időben, midőn Diocletian Egyptom múlt bűneit megfenyítette, több bölcse rendelet által jövő jólétéről is gondoskodott. Mindenekelőtt ama régi könyveket, melyek az arany- és ezüst-csinálás csodálatos mesterségét tárgyalták, mind összeszedette és irgalom nélkül elégettette. Ezen régi könyvek Pithagorasnak, Salamonnak és Hermesnek tulajdonítottak, holott nem voltak egyebek, mint az akkori bölcsek ájtatos csalásai. Azon végtelen sorozatban, melyben Plinius az emberi találmányok, mesterségek és tévedéseket elősorolja, legkisebb említés sincs az érczek átváltoztatásáról, és a Diocletian általi üldözés az első hiteles esemény az alchymia történelmében. Egyptomnak az arabok általi legyőzése ezen hű tudományt az egész világban elterjesztette. Chinában ép oly szorgalommal és ugyanazon eredménnyel gyakorolták mint Európában. A középkor sötétsége a csoda minden meséjének kedvező fogadtatást biztosított; míg a tanultság föléledése új erőt adott a reménynek, és még jelesebb eszközöket szolgáltatott az ámitásra. A bölcsezet, a tapasztalat segítségével végre számüzte az alchymia tanulmányozását,

és a jelenkor, bár mint sóvárog gazdagság után, megelégszik ennek a kereskedés és ipar szerényebb eszközei általi keresésével.

Egyiptom leigázását tüstént a persa háboru követte. Diocletian kormányzatának volt fentartva legyőzni eme hatalmas nemzetet, és Artaxerxes utódjaitól a római birodalom magasabb fenségének elismerését kicsikarni.

A persa háboru.

Valerian uralkodása alatt említettük, hogy Armeniát a persák hűtlensége és fegyvere hódította meg, és hogy Chosroes meggyilkoltatása után fia Tiridates barátainak hűsége által mentettetett, és a császárok védelme alatt fölneveltetett. Diocletian uralkodásának harmadik évében Armenia királyává tette őt. Midőn a határra ért, leirhatlan örömmel és hűséggel fogadtatott. A huszonhat évi nyomás által elkésérített nép lelkesedve ragadott fegyvert függetlensége, vallása és ősi uralkodója védelmére.

Tiridates az örmény.

Az áradat minden akadályt lesöpört, és a persa őrség visszavonult ennek dühe elől. Armenia nemesei mind Tiridates zászlói alá futottak, egy ideig a szerencse neki látszott kedvezni, de Narses a persák királya egész erejét ellene fordította, és Tiridates még egyszer volt kénytelen a császárok udvarában menhelyet keresni.

A persák visszahúzódnak Armeniát.

Sem az okosság, sem a becsület nem engedte, hogy a császárok elhagyják Armenia királyának ügyét, minél fogva elhatároztatott, hogy a birodalom teljes ereje fejtsék ki a persák ellen. A legiók vezetése Galerius félelmet nem ismerő bátorságára bízott, ki e végre a Duna partjaitól az Euphrathoz rendeltetett. A két hadsereg csakhamar megmérkőzött Mesopotamia síkjain. A római hadsereg hőség és szomjuság ellen küzdve, a nagyobb szamu persák által bekerítettett és megsemmítettett. Tiridates a végső veszélyben a számára fennmaradt egyetlen menekülési módot ragadta meg, és az Euphrat vizébe ugorván ügyessége által szerencsésen a túlsó partra ért. Midőn Galerius Antiochiába ért, Diocletian arra készítette őt, hogy egy mértföldnyire gyalog kövesse kocsiját.

Háború a persák és a rómaiak közt. K. u. 296.

Mig Diocletian személyes haragját ilymódon kielégítette, Galerius más és a legfőbb hatalom fenségét kitüntette, a császár végre ráállt a caesar alázatos kérelmére, hogy mind a maga, mind pedig a római fegyver becsületét helyrehozhassa, s egy második hadat állítatott ki az illyriai határon lévő régi katonákból és ujonezokból,

sodik hadjárata. K u. 297.

összesen huszonötezer embert. Galerius ezuttal elkerülte Mesopotámia homok sivatagjait, és Armenia hegységei közt haladott előre, midőn egyszerre éjszakának idején megtámadta a persa hadsereget. A beállott rendetlenség után nagy mézárulás következett, és maga Narses is megsebesítve Media sivatagjain keresett menedéket. Értékes sátorai határtalan zsákmánnyal a győző Galerius kezébe estek. De ezeknél még sokkal értékesebb tárgyaknak is jött birtokába; ugyanis hatalmába ejtette a persa király több nejét, nővérét és gyermekeit, kiket Gallerius Nagy Sándor példáját követve erőszak és elragadás ellen megvédett, és irántuk tisztelettel és gyengédséggel viseltetett.

Győzelme,

és magavisele-
te a fogoly ki-
rályi család
iránt.

Békétárgya-
lások.

Diocletian a győzelemről értesülván Nisibis városába ment, hogy jelenlétével és tanácsával mérsékelje Galerius büszkeségét. Itt fogadta a nagy király követét, ki hű szolgáját Apharbant küldte a békének kieszközlése végett, vagy helyesebben a végett, hogy a föltételeket, miket a győzők eléje szabnak elfogadja.

Apharbán előadásában dicsőítette Galerius hősiségét a nélkül, hogy Narses hirnevét lealacsonyította volna; kiemelte urának háláját családjának tiszteletbentartása miatt, és a fenforgó vizsályt a császárok ítélete alá bocsátotta; végre beszédjét egy keleti modorú hasonlattal fejezte be, mondván: „a római és persiai fejedelemség a világ két szeme, a mely megcsönkulna, tökéletlen lenne, ha az egyik kiütnének.”

Galerius fele-
lete.

„A persáknak jól esik — felelé Galerius — megemlékezni a sors viszontagságairól, és nyugodtan adni nekünk leczkéket a mérséklet erkölceiről. Emlékezzenek meg saját mérsékletük-ről a szerencsétlen Valerian iránt. Legyőzték őt csel által és méltatlanul bántak vele. Letartóztatták őt életének utolsó perczéig szégyenletes fogságban, és holtá után testét kitették örök gyalázatnak“, azonban mérsékelt hangon utána tette, hogy a római sohasem szokta lábbal tapodni levert ellenét, s ez alkalommal inkább saját méltóságukat, mint a persák érdemét tekintendik. Apharbánt azon reménnyel bocsátotta el, hogy Narses minél előbb meg fogja tudni a föltételeket, miket a császárok irgalma által nyerend: az állandó békét, nejeinek és gyermekeinek visszaadatását.

Befejezés.

A császárok nemsokára Sicorius Probus küldték el, hogy Narsesnek tudtára adja a béke föltételeit.

Némi ellenkezés után a következő föltételekben állapodtak meg. 1-ször Araxes, Xenophon által Aborásnak nevezett folyam állapotított meg határu a két birodalom közt; miáltal Mesopotamia, annyi háborúnak tárgya, a császársághoz csatoltatott. 2-szor A Tigrisen tul, öt tartományt adtak át a rómaiaknak. 3-szor A hüséges Tiridates visszahelyezettett ősei trónjára, és Armenia határai kiterjesztettek. 4-szer Iberia a rómaiaknak adatott át. Ezen sivatag tartomány lakói vadak és bárdolatlanok voltak, de harcziások, és a Kaukaszus hegynek birtoklásával megvédték a római határt a sarmaták betörései ellen. A kelet ennek folytán negyven évi mély csendet élvezett; a béke föltételei szigoruan megtartattak egész Tiridates haláláig, a midőn a világuralom az uj nemzedék kezébe került, melyet megváltozott nézetek s másféle szenvedélyek lelkesitettek, és Narses unokája hosszú és nevezetes háborut kezdett a Constantin családjából származott fejedelmek ellen.

A béke föltételei.

Araxes.

5 tartomány

túl a Tigrisen.
Armenia, Iberia.

A megoszlott birodalom zsarnokok és barbároktól meg szabadittatásának nehéz munkája ekként tökéletesen be lön fejezve az illyriai parasztok uralma alatt. A mint Diocletian uralkodásának huszadik évét elérte, azt egy római diadalmenettel ülte meg. Maximian volt e napon dicsőségének egyetlen részese. Diadaluk tán kevésbbé volt fenséges, mint Aureliáné és Probusé, de több nagyhirü és szerencsésebb körülmény mégis méltóságosabbá tette. Afrika és Britannia, a Rajna, a Duna és Nilus szolgáltatta az illető diadaljeleket, de a legnagyobb dicsőség a persiai győzelem s az azt követő nevezetes hódítmány volt. A folyók, hegyek és tartományok jelvényei a császárok előtt vitettek. A nagy király fogoly női és gyermekeinek képe uj bájos látványul szolgált a nép hiuságának. Ezen diadalt az utókor előtt egy más, kevésbbé dicsőithető körülmény tette nevezetessé. Utolsó diadalmenet volt, melyet Róma valaha látott. Nemsokára ezen időszak után a császárok megszűntek győzni, és Róma megszűnt a birodalom fővárosa lenni.

Diocletian és Maximian diadala. K. u. 303. Nov. 20.

Azon hely, melyen Róma alapittatott, régi szertartások és képzelt csodák által volt megszentelve. Ugy látszott, mintha valamely istennek jelenléte, vagy egy hősnek emléke adott volna életet minden városrésznak, és a világ fölötti uralom a Capitoliumnak volt igérve. A született rómaiak érezték és be is vallották e kellemes ámitás hatalmát, mely őseiktől származott, életük

A császárok hosszú távolléte Rómából.

szokásaival növekedett és melyet némileg a politikai hasznosság véleménye is támogatott. A kormányzat formája és székhelye legbensőbb összefüggésben volt egymással és lehetetlennek tartották, hogy az egyiket máshová ültessék át a nélkül, hogy a másikat meg ne rontsák. De a főváros fensősége fokonkint elenyészett a nagy területű hódítmányok mellett; a tartományok ugyanazon vonalra emelkedtek, és a legyőzött nemzetek megnyerték a római nevet és szabadalmakat annak különös előszeretete nélkül. Mindamellett a régi alkotmány maradványai és a szokások hatalma hosszú korszakon át fenntartották Róma méltóságát. A császárok ha tán afrikai vagy illyriai származásuk voltak is, tiszteletben tartották fogadott hazájukat, mint hatalmuknak székhelyét és kiterjedt birtokuk központját. A háborúk eseményei igen gyakran azt igényelték, hogy a határokon személyesen jelen legyenek: de Diocletian és Maximian voltak az első fejedelmek, kik székhelyüket béke idején a tartományokban tartották. A nyugati császár udvara Milanóba helyeztetett mint legalkalmasabb helyre, honnan a szomszéd germán barbárok mozgalmai fölött örködni lehetett. Milano városa csakhamar császárfényt öltött, és úgy látszott, hogy még Róma közelsége sem ártott neki. Diocletian Nicomedia iránt viseltetett előszeretettel, mely város Európa és Ásia érintkezési pontján a Dunától és Euphráttól körülbelül egyenlő távolságban feküdt, s azt néhány év alatt oly fenségessé tette, hogy csak Róma, Alexandria és Antiochia állott előtte.

Székhelyük
Milanóban,

és Nicome-
diában.

Rómának és
a tanácsnak
súlyedése.

Az idegenkedés, melylyel Diocletian Róma és annak szabadsága iránt viseltetett, nem volt pillanatnyi szeszély, hanem a legmesteribb politika kifolyása. Ezen erélyes fejedelem a kormányzatnak új rendszerét állapította meg, melyet később Constantin családja tökélyesített. Emlékezhetünk Diocletian fölemeltetése előtt mintegy nyolcz évvel a római tanács muló nagyságára és nagyravágyó reményeire. De Maximian kegyetlen keze eloltotta az alkalmatlan köztársasági szellemet. A tanács legkitünőbb tagjai, kik iránt Diocletian tiszteletet szenvedett, társaik által valamely képzelt fondorkodás vádjával terheltek, és egy szép nyaralónak birtoklása, vagy valamely jól művelt jószág birtoka a bűnösség nyilvános tanujelének nyilvánított. A testőrség, mely oly sokáig elnyomta, most védeni kezdte Róma fenségét, és ezen fenhéjázó katonák, hatalmuk hanyatlását érezve,

természetesen a tanács tekintélyéhez csatlakoztak. Diocletian eszélyes rendszabályaival a testőrség számát észrevétlenül leszállította, szabadalmaikat megszüntette, és helyükre az illyriai hűlegiókat állította, kik Joviani és Herculiani czim alatt a császári testőrség szolgálatának teljesítésére voltak hivatva. De a legérzékenyebb, bár titkos sebet a tanácson Diocletian és Maximian távolléte ejtette. Mindaddig, míg a császárok Rómában laktak, ezen gyülekezetet elnyomni lehetett ugyan, de mellőzni nem. Augustus utódjai korlátlanul gyakorolhatták hatalmukat, s oly törvényeket szabhattak, minőket bölcsességük vagy szeszélyük sugalmazott; de ezen törvények a tanács helybenhagyása által erősítették meg. A régi szabadság formái megtartattak, és a bölcs fejedelmek, kik a római népnek előitéleteit tisztelték, kénytelenek voltak a reszpublika első tanácsának szavát és szokásait követni; de midőn a fejedelmek távol a fővárostól a korlátlan hatalommal kormányzott tartományokba helyezték át székhelyüket, örökre félredobhatták a színlelést, melyet Augustus utódjainak ajánlott. A törvényhozó s végrehajtó hatalom gyakorlatában csupán ministereik tanácsával éltek, a nemzet nagy tanácsának meghallgatása nélkül. A tanács neve a legvégső korszakig tisztelettel említettett, tagjai hiuságának tiszteletteljes kitüntetésekkel tömjéneztek, de a gyülekezet maga, mely a hatalomnak oly sokáig forrása és eszköze volt, lassankint feledékenységbe sülyedett. A római tanács minden összeköttetését a császári udvarral és a tetteleges alkotmányt elvesztvén, csak mint tisztelettel övezett, de haszon nélküli ősi emlék maradt fenn a capitoliumi dombon.

Uj testőrség
Joviani és
Herculiani
czim alatt.

Midőn a római fejedelmek szeme elől eltűnt a tanács és ősi lakhelyük, csakhamar elfelejtették törvényes hatalmuk eredetét és természetét. A consul, proconsul, censor és tribun szerény címeket elejtették, és egyedül az imperátor nevet vették fel, mely szó uj és méltóságosabb értelemben vétetett, és nem jelentette többé a római hadsereg tábornokát, hanem a római világ fejedelmét. A „*dominius*“ előnév, mely eredetileg az urnak rabszolgája fölötti hatalmát jelentette, mindinkább befészkelte magát, míg végre az „*Urunk, császáruk*“ czim nem volt többé a hízegés kifejezése, hanem rendesen a törvényekbe is fölvetetett s a közemlékekre is rávésztett. A latin nyelv lévén az egész birodalomban a kormányzati nyelv, az „*imperator*“ elnevezés tiszteletre-

A polgári hatalmások mellőzése.

méltóbb eszmét fejezett ki, mint a „király“, mely czimet azonfölül sok száz barbár főnökkel kellett volna megosztaniok. Sőt Diocletian és Maximian az „*isteni*“ czimet is fölvték, melyet azután a keresztény császárok is megtartottak. Ezen kicsapongó tisztelgés mindamellott elvesztvén eredeti értelmét, elvesztette szentségtelenségét is, és midőn a fül egyszer hozzászokik a hanghoz, közönyösen hallgatjuk, mint a tiszteletnek tulzó, de nem sokat mondó kifejezését.

Diocletian
fölveszi a fej-
éket és be-
hozza a per-
siai szertartá-
sokat.

Augustus korától kezdve Diocletianig a római fejedelmek barátságosan társalogtak polgártársaikkal, és csak azon tisztelettel üdvözöltettek, melylyel a tanácsnokok és hivatalnokok. Fő megkülönböztetésük a császári, vagyis a katonai bibor volt, míg a tanácsnoki ruhát ugyanily színű széles, a lovagit pedig keskeny szalag tüntette ki. Diocletian büszkesége, vagy inkább eszélye a persiai udvar pompás fényét hozta be. E császár fölmerete venni a koronát, melyet a rómaiak mint a királyság jelvényét, mélyen megvetettek, s melynek használatát ugy tekintették mint Caligula örültségének legkétségbeesettebb tényét. E fejdísz nem volt egyéb, mint egy széles fehér szalag, gyöngyökkel kirakva, mely a császár fejét körülövezte. Diocletian és utódainak pazar öltöneyei selyemből s aranyból voltak, és boszankodva jegyezték meg, hogy még cipőit is drágakövek ékítették. Szentséges személyük megközelítése új formák és szertartások által lön megnehezítve. A palota téreit a különféle udvari osztályok szigoruan őrizték. A belső helyiségeket a heréltek féltékeny őrizetére bízták, kiknek száma és befolyása kétségtelen jeléül szolgált a zsarnokság előhaladásának. Midőn egy alattvaló nagy nehezen a császár személye elé bocsáttatott, kénytelen volt a földre borulni, és keleti szokás szerint urának istenségét imádni. Diocletian azzal hízeltgett magának, hogy a fényüzés kifejtése a tömeg képzelődését leigázza, hogy elzárkózása a nép és katonaság durva szabadosságát megfékezi, és hogy az alávetés szokásaiból észrevétlenül tiszteletteljes érzelmek fognak sarjadzani. Valamint Augustus szenvedeltt szerénysége, ugy Diocletian pompája is csupán színházi mutatvány volt; de kétségtelen, hogy e két komédia közül az első szabadelvűbb és férfiasabb jellemű volt, mint a második. Az elsőnek czélja vala elfedni, a másiknak kifejtteni azon határtalan hatalmat, melyet a császárok a római világ fölött gyakoroltak.

A fény volt fő elve a Diokletian által megállapított új A közigazga- rendszernek. A második : a megosztás. Ő megosztotta a császár- tás új formája. ságot, a tartományokat, és a polgári és katonai közigazgatás- Két Augustus- nak minden ágát. A kormánygépezet kerekeit megszorította, és két Caesar. minek folytán működése lassabbá de annál biztosabbá tétetett. Az új rendszer további fejlődéséről alkalmunk lesz Constantin uralkodásával összefüggésben szólni, s itt csak a megalapító által kijelölt fő vonásokat emeljük ki. Diocletian a két idős fejedelem a fejék használata és az augustusi cím által akarta megkülönböztetni, a két caesar ellenben legfőbb rangra emelkedve, hivatva volt a császárok megszakadt örökségi fonalát folytatni. A császárság négy részre osztott; a kelet és Itália a legdiszesebb, a Rajna és a Duna a legnehezebb állomásokul tekintettek. A legiók szintén négy részre osztattak; de a polgári kormányzatot együttesen mind a négy névnek aláírásával gyakorolták. Daczára ezen óvatosságnak, a római világ politikai egysége fokonkint megszakadt, és a megosztás elve kapott lábra, mely néhány év leforgása alatt a keleti és nyugati birodalom örök elválását eredményezte.

Diocletian rendszere egy más anyagi hátránnyal volt öss- Az adó növe- szekötve, melyet nem hallgathatunk el; e sokkal költségesb intéz- kedése. ménny az adó növekedését s a nép elnyomását vonta maga után. A négy udvar behozatalával, ugyanannyi római *király* vetélkedett egymással s a persa fejedelemmel a pompa és fény hiu fensőbbiségeért. A miniszterek, tisztviselők, hivatalnokok és szolgák tömege példátlanul fölülmulta az előbbi korbéliek számát, és midőn — egy egykoru író szavaival élve — azoknak aránya, kik jövedelmet huztak, fölülmulta azokét, a kik adót szolgáltattak, a tartományok az adó terhe alatt elnyomattak. Ezen korszaktól kezdve egész a birodalom elenyészéig a panaszok lánczolata szakadatlanul folyt. És e rendszer alkotója valóban Diocletian volt; de e császár oly eszélyes gazdálkodással tudta kezelni a jövedelmeket, hogy a folyó kiadások fedezése után még jelentékeny összeg maradt fen nagylelkűségének gyakorlására, és az államot érhető — netaláni eshetőségekre.

Diocletian uralkodásának huszonegyedik évében lemondott a trónról; s ily módon neki jutott először a dicsőség, Diocletian és Maximián le- hogy a világnak példát adjon az önmegtágadásra, melyet az mondása. Gibbon, I. köt.

utókor fejedelmei nem igen gyakoroltak. Mindazáltal ötödik Károly hasonló eljárása nagyon szembeötlő. Diocletian és ötödik Károly közt valóban nagy a jellem hasonlatosság. De Károly lemondását, úgy látszik a sors viszontagságai siettették, és kedvencz terveinek megghiúsulása készítette őt lemondani azon hatalomról, mely nem felelt meg nagyravágyásának. Azonban Diocletian uralma szakadatlan siker közt folyt le, s csak akkor gondolt a lemondásra, midőn minden ellenségét legyőzte. Se Károly, se Diocletian nem értek magas kort, egyik 54, a másik 59-ik évében fejezte be életét; tevékeny életük, a háborúk és utazások, a kormányzás gondjai és az ügyek kezelése korán megrontották testalkotásukat, és korán előidéztek az aggkor gyöngeségét.

Diocletian
hosszu beteg-
sége K. u. 304.

Daczára az igen hideg és esős télnek, Diocletian diadalának megünneplése után azonnal elhagyta Itáliát s kelet felé az illyriai tartományokba utazott. A kedvezőtlen időjárás és az uti fáradoalmak azonban megrontották egészségét, s lappangó betegsége a nyár vége felé, még mielőtt Nicomediába ért volna, veszélyes szint öltött. Betegsége annyira elcsigázta, hogy midőn magát márcezius elsején először mutatta, legközelebbi ismerősei is alig ismerték meg. Ideje volt, hogy véget vessen azon küzdelemnek, mely őt egyrészt egészsége ápolására s másrészt a nagy birodalom terhes ügyeinek intézésére készítette. Elhatározta magában, hogy hátralévő napjait tisztességes nyugalomban töltendi, s hogy a világ szinpadát ifjabb és tevékenyebb társainak engedje át.

K. u. 305.
Május 1.

A lemondási szertartás Nikomedia közelében ment véghez. A császár egy fényes trónra lépett, s ész- és méltóságteljes beszédében tudtára adta a népnek s a katonaságnak elhatározását. Ezután biborát levetvén a bámuló nép elől visszavonult, és zárt kocsiban szülőföldjére Dalmatiába ment. Ugyanezen nap, május 1-én előleges megegyezés folytán Maximian is letette a császári méltóságot Milanoban. E lemondás a szenvedélyes és hatalomvágyó Maximiannak nagy önmegtagadásába került, de mégis engedett bölesebb társa tanácsának, és lemondása után tüstént visszavonult lucaniai nyaralójába, hol e nyugtalan szellemnek majdnem lehetetlen volt állandó nyugalmat találni.

Diocletian a szolgaságból trónra emelkedve, mint magánzó töltötte el életének utolsó kilencz évét. Visszavonultságában sokaig élvezte azon fejedelmek tiszteletét, kiknek a világsa Salonába, uralmát átadta. Nyugidejét építkezéssel, ültetéssel és kertészkedéssel töltötte. Maximianhoz irt feleletét méltán magasztalták. Ezen nyugtalan öreg ember a kormány gyepelőinek újbóli átvételére ösztönözte őt. De ő a kísértést szánakozó mosolylyal utasítá vissza, megjegyezvén: „hogy ha megmutathatná neki a káposztaültetvényeket, miket sajátkezüleg ültetett Salonában, bizonyára nem sürgetné többé, hogy a boldogság élvezetéről a hatalom gyakorolhatásáért lemondjon.“ Barátaival folytatott társalgás közben bevallotta, hogy minden mesterség közt az uralkodás a legnehezebb. „Mily gyakran — szokta volt mondani — szövetkezik négy-öt minister érdeke, hogy elámítsák urokat, aki magas méltósága által az emberiségtől elzárva, az igazat meg nem tudhatja; csupán az ő szemükkal lát, s csupán áltudósításait hallja. A legfontosabb hivatalokat a bűnnek és gyengeségnek adja, és legerköcsösebb, legméltóbb alattvalóit elutasítja. Ily becsstelen cselszövés a legjobb és legbölcsebb fejedelmet is udvaronczaí olcsó lelketlenségének dobja áldozatul.“ A méltó nagyság s az örök hír biztos tudata megédesithette volna nyugalját.

De nem maradhatott előtte titokban ama zavar, mely lemondása után a birodalmat szorongatta. A félelem, gond és elégtelenség sokszor üldözte őt salonai magányában. Gyengédségét vagy legalább büszkeségét mélyen megsértette nejének és leányának szerencsétlensége, és utolsó perczeit keserűvé tette a durva sérelem, melytől Licinius és Constantin őt, mint annyi császár atyját, és saját szerencséjük szerzőjét megkiméltették volna. Egy tudósítás azt állította, hogy Diocletian ezek hatalma alól önkénytes halála által menekült.

és halála K.
u. 313.

Salona, mely egykoron Dalmatia fővárosa volt, most nyomorult falu; a tizenhatodik században még egy színház maradványai, valamint a szétszórt ív-töredékek és márványoszlopok omladékaí régi fényéről tanuskodtak. Mintegy hat-hét római mértföldnyire a várostól Diocletian pompás palotát épített. E festői tájon mindaz, a mit az egészség és fényüzés megkívánhattott, egyesítve vala.

Salona és környékének leírása.

Diocletian palatája.

A palota körülbelül kilencz tiz holdat foglalt el. Alakja négyszeg volt, melyet 16 torony ékesite. Két oldala közel hatszáz, a másik kettő pedig közel hétszáz láb hosszú. Az egész palota szép faragott kőből épült. A fő lakosztályhoz vezető bejárat igen nagyszerű volt, s még most is arany kapunak nevezik; az előcsarnok gránit oszlopos folyosóban végződött, melynek egyik oldalán Aesculap négyszögű temploma, a másikon Jupiter nyolcszögű imaháza állott. Ezen istenek közül Diocletian az első mint egészségének, a másikat pedig mint szerencséjének védnökét tisztelte. A többi része az épületnek fürdőkől, hálószobákból, az *atriumból*, a *basilicából* és különféle csarnokokból állott. De két fő hibája volt az épületnek, mely jelenkori izlésünkkel teljesen ellenkezik: nem volt ablaka és kéménye, fölülről nyerte a világosságot, és csövek által melegített.

Ennek romjaiból Aspalathus falu, sokkal később Spalatro tartományi város támadt fel. Az aranykapu most a vásártérre vezet. Keresztelő Sz. János lépett Aesculapius helyére és Jupiter temploma most főtemplommá változott.

De e palota fénye nem takarhatta el azon észleletet, melyet a spatatói romok szemlélete földéz, hogy Diocletian korában a képzőművészet már hanyatlásnak indult.

A tudomány hanyatlása.

Csaknem szükségtelen megjegyezni, hogy a birodalom polgári ziláltsága, a katonák szabadossága, a barbárok betörései, és a zsarnokság növekedése, a szellemre és a tanultságra nagyon kedvezőtlenül hatott. Az illyriai fejedelmek sora ujjáteremtette a birodalmat, a nélkül, hogy a tudományt ujjáteremtette volna. Még az annyira hasznos jogi és orvosi tudomány sem tönkhaladást. A költői hang elnémult. A történelem száraz és zavart kivonatozásra szorítkozott.

Az új Plátók.

A tudomány és emberiség eme hanyatlási korát mindamellett az új platonisták fölmerülése és terjedése jellemezte. Az alexandriai iskola elhallgattatta az athenit. Ezen új módszerű és rideg modoru iskola mesterei közül többen mint: Ammonius, Plotinus, Amelius, és Porphyry mély gondolkozásu férfiak voltak, de mivel a bölcészet igaz feladatát félreismerték, az emberi

értelemnek inkább elhomályosítását, mint földerítését idézték elő. Azzal hizelegtek maguknak, hogy a léleknek testi börtönéből való kiszabadíthatásának titkát birják, bizalmas társalgásuk volt az ördögökkel és szellemekkel. Az új platonisták alig érdemelnek helyet a tudomány történelmében, de az egyháztörténet igen gyakran megemlékezik róluk.

XIV. FEJEZET.

Zavarok Diocletian lemondása után. — Constantius halála. — Constantin és Maxentius fölemeltetése. — Hat császár egyszerre. — Maximian és Galerius halála. — Constantin győzelmei Maxentius és Licinius fölött. — A császárság egyesítése Constantin uralma alatt. —

Polgári hábo- A Diocletian által megállapított hatalomegyensúly csak
ruk és zava- addig állott fen, mig azt az alapítónak erős és ügyes keze vezette.
rok korszaka. Ez egyensúly a különböző hajlamoknak és képességeknek oly
K.u.305—323. szerencsés vegyítékét szükségelte, minőt még remélni is alig
lehetett többé: két oly császárt, kikben nincs féltékenység, két
oly caesart, kikben nincs nagyravágyás, s hogy négy független
fejedelem változatlanul ugyanazon általános érdeket kövesse.
Diocletian és Maximian lemondását tizennyolcz évi egyenetlen-
ség és zavar követte; a birodalmat öt polgári háboru sanyar-
gatta, és a közbeeső idő sem volt békeállapot, hanem csupán
ellenséges fejedelmek közti fegyverszünet, mely fejedelmek egy-
mást félelmes és gyűlöletteljes szemmel tekintették, és a kik ere-
jüket alattvalóik rovására igyekeztek növelni.

Constantius Constantius és Maximian lemondása után az új alkotmány
jellemé és rendszabályai szerint a két caesar, Constantius és Galerius tü-
helyzete. sént fölvték az augustusi czimet. Az idősbég és elsőbbség
tisztelete Constantiust illette, ki régi tartományait, Galliát, Spa-
nyolországot és Britanniát új nevek alatt kezdte kormányozni.
S e tartományok elég tért nyitottak tehetségeinek. Szelidség és
mérséklet tünteté ki Constantius szeretetreméltó jellemét, s előd-
jeinek keleti büszkesége és fénye helyett a római fejedelem
szerénységét élesztette fel. Őszinte nyíltsággal kijelentette,
hogy legértékesebb kincse népének szívében rejlik, s hogy vala-
hányszor a trón méltósága, vagy az állam biztonsága rendkívüli

segélyüket igényleni fogja, bizalommal fog hálájukra és nagylelkűségükre számítani. A hálados tartományok aggódva szemléltek császáruk hanyatló egészségét, és gyermekeinek gyenge korát, kik Maximian leányával kötött második házasságából származtak.

Galerius rideg jelleme ettől egészen elütött, s mivel alattvalóitól tiszteletet követelt, rokonszenvéket nem igen igyekezett fölébresztetni. Hadi hire és mindenekfölött persiai diadalai fenhéjázóvá tették szellemét, mely természet szerint nem tűrt magánál fölebbvalót vagy csak magához hasonlót is.

Galeriusé.

Miután Constantius és Galerius augustusi rangra emelkedtek, két caesarra volt szükség, kik helyüket pótolják, és a császári kormány új rendszerét teljessé tegyék. Mindkét nyugati uralkodónak volt ugyan nagykoru fia, de ezek helyett Galerius oly egyéneket emelt a caesari rangra, kiket nagyravágyó terveire nézve hasznosabbaknak ítelt, s kiknek legnagyobb érdeme az érdem és személyes befolyás hiányában állott. Ezek közül az első Daza vagy mint később nevezték Maximin volt, kinek anyja Galerius nővére vala, s ki még tapasztalatlan ifju volt, midőn önmaga s a világ bámulatára Diocletian kezéből a bibort nyerte, Egyptom és Syria fölötti uralommal. Ugyan ez időben Milanóban Maximian kezéből Severus vette át a caesari diszt, Itália s Afrika birtoklásával. Severusnak a nyugati császár felsőbbbségét kellett ugyan elismerni, de a hála Galeriusához kötötte őt, a ki már bizton remélte, hogy Constantius halála egyedurrá teendi őt a római világban.

Severus és Maximin a két caesar.

De kevesebb mint tizenhatsz hónap leforgása alatt két váratlan forradalom meghiusította Galerius nagyravágyó terveit. Mig a nyugati tartományok megszerzésének reménye Constantin fölemeltetése által meghiusult: Itáliát s Afrikát Maxentius sikerdús lázadása vonta el tőle.

Galerius nagyravágyásának megsemmisítése két forradalom által.

I. Constantin hirneve az utókort életének s tetteinek minden legkisebb körülményeire figyelmessé tette. Születésének helye, és anyjának Helenának kiléte nemcsak tudományos, hanem nemzeti viták tárgya is volt. A regényes hagyományokkal szemben azonban ki kell jelentenünk, hogy anyja Helena egy kocsáros leánya volt, kinek törvényes házassága kétségtelen. A nagy Constantin legnagyobb valószínűség szerint Naissusban Dáciában született. Tizenhatsz éves lehetett, midőn atyja caesar

Constantin születése, neveltetése, s ellátása. K. u. 274.

K. u. 292

lett; de ezen szerencsés eseményt szüleinek elválása követte. A helyett, hogy atyját a nyugati birodalomba követte volna, Diocletian szolgálatában maradt, az egyiptomi és persiai háborúban vitézségét kitüntette, és fokonként elsőrangú tribunná emelkedett. Termete magas és fenséges volt, ügyesen mozgott, harcban rettenthetlen, békében nyájas vala. Egész magaviseletében ifjú tevékeny szellemét megszokott eszélyesség mérsékelte, s míg lelkét a magasratörekvés fölemelte, az élvek csábjai iránt hidegnek s érzéketlennek látszott. A nép s a katonaság kedvezése, mely őt caesari rangra érdemesnek nyilvánítá, fölidézte Galerius féltékenységét. A Constantin feje fölött lebegő veszély perczről perczre fenyegetőbb lett. Atyja látni kívánta őt, de Galerius e kívánsága teljesítésének elhalasztására mindig talált ürügyet. Távozására az engedély végre nagynehezen megadatott, és Constantin a nicomediai palotát Galerius gátló intézkedései daczára éjszakának idején elhagyta, és postalovakon Bithynián, Thracián, Dacián, Pannonián, Itálián és Gallián át a népek örömrivalgásai közt Boulogneba ért, azon pillanatban, midőn atyja éppen Britanniába volt hajózandó.

Constantius
halála és
Constantin
fölemeltetése.
K. u. 306. Ju-
lius 25.

A britanniai hadvállalat s a caledoniai barbárok fölötti könnyű győzelem Constantius utolsó hőstette volt. A yorki császári palotában végezte életét tizenöt óra az augustusi czimnek fölvétele után, és csaknem tizennégy és fél év múlva, miután a caesari rangra emeltetett. Halálát tüstént Constantin fölemeltetése követte. Az örökség és örökösödés eszméje oly mindennapias, hogy az összes emberiség azt úgy tekinti, mint a mely nemcsak az ész, hanem még a természet törvényein is alapul. Képzeli önként a magántulajdon elveit készséggel terjeszti ki a közuralomra, és midőn egy kitűnő atya oly fiut hagy maga után, kinek érdemei a nép becsülését vagy reményeit igazolni látszanak: az előítélet és rokonszenv egyesült hatása ellenállhatlanná lesz. Constantin vágyott a trónra, és ha őt a nagyravágyás nem is ösztönözte volna annak elfoglalására, a kifejlődött körülmények között meg kellett azt ragadnia mint megmentése egyetlen eszközét. Jól ismerte Galerius jellemét és érzelmeit, és meg volt győződve, hogy ha élni akar, uralkodnia kell. Szinlett vonakodása által igazolni kívánta a bitorlást, s a bibor elfogadását levél által tüstént tudtára adta a császárnak. E levélben atyja halálát jelentette, szerényen utalt természetes

öröködési igényeire és egyszersmind tiszteletteljesen kifejezte sajnálatát, hogy katonáinak rokonszenves erőszaka nem engedte meg, hogy a császári bibort rendes alkotmányos uton sürgesse. Galerius meglepetésében véres fenyegetésekre fakadt, később azonban jobbnak látta megnyugvását fejezni ki. Uralkodótársul fogadta Constantint, de csak caesari czimmal, s mint negyedik rangut a római fejedelmek közt, míg a megürült augustusi méltóságot kedvenczének Severusnak adományozta. A birodalom látszólagos öszhangzata fentartatott, és Constantin, ki a legfőbb hatalom lényegét már birta, türelmetlenség nélkül várta az alkalmat, hogy méltóságát is megnyerje.

Constantiusnak második házasságából hat gyermeke volt, Constantin fi- mindkét nemből három-három. Constantin harminczkét éves és nő-vérei. vala, testi és lelki erejének teljében, midőn legidősb testvére alig lehetett 13 éves. Hatalmi igényeit haldokló atyja is elismerte és családjának gondjait és biztonságát reá bízta. Gondos neveltetésük, előnyös házasságuk, s az állam első tisztségeinek rájuk ruházása, Constantinnak testvérei iránti vonzalmát bizonyítja; és e herczegek vonakodás nélkül vetették magukat alá magasabb szellemének és szerencséjének.

II. Alig engesztelődött ki Galerius nagyravágyó szelleme A rómaiak a galliai tartományokra vonatkozó terveinek meghiusulása miatt, elégtelenség- midőn Itáliának váratlan elvesztése még érzékenyebben meg- ge az adók be- sértette büszkeségét és hatalmát. A császárok hosszú távolléte hozatala miatt Rómát elégtelenné és forrongóvá tette, s a nép lassankint belátta, hogy a Nicomediának és Milanonak adott elsőbbség nem Diocletján különös hajlamának, hanem a kormányzat azon formájának tulajdonítandó, melyet e császár meghonosított. Lemondása után néhány hónap mulva utódjai hiába ajánlották fel az ő nevében azon fenséges fürdőket, melyeknek romjai még most is annyi templomnak és zárdának alapját és anyagát képezik. A kényelem és fényűzés eme finom menedékeinek nyugalma a rómaiak türelmetlen zúgolódása zavarta meg. Galerius az államszükségletek fedezése végett általános föld- és személyösszeírást rendelt el. Az eltitkolás legkisebb gyanuja kizárta vont maga után. Itália szabadalmi, melyek azt eddig a többi tartományok fölé helyezték, félrevettettek, és az adótisztek megkezdtek a népszámlálást s az új adók kivetését. Macedonia meghódítása, mint már megjegyeztük, megmentette volt a római

népet a személyadótól; és ha a zsarnokság minden neme rájuk súlyosult is: e kivételt most már közel ötszáz évig élvezték; türelmük tehát kettészakadt, midőn látták, mint garázdálkodik az illyriai paraszt, ki távol ásiái székhelyéből Rómát a birodalom adózó városai közé merészelte számitani. A nép emelkedő dühét a tanács tekintélye bátorította fel, valamint a testőrség gyenge maradványa, mely feloszlását látva, készséggel ajánlotta fel kardját az elnyomott tartomány szolgálatára. Minden polgárnak kívánsága és reménye az volt, hogy az idegen zsarnokok elűzésével oly fejedelmet válasszszanak: ki a fővárosban lakván még egyszer megérdemelje a római császár czimét. Maxentius volt az, ki mellett a nép lelkesedése nyilatkozott.

Maxentius római császárnak nyilvánítva K. u. 306. okt. 28.

Maxentius Maximián császár fia volt, és Galerius leányát birta nőül. Születése és házassága biztos kilátásba helyezték részére a császárság öröklését; de bünei és képtelensége őt ép úgy kizárták a caesari méltóságból, mint Constantint a veszélyes szellemi fensőbbiség. Constantin sikere irigységet és boszút gyújtott keblében. A város főnöke, és néhány Severushoz ragaszkodó tisztviselő a testőrök által megöletett, és Maxentius a tanács és nép által úgy üdvözöltetett, mint Róma szabadságának és méltóságának védnöke. Az ő s a tanács kérelmére atyja Ma-

Maximián ujra fölveszi a bibort

ximián szintén ujra fölvette a bibort, s régi méltósága, tapasztalása és hirneve Maxentius pártjának erőt és tekintélyt kölcsönzött.

Severus megverettetése, és halála.

A mint ez Severus tudomására esett, tüstént Romába sietett azon reményben, hogy megjelenése mindent rendbehozand. De a kapukat zárva s a védfalakat fegyveres néppel megrakva találta, kiknek élén gyakorlott vezér állott, míg az ő katonáit misem lelkesítette. Egy nagy mór hadtest, mely egykor Maximiánt szolgálta, elpártolt tőle, minélfogva Ravennába kényszerült menekülni. Ez erősség ellen Maximián személyesen vezette a hadsereget, de meg lévén győződve, hogy azt hiába ostromolja, cselhez folyamodott, és Severust tisztességes megadásra szólította fel. Severus megadta magát, de csak könnyű halált és császári temetkezést nyerhetett. Midőn ez neki tudtul adatott, maga nyitotta meg ereit és Galienus családjának sirboltjába temettetett.

Maximián Constantinnak adja Fausta leányát s az augustusi czi-

Constantin és Maxentius jelleme épen nem volt rokon egymással, de helyzetük és érdekük ugyanaz vala, s az eszélység azt látszott javalni, hogy a közös ellenséggel szemben erejüket egyesítsék. Maximián korbéli és méltósági fensőbbisége da-

czára maga lépett át az Alpokon, magával vivén Fausta leányát met K. u. 307.
mint új egyesülésük zálogát. A menyegző Arlesben ünnepelte Márcz. 31.
tett meg a legnagyobb pompával, és Diocletian régi társa az
újra fölvett hatalmi igény alapján vejét augustusi czimmal ruházta fel.

A súlyos viszonyok szükségessé tették Galerius jelenlétét. Egy hatalmas illyriai és keleti hadsereg élén Itáliába tört, hogy Severus halálát megboszulja, s a zendülő rómaiakat megzabolazza. De Maximian ügyessége bölcs védelmi rendszert állapított meg. A betörő minden helyet ellenségesnek, megerősítettnek és hozzáférhetlennek találván, itáliai uralma csak táborának szűk körére terjedt. Érezvén súlyos helyzetét, követeket küldött Rómába békealkudozás végett; de minden ajánlata határozottan visszautasított. Maximian neve, fiának népszerűsége és békésülésének híre az illyriai légiók hűségét is megingatta. Galerius tanácsosnak találta visszavonulni. E visszavonulás szomorú tanúságot nyújtott a hadsereg aljas lelkiületéről. Ölte, raboltak, és égetve pusztították azon tartományt, melyet meghódítani nem tudtak. Ezalatt Maximian Galliába ment, hogy Constantint csatlakozásra és üldözésre bírja. De ennek cselekedeteit az ész és nem a boszu vezérelte. Fen akarta tartani a hatalom egyensúlyát a birodalom két fele közt és nem gyűlölte többé Galerius, mihelyt e nagyravágyó fejedelem megszűnt félelmének tárgya lenni.

Galerius Itáliába tör.

Visszavonulása.

Galerius szelleme igen fogékony volt a ridegebb szenvedélyek iránt, de e mellett őszinte s állandó barátságra se volt képtelen. Ugy látszik, hogy Licinius, kinek modora és jelleme az övéhez hasonló volt, mind hajlamát, mind becsülését bírta. Benső viszonyuk talán még ifjúságuk és alacsony állásuk boldogabb korában kezdődött, s a katonai élet szabadsága és veszélyei ezt megerősítették. Severus halála után Galerius barátját a bitorral, és az illyriai tartományok vezényletével ruházta fel. Ennek hallattára Maximin, ki Egyiptomot és Syriát tartotta elnyomva szintén augustusi czimet követelt. A római világ most először, de egyszersmind utoljára kormányoztatott hat császár által. Nyugaton Constantin és Maxentius színlelték tiszteletet atyjuk Maximian iránt; keleten Licinius és Maximin hódoltak jóltevőjüknek Galeriusnak. Az érdekek ellentéte, és az utóbbi háborúnak emléke a birodalmat két nagy ellenséges hatalomra osztotta,

Licinius az augustusi rangra emeltetik. K. u. 307. Nov. 11.

és Maximin Hat császár K. u. 308.

mig Maximián halála és különösen Galeriusé a fenmaradt társak nézeteinek és szenvedélyeinek új irányt adott.

Maximián szerencsétlenségei.

Midőn Maximián az uralomról vonakodva lemondott, a korabeli bérencz szónokok bölcsészti mérsékletét megtapsolták. Midőn nagyravágyása polgári háborút idézett elő, hazafiságáért hálálkoztak, hogy a közszolgálatot kényelmes visszavonultsága elé helyezte. Azonban lehetlen volt, hogy oly szellem, mint Maximiáné és fiáé, a megosztatlan hatalmat sokáig jó egyetértésben gyakorolják. Maxentius önmagát tartotta törvényes fejedelemnek, s a testőrség melléje állott. Ennek következtében Maximián Illyriába ment; de Galerius, ismerve jellemét, birodalmának elhagyására készítette őt. Innen vejéhez Constantinhoz ment, hol is tisztelettel és gyermeki gyöngédséggel fogadtatott. De nyugtalan szellemét a trón közeli csábító képe, s az uralom emléke kétségbeesett kísérletre ragadta. Midőn Constantin a frankok betöréseit megzabolázandó a Rajnához ment, Maximián Constantin halála hírét költvén, a honn maradt sereget összeszedte, késedelem nélkül trónra lépett, s az Arlesben letett tekintélyes kincset a katonákra pazar kézzel elvesztegetvén, régi méltósága emlékét akarta föléleszteni. Constantin az első hirre visszafordult, és sietve meglepte ipát, ki alig tudott Marseillesbe menekülni. A lakosság nem akarván a támadás veszélyeit elszenvedni, kegyelmet vásárolt Maximiánnak s a városnak átadása által. Titkos és visszavonhatlan halálítélet mondatott ki a bitorlóra, ki e hir hallattára magát felakasztotta. Végzetét megértemelte, de nagyobb örömmel üdvözölhattük volna Constantin emberiségét, ha egy ily aggastyánt, atyjának jóltevőjét és feleségének atyját megkimélte volna.

Halála K. u.
310. febr.

Galerius halála.

Galerius utolsó évei kevésbbé valának szégyenletesek és szerencsétlenek, s ámbár a caesari alárendelt állomást jobban betöltötte, mint a fensőbb rangu augustusit, mindazáltal haláláig megtartotta az első helyet a caesarok közt. Itáliából való visszavonulását négy évvel élte túl, mialatt hasznos közmunkákat teljesített. Ezek közt különösen említésre méltó a Pelso — Balaton tava — felesleges vizének a Dunába csapolása, s a környéken elterülő határtalan erdők kiirtása, a mi valóban fejedelemhez méltó mű vala, mivel a pannoniai — valeriai kerületi — alattvalóknak kiterjedt földet szolgáltatott a mivelésre. Halálát igen fájdalmas és hosszas baj okozta. Teste a mértéktelen élet-

mód folytán nehézkes vastagságuvá növekedett, fekélyekkel volt borítva, s a sebeket azon férgek raja emésztette, melyektől ezen undorító betegség nevét vette. Az elnyomott alattvalók istenítéletet láttak ebben. Alig hunyt el Nicodemiában, midőn Maximin és Licinius már fegyverre keltek, de utóbb kiegyeztek oly módon, hogy birodalmuk határát a Hellespont és Bosporus képezte. Halála után négy császár maradt, kik közül Licinius Constantinnal, Maximin pedig Maxentiussal lépett szövetségre, míg a szerencsétlen alattvalók borzalommal várták az egyenetlenség elmaradhatlan véres következéseit, miket se a félelem se a Galerius iránti tisztelet többé vissza nem tarthatott.

A római fejedelmek szenvedélyei által felidézett megszámlálhatlan bűnök és szerencsétlenségek közepett örömmel jegyezzük föl egy-egy esetet, mely erényüknek tulajdonítható. Uralkodása hatodik évében Constantin meglátogatta Autun városát és a fej-, és földadót tetemesen leszállította. De még ezen engedékenysége is kétségtelenül a köz-szegénységről tanuskodik. Ezen adó oly rendkívül nyomasztó volt, hogy a növekedő zsarolás daczára a fizetők kétségbeesése folytán lejjebb lejjebb szállt. Autun földjének jelentékeny része elhagyatott, és a lakosok nagy száma inkább száműzetésben és törvényen kívüli életet élt, sem hogy a polgári társaság terheit viselje. Mindamellett Constantin galliai uralkodása életének legártalmatlanabb sőt erényes szakát képezi. Megvédte a tartományt a barbárok betörései ellen, és midőn az elfogott fejedelmeket a trieri szinkörben a vad állatok elé kitette, a nép ezen látmányt élvezettel nézte, és észre sem vette, hogy az a nemzetek és emberiség törvényeivel ellenkezik.

Constantin
közigazgatása
Galliában K.
u. 306—312.

Constantin erényeit még feltünőbbé tették Maxentius bűnei. Míg a galliai tartományok annyi boldogságot élveztek, a mennyit az akkori viszonyok megengedtek: Itália és Afrika egy zsarnok uralma alatt nyögött, ki megvetésre méltó volt s a kit gyűlöltek. Szerencséjének sikerült egy gyenge lázadást Afrikában elfojtani. A kormányzó és néhány hive volt a bűnös, s a tartomány lakolt bűnükért. Cirtha és Carthago virágzó városok és az egész termékeny vidék tüzzel vassal pusztított. A győzelemmel való visszaélést a törvény és igazsággal való visszaélés követte. A könnyű győzelmet fenséges diadallal ünnepelte, mely alkalommal egy római tartomány zsákmányait és

Maxentius
zsarnoksága
Itáliában és
Afrikában K.
u. 306—312.

foglyait mutogatta a népnek mint győzelmi jelvényeket. Maxentius ép oly gyűlöletet táplált a senátus ellen mint Róma előbbi zsarnokai. A tanácsnokok élete féltékeny gyanujától függött; feleségeik és leányaik becsülete pedig érzéki szenvedélyének vettetett áldozatul. Elképzelhető, hogy a császári szerető nem igen talált ellentállásra, mely különben hasztalan is lett volna, és *egy* erkölcsös nőnek, a város főnöke nejének Sophroniának emléke nevezetes marad, mivel erényét önkénytes halála által mentette meg. *) Maxentius elárasztotta Rómát és Itáliát fegyveres katonákkal, és eltűrte hogy azok büntetlenül rabolják és gyilkolják a védtelen népet: míg ő nyaralójában kedvenceivel és valamelyik tanácsnok szép nejével töltötte idejét. Róma mely oly soká fájlalta fejedelmének távollétét, uralmának hat éve alatt százszor is megsiratta urának jelenlétét.

Polgárháboru
Constantin és
Maxentius kö-
zött K. u. 312.

Itália zsarnoka csakhamar bevallotta igényeit az egész nyugati birodalomra, és nevezetes katonai erőt gyűjtött össze, hogy Galliát megtámadja. E közben Constantinhoz a nép és tanács-
tól küldöttek érkeztek, kérvén őt, hogy ezen utált zsarnoktól mentse meg Rómát: és Constantin nem hallgatva tanácsának félénk ellenvetéseire, elhatározta megelőzni az ellent, és a háborut Itália szívébe átvinni.

Előkészületek.

Maxentius a testőrséget trónjának leghivebb őreiül tekintvén: annak számát nyolczvanezerre emelte. Negyvenezer mór és carthagói már készen állott; Sicilia is kiállította illetékét, úgy hogy Maxentius egész hadserege százhetvenezer gyalogból és tizennyolczezer lovasból állott. A háboru költségeit Itália gazdagsága fedezte, és a közelfekvő tartományok kimerítésével határtalan gabona- és egyéb táraikat töltötték meg. Constantinnak összes hadereje kilenczvenezer gyalogból és nyolczezer lovasból állott, de felét a rajnai határ biztosítására otthon kellett hagynia, és így alig több mint negyvenezer katona élén indult meg, hogy legalább négyszerte nagyobb számú ellenével összeütközzék. De Róma hadai fürdőkhez és színházakhoz lévén szokva, vonakodva mentek a csatatérre, és az öregek már csaknem elfeledték, az ifjak pedig még nem ismerték a fegyverforgatást és a hadakozást, míg a galliai katonák a barbárok elleni folytonos harcokban megedződtek és szigorú fegyelemhez szoktak.

*) Panegy. Vet. 9. 3. Euseb. Hist. Ecc. 8. 14.

Midőn Hannibal Galliából Itáliába vonult, előbb föl kellett Constantin át- fedeznie, azután meg kellett nyitnia az utat a hegyeken kereszt- lépí az al- túl, vad nemzetek között, hol még soha rendes hadsereg át nem pokat. vonulhatott. Constantin korában e hegyek lakói polgárisult és engedelmes alattvalók voltak, s a bámulatos országutak, melyeket a rómaiak az alpokon keresztül készítették, több átjárást nyitottak Gallia és Itália közt. Constantin a cottiai alpokon, vagy a mostani elnevezés szerint a Cenis hegyen keresztül vezető utnak adott elsőbbséget, és a piemonti síkra ért, mielőtt Maxentius elindulását a Rajna partjáról megtudta volna. Itt a Cenis hegy alján fekvő Susa városát mindjárt megérkezése napján megrohanta és a falakon áttörvén a helyőrséget lekonzolta. Nagyobb akadályul szolgált azonban a Turin síkjain felállított hadsereg, melynek legfőbb ereje a keleti modoru nehéz lovasságban állott. A lovakat és lovasokat teljes vértzet fedte. Tekintetük borzasztó, és tömött támadásuk csaknem ellenállhatlan volt; de Constantin ügyes mozdulatai által szétszórattak és legyőzettek. Maxentius katonái erre a legnagyobb zavarban futottak vissza Turin felé, de midőn a kapukat zárva találták, csak kevesen menekültek az üldözők kardjai elől. A győző ezért megkimélte Turint, és midőn a milanoi császári palotába bevonult, az alpoktól kezdve egész a Pó vizéig csaknem minden város elismerte Constantin hatalmát, és lelkesedéssel karolta fel ügyét.

Milanóból Rómáig a távolság az aemiliai és flaminiai or- Veróna meg- szálgutakon alig volt több négyszáz római mértföldnél; de Con- szállása és stantin bölcsőbbnek vélte működését egészen másfelé irányozni, csata. azon hadsereg ellen, mely előhaladását meggátolhatná vagy szerencsétlenség esetében visszavonulását veszélyeztethetné. Veronában s a venetiai hadak fölött a bátor Ruricius parancsnokolt, ki mihelyt megtudta, hogy Constantin feléje tart, egy lovas hadosztályt küldött eléje. De ez leveretett és Veronáig üldöztetett. Veróna félszigeten fekszik, s csak a nyugati oldalról közelíthető meg, mivel a többi három oldalát az Ets vize környezi. Constantin több sikertelen kísérlet után utat és módot talált a rohanó vizen való átmenetelre. Verónát erős ostromvonalakkal bekerítette, és Pompejánus kétségbeesett kirohanását visszaverte. Mire Pompejánus a várból titkon kiszökött, hogy Constantint egy más hadsereggel hátulról támadja meg. Constantin erről érte-

sülvén, seregének egy részét az ostrom folytatására Veróna alatt hagyta, megbízhatóbb csapatait Pompejánus ellen vezetvén. Midőn észrevette, hogy az olasz hadak saját csapatainál sokkal számosabbak, eredeti kétsoros hadállását megváltoztatta, s hadvonalát az ellenséggel szemben illő arányban nyújtotta ki. Ily kifejlődéseket a veszély pillanatában zavar nélkül végrehajtani csupán gyakorlott régi katonákkal lehet, és azok rendesen határozók; a csata este kezdődött, és reggel Constantin győzelmével végződött. A több ezer halott között ott volt Pompejánus is, és Veróna kegyelemre megadta magát.

Maxentius
tétlensége s
félelmei.

Mig Constantin magatartását és bátorságát a csatamezőn kifejtette: Itália fejedelme érzéketlennek mutatta magát a polgárharcz nyomorai és veszélyei iránt, melyek birtokának szivén rágódtak. Az élvezet volt még mindig egyedüli foglalatossága. Constantin gyors előhaladása alig volt őt képes ezen végzetes elbizakodottságból fölébreszteni; azzal hízelt magának, hogy ismert bőkezősége s a római név fensége mely őt már két betöréstől megszabadította, a fellázadt galliai hadsereget is széjjel fogja szórni. A tapasztalt és alkalmas tisztek, kik már atyja alatt szolgáltak, nem mulasztották el őt a közeledő veszélyre figyelmeztetni, s ő bámulva győződött meg, hogy romlását csupán összes erejének teljes megfeszítésével előzheti meg. Maxentius harcokban és pénzben még nem szenvedett hiányt, és csakhamar egy harmadik hadtest lőn kiállítva. Távol volt ugyan tőle személyesen vezérelni a hadsereget, de a szégyen végre helyébe lépett a bátorságnak, s arra kényszerítette őt, hogy táborba menjen. A nép megvetette gyáva urát, s ő nem vala képes a tüntetéseket elfojtani, melyek ünnepelve magasztalák Constantin hősie szellemét. Mielőtt Maxentius Rómát elhagyta volna, tanácsot kért a sybilliai könyvektől. Ezen ős jóslók igen bölcse feleletet adtak mondván: „Róma ellenségei az nap el fognak veszni.“

Constantin
győzelme Ró-
ma mellett K.
u 312. okt. 28.

Constantin rohamosan közeledett Róma felé, mivel azt remélte, hogy Maxentiust a félelem s okosság a város falai közé fogja szorítani, de mennyire meg volt lepelve, midőn a „Saxa Rubra“ hegységénél kilencz mértföldnyire a várostól Maxentius hadseregét csatakészzen felállítva találta. A hosszú hadvonal betöltötte a téres sikot, és utócsapata, mely a visszavonulást fedezendő volt, a Tiber partjáig terjedt. Mondják, és mi elhiszszük, hogy Constantin hadseregét kitünő tökélyvel szervezé, s a legdicsebb

legveszélyesebb állást a maga számára tartotta fenn. Fegyverzetének fénye által megkülönböztetve, személyesen rohant vetélytársának lovasságára, és ellenállhatlan támadása eldöntötte a nap szerencsáját. Maxentius lovassága főleg nehéz vértesekből, könnyű mórokból és numidiaiakból állott; de ezeknek hátrálniuk kellett a szilárd galliai lovasok előtt, kik amazoknál elevenebbek, és ezeknél kitartóbbak voltak. A két szárnynak legyőzése a gyalogságot fedezet nélkül hagyta, és a fegyelmezetlen itáliaiak vonakodás nélkül hagyták el a zsarnok zászlaját, a kit gyűlöltek, s kitől nem féltek többé. A zavar most általános lőn, és Maxentius seregei ezrenként rohantak a mély és sebes Tiberbe. Magát a császárt is, midőn a milviai hidon át menekülni akart, a futamodó tömeg a folyamba sodorta, hol fegyverzetének súlya alatt azonnal elmerült. Teste mélyen sülyedt az iszapba, és csak másnap lehetett nagynehezen kivenni. Midőn feje látványul a nép szeme elé kitétetett, ez végre meggyőződött felszabadulásáról, s az események arra figyelmeztették őket, hogy a hűség és hála felkiáltásaival fogadják a szerencsés Constantint, ki ekként bátorsága és ügyessége által életének legfényesebb vállalatát sikerítette.

A győzelmet Constantin úgy használta fel, hogy ez által se a nagylelkűség dicséretét, se a mértéktelen szigor vádját meg nem érdemelte. Ő ugyanazon bánásmódot alkalmazta, mely bukás esetében saját személyét és családját érte volna. Halálra ítélte a zsarnok fiait, és gondosan kiirtotta az egész fajt. Maxentius legjelentékenyebb hiveinek osztozni kellett urok sorában, a mennyiben jólétének és büneinek is részesei voltak; de midőn a római nép még nagyobb számú áldozatot kívánt: a győző erélylyel és emberszeretettel ellentállott ezen szolgálai kíváratnak, mely inkább a hizelgés, mint meggyőződés kifolyása volt. Az árulkodókat megbüntette, s a bukott zsarnokság korában számkivetett ártatlanok visszahivattak és jószágaikat visszanyerték. Legelőször a tanácsot tisztelte meg jelenlétével, és megígérte, hogy régi méltóságába és szabadalmaiba vissza fogja helyezni. Játékok és ünnepélyek rendeztetek győzelmi hírének megörökítésére, s a halás tanács a Maxentius által felállított épületeket győzelmes utódja tiszteletére ajánlotta fel. Constantin győzelmi íve mint a művészetek hanyatlásának szomorú jelensége maradt fenn, mely e mellett a leghitványabb hiu-

ságról tanus kodik. Miután nem találtak a birodalomban szobrászt, ki e közemléket felékesíteni képes lett volna, Traján diadalivét legszebb jelvényeitől megfosztották, tekintet nélkül a hős emlékére s a tulajdonjog szentségére. Az idők, cselekvények és jellemek különbözőségét egészen elfeledték. A parthyai foglyok oly fejedelem lábai előtt vannak feltüntetve, ki soha az Euphraton túl nem vezette seregeit; és a kíváncsi régész még most is fölfedezheti Traján fejét Constantin győzelmi jelvényei közt. Az új ékitmények, miket régi szobrok hiányában alkalmazni kellett, a legdurvább és legesetlenebb modorban hajtattak végre.

és magatartása Rómában.

A testőrségnek végleges megsemmisítését mind az eszély, mind a boszu parancsolta. Megerősített táboruk lerontatott és a csekély számu testőrök, kiket a kard megkimélt, a rendes hadsereg közé osztattak; ez által a tanács s a nép méltósága végzettetjes csapást szenvedett, és a lefegyverzett főváros védelem nélkül vettetett áldozatul távol levő ura kényének vagy közönyének. Meg kell jegyeznünk, hogy Maxentius a római adót a tanácstól „szabad ajánlat” czime alatt szedte, Constantin ezt rendes adóvá változtatta. A tanácsnokokat vagyonukhoz képest több osztályra osztotta; a legvagyonosabbak nyolecz, a következők négy font aranyat tartoztak fizetni; a két utolsó osztály, s a szegények hét darab aranyat. A rendes tanácsnokokon kívül a tanács hiu szabadalmait gyermekeik és rokonaik is élvezték, de súlyos terheiknek viselésében is részt kellett venniök. Maxentius halála után a győztes császár csak két-három hónapot töltött a fővárosban, melyet azontúl csak kétszer látogatott meg uralkodásának tizedik és huszadik évében. Constantinnak csaknem egész uralkodását a légiók gyakorlása és a tartományok látogatása vette igénybe. Trier, Milano, Sirmium, Naissus és Thessalonica szolgált alkalomszerű székhelyéül, míg végre Európa és Ásia határán új Rómát alapított.

Szövetsége Liciniussal K. u. 313. Márt.

Mielőtt Constantin Itáliába ment, Liciniusnak az illyriai császárnak barátságát, vagy legalább semlegességét biztosította magának. Nővérét Constantiát feleségül ígérte neki, s a frigy megkötésére a két császár Milanóban találkozott, de a köz ünnepek közepett egymástól el kellett válniök. A frankok betörése Constantint a Rajnához szolitotta, míg Ásia fejedelmének ellenséges közeledése Liciniust a személyes megjelenésre készteté.

Maximin titkos szövetségese volt Maxentiusnak s ennek sorsától vissza nem rettenve megkísértette a hadi szerencsét. Tél közepén megindult Syriából Bithynia felé és rendkívüli megerőltetéssel megjelent a thraciai Bosporus partjain, mielőtt Licinius helyettesei ellenséges czélzatait megtudták volna. Byzantiumot tizenegy napi megszállás után bevette, s már Heraclea falai alatt időzött, midőn Licinius közeledését hallotta. Miután egymás katonáit hasztalan igyekeztek elcsábítani, megütköztek. A kelet császáranak hetvenezer jól fegyelmezett régi katonája volt, és Licinius, ki hamarjában mintegy harminczezer illyriait szedett össze, kezdetben a tulnyomó erő által elnyomatott. De katonai ildomossága és hadseregének vitézsége helyreállította a rendet, és határozott győzelmet nyert. A hihetlen gyorsaság, melyet Maximin a futásban kifejtett, sokkal hirhedtebb, mint bátorsága a csatában. Huszonnégy óra mulva megveretése után Nicomediában látták a remegő császárt, százhatvan mértföldnyire a csata színhelyétől. Szerencsétlenségét csak három hónappal élte túl. Tarsusban történt halálát majd kétségbeesésnek, majd méregnek, majd istenítéletnek tulajdonították. A kelet tartományai a polgárháboru borzalmaitól megmentetvén, örömmel ismerték el Licinius tekintélyét.

Háboru Maximin és Licinius közt. K. u. 313.

Az ütközet Apr. 30.

Maximin halála.

A legyőzött császár egy nyolcz éves fiút és egy hét éves leányt hagyott maga után. Ártatlan koruk Liciniust könnyőrletre indithatta volna; de a szánalom nem volt képes őt visszatartani, hogy ellenfelének nevét és emlékét ki ne irtsa. Sevérus császár fiának az ifju Severiánusnak meggyilkoltatása menthetlen. Candidiánus kivégeztetése pedig a legfeketébb kegyetlenségnek és hálátlanságnak ténye volt. Ő természetes fia volt Galeriusnak, Licinius barátjának és jótevőjének. Candidiánus visszavonulva élt, és magasra nem vágyott; de fejedelmi születésű volt, s ez Licinius féltékeny lelkét felháborította. A zsarnokság ezen ártatlan és kitünő áldozataihoz kell még adnunk Diocletján császár nejét és leányát. Midőn Diocletján Galerius caesari czimmal ruházta fel, neki adta leányát Valeriát, a ki mivel magának gyermeke nem volt, férjének természetes fiát Candidiánust valódi édesanyjai gonddal ápolta és nevelte. Férje halála után rögtön Maximin kérte kezét, ki e végből elvált nejétől. A fejedelmi özvegy visszautasította a méltatlan ajánlatot, minélfogva Maximin minden javait elfoglalta és anyjával Pris-

Licinius kegyetlensége.

cával együtt száműzetésre ítélte őt. Most Maximin halálával kedvező fordulat látszott beállani a szerencsétlen özvegyre nézve, s ő egész bizalommal Licinius udvarába menekült; de Candidiánus megöletése csakhamar arról győzte meg őt, hogy Maximin trónját e zsarnoknál is sokkal embertelenebb zsarnok töltötte be. Menekülés által akarta életét biztosítani, de Thessalonicában fölfedeztetvén, anyjával együtt lefejeztetett.

Constantin és
Licinius közti
meghasonlás
K. u. 314.

A római világ most két részre volt osztva Constantin és Licinius közt; az első a nyugatnak, a második a keletnek ura volt. Ez időben Constantin nővérét Anastásiát férjhez adta Bassiánushoz, kit egyuttal caesari rangra emelt. De a neki ígért tartományok átadásának halogatása, s a hozzákötött megszorítások Bassiánust elkedvetlenítették. Kineveztetését Licinius is megerősítette, s e ravasz fejedelem vele azonnal titkos és veszélyes összeesküvést szőtt, melyet azonban Constantin ideje-korán fölfedezvén, őt a caesari bibortól megfosztottnak nyilvánította. A büszke visszautasító válasz, melyet Licinius adott, midőn a hozzámenekült Bassiánus kiadására felszóllittatott, bűnrészeségéről tanuskodott, és egyszersmind arra szolgált alkalmul, hogy a két császár közti viszály kitörjön.

Első polgári
háboru közöt-
tük. Cibalisi
csata K. u.
315. Okt. 8.

Az első csata Cibalis nevű pannoniai város közelében a Száva partján, Sirmiumhoz mintegy ötven római mértföldnyi távolságra vivatott. A csekély haderő, melyet e nagyfontosságú ügy eldöntésére két oly hatalmas fejedelem kiállított, arról tanuskodik, hogy az egyiket a kihívás, a másikat a támadás váratlanul lepte meg. A nyugati császárnak csak huszezer embere volt, a keletinek harminczötezer. A szám kisebbségét a csatahely előnye ütötte helyre. Constantin egy fél mértföldnyi széles szorost foglalt el, melynek egyik oldalát meredek hegység, a másikat pedig mély mocsár fedezte, és ezen helyzetben várta be és verte vissza az ellenség megtámadását. Licinius mintegy huszezer embert vesztett, és lovassága élén Sirmiumon át visszavonult. A Száván átmenvén, a hidat lerontatta, s a dák és thráciai tartományokba sietett, hogy új hadsereget gyűjtsön. Futása közben bizonytalan caesari czimét Valens illyriai tábornokának adományozta.

A mardiai ü-
tközet.

A második ütközet színhelye a Thráciában fekvő mardiai sikság volt. Ez ütközet ép oly makacs és véres vala, mint az első. A hadsereg mind a két részen egyenlő vitézséget és fe-

gyelmet tanusított, s a győzelmet magasabb képessége folytán ismét Constantin döntötte el, ki mintegy ötezer emberből álló hadtesttel egy előnyös magaslatra nyomult, honnan az ütközet hevében az ellenség utócsapatát megtámadván, nagy vérontást eszközölt. Az ütközetnek a beállott éj vetett véget, és ez által fedve Licinius a macedoniai hegyek felé biztosan vonult vissza. A két vesztett csata után a megtört Licinius békeért esdeklett. Constantin kihallgatta a követet, a ki *két* császár nevében ajánlott becsületes békét. Valens császár fölemlítését Constantin felindulással és megvetéssel fogadta. „Nem azért nyomultunk előre — viszonzá szárazon Constantin — a nyugati Oceántól folytonos csaták és győzelmek között, hogy egy háladatlan rokont visszautasítván, egy megvetésre méltó rabszolgát fogadjunk el uralkodótársul. A béke első föltétele: Valens lemondása.“ Liciniusnak e lealázó föltételt el kelle fogadnia, s a szerencsétlen Valens néhány napi uralkodás után meg lön fosztva biborától s életétől. Constantin meghagyta vetélytársát Liciniust Thrácia, Kis-Ásia, Syria és Egyptom birtokában, de Pannoniát, Dalmátiát, Dáciát, A békeszerző Macedóniát és Görögországot a nyugati birodalomhoz csatolta. és Decemb. Megegyeztek, hogy három királyi fiu, a császárok fiai, jelöltesse-nek ki császári utódokul. Crispus s az ifju Constantin nemsokára nyugati caesaroknak nyilvánítottak, az ifju Licinius pedig keletinek. A kitüntetés ezen kettős aránya mellett a győző a fegyverek s a hatalom fenségét magának biztosította.

Constantin és Licinius kibékülése nyolcz évi békét biztosított a római világnak. E korszakban indult meg a császári és Constantin törvények rendes sora, s ezek nyomán könnyű volna Constantin polgári rendszerét leírni. De legfontosabb intézményei Általános béke és Constantin törvényei K. u. 315—323. benső összeköttetésben voltak az országlásnak és vallásnak új rendszerével, mely uralkodásának utolsó éveig nem állapított meg tökéletesen. Sok törvénye maradt fenn, melyek a magánjogot tárgyalják, s a melyek az általános történelem köréhez nem tartoznak. Két törvény mindamellett — a sok közül — megérdemli a megemlítést; az egyik fontossága, a másik különössége miatt; az első jótékony hatása, a másodikat kicsapongó szigora tette nevezetessé.

1. Az ujdón született gyermekek kitevésének vagy megölésének borzalmas szokása, melyet a régiek szélteben gyakoroltak, mindinkább divatos lett a tartományokban, különösen

Itáliában. E szokás következménye volt az elszegényülésnek ; az elszegényülést pedig leginkább az elviselhetlen nagy adó és annak különösen terhes behajtási módja idézte elő. A kevésbbé vagyonos vagy szorgalmas osztályok atyai gyöngédségnek vélték, ha gyermekeiket megmenthetik az élet nyomoraitól, mit ők maguk nem voltak képesek elviselni. Constantin emberszeretete elrendelte, hogy azon szülők, kik szegénységüket a hatóságnak bejelentik, segédelmet kapjanak gyermekeik fölnevelésére. De az ígéret sokkal bőkezűbb s az ellátás sokkal kétségesb volt, semhogy általános és állandó jótékony hatást gyakorolt volna. A dicséretes törvény inkább a szegénység kitüntetésére, mint megkönnyítésére szolgált.

2. A nőrablás halállal büntettetett, és pedig máglya vagy vadállatoktól szétszaggatás által. A nőnek beleegyezése hasonló büntetést vont maga után. A nyilvános üldözés kötelessége a bűnös vagy szerencsétlen leány szüleire rovatott, és ha a természet érzelmei erőt vettek a sérelmen, és ha családjuk becsületét utóházasság által akarták helyreállítani, száműzetés és jószágvesztés által bűnhődtek. A bűnrészes férfi- vagy nő-rabszolgák hasonlóan halállal lakoltak. A mennyiben a bűn nyilvános természetűnek tartatott, a bevádolás minden idegennek meg volt engedve. A per megkezdése nem volt időhöz kötve, és az ítélet következményei a törvénytelen szövetség ártatlan magzatain is végrehajtottak. Ezen rendelet leggyűlöletesebb részeit Constantin könyörüllete később gyakran enyhítette.

A góth háboru
K. u. 322.

A polgári kormányzat néha a birodalom katonai védelme által zavartatott meg. A szeretetreméltó jellemű ifju Crispus, ki a caesari czimmal a rajnai parancsnokságot nyerte, a frankok és allemannok ellen kivívott több győzelmében bátorságának jelét adta, és a barbárokat megtanította Constantin fia és Constantius unokájától rettegni. A császár a még fontosabb dunai tartományokat vette át. A góthok, kik Claudius és Aurelián korában a római fegyverek súlyát érezték, ötven évi béke alatt elfelejtették őseik szerencsétlenségeit, és újra megtámadták a határokat. De Constantin megverte és összes zsákmányuk és foglyaik visszaadására készítette őket. Ezután a kijavított Traján hidján a Dunán átmenvén, Dácia legerősebb menhelyéig üldözte őket, és midőn boszuját már kielégítette, az esdeklett

békét azon feltét alatt adta meg nekik, hogy szükség esetében negyvenezer katonát tartoznak segítségül adni.

A dicsőség ezen magasztos állásában nem volt többé le- A második pol-
hetséges, hogy Constantin maga mellett társat tőrjön. Szellemé- gári háboru
nek és katonai hatalmának fensőségében bizva, minden előle- Licinius és
ges sérelem nélkül elhatározta, hogy tönkreteszi Liciniust, ki- Constantin kö-
nek aggkora és népszerűtlen vétkei könnyű győzelemre nyuj- zótt K. u. 323.
tottak kilátást. De az öreg császár a közeledő veszélytől meg-
riadva összeszedte minden erejét, és Drinápoly síkjait csakhamar
betöltötte katonákkal, valamint a Hellespontot hadihajókkal.
Hadserege százötvenezer gyalogból, és tizenötezer lovasból állott,
és a mennyiben a lovasság Phrygiából és Cappadociából állitta-
tott ki, inkább a lovak szépségére, mint a lovasok bátorságára
és ügyességére lehet következtetni. Hajóhada háromszázötven
hajóból állott, három-három sor evezővel. Ebből százharmin-
czat Egyptom és Afrika közelfekvő partjai szolgáltattak, száz-
tizet Phoenicia és Cyprus szigete, a többit Bithynia Jonia és Caria.
Constantin hadserege Thessalonicában találkozott és fölülmulta a
százhuszezeret. Bár kevesebb embere, de több katonája volt, mint
versenytársának; hajóhada azonban sokkal csekélyebb valamint
Liciniusé. Mióta Itália megszűnt a kormányzat székhelye lenni: a
misenumi és ravennai hajótelepitvények el voltak hanyagolva.

Az okos Licinius versenytársának közeledését a jól meg- Adrianopoli
erősített adrianopoli táborban várta be. Constantin Thessaloni- ütközet K. u.
cából Thrácia felé vonult, mignem menetét a széles és sebes 323. Julius 3.
Hebrus vize tartóztatta fel, melynek túlsó partján Licinius tá-
borozott. Sok idő telt el apró csatározásokkal, míg végre Con-
stantin rettenthetlen magatartása minden akadályt elhárított. A
bátor császár ez alkalommal tizenkét lovas kíséretében a Heb-
rus vizébe vetette magát és győzhetetlen karja oly rémületet
idézett elő, melynek hatása ellenének százötvenezer főből álló
hadseregét megtörte és megszalasztotta. A harcz nem volt többé
egyenlő. Liciniusnak többnyire ujjonczokból álló megzavarodott
tömege könnyen legyőzetett a kipróbált nyugati veteránok által.
Azt állítják, hogy harminc négyezer ember maradt halva. Licini-
usnak megerősített tábor a csata éjjelén bevételre, s a megfu-
tott csapatok nagyobb része kegyelemre megadta magát. Lici-
nius a csatátért többé meg nem tarthatván Byzantium falai közé
menekült.

Byzantium megszállása, melyet Constantin azonnal meg-
 kezdett, nagy munkával és bizonytalansággal hajtatott végre.
 Crispus tengeri győzelme. Az utolsó polgári háborukban e helyen, mely méltán neveztetik
 Európa és Ásia kulcsának, az erődítmények kijavítottak és
 megerősítettettek; és mindaddig, míg Licinius a tenger ura ma-
 radt, a helyőrség sokkal kevesbbé volt kitéve az éhség veszé-
 lyeinek, mint a megszálló hadsereg. Crispusnak a császár leg-
 idősb fiának jutott azon merész vállalat, hogy utat törjön a
 Hellesponton; s a bátorság és siker, melylyel azt végrehajtotta,
 atyja becsülését, sőt nagy valószínűséggel féltékenységét is fel-
 költötte. A harc két napig tartott: első napon kevés eredmény-
 nyel; de a másodikon támadt déli szél Crispus hajóhadának
 rendkívüli előnyt nyújtott, mi okos bátorságával egyesítve,
 tökéletes győzelmet eredményezett. Licinius vesztesége százhar-
 mincz hajóból és ötezer emberből állott. Amandus tengernagy
 is alig menekülhetett meg. Mihelyt a Hellespont nyitva volt,
 Constantin táborába bőven folyt az eleség, s a megszállási mun-
 kálatok nagyobb erővel folyhattak. Az oströmlők a falakkal
 egyenlő magasságu sánczokat hánytak, magasra nyúló tornyok-
 kal, melyekből a hadi gépek nagy köveket és hajító dárdákat
 vetettek a városba, míg a faltörő kosok több helyütt megingat-
 ták a falakat. E közben Licinius kincseit összeszedte, és Mar-
 tiniánust caesarnak kinevezvén, s a birodalom megvédését reá
 bízván, Chalcedóniába menekült.

Chrysopolisi
 ütközet.

Licinius oly segédforrásokkal s oly lankadhatlan kitartás-
 sal birt, hogy ennyi megveretés után Bithyniában még újra
 ötven-hatvanezer emberből álló hadsereget tudott kiállítani,
 míg Constantin Byzantium megszállásával volt elfoglalva. De
 az éber császár ellenfelének végső erőlködését sem hanyagolta el.
 Győzelmes hadseregének egy részét átszállította a Bosporuson,
 és Chrysopolis, vagy a mostani elnevezés szerint — Scutari
 magaslatain találkoztak. Licinius hadai jöllehet csak az imént
 szedetttek és roszul voltak fegyverezve, kétségbeesett de hasz-
 talan vitézséggel harczoltak, míg végre teljes leveretésük és
 huszonötezer embernek halála menthetlenül eldöntötte urok sor-
 sát. Licinius Nicomédiába vonult vissza, míg neje Constantia,
 Constantin nővére, közbevetette magát, hogy férje életét meg-
 mentse, kinek Martiniánus fölládozása és biborának letétele
 után megengedettett, hogy hátralevő napjait békében tölthesse.

Constantia e tette eszünkbe juttatja Augustus nővérét és Antonius nejét. De az emberek jelleme most már egészen más volt; egy római nem tartotta többé gyalázatnak becsületét és függetlenségét túlélni. Licinius sértéseieért bocsánatot kért és nyert; magát és biborát *Urának* lábaihoz vetette, ki őt lealázó kegyelmességgel fölemelte, ugyanaz nap császári asztalához bocsátotta, és rövid idő múlva Thessalonicába belebbezte. Rabságának nemsokára a halál vetett véget: összeesküvéssel vádolták és kivégezték. Emléke becstelenséggel bélyegeztetett és emlékszo-
brojai összezúztak.

Ezen győzelem által a római világ ismét *egy* császár tekintélye alatt egyesített, harminczhét évvel utóbb a mint azt Diocletian Maximiánnal megosztotta. A birodalom-
nak-újra egye-
sítése K.u. 324.

Constantin fokozatos emelkedését részletesebben tárgyaltuk, mivel az események által követelt vér- és pénzpazarlás, valamint az ezzel összefüggő folytonos adóemelés s a katonai uralom megállapítása lényegesen előmozdították a római birodalom hanyatlását. E forradalom nevezetes közvetlen következménye Konstantinápoly alapítása s a keresztény vallás behozatala volt.

XV. FEJEZET.

A keresztény vallás előhaladása, s az első keresztények érzelmei, modora, száma és állapota.

A nyomozás
fontossága

A kereszténység fejlődésének és megállapodásának nyílt de észszerű földerítése ugy tekintendő, mint a római birodalom történetének igen lényeges része. Míg e nagy testet nyílt erőszak támadta meg, vagy lassu hanyatlás aknázta alá: az emberek szellemében lassankint gyökeret vert egy tiszta szerény vallás, mely a csendes homályban nagyra növekedett, az ellenállásból új erőt meritett, és végre a Capitolium romjain feltüzte a kereszt győzelmes zászlóját. A kereszténység befolyása tülemelkedett a római birodalom korán és határain. Tizenhárom vagy tizennégy százados forradalom után még mindig ezen vallást követi Európának minden nemzete, az emberi nemnek a művészetben, tudományban és harczban legkitünőbb része. Az európaiak buzgó szorgalma messze elterjesztette azt Ásia és Afrika távol partjain, és telepítvényeik közvetítése szilárdul megállapította Kanadától Chiliig a régiek előtt ismeretlen világban.

annak nehézségei.

De e földerítés bármily hasznos s mulattató legyen is, két rendkívüli nehézséggel van összekötve. Az egyháztörténelem üres és gyanus adatai ritkán képesítnek bennünket arra, hogy eloszlassuk a borus felleget, mely az egyház első kora fölött lebeg. A részrehajlatlanság nagy törvénye igen gyakran arra kényszerít, hogy a szentírás ihletlen tanítóinak és hívőinek tökéletlenségét fölfedjük, és a gondtalan észlelő előtt hibáik homályt vethetnek a hitre, melyet vallottak. De a buzgó keresztény megbotránkozása s a hitetlennek ingatag diadala véget kell hogy érjen, ha nemcsak arról emlékezik meg, hogy **ki** által, hanem

arra is, hogy **kinek** adatott az isteni nyilatkozat. A theolog gyönyörrel színezheti ki a vallást, a mint az eredeti tisztaságában rendezve a mennyből leszállt. A történésznek sokkal komolyabb feladata van. Föl kell fednie a tévedés és elfajulás elkerülhetlen vegyítékét, melyet magába föl kellett vennie, midőn oly hosszan tartózkodott a földön, a lények gyenge és elfajult neme közt.

Kíváncsiságunk természetszerűleg azt óhajtja kinyomozni, **A keresztény-
ség előhaladá-
sának öt fő-
oka.** hogy minő eszközöknek köszönheti a keresztény hit nagyszerű győzelmét, a világon megállapított vallások fölött. Ezen kérdésre következő feltűnő, de kielégítő választ adhatni: a tan meggyőző tisztaságának és nagy szerzője szabályzó előrelátásának. De mivel az igazság és ész a világban ritkán talál oly kedvező fogadtatást, és mivel a gondviselés bölcsessége gyakran az emberi szív szenvedélyeit, és az emberiség általános körülményeit használja eszközül céljai elérésére, legyen szabad tartozó alázattal azt kérdenünk: mik voltak a keresztény egyház gyors előhaladásának nem alap- hanem közvetlen okai? Meglehet kiviláglik, hogy leginkább következő öt ok kedvezett a terjedésnek. 1-ör. A keresztények hajthatatlan, — és ha szabad így szólnunk — türelmetlen buzgalma, mely — igaz — a zsidó vallásból származott, de megtisztult azon szűkkörű társalmatlan szellemtől, mely a pogányokat Mózes törvényeinek felkarolásától visszariasztotta. 2. A jövő életreli tan, s azon mellékes hatályos körülmények, melyek a fontos hitnek súlyt és sikert kölcsönözhetnek. 3. A kezdetleges egyháznak tulajdonított csodás hatalom. 4. A keresztények tiszta és szigorú erkölcei. 5. A keresztény köztársaság egysége és fegyelme, mely azt a római birodalom szívében fokorkint független és növekedő álamná képezte.

I. Már leirtuk a régi világ vallásainak összhangját, s azon könnyüséget, melylyel a legkülönbözőbb, sőt ellenséges nemzetek egymás előítéleteit felkarolták, vagy legalább tiszteletben tartották. Az emberiséggeli érintkezést csupán egy nép utasította vissza. A zsidók, kik az assyriai és persiai fejedelmek alatt hosszú korszakon át a legmegvetettebb rabszolgául tekintettek: Alexander utódai alatt a homályból fölmerültek. A makacsság, melylyel különös szertartásaikat és társadalom-ellenes szokásaikat fentartották, úgy tüntette fel őket, mint az emberiség különös nemét, mely az emberiség többi része iránti gyűlöletét nyíltan bevallotta, vagy gyáván eltitkolta.

Az első ok. A zsidók buzgalma.

Se Antiochus erőszakoskodása, se Heródes fondorkodása, se a körül lakó nemzetek példája nem volt képes rávenni a zsidókat, hogy Mózes intézményeihez a finom görög mythológiát csatolják. S a rómaiak mégis megvédték az előítéletet, melyet megvetettek. Az udvarias Augustus alapítványt tett, hogy jóléteért a jeruzsalemi templomban áldozatot mutassanak be, míg Ábrahám azon utódjától, ki a capitoliumi Jupitert ily módon megtisztelte volna, bizonyára mind önmaga, mind testvérei visszaborzadtak volna. Caligula esztelen kísérlete, hogy magának a jeruzsalemi templomban szobrot emeljen, egyhangu ellenzésre talált az egész népnél, mely kevésbbé félt a haláltól, mint ily bálványos szentségtöréstől. Ragaszkodásuk Mózes törvényéhez egyenlő volt az idegen vallások iránti megvetésükkel. A buzgalom és ájtatosság árja a szük mederben annál nagyobb erővel és dühvel rohant.

Annak fokont
kinti növe-
kedése.

Ezen hajthatatlan ragaszkodás, mely a régi világ előtt oly gyűlöletes, vagy nevetséges volt, tiszteletreméltó jellemet öltött, mióta a gondviselés nekünk a választott nép titokteljes történetét kinyilatkoztatni méltóztatott. De a második templom korabeli zsidóknak Mózes vallása iránti buzgó, sőt tán kicsinykedő ragaszkodása még bámulatosabb lesz, ha azt elődeiknek nyakas hitetlenségével hasonlítjuk össze. Midőn a törvény menydörgés között adatott a Sina hegyén, midőn a tengerek árja és a csillagok menete az izraeliták kényelmére felfüggesztetett, és midőn a földi jutalmak és büntetések közvetlenül követték ájtatosságukat vagy engedetlenségüket: minduntalan fellázadtak isteni királyuk látható fensége ellen, Jehovah szentélyébe idegen bálványokat helyeztek, és szívesen utánoztak minden ábrándos szertartást, mely az arab sátorokban, vagy phoeniciai városokban gyakoroltatott. A mint az ég védelme e hálátlan fajtól méltán elvonatott, hitük hasonló arányu erőt és tisztaságot nyert. Mózes és Joshua kortársai gondtalan közönnyel tekintették a legbájlóbb csodákat: míg a nyomor súlya alatt e csodák hite a későbbi zsidókat a bálványimádás általános ragályától mentette meg. S úgy látszik, hogy e különös nép az emberi elme minden ismert elvével ellentétben, inkább a távolabbi ősök hagyományai mint saját érzéke bizonylatai előtt hajolt meg.

Vallásuk inkább
védelmi, mint hódító
természetű.

A zsidó vallás csodálatos védelmi erővel birt, de hódításra nem volt alkalmas. Midőn Ábrahám utódai megsaporodtak mint a tenger homokja, az istenség, kinek szájából a törvények

és szertartások rendszerét vették, magát saját nemzeti Izrael istenének nyilvánította, és kedvencz népét a legnagyobb gond-
dal elválasztotta az emberiség többi részétől. Kanaán földjének
meghódítását oly sok csodálatos és véres körülmény kísérte,
hogy a győzelmes zsidók kiengesztelhetlen gyűlölségben marad-
tak minden szomszédjukkal. Némely bálványimádó fajok egé-
szen kiirtattak. Más nemzetbeliekkel házasságra vagy szövetsé-
gre lépni nem volt szabad, s a kik e tilalom ellen vétettek, har-
mad, heted, sőt tized izziglen kirekesztettek a gyülekezetből.
Mózes vallása úgy látszik egy különös tartomány és egy nem-
zetiség számára alkottatott; és ha szigoruan megtartották volna
a rendeletet, mely szerint minden férfiú köteles volt évenként
háromszor a Jehovah előtt megjelenni, a zsidók az ígértföldé-
nek szűk határain soha túl nem terjeszkedhettek volna. Ezen
akadályt azonban a jeruzsalemi templom lerontása eltö-
rölte. De bukott állásukban is szigoruan ragaszkodtak ma-
gasztos, kizárólagos kiváltságaikhoz, s az idegenek társaságát
gyűlölve kerülték. Napjaiknak, eledeleiknek különbözősége és
számos köznapi, noha terhes szokásuk, mind megannyi izetlen-
ség és gyűlölet tárgyául szolgált a többi nemzetiségeknek, kik-
nek szokásaikkal és előítéleteikkel homlokegyenest ellenkeztek. A
körülmetelés fájdalmas, sőt veszélyes szokása egymaga képes
volt az áttérni kívánókat a synagóga ajtajától visszariasztani.

Ily körülmények közt ajánlotta fel magát a keresztény-
ség a világnak, Mózes törvényeinek szigorával fölfegyverkezve,
de bilincseinek súlyától mentten. Az igaz vallás s az isten egy-
sége iránti kizárólagos buzgalom a legnagyobb gonddal fejte-
tett ki mind az ó, mind az új rendszerben, és a mit a legfőbb
lény természetéről és célzatairól az emberiségnek kinyilatkozt-
tattak, a titokteljes tan iránti tisztelet fokozására volt szánva.
Mózes isteni tekintélye és a próféták nemcsak elismertettek, de a
kereszténységnek legszilárdabb alapjául fogadtattak el. A jöven-
dölések a világ kezdetétől fogva szakadatlan láncolatban hirdet-
ték és előkészítették a Messiás régvárt megérkezését, ki a zsidók
anyagi felfogásához képest gyakrabban tüntettetett fel király és
győző jellemében, semmint próféta, martyr, vagy istenfia képében.
Ennek kiengesztelő áldozata a templom tökéletlen áldozatait egy-
szerre megszüntette. A szertartásos, csupán jelvényekben és kép-
letekben álló törvény helyébe tiszta és szellemi tisztelet lépett,

A keresztény-
ség szabadel-
vűbb buz-
galma.

és a véráldozat a sokkal igénytelenebb vizáldozattal helyettesített. Az isteni kedvezmény ígérete minden emberre különbség nélkül kiterjesztetett. Minden szabadalom, mely a hívót a földről az égbe emelheti, a keresztény egyház tagjainak tartatott fenn; — de e dicső megkülönböztetés elnyerhetése egyuttal az összes emberiségnek megengedett, sőt ajánlatott. Minden új megtértnak legszentebb kötelessége volt barátai és ismerői körében a megbecsülhetlen áldást, melyben részesült tovább terjeszteni s legyőzni a vonakodást, mely szigoruan fogna megbüntettetni mint a jóságos, de mindenható istenség akarata elleni vétke engedetlenség.

A hívő zsidók
makacssága, és
ennek okai.

A templom felszabadítása a synagóga kötelékeitől mind a mellett nehéz és hosszas munka volt. A megtért zsidók, kik Jézust őseik által megjövendölt Messiásnak ismerték el, tisztelettel viseltettek iránta, mint az erkölcs és vallás prófétai tanítója iránt, de őseik szertartásaihoz makacsul ragaszkodtak, azt állítván, hogy az örökké egyforma lény, ki Mózes törvényeinek megtartását elrendelte, a haszontalan és elévült szertartásoknak megszüntetését is kihirdette volna a világnak.

A jeruzsalemi
Nazareni
templom.

Az első tizenöt jeruzsalemi püspök körülmetélt zsidó volt; és a fensőségük alatt álló gyülekezet, Mózes törvényeit a keresztény hit tanaival egyesítette. A megtért zsidók, kik nazarenusoknak neveztettek, a jeruzsalemi templom és a szent város elpusztulása után Pella városába vonultak, honnan Hadrián császár által Aelia Capitolina nevű városba a Sion hegyére telepítettek, hová zsidónak bemenni nem volt szabad. Itt Marcust választották meg püspökül, ki pogány, hihetőleg itáliai eredetű volt. Ez rábeszélte őket, hogy a Mózes-féle törvényeket elhagyják, és szokásaik, valamint szabadalmaiknak e feláldozása utat nyitott nekik a Hadrián-féle telepbe, miáltal a katholikus egyházzal soros összeköttetésbe jutottak.

Az ebioniták.

A Pellaban visszamaradt nazarénusok a latin püspökkel eltávozni vonakodván, Damascus vidékén széledtek el, és Alleppóban egy jelentéktelen egyházat alapítottak, s állítólagos szellemi és anyagi szegénységük miatt ebionitáknak neveztettek.

A szerencsétlen ebioniták Jézust Messiásnak elismervén, de a Mózes törvényeit is megtartván, felette kedvezőtlen helyzetbe jutottak: az egyik felekezet hitehagyottaknak, a másik pedig eretnekeknek tekintette őket, úgy hogy határozottabb

szint kényszerültek vallani, s végre ismét beolvadtak vagy az egyházba, vagy a synagógába.

Mig az orthodox egyház Mózes törvényeinek tulságos A gnosticusok, tisztelete, és helytelen megvetése közt helyes középuton járt, a különféle eretnekek a tévedés és kicsapongás egyenlő, de ellentétes tulságaira fajultak.. A zsidó vallás elismert igazságából az ebioniták azt következtették, hogy az sohasem töröltethetett el. Annak föltételezett tökéletlensége pedig a gnosticusokat azon állításra birta, hogy azt az isteni bölcsesség soha meg nem alapíthatta. A zsidó mesét a teremtsérről s az eredeti bünrről nevetség tárgyává tették, s mitsem akartak tudni az istenségnek hat napi munka utáni pihenéséről, továbbá Ádám oldalbordájáról, Éden kertjéről, az élet és ismeret fájáról, a beszélő kigyóról, a tiltott gyümölesről, s az emberiségnek egy megbocsátható vétség miatti elkárhoztatásáról. A legtudósabb egyházatyák azonban elismerték, hogy az irás betü szerinti értelme ellentétben áll az igaz vallás elveivel és fogalmával, de a tekintély fenntartása miatt képleges fátyollal borították a Mózes-féle kinyilatkoztatás minden gyöngéd helyét.

A gnosticusokat a keresztények közt a legműveltebbeknek, az ő felekeze- legtanultabbak- és legvagyonosabbaknak tekintették. Csak- tük, előhala- nem mindnyájan a pogányok fajából származtak. Krisztus hite- dásuk és be- közé sok fenséges de egyszersmind homályos alaptételt vegyi- folyásuk. tettek, melyeket a keleti bölcsészetből, sőt Zoroaster vallásából is merítettek : mint az anyag örökkévalóságát, két fő elv létezését, és a láthatlan világ titokszerű hierarchiáját. Ezek ismét sok felekezetre oszoltak. Terjeszkedésük gyors és diadalmas volt. De a békét folytonosan megzavarták s a vallás nevét gyakran lealacsonyították, mindazáltal a kereszténység előhaldását inkább előmozdították, mint hátráltatták.

De bár milyen volt légyen a véleménykülönbség az or- A démonok thodoxok, ebioniták és gnosticusok között, Mózes törvényeit úgy tekintet- mindnyájan isteni eredetűnek vallották, s kötelező erejét egyenlő tettek, mint a buzgalommal ismerték el, és egyenlő borzalommal viseltettek a régiek istenei. a bálványozás iránt, a mi a zsidókat a régi világ többi nemzeteitől megkülönböztette. A bölcsész, ki a sokistenség rendszerét úgy tekintette, mint az emberi csalás és tévedés koholmányát, az áhitat álczája alá megvető mosolyt rejthetett, s nem kellett attól tartania, hogy a szemfényvesztés vagy álhit őt valami lát-

hatlan, vagy képzeleti hatalom ellenszenvének teendi ki. De az első keresztények a pogányok megállapított vallásait sokkal gyűlöletesebb és borzalmasb szemmel tekintették. Az egyház s az eretnekek egyaránt azt tartották, hogy a bálványimádás szerzői, pártfogói és tárgyai gonosz szellemek voltak. E föllázadt szellemeknek, kik az angyalok seregéből elűzettek, s pokoli mélységbe vettettek, még szabad volt a földön bolyongani, a bűnös emberek testét kinozni és lelkét elcsábítani. A gonosz lelkék az emberek bálványozási hajlamát csakhamar fölfedezték, s arra használták fel, hogy őket a teremtető imádásától elvonják, s az istenség méltóságát bitorolják. Az egyik Jupiter, a másik Aesculap, a harmadik Venus tulajdonságait vette fel, s légies természetüknél fogva némi csodadolgokat műveltek. A keresztények ezért megengedték a mythologiai képzeleteket, de hitüket borzalom kísérte, s azt vélték, hogy a démonok iránti tisztelet isten elleni lázadást képez.

A keresztények borzalma a bálványimádás iránt.

E vélemény következtében a keresztény első szigorú kötetelme az volt, hogy a bálványimádás gyakorlatától tisztán tartsa magát. A nemzetek vallása nem volt csupán szemlélődő tan, melyet az iskolákban tanítottak, vagy a templomokban hirdettek. A megszámlálhatlan isten, s a sokistenség szertartásai a legbensőbb összefüggésben valának a köz- és magánélet minden foglalkozásával, vagy örömeivel; és lehetlenségnek látszott azok megtartása elől menekülni anélkül, hogy az illető le ne mondjon az emberekkel érintkezésről, a társadalom minden kötetelme s élvezetéről.

A művészetek.

Béke és háboru, örömnép s temetkezés a pogányistenek tiszteletével volt összeszöve. Még a zenészet, festészet, szónoklat és költészet művészete is ugyanazon tisztátalan forrásból merített; Apollo s a múzsák is a pokoli szellem küldöttei, Homér és Virgil pedig legkitünőbb szolgái voltak.

Ünnepélyek.

A veszélyes kísértés a figyelmetlen hívőt kétszeres erőszakkal támadta meg a nagy ünnepélyek napjain. S ez ünnepélyek oly művészileg voltak beszöve az egész év folyamába, hogy a babona mindig valami öröm, és gyakran erény alakjában tűnt fel.

A római szertartás szerint némely legszentebb ünnepély, mint január első napja a köz- és magánboldogság fogadalmainak megünneplésére, a holtak s élőkről megemlékezésre, a tulajdon sérthetetlen kötelekeinek megszilárdítására, vagy a ta-

vasz közeledtével a nemző termékenység üdvözlétére, vagy Róma városa s a köztársaság alapíttatásának megünneplésére volt szentelve. Képzeltető mennyire irtóztak a keresztények ez istentelen ünnepélyektől.

Ily aggodalmas szorgalom volt szükség az evangelium tisztaságának fentartására a bálványimádás ragálya ellen. De a keresztények minden alkalmat megragadtak, és buzgó ellentállást fejtettek ki.

II. Cicero iratai a legélénkebben tanusítják a régi bölcsészek tudatlanságát, tévedéseit és bizonytalanságát a lélek halhatatlansága iránt. Midőn tanítványaikat a halál félelme ellen vértetni akarták, azt mondták: hogy a feloszlás minket az élet minden nyomorától fölszabadít, és a mi nem létezik, nem szenvedhet tovább. De midőn önmegelégedéssel utaltak saját kiterjedt elmebeli hatalmukra: midőn a legfontosabb dolgokban az emlékezet, képzelet és ítélő tehetség különböző képességeit gyakorolták, és midőn saját hirükre gondoltak, mely őket a jövő korban a halál és sír határain túl föntartandja: önkénytelenül nem igen akarták magukat a föld állataival egy sorba helyezni, vagy azt föltenni, hogy azon lény, mely őket őszinte bámulatra ragadta, a darab földhöz és néhány évi tartamhoz legyen bilincselve. Ezen kedvező tudattal a lélektan tudományát vagy inkább nyelvét hívták segítségül. És mihamar fölfedezték, hogy az anyag egy tulajdonságát sem lehet a lélek működésére alkalmazni; hogy tehát az emberi léleknek a testtől különböző állanynak kell lennie, tisztának, egyszerűnek és szelleminek, mely feloszlásnak alávetve nincs, s a mely testi fogságából való kiszabadulása után az erkölcsre és boldogságra sokkal fogékonyabb lesz. Ezen különös és nemes elvekből a Plato nyomán járó bölcsészek igen igazolatlan következtetéseket vontak: s az emberi léleknek, nemcsak jövő halhatatlanságát, hanem mult örökkévalóságát is vitatták, s azt úgy tekintették, mint azon önlétű végtelen szellem alkatrészét, mely a világot áthatja, és fentartja. De az iskolákban nyert mulékony benyomást a tevékeny élet foglalkozásai csakhamar megsemmisítették. Igen jól ismerjük a Cicero s az első caesárok korában élt kitünő személyiségeket, azoknak tetteit, jellemét s indokait, és biztosan tudjuk, hogy tevékenységüket sohasem vezette a jövő életbeni megjutalmazás vagy büntetés komoly tudata.

buzgalom a kereszténységért.

A második ok. A lélek halhatatlanságának tana a bölcsészek között;

a görög és római pogányok között ;

A bölcsezsztet legmagasztosabb törekvése sem hathat tovább, mint hogy a jövő élet iránti vágyat, reményt, vagy legfőlebb annak lehetőségét érintse, és semmi sines az isteni kinyilatkoztatáson kívül, a mi létezőnek állitaná és részletesen leírná a láthatlan világot, melynek feladata befogadni az emberi lelket, miután a testtől elvált. De a görög és római népszerű vallásnak sok hiánya volt, melyek azt ezen nehéz föltevés elfogadására képtelenné tették. S valóban a Jupiter, vagy Apollo oltára előtt kiejtett kérelmek csak a földi boldogságot érintették, és a jövő élet iránt tudatlanságot, vagy közönyösséget tanusítottak.

a barbárok között ;

A lélek halhatatlansága iránti hit nagyobb mérvben volt elterjedve Indiában, Assyriában, Egyptomban és Galliában ; és miután e különbség a barbárok magasabb műveltségéből nem származhatott, a papság befolyásának kell azt tulajdonitanunk.

a zsidók között ;

Természet szerint azt kellene vélnünk, hogy a vallás ily lényeges elve a legvilágosabb szavakkal jelentetett ki a palesztinai választott népnek, és hogy Aaron öröklő papsága sértetlenül őrizte meg azt. Kötelességünk imádni a gondviselés titkos intézkedéseit, midőn fölfedezzük : hogy a lélek halhatatlanságának tana ki van hagyva Mózes törvényeiből. És midőn az egyiptomi és babyloni hosszú szolgaság után Cyrus megengedte a zsidóknak, hogy az ígért földére visszatérjenek, észrevétlenül két felekezet fejlődött ki Jerusalemben : a Sadduceusoké és a Farizeusoké. Az első szigoruan megtartották Mózes törvényeit. A Farizeusok még a hagyományt is elfogadták, s ennek czime alatt nem egy tétel keringett, mely a keleti nemzetek vallásából, vagy bölcsezsztéből volt meritve. A sors vagy elővégzet tana, az angyalok, a szellemek, a jövő élet jutalma vagy büntetése, ezen új hitágazatok közé tartozik, s a mint a Farizeusok a zsidónép tömegét magukhoz vonták : a lélek halhatatlanságáról tan a synagógában uralomra vergődött, s a zsidónép azt, mint minden egyebet is jellemének egész hevével karolta fel.

a keresztények között.

Midőn örök boldogság ígértetett az emberiségnek azért, hogy a hitet elfogadja, s az evangelium rendeleteit megtartsa, — nem csoda, hogy ez előnyös ajánlatot a római birodalom minden tartományában minden vallásu és rangu egyének közöl nagyon sokan elfogadták. Ez indok annál erősebb vala, mivel általános volt a hit, hogy a világnak vége, s a mennyei birodalom rövid időn bekövetkezik. E csodás esemény közele-

dését az apostolok megjövendölték, s Krisztus szavainak szószerinti hívői perczről perczre várhatták az ember fiának dicsőséges megjelenését a felhőkben, még mielőtt az akkor élő nemzedék végkép elenyészendett.

Az ezredévről szóló régi és népszerű tan a legbensőbb összefüggésben volt Krisztus megérkezésével. A mint a teremtés munkája hat nap alatt befejeztetett, annak jelen állásabani tartama a hagyomány szerint, melyet Illés prófétának tulajdonítottak, hatezer évre volt meghatározva. És e fáradságos küzdelmes korszak után, mely most már vége felé közeledett, a hagyomány ezer évig tartó öröm- és nyugalomteljes ünnepet ígért. Ezen tan jelentékenyen előmozdította a keresztény hit terjedését. De midőn az egyház épülete befejezéséhez közeledett, az ideiglenes támaszt félrevetették.

Az ezredév tana.

Mig Krisztus tanítványainak a földi uralom boldogsága és dicsősége ígértetett: a hitetlen világot a legfélelmesb nyomorúságokkal fenyegették. Sorban felhoztak minden erkölcsi s anyagi bajt, mely egy virágzó nemzetet csak tönkre tehet: benső egyenetlenséget, a legvadabb barbárok betörését, éhséget és döghalált, üstökösöket s nap- és holdfogyatkozást, földindulást és vizáradást. De mindez — mondák — csak előkészület lesz a nagy csapásra, mely Rómát sujtani fogja, midőn az ég tüze semmisítendi meg a Scipiók és Caesárok hazáját. A keresztény rettegve, de bizalommal várta a bizonyára bekövetkező eseményt és minden szerencsétlenséget, mely a birodalmat érte, úgy tekintette, mint egy haldokló világnak csalhatatlan kórjelenségét.

Rómának s a világnak lángra gyuladása.

Ugy látszik, hogy a legbölcsebb és legerkölcösebb pogányokat elkárhoztatnunk — mivel az isteni igazságot nem tudták vagy nem hitték — ellentétben áll a jelen kor nézetével és emberszeretetével. De a kezdetleges egyház minden vonakodás nélkül örök gyötrelmekre kárhoztatta az emberi nem nagyobb részét. És egyhangulag azt állították, hogy a kik Krisztus halála óta a gonosz szellemek tiszteletéhez makacsul ragaszkodtak, az istenség haragos igazságától kegyelmet nem érdemelnek, és nem is várhatnak. Így a félelem is előmozdította az egyház terjedését. Ha valaki előtt lehetségesnek látszott, hogy a keresztény vallás igaz, nem maradt más menedéke, mint hogy karjaiba vesse magát.

A pogányok örök büntetésre kárhoztatva.

A harmadik ok. Az első egyház csodálatos hatalmai.

III. A keresztény egyház nem elégedett meg a koronkinti csodákkal, hanem az apostolok és ezek tanítványainak korától kezdve a csodahatalmak szakadatlan örökségét igényelte: idegen nyelvek tudását, a látnokiség és jövődölés képességét, az ördögűzés, a beteggyógyítás, s a holtak feltámasztásának hatalmát. Ily korszakban, midőn a hit a halál fölött annyi csodálatos győzelemmel kérkedhetett, a bölcészek kételyei nem nagy sikert arathattak.

Az első csodák haszna.

Bármily véleményt tápláljunk is az első egyház csodáiról egész az apostolok koráig, a megadásteljes gyöngédség, mely a második és harmadik századbéli hívőknél annyira feltűnő, előnyére szolgált az igazság és vallás ügyének. A jelen korban a legájtatosabb hajlamba is némi lappangó sőt önkénytelen kétség vegyül. De a kereszténység első korában az emberiség helyzete véghetetlenül különböző volt. A legszigorubb vagy legbuzgóbb pogányokat gyakran rávették, hogy azon társulatba lépjenek, mely tényleg ragaszkodott csodatevő hatalmához. Az első keresztények mindig titokszerű utakon jártak, és elméjüket a legrendkívülibb események hitében gyakorolták. Érezték, vagy legalább képzelték, hogy minduntalan gonosz szellemek által üldöztetnek, és hogy az egyházhoz folyamodván, látományokban gyönyörködhetnek, jövődölésekből okulhatnak, s hogy csodálatosan megmenekültek a veszélytől, betegségtől, sőt magától a haláltól is. Ez a természetfölötti igazságnak mély benyomása, melyet a hit neve alatt annyira ünnepeltek.

A negyedik ok. Az első keresztények erkölcei.

IV. De az első keresztények hite erényekben nyilatkozott, és méltán föl lehetett tenni, hogy az isteni meggyőződés, mely az elmét felvilágosítja, vagy lenyűgözi, egyuttal a szívet is megtisztítja, s a hívő tetteit igazgatja. A kereszténység első védői, kik testvéreiknek ártatlanságát igazolták, s a későbbi írók, kik elődeiknek szentségét dicsőítették, a legélénkebb színekkel festik a szokások javulását, melyet az evangelium hirdetése idézett elő a világban. A mennyiben csupán azon emberi okokról szándékozunk megemlékezni, melyek a kinyilatkoztatás befolyását előmozdították: két tényezőt kell előadnunk, melyek az első keresztények életét tisztábbá és szigorubbá teszik, mint pogány kortársaikét, vagy elfajult utódaikét: — mult bűneik megbánását és ama dicséretes törekvést, hogy fentartsák a társulat jó hírnevét, mely társulattal sorsukat összekötötték.

A kereszténység barátai pirulás nélkül elismerhetik, hogy legkitünőbb szenteik közül sokan felette bűnösök voltak, mielőtt a keresztséget fölvevették. Az evangelium hirdetői, isteni mesterük példája szerint nem vetették meg azon egyének — különösen nők társaságát, kiket bűneik tudata és következményei lesujtottak. A mint ezek a bűnből és előítéletből a halhatatlanság dicső reményéhez emelkedtek: szigoruan elhatározták, hogy életüket az erénynek és egyszersmind a megbánásnak szentelik. A tökéletesedés óhaja lelkük uralkodó szenvedélye lett; és mindenki tudja, hogy míg az ész a hideg középszerűséget karolja fel: szenvedélyeink szilaj hatalommal a legellentétesb szélsőségekre ragadnak bennünket.

Megbánásuk
következmé-
nyei.

Midőn Bythynia keresztényei az ifjabb Plinius ítélőszéke elé vezettettek, arról biztosították a proconsult, hogy törvénytelen összeesküvésben nemcsak részt nem vettek, sőt hogy ünnepélyes fogadás kötelezi őket mindazon bűnök elkövetésétől tartózkodni, melyek a társadalom köz- vagy magánbékéjét megzavarhatnák, mint: lopás, rablás, házasságtörés, hamis eskü és csalás. Csaknem egy századdal később Tertullian becsületes büszkeséggel dicsekedhetett, hogy igen kevés keresztény végeztetett ki, hacsak nem — vallásáért. Komoly és visszavonult életük, mely a kor élvezetes fényüzése iránt ellenszenvvel viseltetett, a szüziességre, mérsékletre, gazdálkodásra, és minden józan és házias erényre utalta őket. És a mennyiben legnagyobb részük valami üzlettel, vagy mesterséggel foglalkozott, érdekükben állott, hogy becsületes üzletük által hársítsák el a gyanut, melyre a köznapiság a szentség jeleivel szemben annyira hajlandó. A világ megvetése az alázatosság, gyengédség és türelem képességeiben szilárdította őket. Minél inkább üldöztettek, annál inkább ragaszkodtak egymáshoz.

Jó hirnevők
fentartása.

Az első keresztények erkölcsére igen jó világot vet azon körülmény, hogy még vétkük vagy inkább tévedésük is az erény tulzásából származott. Az egyház püspökei és tudorai gyakran betüszierinti értelemben vették Krisztusnak és az apostoloknak szigorú rendeleteit; s az önsanyargatás, tisztaság és türelem kötelmeit oly mértékben gyakorolták, melyet a jelen gyenge és romlott korban alig lehetne elérni. Ily rendkívüli s magasztos tan okvetlenül maga után vonta a népek tiszteletét; de az érzéki bölcssek jóváhagyását nem igen nyerte meg.

Az atyák er-
kölcisége.

Az emberi természet elvei.

A legerkölsősebb és legszabadabb egyéneknél két igen természetes hajlamot lehet megkülönböztetni: az élv, és a tevékenység szeretetét.

Az első a magán élet boldogságának legjelentékenyebb kútforrása lesz, ha annak a művészet és tudomány finomságot, a társas érintkezés helyes irányt kölcsönöz, s ha a gazdálkodás, egészség és jó hírnévre való tekintet kellő határt szab neki. A tevékenység szeretete sokkal szilajabb s kétesebb természetű elv. Gyakran haragra, nagyravágyásra és boszura vezet; de ha az illem és jóakarát érzete által vezéreltetik, a legkitünőbb erények szülőanyjává lesz. Az élv szeretete tehát a legkellemesb, a tevékenységé pedig a leghasznosabb, és legméltóságosabb tulajdonokat szüli. De az első keresztények nem *e világon* akartak kellemesek, vagy hasznosak lenni.

Az első keresztények el- kárhoztatták az élvét és fényűzést.

Az atyák megvetettek minden ismeretet, mely nem volt hasznos az üdvözülésre. Diszes öltözet, nagyszerű épületek, és izletes butorok úgy tekintettek, mint a melyek a büszkeség és érzékiség kettős bűnét egyesítik. A fényűzés megrovásában az atyák rendkívül szigoruak és kisszerűek voltak; a sok tárgy közül, melyek ájtatos felindulásukat előidézték, legyen elég megemlitenünk a vendéghaját, továbbá a színes öltözetet, a hangszereket, az arany és ezüst edényeket, a tollas vánkókat, a fehér kenyeret, a külföldi borokat, nyilvános köszöntéseket, a meleg fürdők használatát s a beretválkozást, mivel ez Tertullian kifejezése szerint: „arcunk elleni hazugság, s a teremő művének javítására irányzott szentségtelen kísérlet.”

Nézeteik a házasságot és szüziességet illetőleg.

A két nem közti érintkezést illetőleg az atyák szüziesszigorú ugyanazon elvből indult ki: a borzalomból, melylyel az érzéki örömök iránt viseltettek. Kedvencz eszméjük volt, hogy ha Ádám a teremő iránt engedelmes maradt volna, a paradicsom valami ártatlan módon népesült volna meg. Bukott utódainak a házasság csak mint az emberi nem fentartására rendelt eszköz, s a vágyak természetes szabadosságának zabolázása végett engedtetett meg. Az első házasság úgy tekintetett, mint a természet és társadalom céljainak megfelelő. A második törvényes ágyasságnak bélyegeztetett. És míg a házasságot mint szükséges rosszat türték, a nőtlenséget ugyanazon elvek alapján úgy tekintették, mint az isteni tökéletesség lehető megközelítését. Ős Róma alig volt képes a hat Vesta szüzi tisztséget betölteni, az első egyház ellenben tömve

volt mindkét nemű személyekkel, kik örökös szüziességet fogadtak. Ezek közül néhányan, mint a tudós Origenes, a csábításnak útját metszették; némelyek érzéketlenek, mások legyőzhetlenek voltak a testi vágyakkal szemben. A forró Afrika szüzei merészen szembe szálltak a csábítással, s fekhelyüket papokkal osztván meg, tisztaságuk lángja közepett annál fénylőbben tűntek elő. De utóbb a martyrság ez új neme új botrányra adott alkalmat. Ez volt első nyoma a zárdai elveknek és intézményeknek, melyek későbbi korban a kereszténység földi előnyeinek ellensúlyozására szolgáltak.

A keresztények a világi foglalkozásokat ép úgy gyűlölték, mint a világi örömeket. A személy és vagyon védelmét nem tudták összeegyeztetni a türelmességi tannal, mely azt parancsolta, hogy a múlt sérelmekért határtalan bocsánatot adjunk, s a sértőt a sérelem ismételtesére szöllitsük fel. És midőn a szenvedőleges engedelmesség elveit hirdették, a polgári kormányzatban s a birodalom megvédésében sem akartak részt venni.

V. De az emberi természet a lelkesedés okozta pillanatnyi magasztosság vagy elnyomás után ismét természetes medrébe tér, s újra felölti azon szenvedélyeket, melyek jelen állásához legalkalmasabbak. Az első keresztények a világi foglalatosság s élvezek iránt érzéketlenek voltak, de tevékenységi szeretetük, mely végleg soha meg nem szűnhetett, az egyház kormányzásában új tápot és foglalkozást talált. Azon különálló társaság, mely a bevett birodalmi vallást megtámadta, kénytelen volt bizonyos belső szervezeti alakot elfogadni, s elegendő számú egyházi férfiakat arra alkalmazni, hogy nemcsak a lelki dolgokkal, hanem egyszersmind a keresztény jólét földi igazgatásával foglalkozzanak. A keresztény egyház kormányzóinak össze kellett egyeztetni a kigyó bölcsességét a galamb szelidségével; de míg amaz a kormányzati szokások befolyása alatt megtisztult, emez észrevétlenül elkorcsosult.

Függetlenség s egyenlőség képezte benső alkotmányuk alapját. A fegyelem és szakavatottság hiányát a *próféták* segítségével pótolta. De midőn a próféták intézménye haszon nélküli, sőt veszélyes lett, hatalmuk visszavonatot és tisztük eltöröltetett. Az egyházi közigazgatás egyedül a *püspökökre* és *presbyterekre* bízott, mely két kifejezés eredetben ugyanazonos értelmű volt. A presbyter név a kort, vagy inkább a megfontolt-ságot és bölcsességet fejezte ki. A püspöki czim az örök-

A háboru s a kormányzati teendők elleni gyűlöletük.

Az ötödik ok. A keresztények tevékenysége az egyházban.

Eredeti szabadságuk és egyenlőségük.

dést jelentette, melyet a keresztény hit és szokások fölött gyakoroltak.

A püspöki intézmény; elnökei a papi gyülekezetnek.

De a lehető legszabadabb egyenlőség sem nélkülözheti a fensőbb hatóság vezetését, s a köztanácskozások rendje csakhamar létre hozza az elnöki tisztet, melyre legalább is a nyilatkozatok összeszedése, s a határozatok végrehajtása bízatik. A köznyugalom tekintete az első keresztényeket a tiszteletreméltó s örökös tisztviselők behozatalára birta, s a presbyterek a legbölcsebbet és legszentebbet választották meg maguk közül az egyházi kormányzat kötelességeinek élethossziglani teljesítésére. Így történt hogy a magas püspöki czim a szerény presbyter elnevezése fölé kezdett emelkedni; és míg ez utóbbi az egyházi tanács tagjainak természetes megkülönböztetése maradt, az előbbi ennek új elnöki méltóságára ruháztatott. A püspöki kormányzatnak ezen alakja, mely az első század vége előtt hozatott be, oly fontos és feltűnő tényezője volt a jövő nagyságnak, hogy még most is eredeti, sőt isteni intézménynek tartják. De a püspökök hatósága igen korlátolt — választott birósági jellemű volt, s a püspökök mint elnökök a gyülekezet által választattak.

Tartományi zsinatok.

Ilyen szelid s egyenlő alkotmány által kormányoztattak a keresztények tovább egy századnál az apostolok halála után. Minden gyülekezet önálló és független köztársaságot képezett; és jólehet e kis államok egymásközt a legtávolabb fekvőkkel is fentartották az összeköttetést, a keresztény világ mégsem volt valami legfőbb hatalom által összefűzve. A mint a hívők fokonkint megsaporodtak, érezni kezdték, hogy érdekeik szorosabb összekapcsolása rájuk nézve előnyös lehet. Csakhamar abban állapodtak meg, hogy a független egyházak püspökei a tartományi fővárosban minden ősszel és tavaszon gyűlést tartsanak. Határozataik, melyek kánonoknak neveztettek, a nevezetesebb vitás kérdéseket eldöntötték, és természetes volt a hit, hogy a keresztény nép választottainak összeségét a szentlélek sugallata szállta meg. A zsinatok intézménye az egész birodalomban elfogadtatott, s közöttük rendes összeköttetés létesült, úgy hogy a katolikus egyház csakhamar nagy szövetségi köztársasággá alakult.

Az egyház egyesülése.

A püspöki tekintély emelkedése.

A zsinatok behozatala által a püspökök hatalma is növekedett. A harmadik század főpapjai az intő felszólításokat észrevétlenül parancsszóra változtatták. Az egyháznak a *püspökség* által képviselt egységét és hatalmát éig emelték, mint amely

az istenségtől származott, s amely a jelen s a jövő világra kiterjed. A püspökök Krisztus helyettesei s az apostolok utódai lettek, kik testvéreik gyülekezetének fensőbb hatalmát elismerték, de saját egyházkerületükben oly feltétlen engedelmességet követeltek *nyájoktól*, mintha e kedvencz hasonlat szószerint igaz, s mintha a pásztor fensőbb lény lett volna. Az alkotmány demokratiai részét azonban sok helyütt fentartotta az alsó papság buzgó, vagy érdekelt ellenzéke.

Ugyanazon okok, melyek előbb a presbyterek egyenlőségét semmisítették meg, idővel a püspökök közt rangkitünőséget, s ezáltal hatósági fensőséget hoztak létre. A zsinatokban elnöklés tiszte minden tartományban a főváros püspökére ruháztatott, s e nagyravágyó főpapok, kik csakhamar metropolitai és primási fényes czimet nyertek, lassankint ugyanazon tekintélyt kezdték bitorolni püspöktársaik fölött, melyet előbb a püspökök presbytertársaik irányában igénybe vettek. Nem sokára a metropoliták közt is megkezdődött a versenygés a legfőbb tekintély és hatalom miatt; s a körülményekből előre lehetett látni, hogy Róma fogja élvezni a legfensőbb tiszteletet, és hogy a tartományoktól nemsokára engedelmességet fog követelni. A római egyház a legnagyobb, legnépesebb és legrégibb volt, s nem is egy, hanem két legkitünőbb apostol lévén alapítója: Róma püspökei elég bölcsen igényt tartottak mindazon előjogok örökségére, melyek Sz. Péter személyének vagy tisztének tulajdonittattak. Itália püspökei ez igények elismerésére hajlandók voltak. De ily fejedelmi hatalom borzalommal utasított vissza, és Rómának szellemi fensősége nagyobb ellenzésre talált Ásia és Afrika népeinél, mint a világi uralom valaha. A hazafias Cyprián, ki korlátlan hatalommal kormányozta a carthagói egyházat s a tartományi zsinatokat, határozottan és sikeresen ellenezte a római pápa nagyravágyásának, és ügyét a keleti püspökökével összefűzván, — mint egykor Hannibal — Ásia szívében keresett új szövetségeseket. Ha ezen puni háboru vér nélkül folyt le, nem annyira a harczoló főpapok mérsékletének, mint gyengeségének tulajdonítandó. Gúny és kitiltás volt egyedüli fegyverük.

Az egyházi tekintély előhaladása a világiak és papok közötti emlékezetes megkülönböztetést szülte, melyet a rómaiak és görögök nem ismertek. Az első, a keresztény népet képezte, a második, a vallási szolgálatra kiválasztott osztályt: nevezetes

A főegyházak főkitünősége.

A római pápa nagyravágyása.

Világiak és papok.

rendét az embereknek, kik az újabb világtörténetnek a legnevezetesebb, noha nem mindig legépületesebb anyagát szolgáltaták. Világi hatalmuk nem volt, sőt hosszú ideig a polgári kormányzat által inkább elnyomottak; de saját társaságuk körében a kormányzat két legsikeresebb eszközét szerezték meg és gyakorolták: a jutalmazást és büntetést.

Áldozatok, és
jövedelmei az
egyháznak.

I. A javak közössége, mely oly kellemesen foglalkodtatta Plato képzeletét, az egyház gyermekkorában rövid ideig uralomra emelkedett. Az első megtérttek buzgalma arra bírta őket, hogy világi vagyonukat, melyet megvetettek, eladják, hogy értékét az apostolok lábaihoz tegyék, és megelégedjenek azon részszel, mely a közös egyenlő elosztásnál rájuk esett. A keresztény vallás előhaladása ezen nemeslelkű intézményt megtárgította és fokunkint megszüntette, s a megtértteknek megengedtetett, hogy jószágait megőrizzék, a rájuk esett örökségeket és hagyományokat elfogadják, és hogy vagyonukat ipar által öregbítsék. Az evangelium szolgálói az általános áldozat helyett bizonyos mérsékletes arányt fogadtak el, s a heti vagy havi összejövetel alkalmával minden hívő önkényes adakozás által járult a közös alaphoz. Semmi sem utasított vissza, sőt szorgalmasan kifejtetett, hogy Mózes törvényének a tizedről szóló cikkelye még mindig isteni eredetű kötelezettség, és hogy Krisztus tanítványainak a nagy-lelkűség magasabb foka által kell magukat kitüntetni: igyekezniök kell a felesleges kincset, mely a világgal együtt ugyis elvesz, áldozatul hozni, s ez által némi érdemet szerezni. Mondják, hogy Decius császár korában a keresztényeknek jelentékeny vagyonuk volt: kelyheik ezüsből s aranyból valának, s az áttérttek közül sokan eladták jószágait, hogy a felekezet vagyonát öregbítsék szerencsétlen gyermekeik rovására, kik koldusokká lettek, mert szüleik szentek valának.

Mindamellett ingatlan vagyont szerezniök törvény által tiltatott, mig nem Alexander Severus azt Róma határában megengedte.

A jövedelem
felosztása.

A püspök volt az egyházi javak természetes kezelője: a közvagyon fölötti gondoskodás számadás s ellenőrzés nélkül bízott rá. Sokan vissza is éltek vele, és nagyrészt érzéki élvezekre fordították, vagy más úton pazarolták el. Különben pedig egy illő része a püspök s a papság fentartására fordított, egy má-

sik a nyilvános tiszteletekre. A fennmaradt rész az egyház szé-
gényei közt osztatott ki; az özvegyek és árvák, a bénák, öre-
gek és betegek fenntartására; az idegenek és zarándokok ké-
nyelmére, a foglyok és rabok nyomorának enyhítésére, különö-
sen ha azt a valláshozsi szilárd ragaszkodás idézte elő. Okunk
van hinni, hogy a keresztények könyörülete sok kitett csecse-
mőt megmentett.

II. Kétségtelen joga minden társadalomnak, hogy közös-
ségéből és javadalmaiból mindazon tagokat kizárja, kik a köz-
megegyezéssel megállapított rendszabályokat elvetik vagy meg-
sértik. A keresztény egyház ezen hatalomnak gyakorlatát leg-
inkább a botrányos bűnösök, és különösen a gyilkosok, csalók,
vagy kicsapongók ellen alkalmazta; továbbá oly eretnek nézetek
szerzői vagy követői ellen, mely nézeteket a püspöki rend ité-
lete elkárhoztatott; végre azon szerencsétlen egyéniségek ellen,
kik a keresztség fölvétele után valamely bálványimádási tény
által magukat megfertőztették. A kiátkozás következménye
anyagi és szellemi volt. Az igazhivők adományaiban nem része-
sülhettek; vallási és baráti kötelékeik megszakadtak, és borza-
lom tárgyai lettek mindazok előtt, kiket leginkább becsültek,
vagy a kik őket leggyöngédebben szerették, s a meddig a tisz-
tességes társaságbóli kizáratás bélyege hatott, az emberiség na-
gyobb része elkerülte és gyanus szemmel nézte őket. A keresz-
tény közösség jótéteményei örök életűek voltak, s a szerencsét-
lenek nem feledhették el, hogy az istenség az egyház kormány-
zóinak kezébe adta a pokol és paradicsom kulcsait. Az eretne-
kek, kik az igaz hit birtokában képzelték magukat, könnyebben
megvigasztalódhattak, de azok, kik bűnbe vagy bálványimá-
dásba estek, bukásuk nyomorait érezve, csaknem kivétel nélkül
arra áhitoztak, hogy a keresztény közösség jótéteményeibe is-
mét fölvétesselek.

Kiátkozás.

E bűnbánók iránti eljárás két részre szakította az egyhá-
zat: az egyiket az igazság, a másikat a könyörület vezérelte. A
ridegebb s hajthatlanabb birák örökre ki akarták őket zárni az
egyház jótéteményeiből, hogy bűnös lelkiismeretök mardosásai
közt egyedül a jövő életbeni bocsánat halvány reményében ta-
láljanak vigasztalást. De a szelidebb érzelmű túlsúlyra emelke-
dett. A kiengesztelődés s a mennynek kapui ritkán zárattak el
a magába tért bűnbánó előtt; de a megtérő elé szigorú és ünne-

Nyilvános vezeklés. pélyes formák szabattak. Nyilvános vallomás által lealázva, bőjtöléssel sanyargatva és zsákruhába öltözködve vetette le magát a gyülekezet ajtaja előtt a bánkódó, könnyes szemekkel kérve bűneinek bocsánatát s az igazhivők engedékenységet. Az eretnek és hitehagyott csak lassu és kinos fokozatossággal vétetett fel ismét az egyház kebelébe.

A püspökség méltósága. A nagylelkűség és szigor jól mérsékelt keveréke, a jutalmazás és büntetés észszerű kiosztása képezte az egyháznak *emberi* erejét. A püspökök, kiknek atyai gondoskodása mindkét világ kormányzatára kiterjeszkedett, ezen előjogok horderejét nagyon is érezték, s a rendszeret álöltönyébe [burkolózva féltékenyen örködtek, nehogy versenytársuk akadjon a fegyelem gyakorlatában, melyre oly nagy szükségük volt, hogy a kereszt zászlaja alá szegődött, és napról napra szaporodó tömegek elpártolását meggátolják. Cyprián parancsoló szónoklatai után természetszerűleg azt kellene következtetnünk, hogy a kiátkozás és vezeklés tana képezte a vallás leglényegesebb részét, és hogy Krisztus tanítványaira nézve az erkölcsi kötelességek elhanyagolása sokkal kevesebbé volt veszélyes, mint püspökeik szigorának és tekintélyének megvetése.

Ismétlése az öt oknak. Ezen fontos, bár talán unalmas nyomozás folyamában megkísértettük kifejtteni a másodlagos okokat, melyek a keresztény vallás igazságát oly hathatósan előmozdították; ilyenek voltak: a nagy buzgóság, a más világ közvetlen várása, a csodák hatalma, a szigorú erkölcs gyakorlata s a kezdetleges egyház alkotmánya, mely a kereszténységet a római birodalomban oly nagy sikerrel terjesztette.

A sokistenség gyengesége. A sokistenség papjai Rómában úgy mint a tartományokban többnyire nemes származásu és jómódu férfiak voltak, kik illető tartományaik törvényei és szokásai szerint hideg közönyvel végezték régi szertartásaikat. Saját egyházuk és városuk határaihoz kötve, a fegyelmi és kormányzati összeköttetés közöttük teljesen hiányzott, és míg szellemüket egymásután ezer istenség imádása fertőztette be, alig volt lehetséges, hogy szívök csak egy iránt is őszinte fogékonysággal viseltetett volna.

A pogány világ kétkedése. Midőn a kereszténység a világban megjelent, még ezen képzelt és tökéletlen benyomások is sokat veszítettek eredeti hatalmukból. A bölcsészek kétkedései sokáig kétségben ringatták az emberiséget, de a gondviselés bölcsessége az igaz kinyilatkozta-

tás által a népnek kíváncsiságát, csodálkozását és tiszteletét nyerte meg, és csodálkoznunk kell, hogy a kereszténység még nagyobb gyorsasággal nem terjedett el, s hogy még általánosabbá nem lön.

Igazán és méltán jegyezték meg, hogy Róma hódításai a valamint a ró- kereszténység győzelmét előkészítették és megkönnyítették. mai birodalom Előadtuk, hogy Európa, Ásia és Afrika legpolgárisultabb tar- egységére és tományait egy uralkodó hatalma egyesítette, s a törvények, szo- békéjére. kások és nyelv legbensőbb kötelékei szorosan összefűzték őket. Krisztus tetteinek hiteles történetét görög nyelven szerkesztették, de a mint latin nyelvre is lefordították, a légiók számára épített közutakon gyorsan elterjedt Damascustól Corinthig, Itáliától Spanyolország és Britannia széléig. A legerősebb okok A keresztény- azon hitre indítanak bennünket, hogy a keresztény hitet Dio- ság előhaladá- cletján és Constantin uralkodása előtt a birodalom minden tarto- sa történelmi mányában és minden nagy városában hirdették, jöllehet a hívők szempontból számáról biztos tudomásunk nem lehet.

Az Euphratestől a joniai tengerig terjedő gazdag tarto- a keleten. mányok a pogányok buzgó és kegyes apostolának főszínterét képezték. Syriában a damascusi, aleppói és antiochiai községek voltak a legrégiebbek és legkitünőbbek. Szives fogadtatást nyert az új vallás Görögországban, különösen Corinthusban, Spartában és Athénben. Lucián irataiból tudjuk, hogy Commodus uralkodása alatt szülőföldje, a pontusi tartomány, tömve volt epicuriakkal és *keresztényekkel*. Krisztus halála után nyolczvan év múlva az emberséges Plinius keserű panaszra fakad az elharapódzó baj fölött, melyet ő nem képes kiirtani. Ezen különös levelében, melyet Trajánhoz irt, azt állítja, hogy a templomok csaknem egészen elhagyatvák, a szent áldozatokra alig akadnak vevők, és hogy a babona az egész pontusi tartományban és Bythyniában elterjedt.

Theodosius uralkodása alatt, miután a kereszténység hat- Az antiochiai van évig élvezte a császári kegy napfényét, a régi és kitünő an- egyház. tiochiai egyház százezer egyént számlált, vagy is akkori népességének egy ötödrészét.

Alexandriának kiterjedt kereskedelme és Palestinához kö- Egyiptomban. zel fekvése nyílt bemenetet engedett az új vallásnak. De a kereszténység előhaladása sokáig egy város területére volt szorítva, mely maga is idegen telepítvény vala. A mint azonban a

kereszténység trónra emelkedett: Egyptom városai megteltek püspökökkel, és Thebais sivatagjait zarándokok raja lepte el.

Rómában.

Az idegenek és tartománybeliek szakadatlan folyamban tódultak Róma ölébe. Minden igaz vagy hamis tanító; minden erényes vagy bűnös társulat alapítója könnyen szaporíthatá itt tanítványait vagy büntársait. Tacitus azt állítja, hogy Nero üldözései korában a keresztények száma „roppant magasságra” emelkedett; s a hang melyen e nagy történetíró a keresztényekről szól, majdnem Livius modorához hasonlít, midőn a Bachusimádók elterjedéséről és elnyomatásáról beszél. A Bachusimádókat úgy festették, mint egy egész *népet*, holott a nyomozások utóbb csak hétezeret derítettek ki. Tacitus általános kifejezését is hihetőleg ily értelemben kell vennünk, sőt feltehető, hogy Plinius is túlozta azon tömegnek számát, mely a megállapított isteni tiszteletet elhagyta. A római egyház kétségtelenül az első és legnépesebb volt a birodalomban; a harmadik század közepén papi személyzete egy püspökből, negyvenhat presbyterből, hét esperes s ugyanannyi alesperesből, negyvenkét akolythból, és ötven alsóbbrendű egyházból állott. Hozzávetőleges számítás alapján föltehetjük, hogy a római keresztények száma ötvenezerre rúgott. Nem lehet ugyan ama nagy főváros népességét biztosan meghatározni, de száma körülbelül egy millióra tehető, melynek huszadrészét a keresztények tették.

Afrikában s a nyugati tartományokban.

A nyugati tartományok úgy látszik, ugyanazon forrásból merítették a keresztény hitet, a mely köztük a római nyelvet, érzelmeket és szokásokat elterjesztette. Ezen fontos körülménynél fogva Afrika úgy mint Gallia fokonszokott a főváros utánzásához. De Gallia hideg éghajlata alatt csak lassan terjedt el a szent ige, holott Afrika forró homoksivatagjai közt heves buzgalommal fogadták. Az afrikai keresztények a kezdetleges egyháznak csakhamar egyik legjelentékenyebb részét képezték, melyet Tertullian buzgalma lelkesített, Cyprian képességei igazgattak, és melynek diszt Lactantius ékesszólása tette. Galliában ez időben csak bágyadtan haladt előre az új vallás, s az első három században egyetlenegy egyházi író se született a celta-eredetű tartományokban. Galliából, melynek tudományos tekintélye méltán igényli az elsőséget az Alpokon inneni tartományok közt, az evangelium világa még halványabban verődött Spanyolország és Britannia tartományaira. A nyugati egyház

homályos történelméből egyedül szent János apostol érdemel említést, ki a Genesareth tó békés halászából hős lovaggá fejlőd-
vén, a spanyol lovasság élén vitézül küzdött a mórok ellen.

A kereszténység előhaladása nem volt egyedül a római A római biro-
birodalom határait szorítva, és az első egyházi atyák, kik a dalom hatá-
tényeket a jóslat színében látták, azt állítják, hogy az új vallás, rain túl.
szerzőjének halála után száz évvel, a föld minden részébe elhatott.
„Nincs nép a földön — mondja Jusztin martyr — görög, barbár
vagy bármi más faj, nevű és szokás, bármily tudatlan, kuny-
hóban lakó, vagy fedett kocsikban vándorló, mely a fölfeszített
Jézus nevében Mindenek atyját és teremtőjét ne imádná.“ De
az atyáknak se hite, se kívánsága meg nem változtathatja a törté-
ténelem igazságát, miután kétségtelen tény, hogy a scytha és
germán barbárok, kik később a római birodalmat fölforgatták,
pogányok voltak; sőt hogy Ibéria, Arménia és Aethiopia meg-
térítése is hasztalan kísérlet maradt mindaddig, míg a kormány-
pálcza egy orthodox császár kezébe nem került. Az Euphráton
túl Edessa tünt ki a hithezi korai és szilárd ragaszkodása által,
honnan a kereszténység könnyen áthatolt az Artaxerxes uralma
alatt lévő görög és syriai városokba; de a persákra, kiknek jól
szervezett papi osztályuk volt, mély benyomást nem igen gya-
korolt.

Az első keresztények valóságos számát meghatározni nem Általános
lehet, de Antiochia és Róma után ítélve nem képzelhető, hogy arány a ke-
Constantin nagy jelentőségű megtérése előtt többen sorakoztak resztények és
volna a kereszt zászlaja alá, mint a birodalom alattvalóinak hu pogányok kö-
szadrésze. zött.

A keresztény vallás, mely az összes emberi faj vallásának Vajjon az első
hirdette magát, hiveinek legnagyobb részét az alsóbb néposztá keresztények
lyokból merítette; de kivételképen olyanok által is felkaroltatott, alacsony szár-
kik jelentékeny ismeretekkel bírtak. Aristides, ki Hadrián csá- mazásnak és
szárhoz ékesszóló védbeszédet intézett, athéni bölcsész volt; tudatlanok
Justin mártyr az isten ismeretét Zeno, Aristoteles, Pythagoras voltak-e?
és Plato iskoláiban kereste, midőn figyelmét az Isten küldöttje
a zsidó prófétákra irányozta. Alexandriai Clemens sokat tanult
a görög iratokból, Tertullian a latin irodalomból, Cyprian és
Lactantius nyilvános szónoklattanárok voltak. Sok római polgár
állíttatott Plinius ítélőszéke elé, kik bevallották, hogy Bithynia
minden osztályú lakói közül igen sokan elhagyták eredeti vallá-

sukat; és Tertullian azon állítással lépett az afrikai proconsul elé, hogy ha a keresztények üldözésével fel nem akar hagyni, Carthago lakóit meg kell tizedelnie, s hogy a bűnösök közt igen sokat fog találni saját rangjából, a tanácsnokok és a legnemesebb származású hölgyek sorából, valamint barátai és legbensőbb barátainak rokonai közül. Az egyház külső fénye folyton növekedett, midőn benső tisztaságát lassankint elvesztette.

A kereszténység legkedvezőbben fogadtatott a szegények által.

De e kevés kivétel nem teszi alaptalanná a tudatlanság vádját, melylyel az első keresztényeket oly megvetőleg illették. E tanulságos tényt azonban nincs okunk a későbbi kor költeményeivel szépíteni. Emlékezzünk reá, hogy a mennyek országa a lelki szegényeknek ígértetett, és hogy a nyomorúság és megvetés által szorongatott kedély örömmel hallgat a jövő boldogság isteni ígéreterére: míg a szerencsést a jelen világ birtoklása kielégíti.

Ily körülmények közt meg kell nyugodnunk némely kitünő jellem elvesztése fölött, kik felfogásunk szerint tán legérdemesebbek voltak a mennyei ajándéokra. Seneca, az idősb és ifjabb Plinius, Tacitus, Plutarch, Galen, Epictetus és Marcus Antoninus koruk dicsét képezték, s az emberi természet méltóságát fölemelték. Mindegyikük dicsőséggel töltötte be helyét; kitünő elméjüket mély tanulmány művelte ki, szellemüket a bölcsészet megtisztította a népies babonától, s életük az igazság és erkölcs gyakorlásában folyt le. De mindezen bölcsék nem vették észre, vagy nem akarták elismerni a keresztény vallás tökéletes voltát. Szavuk és hallgatásuk egyaránt megvetést tanusított a keletkező felekezet iránt, melyet csak makacs, rajongó, és ferde nézetű tömegnek tartottak.

Hogy a keresztény hit szószólóinak védbeszédei e bölcsék szemében nem birtak nagy nyomatékka, könnyen felfogható, miután a használt érvek leginkább a Messiás eljövetelére vonatkozó jóslatok idézésében állottak, ezek pedig természet szerint nem igen győzhették meg a pogányokat, kik előtt e héber jóslatok hitelessége is kétes lehetett.

De miként menthető a pogány és bölcsészeti világnak figyelmetlensége azon jelenetek iránt, melyek szemük előtt folytak le? Krisztusnak valamint apostolainak s ezek tanítványainak korában a hirdetett tan megszámlálhatlan csodák által volt megerősítve. De Görögország és Róma bölcsői elfordultak és

észre se vették a természeti és erkölcsi világban mutatkozó változásokat. Tiberius uralkodása alatt a birodalom három óráig természetfölötti sötétséggel volt elborítva. És e rendkívüli tünemény tudomásul sem vétetett, pedig Seneca és Plinius idejében történt. E két bölcész mindegyike alapos munkát irt mindazon természeti tüneményekről, melyek életükben előfordultak, mint: földindulás, lebkövek, üstökösök és fogyatkozásokról, és mindketten elfelejtették megemlíteni a legnagyobb tüneményt, melynek halandó szem a világ teremtése óta tanuja volt.

XVI. FEJEZET.

A római kormány magatartása a keresztények iránt Nero uralkodásától
Constantinig.

A keresztény-
ség üldözteté-
se a római
császárok
által.

Ha komolyan szemügyre vesszük a keresztény vallás tisztaságát, erkölcsi rendeleteinek szentségét, s az ártatlan önmegtagadó életet, melyet az evangelium legfőbb hívője az első korban viselt: természet szerint azt kellene föltennünk, hogy e jótévő tant még a hitetlen világ is tartozó tisztelettel fogadta, hogy a tudományosak és műveltek, ha a csudákat kinevették is, az új felekezet erényeit tiszteletben tartották; és hogy a tisztviselőknek nem üldözni, hanem védeni kellett azon embereket, kik a törvény előtt szenvedőlegesen engedelmességgel hajoltak meg, ha a harcz és kormányzat gondjait elutasították is. Ha másrésről eszünkbe jut a sokistenség általános türelme, majdnem felfoghatatlan előttünk, hogy mily sérelmeket követtek el a keresztények, mily új kihívás keserithette el a régiek szelid közönyösségét, és mily új okok készthették a római fejedelmeket, kiknek türelmes uralma alatt ezerféle vallás élt békében egymással, hogy szigorú büntetéssel fenytseék alattvalóik egyrészét, kik a hitnek és isteni tiszteletnek egy különös, de nem sértő módját követték.

Az okok nyo-
mozása.

Már megjegyeztük, hogy a régi világ vallásos jó egyetértése leginkább a kölcsönös tiszteletből származott, melylyel egymás hagyományai és szertartásai iránt viseltettek. Méltán várható volt tehát, hogy valamennyi vallás követői felindulással egyesülendnek azon felekezet ellen, mely az emberiség közösségétől elvál, s az isteni ismeretet kizárólag önmagának igényelvén, szentségtelen bálványimádáskép veti meg az isteni tiszte-

let többi alakjait. A türelem joga, melyet a kölcsönös engedékenység tartott fenn, a szokott adónak megtagadása által áldozatul ejtetett. A mint a zsidók ezen fizetést hajthatlanul megtagadták, a római tisztviselők részéről oly bánásmódban részesültek, melynek vizsgálata a keresztények üldözésének igaz okait tárja fel előttünk.

A nélkül, hogy ismételve részleteznők ama tiszteletet, melylyel a római fejedelmek és kormányzók a jeruzsalemi templom iránt viseltettek, egyedül azt akarjuk megjegyezni, hogy a templom és város lerontása után oly körülmények merültek fel, melyek a győzők kedélyét felizgatták, s a vallásos üldözést a politikai igazság és közbiztonság leghathatós érveivel igazolták. Neró uralkodásától kezdve egész Antoninus Piusig a zsidók a római uralom iránt botor türelmetlenséget tanusítottak, mely a legdühösebb vérengzésekben és lázadásokban tört ki. Az emberiségnek el kell borzadni azon vad kegyetlenségektől, miket Egyptom, Cyprus és Cyrene városaiban elkövettek, hol a gyanutlan benszülöttek között áruló barátságban éltek; és majdnem helyeselnünk kell azon kegyetlen visszatorlást, melyet a legiók fegyvere a rajongók ellen gyakorolt, kiknek irtózatossá válnak a vakbuzgó előítélete nemcsak a római kormány, de az összes emberiség kiengesztelhetlen ellensége gyanánt tűnt fel. A zsidók lelkesedését azon vélelem élesztette, hogy egy bálványimádó hatalomnak adót fizetniök rájuk nézve jogtalanság, s az ős jósoktól származott ama hízegző ígért, hogy csakhamar föltámad a győző Messiás, ki lánczaikat szét fogja törni, s az ég kegyenczeit a földi uralom birtokába bevezetni. E jóslatoktól hevitve Barchochebas tekintélyes hadsereggel két évig daczolt Hadrián hatalmával.

Daczára ezen ismételt kihívásoknak, a római fejedelmek gyűlölete a győzelem után megszűnt. A sokistenség általános türelme és Antoninus Pius gyengédsége folytán a zsidók visszahelyeztetek régi szabadalmaikba, és még egyszer megengedett nekik, hogy gyermekeiket körülmetéljék, csak azon csekély megszorítás köttetvén ki, hogy a zsidófaj e megkülönböztető jelét az idegen megtértteken ne vegyék fogamatba. Új zsinagógákat építettek a birodalom főbb városaiban, szombatjaikat, böjtjeiket, s ünnepeiket a legnagyobb ünnepélyességgel és nyilvánossággal ülték. Ily nemes bánásmód a zsidók rideg termé-

A zsidók forradalmi szelleme.

A zsidóval-lás türe-
se.

szetét lassankint mérsékeltebbé tette, és prófétai álmukból fölébredve békés és iparos alattvalókká lettek. Minden alkalmat megragadtak, hogy az üzletben a bálványimádókat fölülmulják, és titokban elátkozták Edom büszke királyságát — a római birodalmat.

A zsidók — Miután a zsidók társalmatlan vallásuk szabad gyakorla-
egy nép volt, tát élvezték, a Krisztus tanítványai irányában gyakorolt szigort,
mely követte mely Ábrahám utódait nem sujtotta, más oknak kellett előidézni.
— s a keresz- A különbség köztük egyszerű és szembeötlő, de a régiek felfo-
tények — egy gása szerint a legnagyobb fontosságu volt. A zsidók *nemzetet*, a
felekezet, mely gása szerint a legnagyobb fontosságu volt. A zsidók *nemzetet*, a
elhagyta — keresztények *felekezetet* képeztek, s a mennyiben minden közület
atyáik val- szomszédai szent intézményeit tisztelni tartozott, mindegyiknek
lását. egyuttal meg kellett óvnia ősi szokásait. A zsidók megvetették

a pogányokat, de ezt Mózes törvényei parancsolták, s általáno-
san el volt ismerve azon joguk, hogy azt gyakorolják a mit el-
hanyagolniok bűn lett volna. A keresztényeket ez elv nem védte,
és midőn az evangéliumi hitet felkarolták, a közvélemény szerint
természetellenes és megbocsáthatlan vétket követtek el. A ke-
resztények szétszakították a szokás és nevelés szent kötelékeit,
megsértették tartományuk vallásos intézményeit, s önbizottan
megvetettek mindent, mit atyáik igaznak hittek, vagy mint
szenteltet tiszteltek. Az egész keresztény testület egyhangulag
visszautasított minden közösséget Róma, a birodalom, az egész
emberiség isteneivel.

A keresztény- A pogányok meglepetését csakhamar ellenszenv követte,
ség istentaga- s a legkegyesebb emberek azon igaztalan, de veszélyes gyanuval
dásról vádol- terheltettek, hogy vallástalanok. A rossz akarat és előítélet a
tatik, s a nép keresztényeket, mint istentagadó társulatot tüntette fel, mely a
és a bölcsé- birodalom egyházi alkotmányának vakmerő megtámadása által
szek által fél- a polgári tisztviselők részéről a legszigorubb feddést érdemelte
reértetik. meg. Dicsekedve mondtak le mindennemű előítéletről, mely a

világ bármely részében divatos volt, és nem lehetett világosan
tudni, mily istenséget vagy mily isteni tiszteletet helyeztek a
régii istenek és templomok helyébe. A legfensőbb lény tiszta és
magasztos eszméje fölül állott a pogány sokaság durva képze-
letén, mely nem birta fölfedezni a szellemi s egyetlen istent, kit
testi képlet vagy látható jelvény nem ábrázolt, s kit nem is
tiszteltek megszokott pompájú italáldozatok és ünnepélyekkel,
oltárok és áldozatokkal.

A személyes vétség, melyet minden keresztény az által követett el, hogy magán érzelmeit a nemzeti vallás fölé helyezte, nagy mértékben súlyosbított a bűnösök száma és egyesülése által. A római közrendtartás gyanus szemmel nézte még a legjótékonyabb czélú társulatokat is: a keresztények vallásos gyülekezetei pedig, melyek a nyilvános isteni tisztelettől visszavonultak, épen nem látszottak nagyon ártatlan természetűeknek. A császárok tehát megnyugodtak azon gondolatban, miszerint az igazság törvényeit nem sértették meg, midőn a társadalmi nyugalom kedvéért titkos és néha éjjeli gyülekezeteiket betiltották. A keresztények vallásos engedetlensége még komolyabb és bűnösebb színben tűnt fel; s a császárok, kiknek haragja az engedelmes megadás által lefegyvereztetetett volna, utóbb becsületbeli dolognak tartották, hogy rendeleteiknek érvényt szerezzenek. „Bár mi legyen maguktartásának elve — mondja Plinius — hajthatatlan makacsságuk büntetést látszik érdemelni.“

Az ovatosság, melylyel Krisztus tanítványai vallási szertartásaikat teljesítették, kezdetben a félelem és szükség szüleménye volt, később önkényt meghonosult. Azt vélték, hogy a borzalmas titokszerűség szent intézményeiket a pogány világ előtt annál tiszteletreméltóbbá teendi. De az eredmény, mint ily túlovatos eljárás mellett történni szokott — meghiusította óhajtaikat és várakozásaikat. A közvélemény azt tételezte fel, hogy egyedül olyasmit titkolnak el, minek fölfedezése gyalázattukra vált volna. Tévesztett ildomosságuk a gonoszságnak borzasztó mesék feltalálására adott alkalmat, melyek a keresztényeket úgy tüntették elő, mint az emberi nem leggonoszabbjait, kik sötét elvonultságukban oly gonoszságokat művelnek, miket csak az elvetemült képzelet sugalhat, s a kik ismeretlen istenük tetszését minden erényes erkölcs föláldozásával akarják megnyerni, s a gyanus hiszékenység e meséknek hitelt adhatott.

A történelem, mely a mult eseményeit a jövőnek tanulságul állítja elő, rosszul érdemelné meg e méltóságos tisztet, ha a zsarnokok ügyének védelmére, vagy az üldözés igazolására szállna sorompóba. Mindamellett be kell vallanunk, hogy a császárok magatartása, mely a kezdetleges egyházra nézve legkevésbé sem volt kedvező, távolról sem oly bűnös, mint az ujabkori fejedelmeké, kik az erőszak és rettegés fegyverét használták alattvalóik egy részének vallásos nézete ellen. Egy ötödik

A keresztények egyesülése és gyülekezete veszélyes összeesküvésnek tekintetik.

Modoruk rágalmaztatott.

A császárok magatartása a keresztények iránt.

Károly, vagy egy XIV-ik Lajos önészzelete- vagy önérzelméből merithetett volna magának biztos tudomást a lelkiismeret jogairól, a hit kötelmeiről s a tévedések ártatlanságáról. De a római fejedelmek előtt a keresztények makacs elzárkozottságának indokai ismeretlenek voltak. A keresztények ellen hozott törvények jelleme s indokai után ítélve, természetszerűleg azt lehet következtetnünk: I. hogy jelentékeny időnek kellett lefolyni, míg az új felekezet a kormány figyelmét felköltötte. II. hogy ezen különös bűn miatt bevádolt alattvalók iránt tétovázó óvatossággal jártak el. III. hogy a büntetés kimérésében mérsékeltek voltak; és IV. hogy az üldözött egyház sok békés és nyugalmas időközt élvezett.

Elhanyagolták a keresztényeket, mint a zsidók egy felekezetét.

I. A gondviselés bölcsessége úgy akarta, hogy az egyház gyermekkorát titokteljes fátyol takarja, melynek a keresztényeket, a míg hitük megérett és számuk megsaporodott, nemcsak a pogányvilág sértéseitől, sőt annak ismeretétől is meg kellett óvnia. A keresztények legnagyobb része zsidó eredetű volt, s minthogy a pogány megtérttek is elfogadták a zsidó faj törvényeit, és prófétáit mint az istenség kinyilatkoztatását, a rómaiak nem tettek különbséget keresztény és zsidó között. A keresztények üldözését a zsidók kezdték meg, s midőn a vádak a tartományi kormányzók elé kerültek, ezek azt vevén észre, hogy egy zsidó vallási szakadás, hogy szavak és nem tények forognak kérdésben: nem tartották Róma fenségéhez méltónak, hogy bele bocsátkozzanak a homályos különbségekbe, melyek egy előítéletes barbár nép között felmerültek. Az ártatlan keresztényeket e szerint még a zsinagóga dühe ellen is sokszor a tájékozatlanság és kicsinylés védelmezte meg. Hosszu korszakon át Krisztus halálától egész Jeruzsálem pusztulásáig rómaiak részéről a türelmetlenségnek nyomát sem látjuk, kivéven azon muló, bár kegyetlen üldözést, melyet a fővárosban Neró gyakorolt a keresztények ellen harminczöt évvel Krisztus halála után, és két évvel Jeruzsálem pusztulása előtt.

A római tüzvész Nero uralma alatt.

Neró uralkodásának tizedik évében a birodalom fővárosában oly tüzvész dühöngött, minőnek példáját és emlékét az azelőtti korban nem találjuk. A görög művészet s a római erények emlékei, a püni és galliai háboruk diadalai, a legszentebb templomok és legfényesebb paloták romokba dőltek. A tizennégy városrészből, melyre Róma osztva volt, csupán négy maradt meg

épen. A kormány az inség enyhítésére megnyitotta a császári ker-
teket az elnyomorodott tömeg előtt, ideiglenes épületeket emelte-
tett használatukra, s a legmérsékeltebb árakon bőven osztatott
ki közöttük eleséget. De mint rendesen történni szokott, néhány
év leforgása alatt új város emelkedett fel a romok helyén, ren-
desebb és szebb mint az előbbi. Azonban Nerónak minden ildo-
mossága és szenvedgett humanitása sem volt őt képes a nép gyanu-
jától fölmenteni. A hir szava a császárt vádolta mint saját főváro-
sának gyujtogatóját, s erősen hitték azon állítást, hogy Neró
Trója romlásának énekét lantolva gyönyörködött az általa oko-
zott nyomor fölött. Hogy magáról elhárítsa a gyanut, melyet hatal-
ma elnyomni képes nem volt, maga helyébe más képzelt bünösöket
állított. „E célból — így szól Tacitus — a legkeresettebb kinzá-
sokkal sujtotta a keresztény névvel nevezett és méltán megbélye-
zett egyéneket. Ezek nevüket és eredetüket Krisztustól származ-
tatták, ki Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilátus procurator ité-
lete folytán halállal bünhődött. Kinzások közt multak ki, és kin-
jaikat gúny és kacaj által keserítették meg. Keresztre sze-
gezték, vagy vadállatok bőrébe varrták, s az ebek dühének tet-
ték ki őket; mások ismét égő anyagokba burkoltattak, hogy
fáklyaként világítsanak az éji sötétségben. A közborzalom kö-
nyörületté változott, s általános vélemény volt, hogy ezen szeren-
csétlenek nem annyira a közjólétnek, mint a féltékeny zsarnok
kegyetlenségének estek áldozatul.“ Azok, kik az emberiség át-
alakulásait figyelmes szemmel tekintik, észrevehették, hogy
Nerónak a Vaticán körüli kertjeit és szinköreit, melyek az első
keresztények vérével fertőztettek be, az üldözött vallás diadala
és visszaélése még sokkal hiresebbekké tette. Ugyanazon helyen
a keresztény pápák oly templomot emeltek, mely messze túlha-
ladja a Capitolium régi dicsőségét, s azok, a kik a világ-uralom
igényeit egy galileai szerény halásztól származtatták, a caesarok
trónját örökölvén, törvényeket szabtak Róma barbár legyőzői-
nek, és lelki törvényhatóságukat a balti tengertől a csendes ten-
ger partjáig kiterjesztették.

Feltűnő, hogy a háboru lángja csaknem egyszerre pusztí-
totta el a jeruzsalemi templomot s a római Capitoliumot; *) és

A zsidók és
keresztények
elnyomatása
Domitián
által.

*) A Capitolium leégett a Vitellius és Vespasián közti polgári háboru alatt
K. u. 69. Decz. 19; a jeruzsalemi templom pedig lerontatott. K. u. 70. Aug. 10.

nem kevésbé különös, hogy az adó, melyet a kegyelet az előbbinek fentartására szánt, az utóbbinak megújítására s fényjének emelésére fordított. A császárok általános fejadót szedtek a zsidó néptől, és ámbár az összeg, melyet az egyeseknek fizetniök kellett, nem volt jelentékeny, de a cél melyre fordított, s a beszédési szigor elviselhetlen teherül tekintetett. És midőn az adószedők igazságtalan igényeiket oly egyénekre is kiterjesztették, kik nem voltak zsidó eredetűek, lehetlenség volt, hogy a keresztények, kik gyakran kerestek védelmet a synagóga árnyékában, ezen ragadozó üldözéstől megmeneküljenek. A meny nyiben borzadva rettentek vissza a bálványimádás általi befer tőztetés eszméjétől, lelkiismeretük megtiltotta nekik, hogy a capitolumi Jupiter tiszteletének emeléséhez hozzájáruljanak. Azon keresztények közül, kik a császár, vagy — a mi hihetőbb — a judeai proconsul ítélőszéke elé vonattak, két jelentékeny egyént kell kiemelnünk, kiknek magukviselte nemesebb műveltségről tanuskodott, mint bármely nagy uralkodóé. Ezek szent Judás apostol unokái voltak, a ki Krisztus testvére vala. Dávid trónja iránti természetes igényük talán fölidézhette volna a nép tiszteletét s a kormányzó féltékenységét, de ruházatuk egyszerűsége s egyszerű feleletök csakhamar arról győzte meg őt, hogy nem óhajtják és nem is képesek megzavarni a római birodalom békéjét. Királyi származásukat s a Messiáshoz kö zeli rokonságukat nyiltan bevallották, de egyuttal azt is kijelentették, hogy az általuk várt királyság csupán szellemi és angyali természetű; és midőn foglalkozásuk iránti kérdezgetésre a nehéz munkától megkérgesült kezüket mutatták, szájalommal és megvetéssel bocsáttattak el.

Clemens con-
sul kivégez-
tetése.

De ha a Dávidház alacsony állása nem is nyújtott anyagot Domitián gyanujának, saját családjának nagysága rémületbe ejtette gyáva lelkét, melyet csak azon rómaiak vére nyugtathatott meg, a kiktől félt, kiket gyűlölt vagy becsült. Unokaöcscsét Flavius Clemenst, kinek Domitilla nevű unokahugát nőül adta, s kinek gyermekeit trónörököséivé fogadta, alig egy év leforgása múlva hitvány ürügy alatt elítéltette és kivégeztette; míg Domitillát egy elhagyott szigetre száműzette. A bűn, melylyel vádoltattak *istentagadás* és a *zsidós szokások* követése volt. Az egyház nemsokára mindkettőjököt a martyrok közé helyezte, és Domitián kegyetlenségét második üldözésnek ne-

vezte. De az üldözés nem tartott sokáig, István Domitilla föl-
szabadult rabszolgája megölte Domitiánt, kinek emlékét a ta-
nács elkárhoztatta.

II. Körülbelül tíz évvel később, Traján uralkodása alatt, az Plinius tudat-
ifjabb Plinius bizatott meg barátja és ura által Bithynia és lansága a ke-
Pontus kormányzatával. De csakhamar zavarba jött, vajjon az resztényeket
igazság vagy a törvény szabályait válaszsza-e sinórmértékül illetőleg.
azon hivatás teljesítésében, mely emberi indulatával teljes ellen-
tétben állt. Plinius soha se vett részt a keresztények ellen inté-
zett semmi törvényes eljárásban. Zavarában Traján bölcsessé-
géhez folyamodott. Plinius életét tanulmányozással és világi fog-
lalatosságokkal töltötte; tizenkilenczedik évétől kezdve Róma
törvényszéke előtt ügyködött, *) a tanácsban helyet foglalt, és
később a consuli méltósággal ruháztatott fel. De a keresztények-
nek csak nevét ismerte, s e tájékoztatlanságból némi tanulságot
merithetünk. Biztosak lehetünk, hogy midőn Bithynia kormány-
zatát elvállalta, semmi általános törvény- vagy tanács-rendelet
a keresztények ellen nem létezett.

Traján feleletében, melyre a későbbi korban annyi hivat- Traján és utó-
kozás történt, annyi igazságérzet és emberszeretet nyilatkozik, dai törvényes
a mennyi félreértett valláspolitikai ismereteivel csak megegyez- eljárást álla-
tethető volt. Sokkal nagyobb gondot fordított az ártatlanok vé- pítanak a ke-
delmére mint arra, hogy a bűnösök megmenekülését megelőzze. resztények
ellen.
A névtelen föladást, mint a mely az igazságos kormányzattal
ellenkezik elvettetni rendelte, és határozottan megkívánta,
hogy a vádló nyiltan lépjen fel, ki ha a vádat be nem bizonyít-
hatta, szigorú sőt főbenjáró büntetéssel is sújtathatott.

A keresztények mindazáltal mindig rettegve gondoltak a Néphangulat.
közelgő ünnepekre. Midőn a számos nép virágokkal diszitve, s
az áldozatok vére által megtisztítva sereglett a védistenek ol-
tára körül, hogy a vallásos szertartásokkal járó gyönyöröknek
örvendjen: e népnek eszébe jutott, hogy csupán a keresztények
borzadnak az emberiség isteneitől, és hogy távollétök mintegy
gunyolni vagy sajnálni látszik a közboldogságot. Ha a birodal-
mat ilyenkor valami csapás érte, járvány, éhség vagy hadi sze-
rencsétlenség, ha a Tiber kiáradt, vagy a Nilus vize megapadt,

*) Első ügyét K. u. 81. évben védte, Vezuv nevezetes kitörésének évé-
ben, melyben nagybátyja életét vesztette. Plin. Epist. 5. 8.

vagy a föld megrendült, a babonás pogányok már azt vélték, hogy a keresztények bünei és vallástalansága a kormány tulságos engedékenysége folytán fölidézte az isteni szigort. Hangoosan követelték tehát, hogy a keresztényeket, mint az emberek és az istenek ellenségeit megkinozzák, s a vadállatoknak vessék martalékul; de a császárok bölcsessége megvédte az egyházat, és Hadrián meg Antoninus Pius rendeletei nyíltan kimondták, hogy a néptömeg szava soha se szolgáljon okul azon szerencsétlen személyek megbüntetésére, kiket a keresztények lelkesedése elragadott.

A keresztények elleni büntető eljárás.

III. A büntetés nem volt szükségszerű következménye az elmarasztalásnak; s azon keresztényeknek, kiknek bűnössége kétségtelenül be volt bizonyítva, még mindig hatalmukban állott élet vagy halál között választani. A tisztviselők készséggel ajánlottak nekik kegyelmet, és ha beleegyeztek, hogy az oltárra néhány szem tömjént vessenek, a bíróság bántatlanul és hangos tetszésnyilatkozatok közt bocsátotta el őket. Az emberséges bíró inkább azt tartotta föladatának, hogy a rászedett ábrándozókat inkább megnyerje, semmint megbüntesse. Mindent elkövettek, hogy őket az élet örömeiről s a halál borzasztóságáról meggyőzzék, és ha a fenyegetések és rábeszélések nem használtak, erőszakhoz is folyamodtak.

A római tisztviselők embersége.

Annyi bizonyos, hogy a legnagyobb része azon tisztviselőknek, kik a tartományokban a császár, vagy a tanács tekintélyét gyakorolták, s a kik élet és halál fölött rendelkeztek, művelt és szabadelvűen nevelt emberek voltak, kik az igazság szabályait tisztelték, s a bölcsészet parancsait ismerték; és ha önkényes hatalommal voltak is felruházva, azt az üldözött egyháznak nem elnyomására, hanem inkább könnyebbségére s javára használták fel.

A martyrok csekély száma.

A martyrok úgy látszik, csak a legtulzottabb ellenzékiek közül választattak ki, és vagy püspökök, presbyterek és más kitünő rangú s befolyású egyének voltak, kiknek példája az egész felekezetet rémületbe ejthette; vagy megvetett csekély jelentőségű rabszolgák, kiknek életével nem sokat törődtek. A tanult Origenes azt állítja, hogy a vértanúk száma nagyon csekély volt, mit barátja Dionysius is bizonyít, azt állítván: hogy Alexandria roppant nagy városában Decius szigorú üldö-

zése mellett csak tiz férfiú és hét nő szenvedett büntetést a keresztény név vallásáért.

Az üldözés ugyanezen korszakában a buzgó, ékesszóló és nagyravágyó Cyprián kormányozta nem csak a carthagói, hanem az egész afrikai egyházat. Cyprián mindazon tulajdonokkal birt, melyek a hívők tiszteletét felkölthették, vagy a pogány tisztviselők gyanuját s ellenszenvét fölidézhatték. Jelleme s állása e szent főpapot az irigység és veszély legkitünőbb tárgyául jelölte ki. A tapasztalat mindazáltal arról tanuskodik, hogy képzeletünk a keresztény püspököket fenyegetett veszélyt túlcsigázta. Négy római császár mult ki családja, kedvencei és párthiveivel együtt erőszakos halállal tiz év elforgása alatt, mikor alatt a carthagói püspök tekintélyével és ékesszólásával az afrikai egyházi tanácsokat vezérelte. Kormányzatának harmadik évében Decius szigorú rendeletet adott ki ellene, s a nép hangosan kívánta, hogy Cyprián az oroszlányok közé vettessék. Az ildomosság az időleges visszavonulás szükségét javalta, s ő az ildomosság szavának engedett. Homályos magányba vonult, hol a papsággal s a néppel folytonos összeköttetést tartott fenn. De óvatossága a szigorú keresztények sajnálkozását és személyes ellenségeinek vádját költötte fel. Ezek elleni legjobb védelmét azon derült elhatározása képezte, melylyel nyolcz évvel később a vallás ügyeért halált szenvedett.

Midőn Valerián harmad- s Gallienus negyed-izben viselte a consuli hivatalt, Paternus afrikai proconsul felhívta Cypriánt, hogy jelenjen meg magán tanács-szobájában. Itt tudtára adta neki a császári parancsot, hogy mindazok, kik a római vallást elhagyták, azonnal tartoznak visszatérni őseik szertartásaihoz. Cyprián vonakodás nélkül jelenté ki, hogy ő keresztény és püspök, ki az igazi s egyedüli istenséget tiszteli, kihez ő naponként folyamodik a két császárnak, az ő törvényes fejedelmeinek biztosságáért és jóléteért. Azonnal számüzetési ítélet hozatott fölötte, mint engedetlenségének büntetése, és Cyprián rögtön Curubisba Zeugitánia tengeri városába vitetett negyven mértföldnyire Carthagótól; magányát gyakran zavarták meg hiveinek levelei, látogatásai és üdvözlétei. Egy új proconsulnak megérkezése folytán sorsa javulni látszott. Visszahivatott számüzetéséből, és Carthago közelében saját kertjeiben foglalt szállást.

Cyprián carthagói püspök példája.

Számüzetése K. u. 257.

Elítéltetése.

Végre épen egy évre letartóztatása után, Galerius Maximus afrikai proconsul rendeletet kapott, hogy a keresztény tanítókat kivégeztesse. A carthagói püspök érezte, hogy ő leend az áldozatok elseje, és megszökött; de rövid idő múlva ismét visszatért, nyugodtan várván be a halál szolgálait. Kora reggel a proconsul ítélőszéke elé vitetett, ki őt az engedetlenség következményeire figyelmeztetvén, áldozattételre szöllította fel. Cyprián e kívánság teljesítését szilárdan és határozottan megtagadta, s a hatóság következő szavakban mondta ki halálos ítéletét: „hogy Thascius Cypriánus azonnal fejeztessék le mint ellensége a római isteneknek, és mint főnöke s fővezetője egy bűnös társaságnak, melyet ő a legszentebb császároknak Valerián- és Gallienusnak törvényei elleni engedetlenségre csábított.”

Martyrsága.

A mint az ítélet kihirdettetett, a keresztény sokaság egyhangulag e kiáltást hangoztatta: „vele akarunk meghalni.” De buzgóságuk és szeretetük e nyilatkozata mitsem használt Cypriánnak. A tribunok és centuriók bántatlanul kísérték őt ki a vesztőhelyre, és miután a végrehajtónak huszonöt darab aranyat rendelt adatni, szemeit eltakarta, és feje egyetlen egy vágással leüttetett. Holtteste diadal-menettel temettetett el a nélkül, hogy a hatóság közbelépett, vagy boszut állott volna. Figyelmet érdemel, hogy a számos afrikai püspök között Cyprián volt az első, ki a mártyrkorona elnyerésére méltónak tartatott.

Az első keresztények buzgalma.

A jelenkor józan higgadtsága sokkal hajlandóbb megróni, mint csodálni az első keresztények buzgalmát, és sokkal később csodálkozni fölötte, mint azt követni.

Sulpicius Severus találó kifejezése szerint: „az első keresztények nagyobb vágygyal áhitoztak a vértanuságra, mint a mikép saját kortársai püspökségre vágytak.” Ignác levelei, midőn lánczokba verve vezettetett Ásia városain keresztül, oly érzelmeket lehelnek, melyek az emberi természet közönséges érzelmeivel a legnagyobb ellentétben vannak. A legkomolyabban kérte a rómaiakat, hogy midőn az amphiteatumba kitétetik, ne foszszak meg őt a dicsőség koronájától. Némelyek felizgatták az oroslányok dühét, sürgették a végrehajtókat kötelmeik teljesítésére, készséggel léptek a máglyára, mely őket megégetendő volt, s öröm- és kéjérzetet tanusítottak a legválogatottabb kínzások közepett. „Szerencsétlen emberek! — kiáltott fel Antoninus ásiái proconsul — ha az életbe annyira belefáradtatok, hát

oly nehéz-e kötelet vagy meredeket találnotok?“Ő igen ovatos volt azon emberek elítélésében, kik ellen nem találkozott más vádló csupán önmaguk. Ezen megható alkalmakkor a pogányok közül sokan szánalommal és csodálattal teltek el, sokan megtértek. A nemes buzgalom a szenvedőkről a nézőkre ment át, s a mártírok vére az egyház csirája lett.

Azonban a buzgalom által fölélesztett, s az ékesszólás által folytonosan tüzelt lelkiláz észrevétlenül alább-szállt, s az emberi sziv természetes reményei és félelme, az élethezi ragaszkodás, a kinok érzete s a megsemmisülés borzalmi felülkerekedtek. A mártírok dicsősége utáni vágy lassankint meghidegült. Három módja volt az üldözés elkerülésének: az első mód valóban ártatlannak mondható s abban állott, hogy a vádlottnak rendesen időt engedtek, míg házi ügyeit rendbe hozhatta, és valamely félrevetett helyre szökhetett, ahol azután a béke és biztonság bekövetkezését türelmesen bevárhatta. A második mód kétes természetű volt: a pénzvágó és kevesbbé buzgó tartományi kormányzók ugyanis hamis bizonyítványokat árultak a fölött, hogy az illetők a római isteneknek áldoztak, mely bizonyítványok előmutatásával a netalán fölmerült vádak elnémitathattak. A harmadik mód az egyenes és bűnös hittagadás vala. A mint azonban az üldözés szigora megszűnt, az ily hittagadók visszatértek, s az egyház ajtait nagy sokaság lepte meg, mely a hittagadást megbánván, az egyház kebelébe való ismételt fölvételt annál nagyobb buzgalommal szorgalmazta.

Fokonkinti enyhítés.

IV. Az időleges üldözések egyedül arra szolgáltak, hogy a hívők buzgalmát megújítsák, s a fegyelmet helyreállítsák, és a pillanatnyi túlságos szigort, a reá következő sokkal hosszabb béke és biztonság tette jóvá. Némely fejedelmek közönyössége és mások engedékenysége megengedte, hogy a keresztény vallás, ha nem is törvényes, de legalább tényleges és nyilvános türelmet élvezzen.

A szigor és türelem változása.

Különös végzete a sorsnak, hogy azon szigor, melyet a keresztények egy erkölcsös fejedelem — Marcus Antoninus — kormánya alatt szenvedtek, az utána következő zsarnok trónra léptével rögtön megszűnt, s hogy a mint kívülök senki sem tapasztalta Marcus igazságtalanságát, úgy Commodus gyöngesége is egyedül őket kimélte meg. Legkedveltebb ágyasa az ünnepelt Marcia különös vonzalommal viseltetett az elnyomott egyház

A keresztények állapota Commodus és Severus uralkodása alatt. K. u. 180.

íránt, s az ő védelme alatt a keresztények biztonságban töltöttek a kegyetlen zsarnokság tizenhárom évét; és midőn az uralom Severus családjában meghonosult, a keresztények családias és sokkal tiszteletreméltóbb összeköttetésbe léptek az új udvarral. Caracalla dajkája és tanítója keresztény volt, s a keresztény püspökök a nyugalmas korban még arra is ráérttek, hogy Ásia püspökei ellen a husvét megtartásának ideje íránt harcra keljenek.

Nem is zavartatott meg az egyház békéje mindaddig, míg számuk tetemesen meg nem szaporodott; ekkor adott ki Severus egy rendeletet, mely tulajdonkép csak a kereszténység előhaldása ellen volt irányozva, de a mely természet szerint a legbuzgóbb hittanítókat is sujtotta.

Severus utódai
alatt. K. u.
211 — 249.

De Severus törvényei e császár uralmával együtt csakhamar sirba szálltak, s a keresztények e véletlen zivatar után — nyugodtan élvezték a bekövetkezett harmincznyolcz éves békét. Az egyháznak ezen hosszú nyugalmit méltóság kísérte. A titokteljes tan, mely a nép között már el volt terjedve, a fejedelmek kíváncsiságát is magára vonta. Midőn Mammaea császárné Antiochián keresztül utazott, az ünnepelt Origenessel kívánt találkozni, kinek ájtatossága és tudománya nagy hirre emelkedett a keleten. Origenes engedett ezen hízegő meghívásnak, s miután a császárné gyönyörrel hallgatta meg ékesszóló tanítását, tisztelettel bocsátotta őt vissza Palestinába. Mammaea érzelmeit fia Alexander is elfogadta, és e császár családi imaházában Krisztus szobra egy sorba állittatott Ábrahám, Orfeus és Apollonius szobrával. Uralma alatt a püspökök talán első ízben jelentek meg az udvarnál. De Alexander halála után, midőn az embertelen Maximin dühe a szerencsétlen jóltevőjének minden kedvencze és szolgája ellen kitört, az általános vérengzés nagyszámu keresztényeket is elsöpört.

K. u. 235.

Maximin, Fülöp és Decius
alatt.

Daczára Maximin kegyetlen indulatának, a keresztények elleni ellenszenve egyedül helyi és időleges természetű volt; s az ájtatos Origenes még mindig életben maradt, hogy az evangelium igazságát a fejedelmek füleig juttassa. E buzgó hitszónok sok épületes levelet intézett Fülöphez, ennek nejéhez s anyjához; s a míg e fejedelem bitorolta a császári pálczát, a keresztények benne barátot és védőt nyertek. Fülöp bukása új kormányzati rendszert hozott létre, mely a keresztényekre nézve oly nyo-

masztó volt, hogy előbbi állapotuk Domitián idejétől kezdve tökéletes szabadnak és biztosnak mondható, azon szigorral öszszehasonlítva, mely Decius rövid uralma alatt rájuk súlyosult.

Valerián uralma gyenge és állhatatlan volt. Kezdetben Valerián, Gallienus és ennek utódai alatt. K. u. 253—260. sokkal engedékenyebb vala azon császároknál, kik arról gyanusítottak, hogy a keresztény hithez ragaszkodnak; míg uralkodása három utolsó évében az egyiptomi előitéletekhez hajló ministerére hallgatva, elődének Deciusnak elveit fogadta el, s az ő szigorát utánozta. Gallienus trónralépte helyreállította az egyház békéjét, és Krisztus tanítványai negyven évnél tovább élvezték a jólétet, mely erkölceikre nézve sokkal veszélyesebb volt, mint az üldözés legszigorubb kísértései.

Samosata Pál esete, melyről egész Antiochia székvárosa beszélt, míg a kelet Odenathus és Zenobia kezében volt — némi és eljárása. K. u. 260. fogalmat nyújtott azon idők állapotáról és jelleméről. Ezen főpap gazdagsága világosan tanuskodott bűnösségéről, miután vagyonát sem atyjától nem örökölte, se becsületes ipar és mesterség útján nem szerezte. De Pál úgy tekintette az egyház szolgálatát, mint nyereséges üzletet. Egyházi törvényhatósága megvesztegethető és kincsvágyó volt. Fényüzése és hatalomvágya alig ismert határt. Azok ellen, kik hatalmának ellenszégültek, vagy hiúságának nem hizelegtek, elbizakodott, szigorú és kérlelhetlen volt; de a tőle függő papságra nézve meglazította a fegyelmet, rájuk pazarolván az egyház kincseit, s megengedvén nekik, hogy őt az érzéki élvezet kielégítésében utánozzák.

Daczára botrányos bűneinek, Samosata Pál az orthodox Püspökségétől hitet tisztán fentartotta; de Egyiptomtól egész a fekete tengerig megfosztatott a püspökök mind ellene voltak, s Antiochiában összegyülekezvén őt a püspökségből letették, s helyébe mást jelöltek ki. Pál ezalatt Zenobia kegyébe hizelegte be magát. De midőn Aurelián győzött, a dolgok keleten megváltoztak. A győző az itáliai püspökök ítéletére hivatkozott, s midőn megtudta, hogy ezek a zsinat ítéletét helybenhagyták, ez ítéletben megnyugodva azonnal rendeletet bocsátott ki, hogy Pál a püspökségtől megfosztassék. K. u. 270.

A birodalom gyakori forradalmai közt a kereszténység Béke s az békében és jólétben virágzott; s ámbár Diocletian trónralépté egyház jóléte vel a vértanuk ünnepelt korszaka hozatott kapcsolatba: azon Diocletian

alatt. K. u. 284—303. közigazgatási rendszer, melyet ezen fejedelem bölcsessége megállapított, és tizennyolcz évig folytatott, a vallástürelemnek leggyengédebb és legszabadabb szellemét tükrözte vissza. Ő ugyan a birodalom régi isteneihez ragaszkodott, de neje Prisca és leánya Valeria a kereszténységhez hajoltak. A főherétek valamint az udvari szolgák elkisérték a császárt, midőn ő a templomban áldozott, de feleségük és gyermekeik, valamint ezeknek rabszolgáik szabadon gyakorolták a keresztény vallást. A püspökök kitüntetéssel s tiszteletben tartattak nem csak a nép, hanem még a tisztviselők által is.

A templomok már kicsinyek voltak a növekedő sokaság befogadására s helyükbe szebbeket és nagyobbakat építtettek. De a jólét megtágitotta a fegyelem kötelékeit. Csalás, irigység és gonoszság vett erőt minden gyülekezeten. A presbyterek püspökség után áhítoztak, s a püspökök egymás közt az elsőbbség fölött vetélkedtek.

Az előítélet
előhaladása, és
buzgalom a
pogányok kö-
zött.

Daczára ezen látszólagos biztonságnak a figyelmes észlelő számos jelenséget vehetett észre, melyek arra mutattak, hogy az egyházat erőszakosabb üldözés fenyegette, mint a melyet valaha szenvedett. A keresztények buzgalma s gyors előhaladása fölrettentette a pogányokat azon határtalan közönyösségből, melyet a megszokott istenek tisztelete iránt tanusítottak. A kétszáz évnél tovább tartott kölesönös kihívás a kedélyeket elkese-ritette. A pogányok fölháborodtak, midőn azt látták, mily gyorsan halad az új és homályos felekezet, mely honosaikat tévedésről vádolni, s őseiket örök nyomoruságra kárhoztatni merészelte. A megállapított vallások követői az áldozatnak, kibéklésnek és följajánlásnak új formáit gondolták ki. Ugy látszik, hogy mind a két fél elismerte a csodák igazságát, s az előítéletek uralmát kölesönösen megújítani és megalapítani igyekeztek.

A bölcsészet, mely eddigelé legveszélyesebb ellenségük volt, most legbensőbb szövetségesükké vált. Az academiák ligetei, Epicurus kertjei, s a stoicusok oszlopos csarnokai — a kétkedésnek és vallástalanságnak mind megannyi iskolái — csaknem mind elhagyattak, sőt sokan valának olyanok is a rómaiak között, kik Cicero iratait a tanács tekintélye által elkárhoztatni s elnyomni akarták. Az új platonicusok túláradozó felekezete, a keresztények ellen a kiktől félt — a papokkal szövetkezett, a kiket tán megvetett. E divatszerű bölcsészek a régi iste-

neknek, mint a legfőbb istenség jelvényeinek és szolgálóinak tiszteletét ajánlották, s az evangelium igazsága ellen sok beható értekezést irtak, melyeket a későbbi orthodox császárok bölcsessége a lángok martalékául vetett.

Jólehet Diocletian ildomossága és Constantius emberisége a türelem-rendszabályait fentartani igyekezett: uralkodótársaik Maximian és Galerius több Maximián és Galerius folytonosan a legengesztelhetlenebb gyűlöletet táplálták a keresztény név és vallás iránt. E két fejedelem szelleme a tudomány világa által nem volt földerítve, sem indulatuk nevelés által mérsékelve. Nagyságukat kardjuknak köszönhették, de régi előitéleteikről le nem mondtak; s ha a közigazgatásban jótevőjük engedékeny törvényei szerint jártak is el, titokban megragadták az alkalmat a keresztények üldözésére, kiknek tulbuzgósága néha igen kedvező ürügyül szolgált. Egy Marcellus nevű centurio egy nyilvános ünnepély alkalmával eldobta fegyvereit, és fenhangon azt kiáltá, hogy csak Jézus Krisztusnak akar szolgálni, nem pedig egy bálványimádónak. E kihágásért lefejeztetett. Ily esetek inkább fegyelmi büntetésnek, mint vallásos üldözésnek nevezhetők; de e példák elidegenítették a császárok kedélyét, és Galerius szigora nagyon menthető, midőn nagyszámu keresztény tiszteket bocsátott el szolgálatából.

A persiai háboru szerencsés befejezése után, Galerius a Diocletiannál töltötte a nicomediai palotában, s a keresztények sorsa titkos tanácskozások tárgyává tétetett. Galerius végre rávette Diocletiant, hogy ez ügyben néhány legkitünőbb férfiből álló tanácsot hívjon össze. E nagyravágyó udvaroncok csakhamar belátták, hogy a caesar heves erőlködését támogatniok kell. Föltehető, hogy minden indokot kimerítettek, míg Diocletian vonakodó szellemét rábirták, hogy új üldözési rendszert fogadjon el. Ezt csak föltehetjük, bár nincs hatalmunkban bebizonyítani a palota titkos fondorlatait, a magán nézeteket és érzelmeiket, a nők és herélték féltékenységeit, és mindezen értéktelen, de elhatározó okokat, melyek a birodalmak sorsára és a legbölcsebb fejedelmek tanácsára gyakran oly döntő befolyást gyakorolnak.

Február 23-án, mely a rómaiaknak Terminalia nevű — A nicomediai vagyis a határok istenének szentelt — ünnepélyével összeesett, templomnak lerontása K.u. a ministerek, tábornokok s a többi tisztviselők kora reggel 303. febr. 23.

összegyülekeztek a nicomediai főtemplomban, mely a város leg-szebb részén feküdt, a szentélyt feltörték s a szentirást eléget-ték; ez után a jelen volt számos katonaság a szentelt épületet, mely a császári palota fölött kiemelkedett, néhány óra alatt földig lerombolta.

A kereszté-
nyek ellen
kiadott első
rendelet febr.
24.

Másnap kihirdettetett az általános üldözési parancs, mely a keresztények minden templomát az egész birodalomban földig lerontatni, és mindazokat, akik titkos gyülekezetet tartani me-résznélnek — halállal büntetni, minden szent iratot és köny-vet összeszedni s elégetni rendelte. Az egyház javai elfoglaltat-tak s a kisebb részek árverés útján eladattak. Ugyanazon ren-delet a szabadokat képteleneknek nyilvánította kitüntetésekre, vagy hivatalok viselésére; a rabszolgákat örök időkre megfosz-totta a szabadság reményétől; az egész keresztény népet pedig törvényen kívüli állapotba helyezte. A bíróságok meghatalma-zást nyertek, hogy a keresztények ellen minden vádat elfogad-janak, a keresztényeknek ellenben nem volt szabad sérelem miatt panaszt emelni; s ilymódon e szerencsétlen felekezet a törvény teljes szigorának tétetett ki, míg másrésről a közigaz-ság jótéteményei tőle elvonattak.

Egy kereszt-
tény buzgal-
ma és bűnhö-
dése.

Midőn ezen rendelet Nicomedia egyik főterén kifüggesz-tetett, egy keresztény azt azonnal letépte, s az ily zsarnok kor-mányszat ellen a legmélyebb megvetést és utálatot nyilvánította. E tetteért lassan égő tüznél megsüttetett a nélkül, hogy állha-tatossága vagy türelme megtört volna. Azon tisztelet, melyet a keresztények ezen hős és vértanu emlékének szenteltek, a félelem és gyűlölet mély benyomását véste Diocletján keblébe.

A nicomediai
palotának
meggyújtása a
keresztények-
re fogatott.

Félelme csakhamar felriadt egy veszély alkalmával, mely-ből csak nehezen menekült. Tizenöt nap alatt a nicomediai pa-lota, sőt Diocletján hálósobája is kétszer gyuladt ki. A gyanu természetesen a keresztényekre hárított, és közülök igen so-kan fogságba vettek. A kínzás minden kigondolható nemét foganatba vették, minélfogva az udvar s a város sok ártatlan vérrel lön befertőztetve. Nemsokára Galerius elhagyta Nicome-diát, nehogy mint állítá, a keresztények dühének áldozatul essék.

Az első rende-
let végrehaj-
tása.

A keresztények ellen kiadott első rendelet az egész biroda-lomra szólt, de Diocletján előbb be akarta várni mily eredménye lesz közvetlen környezetében, s ezért a kivégzést eleintén eltiltotta.

A keresztények határozott magatartása azonban a végzetes következmények elkerülését sokszor lehetlenné tette. Gyakran megragadták az alkalmat, hogy a vértanuk koronáját elnyerjék, és Phrygia egyik városában az egész keresztény hitközség a minden oldalról felgyújtott templomban a lángok marta-léka lett.

Némi kisebbszerű zavarok, melyek a mily gyorsan föléledtek, ép oly gyorsan el is nyomattak, Syriában és Armeniában az egyház ellenségeinek alkalmas okul szolgáltak annak kijelentésére, hogy azokat a püspökök titkos fondorlatai élesztették, kik határtalan engedelmességi kötelmeikről már megfeledkeztek. Az ellenszenv s félelem Diocletiónt a mérséklet határain túl ragadták, és több kegyetlen rendeletben kinyilatkoztatta, hogy a keresztény név megsemmisítésére törekszik. Ezen rendeletek elseje által minden egyházi személynek elfogatását rendelte el, s a bűnösöknek szánt fogházak csakhamar megteltek az egyházi személyzettel. A második rendeletben meghagyta a tisztviselőknek, hogy a szigorúság minden eszközének alkalmazása mellett igyekezzenek a papságot ama gyűlöletes előítélettől eltéríteni, s az istenek megállapított tiszteletéhez visszaterelni. E szigorú rendszabály később az összes kereszténységre ki lett terjesztve, és mindenkinek kötelességévé tétetett, hogy a makacsokat fölfedezzék, üldözzék és kinozzák. Súlyos büntetés szabott mindazokra, a kik elég vakmerők volnának ily elítélt bűnösöket megmenteni. Daczára ezen szigorú törvényeknek, a pogányoknak barátaik és rokonaik elrejtésében tanusított erényes bátorsága tiszteletreméltó bizonyítékul szolgál, hogy az előítélet dühe keblükben nem oltotta el a természet és emberiség érzelmeit.

További rendeletek.

Alig hirdettette ki Diocletiónt a keresztények elleni rendeleteit, azonnal le is vetette a császári bibort, mintha az üldözést más kezekre akarta volna bízni. Társainak s utódainak jelleme s helyzete többször arra készítette őket, hogy a szigorú törvények végrehajtását vagy még szigorubbá tegyék, vagy felfüggesz-
szék. És az egyháztörténelem ezen fontos korszakáról nem is nyerhetünk határozott fogalmat, hacsak különösen nem vizsgáljuk a kereszténység állapotát a birodalom különböző részeiben azon tíz év alatt, mely Diocletiónt első rendeletei s az egyház végső békéje közt lefolyt.

Általános eszme az üldözésről,

a nyugati tartományokban
Constantius és
Constantin
alatt;

Constantius szelid s emberszerető természete idegen volt alattvalói egy részének elnyomásától. Fő palotatisztjei keresztények voltak, kiket ő szeretett, és kiknek hűségét becsülte; de míg alárendelt caesari állásban volt, Diocletian rendeleteinek és Maximian parancsainak ellentállani nem állt hatalmában; de bátorsága nem hiányzott, hogy a keresztényeket a nép dühe s a törvények szigora ellen megvédje. Datianus spanyol kormányzó azonban határozottan ragaszkodott a császárok rendeleteihez és tartományi kormányzata több mártyr vérével lön befertőztetve. A mint azonban Constantius augustusi méltóságra emelkedett, a türelem rendszerét állapította meg, melyet fiának Constantinnak is ajánlott. Szerencsés fia trónra léptének első pillanatától kezdve az egyház védőjének nyilvánította magát, és első volt a császárok között, ki a keresztény hitet nyilvánosan vallotta és elfogadta. Mily okok birták őt arra, hogy a kereszténységet a római birodalom uralkodó vallásává tegye, egy későbbi fontos fejezetnek képezi tárgyát.

Itáliában és
Afrikában
Maximian és
Severus alatt;

Itália és Afrika rövid, de erőszakos üldözésnek volt kitéve. Maximian pontosan és örömmel teljesítette Diocletian szigorú rendeleteit, mert gyűlölte a keresztényeket, és mert öröme telt a vérengzésben s erőszakban.

Miután Diocletian letette a bibort, Itália és Afrika Severus neve alatt igazgattatott, és védelem nélkül volt kitéve Galerius engesztelhetlen gyűlöletének. Róma vértanui közt Adauctus érdemel különös figyelmet, miután — úgy látszik — ő volt az egyetlen magasrangu és származásu egyén, ki ez üldözési korszakban halált szenvedett.

Maxentius
alatt;

Maxentius lázadása azonnal helyreállította az egyház békéjét Itáliában és Afrikában, s ugyanazon zsarnok, ki alattvalóinak minden osztályát elnyomta, igazságosnak, emberségesnek, sőt részrehajlónak mutatta magát az üldözött keresztények iránt.

Illyriában s a keleten
Galerius és Maximian
alatt.

Galeriusnak, az üldözés első és főszerzőjének vérengző természete borzasztó volt mindazon keresztényekre nézve, kiknek szerencsétlenségük vala az ő birodalmában lakni; és könnyen föltehető, hogy mindazon középranguak, kiket se a gazdagság, se a szegénység le nem bilincsel, gyakran elhagyták szülőföldjüket, s a nyugat szelidebb éghajlata alatt kerestek menedéket. Mig Illyriát kormányozta, e harcziastartományban nem igen

talált vértanukat, mivel itt hidegen fogadták az evangelium hirdetőit. De midőn a kelet fölötti kormányzat legfőbb hatalma került kezébe: buzgalma és kegyetlensége Thráciában, Syriában, Palestinában és Egyiptomban nem ismert határt. Azonban nagyravágyó céljainak gyakori sikeretlensége, s a hat évi üldözés tapasztalatai enyhítőleg hatottak kedélyére, s arról győzték meg őt, hogy a zsarnokságnak legerőszakosabb erőlködése sem képes egy egész népet kiirtani, vagy annak vallásos előítéleteit leigázni. Az okozott szerencsétlenségeket helyrehozni kívánván: önmaga valamint Licinius és Constantin nevében általános rendeletet bocsátott ki, mely a császári czimek felséges elsorolása után következőleg szól:

„Azon nagy gondok között, melyekkel elménk a birodalom hasznára és fentartására el vala foglalva, az volt célunk, hogy Róma régi törvényei és közfegyelme szerint mindent megjavítsunk és helyreállítsunk. Különösen azt óhajtottuk, hogy a rászedett keresztényeket, kik atyáik vallását és szertartásos intézményeit elhagyták, az ész és természet ösvényére visszavezethessük.... A rendelet, melyet az istenek tiszteletének megszilárdítása végett közzétettünk, sok keresztényt veszélylyel és romlással sujtott, s mivel sokan halált szenvedtek, és még többen, — kik istentelen örültségükhez továbbá is ragaszkodnak — a nyilvános isteni tisztelettől teljesen ki vannak zárva: el vagyunk határozva, hogy ezen szerencsétlen emberekre megszokott kegyelmünket kiterjeszszük. Minélfogva megengedjük nekik, hogy hitüket félelem és háborgatás nélkül vallhassák, és gyülekezeteket tarthassanak, — föltéve, hogy a fennálló törvények és kormányzat iránt a tartozó tiszteletet fentartandják. Szándékainkat a birákkal és tisztviselőkkel külön rendelet által közöljük, s azt reméljük, miszerint engedékenyséjük a keresztényeket arra fogja bírni, hogy azon istenséghez, melyet tisztelnek, imádkozni fognak biztonságunkért és jólétünkért, valamint saját magukért s a köztársaságért.“

Nem a rendeletek és nyilatkozványok nyelvezetéből szoktuk rendesen a fejedelmek valódi jellemét és titkos indokait következtetni; de a mennyiben ezek egy haldokló császár szavai voltak, helyzete talán őszinteségéről kezeskedhetett.

E rendelet kiadása után néhány napra Maximin emeltetett a trónra, ki az első hat hónap alatt azt szinlelte, hogy elődének

Galerius egy türelmi rendeletet hirdet ki.

Az egyház békéje.

böles tanácsait elfogadta, és testőreinek főnöke Sabinus valóban körrendeletet is bocsátott ki, hogy a keresztények az üldözés alól fölmentessenek. E rendelet folytán számos keresztény bocsáttatott ki a fogságból s a bányákból. Az állhatatosak diadalénekeket zengedezve tértek vissza hazájukba, s a kik az erőszakos vihar előtt meghajoltak volt, bűnbánó könyek közt esedeztek, hogy az egyház kebelébe ismét fölvétsenek.

Maximin ké-
születeket tesz
az üldözés
megújítására.

De a csalékony nyugalom rövid ideig tartott. Maximin lelkének irányadó szenvedélye a kegyetlenség és előítélet vala. E császár egész lelkével csüggött az istenek tiszteletén, a büvészen s a jóslatokon. A próféták vagy bölcészek, kiket ő tisztelt, arról győzték meg őt, hogy a keresztények győzelmeiket rendszeres fegyelmüknek köszönhetik, míg a sokistenség gyengesége az egység s alárendeltség hiányából származik. Ennélfogva a pogány papság körében az egyházi szervezethez tökéletesen hasonló kormányzati rendszert állapított meg, és elrendelte: hogy a keresztények, kik vallásukhoz makacsul ragaszkodnak, számüzéssel büntetendők. A papok és tisztviselők fölhatalmazást nyertek, hogy szigoruan végrehajtsák ezen rendeletet, mely réztáblákba vésetett. Meg volt ugyan nekik hagyva, hogy a vérontást lehetőleg elkerüljék, de az ellenszegülő keresztényeket mégis a legkegyetlenebb és legcsúfosabb büntetésekkel sújtották.

Az üldözés
vége.

Az ásiai keresztényeknek méltó okuk volt, hogy azon tülbuzgó fejedelem szigorától rettegjenek, a ki erőszakos rendszabályait oly átgondolt eszélylyel készítette elő. De a polgári háború, melybe Maximin Liciniussal keveredett, s ennek folytán bekövetkezett megveretése és halála megmentette az egyházat utolsó és legkérelhetlenebb ellenétől.

Befejezés.

E fejezetet azon szomorú, de tagadhatlan igazsággal zárjuk be, hogy ha mindazt, a miről a történelem a vértanuságot illetőleg megemlékezett, vagy a mit a buzgóság föltalált, vonakodás és nyomozás nélkül megengedjük is: mégis be kell vallanunk, hogy a keresztények benső egyenetlenségük folyamában nagyobb kegyetlenségeket követtek el egymáson, mint a minőt a hitetlenek buzgalma által szenvedtek. A tudatlanság korszakában, mely a nyugaton a római birodalom fölforgatását követte, a császári város püspökei uralmukat mind a világiakra, mind a papokra kiterjesztették. A babonagyár, melyet fölláttottak, s

amely az ész gyenge erőlködéseit rég kigúnyolta volna, végre egy tömeg bátor rajongó által támadtatott meg, kik a tizenkettedik századtól a tizenhatodikig a népszerű reformatori jellemet vették fel. A római egyház az ámitás által szerzett birodalmat erőszakkal védte; a béke és jótékonyság rendszerét csakhamar a száműzés, a háboruk, a mészárlások s az Inquisitió intézménye aljasította le; s a mennyire a reformátorokat a polgári és vallási szabadság szeretete lelkesítette: a katolikus fejedelmek a papsággal érdekszövetségre léptek, s a lelki büntetések borzalmait tüzzel vassal érvényesítették. Német-alföldön csupán ötödik Károly alattvalói közül több mint százezer ember veszett el a végrehajtó keze alatt, és ezen rendkívüli számot Grotius is megerősíti, azon lánglelkű és tanult férfin, ki mérsékeltségét a vetélkedő dühösség közepett fentartotta, s a ki korának és hazájának évkönyveit oly időben írta meg, midőn a nyomda feltalálása már könnyüvé tette a források felhasználását, s a valótlanságokat könnyen meg lehetett czáfolni. A mennyiben véleményünket Grotius valóságos állításainak alá kell rendelnünk: tagadhatlan hogy a kivégzett protestansok száma egyetlen egy tartományban és egyetlen egy uralkodó alatt messze fölülmúlta az első mártYROKÉT, kik három század folyamában s az egész római birodalom határában áldozatul estek.

XVII. FEJEZET.

Konstantinápoly alapítása. — Constantinnak s utódainak politikai rendszere.
— Katonai fegyelem. — A palota. — A pénzügy.

A szerencsétlen Licinius volt az utolsó versenytárs, ki ellenszegült Constantin nagyságának, és az utolsó fogoly, ki ennek diadalát ékitette. Nyugodt és sikeres kormányzat után a győző családjára a római uralom örökségét, új fővárost, új kormányzati rendszert s új vallást hagyott; s az általa megállapított ujjitásokat örökösei fölkarolták és hiven megtartották.

Nagy Constantinnak és fiainak korát a nagy események szakadatlan sora tölti be; de a történész azok közt el nem igazodhatnék, ha a jeleneteket, miket egyedül az idő rendje kötött össze, egymástól gondosan el nem választja. Előbb a politikai intézményeket kell leírnia, melyek erőt és állandóságot adtak a birodalomnak, csak azután beszélheti el a háborukat és forradalmakat, melyek annak hanyatlását sietteték. El kell fogadnia a polgári és egyházi ügyek közötti különbséget, s a keresztények győzelméből és benső viszályából sok épületes és botrányos anyagot meritend.

Egy új főváros
terve. K. u.
324.

Licinius legyőzése és lemondása után a győzelmes Constantin egy város alapítását kezdte meg, mely arra volt hivatva, hogy mint a kelet urnője, alapítójának birodalmát és vallását túlélje. Midőn Constantinnak alkalmas helyet kelle kiszemelnie, Európa és Ásia határának adott elsőbbséget, honnan erős karral uralkodhatott a Duna s a Tanais közt lakó barbárok fölött, s honnan a lenyűgözött persiai uralkodót szemmel tarthatta. A Licinius elleni háboruban elég alkalma volt meggyőződni Byzantium hasonlíthatlan helyzetéről, a melyet egyrészt a természet

az ellenséges megtámadások ellen erősen megvédett, s a mely másrészt minden oldalról nyitva állt a kereskedelmi forgalom jótéteményei előtt.

Byzantium egyenlőtlen oldalu háromszöget képez, melyet Byzantium le-
északról a kikötő szegélyez, s melynek déli részét a Propontis, irása.
vagyis a Marmora tenger övedzi.

A kanyaruló csatorna, melyen keresztül az Euxinus — A Bosporus.
fekete tenger — vize gyors és szakadatlan folyamban tódul a középtenger felé, Bosporusnak neveztetik, mely név ép oly ün-
nepelt a történelemben, mint az ó kor meséiben. A két partján
sűrűn elszórt templomok és fogadalmi oltárok a görög hajósok
ügyetlenségéről, félelméről és ájtatosságáról tanuskodnak; a
mennnyiben az argonauták példája szerint áldozatokkal kérlel-
ték meg a rideg Euxin veszélyeit. A bosporusi szoros a cyanei
szirtekben végződik, melyek a fekete tenger nyílását védik.
A csatorna hossza a byzanti kikötőig körülbelül négy magyar
mértföldet tesz, közönséges szélessége pedig körülbelül $\frac{1}{3}$
mértföld.

A *két uj várpalota* az európai és ásiái oldalon két neveze-
tes templom alapján épült, melyek közül az egyik Serapis, a
másik Jupiter Urius tiszteletére emeltetett; a *két ősi várat* pedig
a görög császárok a csatorna legkeskenyebb részén Byzantium vé-
delmére állították fel. Ezen erődöket második Mahomed ujittatta
és erősíttette meg, midőn Konstantinápolyt ostrom alá akarta
venni, de a török győző nehezen tudta, hogy előtte két évez-
reddel ugyan e helyen Darius ugyanazon czélból hajóhidat ve-
retett. Az ősi váraktól csekély távolságra Chrysopolis vagy
Scutari fekszik, melyet majdnem úgy tekinthetünk, mint Kon-
stantinápoly ásiái külvárosát.

Konstantinápoly kikötőjét úgy tekinthetni, mint a Bospo- A kikötő.
rus egyik ágát. E kikötő az őskorban *aranysszaru* nevet nyert.
Az ebbe ömlő Lycus folyó annak medrét folytonosan tisztán
tartja, s a halrajokat időszakonként ide vonzza, hogy ez alkal-
mas helyen menedéket keressenek. S minthogy a tenger apálya
és dagálya itt nagyon csekély, e hely folytonosan alkalmas a hajók
megszállására; a mennyiben pedig az öböl körülbelül két-
százötven öl széles: a kikötő s a város egy erős láncz által könny-
nyen megvédhető az ellenséges hajóhadak megtámadása ellen.

A Propontis.

A Bosporus s a Hellespont között terül el a Marmora tenger, melyet a régiek Propontisnak neveztek. Az utazó ennek közepéről egyrészt Thrácia és Bithynia emelkedett földjét, másrészt pedig az örök hóval borított Olympus gyönyörű magaslatát láthatja. Balról egy mély öböl marad el, melynek keblében Nicomedia Diocletian székvárosa feküdt; ezután következik Cyzius és Proconnesus szigetkéje, míg az ember végre Gallipolisba ér, hol a tenger ismét keskeny csatornába szorul, mely Hellespontnak — Dardanelláknak — neveztetik.

A Hellespont.

Hellespont kanyargó hossza körülbelül tizenöt földirati mértföld, rendes szélessége pedig háromnegyed mértföld. Legkeskenyebb része azonban az ó török vártól északra Cestus és Abydos közt fekszik. Ez azon hely, hol a kalandos Leander Hero kezének elnyeréseért a folyamot átúszni megkísérelte; és ugyanitt verette Xerxes azon bámulatos hajóhidat, melyen óriás hadseregét átszállította. Az így összeszorított tenger *szélesnek* nem igen mondható, a mint Homer és Orfeus nevezték. De a mindkét parton hegyekkel szegélyezett tájkép a költővel elfeledteté, hogy tengerről van szó, s előtte a szoros hatalmas folyamként tűnt fel, mely erdők és mezők között kanyarogva, végre az aegai tengerbe, vagyis az Archipelagusba szakad. Az Ida hegy alján épült régi Trója örködött Hellespont öble fölött, mely az örökemlékü Simois és Scamander folyók vizét vette fel. Itt terülnek el a sigaeai és rhaeti hegységek, melyeknek oldalán Agamemnon bátor katonái tanyáztak, míg ama két hegyorom közül az elsőt Achilles és győzhetlen Myrmidonjai foglalták el, a másodikat pedig a rettenthetlen Ajax. Mielőtt Constantin Byzantiumnak adta volna a méltó elsőséget, a rhaeti hegy és Ajax sirja közt elterülő helyet választotta ki új fővárosa számára; de a megkezdett munkát csakhamar abbahagyta, s a bevégezetlen falak és tornyok romjai még mindig magukra vonják azok figyelmét, kik a Hellesponton végig utaznak.

Konstantinápoly előnyei.

E szerint most már képesek vagyunk megítélni Konstantinápoly előnyös fekvését, mely a természet által egy nagy birodalom központjául és fővárosául látszott kijelölve lenni. A földgömb szélességének negyvenegyedik foka alatt fekvő császári város hét halmáról Európa és Ásia partjai fölött uralkodott; éghajlata egészséges és mérsékelt, földje termékeny, kikötője biztos és térs, s a szárazföld felől keskeny és könnyen

védhető uton juthatni hozzá. A Bosporus és Hellespont Konstantinápolynak mintegy kapuit képezi, melyek az ellenséges naszádok ellen bezárhatók, s a kereskedési forgalom előtt fölnyithatók. Ha a kapuk bezárattak, a főváros terjedelmes zárkozottságában mégis minden természetményt élvezhetett, mely számos lakóinak szükségét fedezte, vagy fényüzését kielégíthette. Thrácia és Bithynia szőlői, kertjei és gazdag szántóföldjei mindennel ellátták, míg másfelől a Propontis kimerithetlen mennyiségű s jó halairól mindig híres volt. De ha ezen kapuk a kereskedelem előtt feltárattak, a fekete és közép tenger útján Észak és Dél minden természetes és mesterséges gazdagsága feléje özönlött.

A szépség, biztonság és jólét egyesülése egy helyen elegendő volt, hogy Constantinnak választását igazolja, de miután minden kornak megvannak a maga előítéletei és gyengeségei: Constantin egyik törvényében tudtára adta az utókornak, hogy ő az Isten parancsolatjának engedelmeskedett, midőn Konstantinápolynak örökké tartó alapját lerakta. Gyalog, lándzsával kezében, egy ünnepélyes menet élén maga a császár tüzte ki a jövő főváros határát. A jelenlevők bámulatukat fejezték ki a kijelölt terület nagysága fölött: „Én addig megyek — válaszolt a császár — míg Ő, a láthatlan vezető, a ki előttem megy, meg nem állit.“

A Seraglio palotája és kertjei a keleti hegyet, a hét domb elsejét foglalják el, és körülbelül száz hold terjedelemmel birnak. Constantin falai öt dombot keritettek be. De száz évvel az alapító halála után az új építkezések a hatodik és hetedik halmot is elfoglalták; és hogy a barbárok betörései ellen ezen külvárosok is biztosítva legyenek, ifjabb Theodosius kénytelen volt ezeket is megfelelő kőfallal békeríteni. Hogy Pera és Galata, bár a kikötő tulsó oldalán fekszenek, szintén a városhoz tartoztak, nem szenved kétséget. E szerint az egész körület körülbelül tizennégyszáz római mértföldet tett. E terület nem méltatlan egy császári székvároshoz; azonban Babylon vagy Theba, a régi Róma, London, sőt Páris is nagyobbak mint Konstantinápoly.

A római világ ura, ki emlékéért meg akarta örökíteni, a munka elő-
célra nem kimélt se költséget, se munkát. A költségekről, melyeket a császári nagylelkűség az alapításra fordított, némi fogalmat szerezhetünk, ha megengedjük azon állítást, hogy egye-

A város alapítása.

Kiterjedése.

A munka előhaladása.

dül a kőfalak, oszlopos csarnokok s a vízvezetékek huszonöt millió forintba kerültek. A császár az építő művészet fölélesztésére mindent megtett, de Phidias és Lysippos lángelméjét életre hoznia nem sikerült; ugyanazért rendeletére minden görögországi s ásiái város megfosztatott legértékesebb ékitményeitől. A nevezetes háborúk diadaljelvényeit, az isteni tisztelet tárgyait, az őskor isteneinek, hőseinek, bölceinek és költőinek legremekőbb szobrait összeszedték, hogy Konstantinápoly fönséges dicsőségét emeljék.

Épületek.

Byzantium ostromlásakor a győző a második halmon ütött sátort. A siker emlékének megörökítése végett ezen helyet főpiaczul tűzte ki, mely gömbölyű, vagy inkább tojásdad alakú volt. A szemközt fekvő két bemenetnél diadalívek állottak, melyek oszlopos csarnokkal valának összekötve, középen egy gyönyörű nagy oszlop, melynek megcsonkított töredéke ma *égett oszlopnak* neveztetik. A circus vagy Hippodrom pompás épület volt négyszáz lépés hosszúságú és száz lépés szélességű. Ez épület ékeit azóta rég szétdúlta a török hóditók durva keze, de maga az épület Atmeidan név alatt ma is fennáll, és lógyakorló helyül szolgál. A történésznek nem lehet feladata, hogy a város egyes épületeit részletesen leírja; elég azt megérinteni, hogy Konstantinápoly falai közt mindaz megvolt, a mit a város disze és kényelme igényelt. Alapíttatása után egy század múlva részletes leírása jelent meg, mely azt mondja, hogy Konstantinápolyban volt akkor egy Capitol, vagy tudományos iskola, egy circus, két színház, nyolcz nyilvános és százötvenhárom magánfürdő, ötvenkét oszlopos csarnok, öt magtár, nyolcz vízvezeték és vizztartó, négy téres csarnok a tanács és törvényszék számára, tizennégy templom, tizennégy palota, és négyezer háromszáznolczvannolcz oly lakház, melyek szépségükért a köznép lakásainak sokaságától megkülönböztetésre méltók.

Népesség.

E kedvezményezett város népesedése, alapítójának legelső és legkomolyabb gondját képezte; s könnyen elképzelhető, hogy az új telepítvény mesterséges emelése a birodalom régi városainak rovására történt. A császár hihetőleg sok vagyonos tanácsnokot hítt oda Rómából s a keleti tartományokból, s ezek készséggel engedelmeskedtek. De ezen bátorítások és meghívások csakhamar feleslegessé váltak, mert a hol a kormány székhelye

van, ott fogyasztatik el a közjövedelem igen nagy része, és a tartománybeliek legvagyonosbjai hamar becsábíttatnak oda az érdek és kötelesség, az élvezet és kíváncsiság hatalmas indokai által. Nem múlt el egy század, és Konstantinápoly már kétséssé tette Rómának gazdagsági és népességi fensőségét.

Az élelmi szereknek gyakori és rendes kiosztása fölmen- Szabadalmak. tette a római szegényeket a munkától. Konstantinápoly alapítója az első caesarok nagylelkűségét utánozta, és Egyiptomnak kellett szolgáltatni a szükséges gabonát, mely a lomha és gondtalan nép élelmezésére szükségeltetett. A köztanácsot Constantin a senátusi elnevezésre méltatta, polgárainak az itáliai előjogokat megadta, s az emelkedő várost Telepitvény czimmel ruházta fel, mint az ős Róma első és legkedveltebb leányát.

Valahányszor a város születésnapja érkezett, Constantinnek aranyozott fából vésett szobra, mely jobb kezében a hely Felajánlás K. szellemét jelző szobrocskát tartotta — diadalkocsira helyezettett. u. 330. v. 334. A menetet a Hippodromon át a testőrség legdrágább öltönyébe burkolva kísérte. És midőn a körmenet az uralkodó császár trónja elé ért, ez felállt és háladatos tisztelettel fohászkodott elődjének emlékéhez. E felajánlási ünnepély alkalmával egy rendelet, mely márványoszlopra vésetett, Constantin városának *Második* vagy *Uj Róma* nevét adta. De a Konstantinápoly név, e megtisztelő elnevezést háttérbe szorította, és tizennégy század viszályai után még mindig fentartja alapítójának hirnevét.

Egy uj fővárosnak alapítása természetsszerűleg uj polgári A kormány- és katonai kormányrendszert vont maga után; de e Diocletian alkat. által megállapított, és Constantin s utódai által tökéletesített államszerkezet kimerítő földterítése körülbelül százharmincz évnvi korszak felölelését igényli — Constantin trónra léptétől a theodosiusi Codex kihirdetéseig. E törvénykönyvből, valamint a kelet és nyugat „*Notitidiből*“ bő és hiteles tudomást meríthetünk a birodalom állásáról.

A rómaiak férfias büszkesége a tényleges hatalommal Az állami meglegedve, a hivalkodó nagyság formáit és szertartásait a rang-fokozat. keleti hiuságnak engedte át. De midőn azon erkölcsöknek, miket őseiktől örökölték, még látszatát is elvesztették: a római szokások egyszerűségét észrevétlenül az ásiái udvarok fényes utánzása rontotta meg. A személyes érdem és befolyásban rejlő kitűnőséget a császárok zsarnoksága megszüntette, s helyette a

rang és tisztség szigorú alárendeltsége jutott uralomra a palotában, hol a trón zsámolyát czimzett rabszolgák — az önkény e leg-aljasabb eszközei — foglalták el. Ez isteni rangfokozatban — mert gyakran így czimeztetett — minden rangot a legszigorubb pontossággal kijelölték, s annak méltóságát különféle aprólékos ünnepélyes szertartással kitüntették, melynek megtanulása fáradságos munka — s elhanyagolása szentségtörés volt. A latinnyelv tisztaságát bemocskolták a gög és hizelgés érintkezése által kifejtett czimek özönével, miket Tullius alig értett volna meg, és miket Augustus felindulva utasítandott vissza. A főtisztviselőket még maga a császár is ily csábitó czimekkel üdvözölte mint: „*Öszinteséged*“, „*Bölcsességed*“, „*Nagyméltóságod*“, „*Magasságod*“, „*fenséges és csodálatos Nagyságod*“, „*kitünő és fenséges Magasságod*.“ Hivatalos irataikat oly jelvények diszitették, melyek magas méltóságukat leginkább kifejezték; az uralkodó császár képe, egy diadalkocsi, azon tartományok jelvényes képletei, melyeket kormányoztak, vagy azon sereg elnevezései és zászlói, melyet vezényeltek. Egész magukviselte és minden a mi őket környezte, arra volt számítva, hogy a felső hatalom képviselői iránt mély tiszteletet gerjeszsenek. Az észlelő bölcsész előtt a római kormányzat rendszere valami fényes színházi látványnak tetszhetett, melyben a résztvevő minden rendű és rangú szereplők az eredeti alaknak nyelvét ismételték, s szenvedélyeiket utánozták.

A tisztviselők
rangjai.

A magasrangú tisztviselők három osztályra osztattak: 1. *méltóságos*. 2. *tekintetes* és 3. *tiszteletre méltókra*. A római egyszerűség korában csak ez utolsó czim volt használatban, s általános megtiszteltetést jelentett, utóbb azonban a tanács minden tagja igényt tartott rá. Azoknak hiusága, kik rangjuknál fogva a tanácsi rendben magasabb kitüntetést igényeltek, a *Tekintetes* czimet követelte; de a *Méltóságos* czim mindig azon kitünő egyéniségeknek volt fentartva, kiknek a másik két osztály alárendelve volt. Ilyenek voltak I. A consulok és patriciusok. II. A testőrségi főnökök, valamint Róma és Konstantinápoly főnökei. III. A lovassági és gyalogsági főtábornokok, és IV. A palota hét minisztere, kiknek *szentelt* hivatása a császár személye körüli szolgálattételben állott.

A consulok.

I. Mindaddig, míg Róma consulai a szabad állam első hivatalnokai voltak, hatalmukat a nép választása által nyerték. A császárok alatt ellenben a tanácsnak valóságos vagy látszó-

lagos szavazata által választattak. Diocletian korától kezdve a szabadság ez utolsó nyoma is elenyészett, s a consulok egyenesen a császár által neveztettek ki. Nevük és arczképük aranyozott elefántesont táblába vésetett, s az egész birodalomban szétküldetett. Fényes beigtatásuk a császári palota előtt történt ünnepélyes menettel a piacz körül, hol a curulusi székbe ülve, hatóságukat egy rabszolgának szabadonbocsátásával kezdték meg, mintegy emlékeztetésül Brutusra a szabadság megalapítójára, ki a hűséges Vindexet, a tarquini összeesküvés fölfedezőjét polgártársul fogadta. A beigtatási nyilvános ünnepély minden nagyobb városban több napig tartott, s az államnak évenként körülbelül egymillió hatszázezer forintjába került. A mint a consulok ezen szokásos kötelemeket elvégezték, visszavonultak a magányba, hogy az év többi részében saját nagyságuk önértetét zavartalanul élvezzék, minden hatóságuk el volt törölve, és nevük egyedül az év első napjának hiteles keltezéséül szolgált, a mely napon Márius és Cicero székét elfoglalták. De a consulság a római szolgaság utolsó korszakában is ugy tekintett, mint a nagyravágyás legfényesebb tárgya, mint az erény és hűség legnemesebb jutalma. Maguk a császárok is, kik még a köztársaság halvány árnyékát is megvetették, igen jól tudták, hogy fényük és fenségük a consuli méltóság évenkénti megújítása által sokat nyert.

A legbüszkébb és legtökéletesebb elkülönítés, mely valaha a patriciusok, a nemesség és nép között létezett — talán a patriciusoké és plebejusoké volt, a mint az a respublica első korszakában megállapított. Jólét és tisztelet, az állam hivatalai s a vallás szertartásai csaknem kizárólagos tulajdonai voltak az elsőeknek; kik vérük tisztaságát a legboszantóbb féltékenységgel tartván fenn *) védenceiket különös szolgaságban tartották. De ezen válaszfalakat a tribunok kitartó törekvései végre lerontották. A plebejusok közül a legtevékenyebbek és legszerencsésebbek vagyont szereztek, kitüntetések után áhitoztak, diadalokat arattak, és végre néhány nemzedék után a régi nemesség büszkeségét is fölvtették. A patriciusi családok ellenben lassankint kihaltak, vagy a sok bel- és külháboru folyamában elvesztek, vagy érdem és sze-

---

*) A házasság a patriciusok és plebejusok közt tiltva volt a tizenkét tábla törvényei szerint, és a szokás túlélte a törvényt. Liv. 4. 1—6.

rencse hiányában észrevétlenül a nép közé vegyültek; úgy, hogy már igen kevesen voltak, a kik eredetük tisztaságát a város alapításáig vagy a köztársaság kezdetéig visszavihették volna, midőn Caesar és Augustus, Claudius és Vespasián új patriciusi családokat alkottak. De ezen mesterséges helyetteseket gyorsan elsöpörte a zsarnokok dühe, a gyakori forradalmak, a szokások változása és a nemzetek összevegyülése. Constantin fölélesztette a patriciusi czimet, de csak mint személyes és nem örökölhető megkülönböztetést.

A pretoriáni
praefectek.

II. A testőrségi főnökök szerencséje lényegesen különbözött a consulok és patriciusokétól. Ez utolsók ősi nagysága hiu czimre olvadt le, míg az első alacsony állásból fokonkint fölemelkedve, a római világ polgári és katonai kormányzatával ruháztattak fel. A praefectek nagyravágyását, mely urokra nézve mindig félelmes és néha végzetes volt, a testőri kötelek szilárdsága támogatta; de miután ezen fenhéjázó sereget Diocletian meggyöngitette, Constantin pedig végkép elnyomta, a főnökök hasznos és engedelmes miniszterekké lettek. A Diocletian által megállapított kormányzati rendszer nyomán mind a négy fejedelem egy-egy testőrségi főnököt tartott maga mellett, és midőn Constantin a birodalmat saját uralma alatt még egyszer egyesítette, a *négy praefect* számát nem szállította le, hanem rájuk bízta ugyanazon tartományoknak kormányzatát. 1. A keleti főnöknek terjedelmes hatósága a föld három részére terjedt: a Nilus esésétől egész a Phasis partjáig, s a thráciai hegységtől Persia határáig. 2. Pannonia, Dacia, Macedonia és Görögország az illyriai főnök tekintélye alá helyeztetett. 3. Az itáliai főnök hatalma nem csak Itáliára terjedt ki, hanem Rhaetian túl egész a Dunáig, a középtengeri szigetekre, és azon túl Afrikában Cyrene és Tingitania közti tartományra. 4. A galliai főnök Britanniát és Spanyolországot kormányozta, és tekintélyét elismerték Antoninus falától egészen Atlas hegyéig.

Miután a testőrségi főnököktől minden katonai hatóságot elvettek, oly terjedelmes és önálló polgári foglalkozások bízattak rájuk, melyek a legtökéletesebb minister nagyravágyásának és képességeinek is megfeleltek. Bölcsességükre volt bízva a legfőbb közigazgatás és a pénzügy. Mint a császári fenség közvetlen képviselői fölhatalmaztattak az általános rendeletek magyarázatára, szigorítása és belátásuk szerinti megváltoztatására.

A tartományi kormányzók fölötti felügyelet kezükben volt: aanyagokat elmozdították s a bűnösöket megbüntették. Méltóságuknak megfelelő fizetést húztak, és ha fősvénység volt főszenvedélyük, az alkalom sohasem hiányzott, hogy jutalmak, ajándékok és adományozásból bő aratást gyűjtsenek. A császárok nem féltek ugyan többé a főnökök nagyravágyásától, de gondjuk volt rá, hogy e magas hivatalnokok hatalmát tartománának bizonytalansága és rövidsége által ellensúlyozzák.

A tartományi főnökök hatósága alól egyedül a római és konstantinápolyi főnökök voltak kivéve. Miután a consulok tiszte hiu árny-alakká változott, üres helyüket a tanácsban a főnökök foglalták el, s azon tiszteletreméltó gyülekezetnek azonnal elnökeiül ismertettek el. Száz mértföldnyi távolságról fogadtak el fölebbezéseket, és jogelvül kimondatott, hogy minden helyhatósági tekintély egyedül tőlük származik.

Fáradalmas teendői teljesítésére a római kormányzónak tizenöt tisztviselő állott rendelkezésére. Számos ör állittatott fel a tüzvész, rablás s az éjjeli rendetlenségek meggátlása végett; a gabona és élelmiszerek fölötti örködés s azok elosztása — a kikötő s a vízvezetékek, a közcsatornák, a Tiber folyón való hajózás s ennek medre, — a vásárok, színházak, magán- és a nyilvános munkák fölötti felügyelet végett. Örködésük a közrendtartás három főtárgyára terjedett: a biztonságra, jólétre és tisztaságra; hivatta voltak továbbá a főváros fényét s ékességeit megőrizni; végre különös felügyelő rendeltetett a szobrokra nézve. Konstantinápoly alapittatása után harmincz év mulva az emelkedő fővárosban hasonló tisztviselők neveztettek ki, és tökéletes egyenlőség állapittatott meg a két helyhatósági s a négy tartományi főnökök méltósága között.

Azok, kiket a császári hierarchiában *Tekintetes* — Spectabilis, Respectabilis — czimmel különböztettek meg, közép osztályt képeztek a méltóságos főnökök s a tiszteletre méltó tartományi tisztviselők között. Ezen osztályhoz tartozók közül az ásiái, achajai és afrikai consulok elsőbbséggel birtak, és függőségüknek majdnem egyedüli jele csak az volt, hogy ítélőszéküktől a fölebbezés a főnökökhöz vitetett. De a birodalomnak polgári kormányzata tizenhárom megyére osztatott, melyeknek mindegyike egy hatalmas királysággal ért fel. Az első ezek között a keleti *grófnak* volt alávetve, kinek közvetlen rendelkezése

A római és konstantinápolyi főnökök.

A proconsulok és vice-prae-fectek — al-főnökök.

zése alatt hatszáz apparitor — alsóbbrendű tisztviselő — állott. Az egyiptomi *augustalis praefectus* helye nem töltetett többé be, de czime továbbra is meghagyatott. A fennmaradt tizenegy megye, u. m. Ásia, Pontica és Thrácia, Macedonia, Dácia és Pannonia vagy nyugati Illyricum, Itália, Afrika, Gallia, Hispania és Britannia *al-főnökök* — vice-praefectus — által kormányoztattak, kiknek czime tisztük természetét és függőségét eléggé kifejezi. Megjegyzendő még, hogy az al-tábornokok, a katonai grófok és vezérek — comites et duces — szintén a *tekintetesekek* közé tartoztak.

A tartományi
kormányzók.

A mint a féltékenység és tüntetés szelleme a császárok tanácsában erőt vett, ezek aggodalmas szorgalommal igyekeztek a hatalom lényegét megosztani, és annak czimeit szaporítani. A nagy tartományok észrevétlenül apró töredékekre szakítottak, míg végre az egész birodalom száztizenhat tartományra oszlott, melyek mindegyike külön költséges és fényes kormányzatot kényszerült fentartani. E tartományok közül hármat *pro-consulok*, harminczhetet *consulárok*, ötöt *correctorok*, és hetvenegyét *praesidensek* kormányoztak. De mindannyian a *tiszteletreméltó* osztályhoz tartoztak, s az illető tartományi főnökök tekintélye alatt állottak. A codexek és pandecták vaskos kötetei bőséges anyagot szolgáltatnak a tartományi kormányzat rendszerének részletes kutatására: de csupán két különös és üdvös intézkedést akarunk megemlíteni, melyek a hatalommal való visszaélés megakadályozására voltak rendelve. 1. A béke és rend fentartása tekintetéből az igazság pallosa a tartományi kormányzókra bízott, kiszabták a testi büntetéseket, s a fejvesztési büntettekben élet és halál fölött rendelkeztek; de nem állott hatalmukban csekélyebb pénzbeli büntetéseket szabni vagy a büntetést számkivetésre változtatni. E csekélyebb büntetések, mint a melyekben a megvesztegetésnek nagyobb tere nyílt, a főnökökre bízottak. 2. A részrehajlás elkerülése tekintetéből senki a maga szülőföldjén bíró nem lehetett, és se maga se fia azon tartománybeli, a hol bíraskodott, nőül nem vehetett, se birtokot nem szerezhett. Mindezen szigorú törvények dacára Constantin huszonöt évi uralkodása után keserű panaszra fakadhatott a jogszolgáltatás megvesztegethetősége, valamint a részrehajlás és elnyomás ellen. Hogy e bűnök meg nem szüntek, sőt, hogy talán büntetlenül is maradtak, azt a tehetetlen törvé-

nyek és a siker nélkül maradt fenyegetések gyakori kihirdetése tanusítja.

A polgári tisztviselők mind a törvénytudók sorából vá- A törvénytudo-
lasztattak. Justinianus hirhelt intézményeit az ifjúságnak aján-
lotta, kik magukat a római jogtudomány tanulmányának szentel-
ték; és a fejedelem maga élesztette szorgalmukat, arról bizto-
sítván őket, hogy tudományuk és képességük az államkormány-
zatban való illő részeltetés által fog megjutalmaztatni. E jöve-
delmező tudománynak alapvonalait a kelet és nyugat minden
jelentékeny városában tanították, de a leghiresebb iskola Phae-
nicia Berytus nevű városában volt. A rendes iskolai folyam öt
évig tartott, minek bevégezése után a tanulók a messze terjedő
birodalom tartományaiba széledtek szerencse- és hivatalkeresés
végett. Az első kísérletet mint törvénytudói ülnökök tették,
honnan gyakran azon ítélőszék elnökévé emeltettek, ahol véd-
nökösködtek. Elnyerték a tartományok kormányzatát, és fokon-
kint a *méltóságosak* osztályába jutottak. De a római jogtudo-
mány hanyatlásával az ügyvédek szokásos előléptetése veszélyes
és lealázó kezdett lenni. A fénylő és népszerű osztály ügyvé-
dekből állott, a kiknek áradozó szónoklatainál egyebet sem lehe-
tett hallani a forumon, s a kik a hírnévvel és igazsággal nem
törődve, csupán arra törekedtek, hogy védenzeiket a költségek,
a huzavona és csalódások örvényébe vonják, honnan hosszú
évek után csak akkor szabadulhattak, midőn türelmük és va-
gyonuk ki volt merítve.

III. Az Augustus által fölállított kormányzati rendszerben A katonatisz-
a tartományi kormányzók fejedelmi hatalommal voltak felruház-
va. A jutalmazások és büntetések kiosztása csupán tőlük füg-
gött, és ők, hol az ítélőszékben polgári tisztviselői öltönyben,
hol a légioók élén teljes fegyverzetben jelentek meg. A pénzügy,
a törvénytudószolgáltatás s a katonai erő hatalmukat majdnem kor-
látlaná tette, úgy, hogy valahányszor kísértetbe jöttek, hogy
hűségüket megszegjék, a forradalomba bevont tartomány alig
érezte a változást. Commodus idejétől kezdve Constantin ural-
kodásáig közel száz kormányzó tüzte ki a lázadás zászlaját. A
trónnak s a köznyugalomnak biztosítása tekintetéből e félelmes
szolgák ellenében Constantin a katonai kormányzatot a polgá-
ritól különválasztotta. A legfőbb katonai hatóság, melyet ed-
dig a testőrségi főnökök gyakoroltak, két *főtábornokra* ruházta-

tott át, kik közül az egyik *lovassági*, a másik *gyalogsgági* volt, és mindketten függetlenül kormányozták saját hadtestüket. De számuk csakhamar megkettőztetett, midőn a birodalom keletire és nyugatira szakadt; és midőn a legfontosabb négy határnak: a Rajnának, a felső és alsó Dunának, s az Eufrátnak megvédésére hasonló rangú és czimű főtábornokok nevezettek ki: a római birodalom védelme végre nyolcz lovassági, s ugyanannyi gyalogsági főtábornok között oszlott meg. Ezeknek hatósága alatt harminczöt parancsnok állott *vezető-társ* és *vezér* — comes et dux — czim alatt, kik között az a különbség volt: hogy a *vezető-társ* megkülönböztetésül arany övet kapott s annyi fizetést, hogy százkilenczven szolgát és százötvennyolcz lovat tarthatott. Szigoruan meg volt nekik tiltva, hogy a polgári közigazgatás körébe ne avatkozzanak, a katonai kormányzatot ellenben a hadsereg fölött függetlenül gyakorolták. A vetélkedés és néha egyenetlenség a két ellentétes kormányzat között sok üdvös és másrészt sok veszedelmes következményt szült. Az egyik elmulasztotta a szükséges segédlet följajlását, a másik röstelte a kérelmet, s így megtörtént, hogy a katonaság rendelet vagy ellátás nélkül hagyatott, mi által a közbiztonság kárt szenvedett, s a védtelen alattvalók a barbárok megtámadásainak tétettek ki. A megosztott közigazgatás meglazította az állam erejét, de biztosította a fejedelem nyugalmaát.

A hadsereg
megkülönböz-
tetése.

Constantin emlékét méltán megrótták egy más ujítás miatt is, mely a katonai fegyelmet megrontotta, s a birodalom romlását előkészítette. Két részre osztotta a hadsereget, *palotai*, — palatini — és *határőri* katonákra.

A nagyobb fizetéssel és szabadalommal felruházott palotai katonáknak megengedettett, hogy a rendkívüli hadi esélyek kivételével nyugalommal tanyázzanak a tartományok szívében. A szállásolás elviselhetlen terhe a legvirágzóbb városokat is elnyomta. A katonák észrevétlenül elfeledték hivatásuk erényeit, s a polgári életnek csak bűneit sajátították el. Alacsony iparüzletekbe merültek, vagy a fürdők és színházak kéjei között elpuhultak; és míg a birodalom alattvalóit rettegésbe ejtették: az ellenséges barbárok közeledésénél ők maguk reszkettek. A Diocletian és társai által föllállított erősítési és védelmi művek nem őriztettek többé oly kitartó gonddal. A határőrök száma elég nagy volt ugyan, de szellemüket azon lealázó öntudat

zsibbasztotta el, hogy csak kétharmadát kapják azon fizetésnek és jutalomnak, a mi az udvar érdemetlen kedvenceire pazaroltatott. Hiába ismételte Constantin a határőrök elleni legszigorúbb fenyegetéseket; a baj, melyet az igazságtalan eljárás eredményezett, részletes kegyetlenségek által nem volt orvosolható, és habár utódai a határőrök erejét és számát helyreállítani igyekeztek: a birodalom feloszlásának utolsó perczéig mégis azon halálos sebben sinlődött, melyet rajta Constantin keze oly elhamarkodva, vagy oly gyengéden ejtett.

A félelem ezen politikája, melynek elve megosztani mindent a mi egyesítve van, kisebbíteni mindent, a mi kitűnő, megfélemlíteni minden tényleges hatalmat, és elvárni: hogy a leggyengébb legyen egyszersmind a legengedelmesebb, nagyon sok fejedelem intézményeinek jellemvonását képezi, de különösen Constantinéinak. Diocletján óriási légiói kicsinyre olvadtak, bátorságuk és fegyelmük pedig meglazult. A hajdani egyszerű és hatalmas légiók, melyeket az erő önérzete gyakran lázongásra ingerelt, szétszórattak, úgy hogy Constantin utódai százharminczkét légió fölött parancsnokoltak. Az összes határőrségi álmások száma ötszáznyolczvanháromra rugott, és Constantin utódai alatt az egész haderő hatszáznegyvenötezerre tétetett. E borzasztó erő több volt, mint a mit a régi kor szükségelt, s a mit a későbbi megbirt.

A légiók le-
szállítása.

Midőn a kincstár kimerült, s az ujoneczozás nehézségei égetőkké váltak: a császároknak a hadrendek megtöltésére új módokról kelle gondoskodniok. Azon föld, melyet a kiszolgált katonák vitézségük jutalmául nyertek, ezentul bizonyos föltételhez köttetett, mely alapját képezte a hűbéri rendszernek, s mely abból állott, hogy fiaiknak azonnal a hadseregbe kellett lépniök, a mint a férfikort elérték; vonakodás esetén vagyonuk, sőt életük elvesztésével bünhődtek. De miután ezen osztály nagyon kevés katonát szolgáltatott, a tartományokból kellett ujoneczozni, és minden tulajdonos köteles volt vagy fegyvert ragadni, vagy helyettest állítani, vagy magát drágán megváltani. A megváltás negyvenkét darab aranyra emeltetett. De oly nagy volt a katonaságtóli borzalom, hogy az itáliai ifjuság nagy része levágta jobb kezének mutató ujját, hogy ezáltal a szol-

Az ujoneczozás
nehézségei.

gálattól megmeneküljön; mely eljárás a latin nyelvben különös elnevezést is nyert. *)

A barbár segédcsapatok-
kali szaporítás.

A barbároknek fölvétele a római hadseregbe napról-napra általánosabb, szükségesebb és végzetesebb lön. A legbátrabb scythák, góthok és germánok nemcsak mint segédcsapatok soroztattak be, de még a légiókba, sőt a palotai hadseregbe is fölvétettek, s minthogy a birodalmi alattvalókkal szabadon érintkeztek, modorukat fokonkint megvetni, ügyességüket pedig követni tanulták. Azon barbárok, kik katonai képességet tanusítottak, a legmagasabb állásokra emelkedtek, de azért idegen eredetüket s a birodalom elleneivel való összeköttetésüket fen tartották.

A palota hét
minisztere.

IV. A tartományi főnökökön és tábornokokon kívül a császár a *méltóságos* rangot még hét közvetlen szolgájának is megadta, kiknek hűségére személyes biztonságát vagy céljait, vagy kincseit bizta. 1. A palota magánszobái fölött egy kedvencz herélt örködött, ki azon kornak nyelve szerint a szentelt hálószoba *praepositusá*-nak, vagyis főnökének neveztetett. E miniszter mindig a császár személye körül tartozott lenni, s mindazon csekély szolgálatokat teljesíteni, melyek csak a fejedelmi befolyástól nyerhetnek fényt. Theodosius elfajult unokái, kik alattvalóik elől elzárkóztak, és kiket elleneik megvetettek, hálószobájuk főnökét minden miniszter fölé helyezték. Az ajtónálló felsősége alatt állottak a *grófok*, vagyis azon felügyelők, kiknek két nagyfontos ságu feladatuk volt: felügyelni a ruhatar pompájára, s a császári asztal fényére. 2. A közügyeket az *ügyek mestere* kezelte, ki a palotának legfőbb tisztviselője volt, a katonai és polgári iskolák fölött örködött, és a fölebbezéseket az egész birodalomból fogadta. A levelezéseket a fejedlem és alattvalók közt négy tisztviselő — *Scrinia* — kezelte. Az első az emlékiratokat, a második a leveleket, harmadik a kérelmezéseket, a negyedik az államiratokat s egyéb rendeleteket. Az összes ügykezelést száznegyvennyolcz titkár vezette. 3. Számvevők. A *számvevők* — questor — kilencz század folyama alatt különös átalakuláson mentek keresztül. Róma ifjusága korában a nép

*) *Murciak*-nak neveztettek, kik ujjokat levágták. *Murcare* egyértelműnek vétetett a *mutilare* szóval.

által választattak, hogy a consulokat a közjövedelmek kezelése alól felszabadítsák. Eredetileg kettő volt, de számuk majd négyre, végre huszra emelkedett: s a legkitünőbb polgárok vételkedve kapkodtak e hivatalon, mely nekik utat nyitott a tanácsba, s a respublica első hivatalaira méltó reményt nyújtott. Augustus a szabad választás fenntartását szinelve, elfogadta azon jogot, hogy bizonyos számu egyént kijelöljön, vagy helyesebben kinevezzen, kik közül a legkitünőbbet ki szokták volt választani, hogy a császár leveleit vagy beszédeit a tanácsban fölolvassa. Augustus utódai e szokást fentartották. A mint a beszédek, melyeket a császár nevében elmondott, a közhelyeslést és végre az önkényes rendeletek alakját megnyerték: a quaestor úgy tekintetett mint a törvényhozó hatalom képviselője, a tanács oraculum a polgári jogtudomány eredeti forrása. Űres óráit az ékesszólás művelésében töltötte, mely az izlés és nyelv romlása között — még mindig fentartja a római törvények fenségét. *) Bizonyos tekintetben a császári quaestor a mostani korlát- A kincstárnok. nokhoz hasonlitható. 4. A *kincstárnok* szent ajándékok grófjának neveztetett, mely rendkívüli czim azért volt adva, hogy mindenki meg legyen győződve: miszerint minden fizetés a fejedelem önkényes nagylelkűségéből származik. A nagy birodalom polgári és katonai közigazgatásának évi kiadásait, s ennek minden részletét elképzelni a legerősebb képzelet hatalmát is fölülmulja. E hivatás betöltésénél több száz egyén volt alkalmazva. A kincstárnokkal huszonkilencz tartományi beszedő levelezett, kik közül tizenhatsz a Comes czimmal volt megtisztelve, s az ő hatósága a bányákra s a pénzverdékre is kiterjedett. 5. A A magán közjövedelmeken kívül, melyeket a korlátlan fejedelmek tetszésük szerint kivethettek és beszedhettek, a császárok még terjedelmes jószágokkal is birtak, melyeket a *magán birtokok grófjai* vagy kincstárnokai által kezeltettek. E jószágok némely része a régi fejedelmektől s a respublicától származhatott, minek szaporításához a császári családok is hozzájárulhattak; de a

*) . . . . . nec dignius unquam

Majestas meminit se se Romana locutam.

legnagyobb része az elkobzás tisztátalan forrásából eredett. A császári birtokok szét voltak szórva a tartományokban Mauritániától Britanniáig; de Cappadocia termékeny földje legszebb birtokaik közé tartozott. Elnyomták Comana gazdag templomát s a szentelt földet magán hasznukra fordíták. Argaeus hegyétől a Sarus partjáig terjedő síkságon a legszebb lovak tenyésztettek, melyeket a régi világ ismert. E *szentelt* állatok a palota számára tartattak fenn, és törvény által megtiltatott, hogy közönséges ember birtoklása meg ne szentségtelenítse őket. A cappadociai urodalmak egy gróf felügyelete alatt állottak, s a köz- és magán kincstárnokok nemcsak függetlenül teljesítették feladatukat, de az alájuk rendelt tisztviselők tekintélyét is ellenőrizték.

Testőrségi fő-
nökök.

6. A kiválasztott lovassági és gyalogsági csapat, mely a császár személyét őrizte, két főnök parancsnoksága alá helyeztetett. Az egész testület háromezeröttszáz főből állott, és hét csapatra volt felosztva. Nyilvános szertartások alkalmával magas termetük, hallgatag rendjük, és fényes arany és ezüst fegyverzetük harczias pompát fejtett ki, mely nem volt méltatlan a római fenséghez. A testőrség főnökei a praetori praefectek utódai voltak, és úgy mint ezek a palota szolgálatából a hadsereg fölötti parancsnokságra vágytak.

Ügynökök
vagy hivatalos
kémek.

7. A folytonos összeköttetés az udvar s a tartományok közt, utak építése és pósták felállítása által volt megkönnyítve. De ezen jótékony intézkedések történetesen igen veszélyes és elviselhetlen visszaéléssel voltak összekötve. Két vagy háromszáz ügynök volt az államminiszter hatósága alatt alkalmazva, az évi consulok neveinek, a császári rendeleteknek s ezek győzelmeinek kihirdetése végett. Ezek észrevétlenül azon szabadságot vették maguknak, hogy a tisztviselőknek, valamint a magánpolgároknak magukviséletéről észleleteiket bejelentésük; és nemsokára úgy tekintettek mint „a fejedelem szemei és a népek ostorai.” Az igaznak és igazságnak gondtalan, vagy éppen bűnös megsértése a feláldozó buzgalom álcájával lőn befödve, s ők biztosan irányozhatták mérges nyilaikat a bűnösnek úgy, mint az ártatlannak szívébe. A rendes vizsgálati eljárás oly eszközök által történt, melyet csak a legvégső szükség menthet, és a bizonyosság hiányát a kinzó eszközök szorgalmas használata által pótolták.

A bűnvádi vallatás csalekony és veszélyes kísérletét a római jogtudomány inkább csak megengedte, semmint helyeselte. A kutatás ezen vérengző módját ők egyedül a szolgai osztálynál alkalmazták, melynek szenvedéseit a fenhéjazó republicánusok ritkán mérték az igazság és emberiség mérlegével; de soha sem engedték volna meg egy polgár szentelt személyének megsértését, míg a bűnösség legvilágosabb bizonyítékát nem birták. A zsarnokság évkönyvei Tiberiustól kezdve Domitíánig körülményesen leírják sok ártatlan áldozatnak kivégeztetését; de mindaddig, míg a római szabadságnak és tiszteletnek leggyengébb emléke fennmaradt, a római polgárok végőrái mindig biztosak valának a meggyalázó kinzás veszélyétől. Azonban a birodalom új jogtudományába egy végzetes elv csúsztatott be, azon elv, hogy árulás esetén — mialatt mindazon sértéseket értették, melyeket a jogtudók szörszálhasogatása a fejedelem és respublica elleni *ellenséges szándékból* származtathatott — minden szabadalom fölfüggesztetik, és minden osztály ugyanazon eljárásnak van alávetve. *)

A kinpad
használat.

Minthogy a császár biztonságát az igazság és emberiség minden tekintetének fennen eléje tették: a méltóságos aggkor és gyenge ifjuság egyaránt ki volt téve a legkegyetlenebb kinzásoknak, s a rossz akaratu följelentés borzalma — talán egy képzelt bűn miatt — a római világ előkelő polgárainak örökké feje fölött lebegett.

Ezen bajok, bármily borzasztóknak tűnjenek is fel, a római alattvalók csekélyebb részére szoritkoztak, kiknek veszélyes helyzete a természet vagy szerencse azon előnyeinek élvezete által pótoltatott, mely előnyök őket a fejedelem féltékenységének kitették. A nagy birodalmak alsórendű millióinak sokkal kevesebb okuk van a fejedelem kegyetlenségétől, mint fukarságától félniök: az ő szerény boldogságukat főleg a nagy adók terhe sujtja le, mely a gazdagokat csak gyengéden érinti, az alacsonyabb és nagyobb szükségét szenvedő osztályra pedig fokozott súlylyal nehezedik. Egy elmés bölcész **) a közadónak általa-

A pénzügy.

*) In majestatis crimine omnibus aequa est conditio. Cod. Theod. lib. IX. tit. 35.

**) Montesquieu Esprit des Loix. lib. XII. c. 13.

nos mértékét a szabadság és szolgaság fokozatai szerint számította ki, s azon állítást koczkáztatta, hogy annak a természet változhatlan törvénye szerint a szabadsággal mindig emelkednie, s a szolgasággal mindig fogynia kell. De ezen megjegyzés, mely talán a zsarnokság által okozott nyomornak enyhítését célozta, — legalább a római birodalom története által megczéfoltatik: e történet ugyanazon fejedelmeket a tanács tekintélyének elrablásával, s egyszersmind a tartományok jólétének kizsákmányolásával vádolja. Az árucikkék különféle megadóztatásának fentartása mellett, Constantin és utódai egyszerü és egyenes adózási rendszert állapítottak meg, mely az önkényes kormány szellemének leginkább megfelelt.

Az általános
adó.

A *bejelentés* — indictió — névnek az adó megjelölésére való használata a római adózási gyakorlattól származott. A császár sajátkezüleg vörös téntával irta alá az ünnepélyes rendeletet, vagy bejelentést, mely minden tartomány fővárosában september első napját megelőző két hónapon át ki volt függesztve. A szolgáltatások megközelítő becslése az állam való vagy képzelt szükségleteihez volt mérve; de valahányszor a kiadás fölülmulta a jövedelmet, *pót-bejelentés* — superindictió — név alatt új adót vetettek a népre, s e tekintetben az uralom legértékesebb tulajdonságával a tartományi főnökök is felruháztattak, a mennyiben nekik megengedtetett, hogy az előre nem látott, vagy a közszolgálat rendkívüli szükségleteinek fedezéséről gondoskodjanak. E törvényeknek végrehajtása két részből állt: az adókivetésből és a beszedésből; az előbbi a praefectekre és vidéki helytartóikra, az utóbbi egy egész sereg alárendelt hivatalnokra bízott, kik részint a kincstárnoktól, részint a tartományi kormányzóktól függtek, mely kétes hatóság mellett elég alkalmuk volt a néptől zsarolt zsákmány fölött egymás közt versengeni. A beszedés fáradságos része, mely csak irigységet és gyűlöletet, költséget és veszélyt szült, a *decuriókra* bízott. Az egész birodalom földje — a fejedelmet kivéve — megadóztatás tárgya volt, és minden új vevő az előbbi tulajdonos kötelezettségeit átvette. A pontos *becslés* — census — volt az egyetlen méltányos mód azon aránynak meghatározására, melyet minden polgár a köztartozás fejében beadni köteles volt, és

számos jelenség mutat arra, hogy e nehéz és költséges eljárás minden tizenötödik évben ismételtetett. A földeket az e célra kiküldött felügyelők felmérték, minőségük szerint bejegyezték, és öt évi jövedelmi átlagot vettek fel. A rabszolgák és barmokra nézve a tulajdonosoknak esküt kellett letenni, eltitkolás esetében fejvesztéssel bűnhődtek, mint olyanok, akik a hűtlenség és szentségtörés kettős bűnét követték el. Az adónak nagyrésztét pénzben, és pedig aranyban fizették, a többit természetmennyekben, miket saját költségükön tartoztak a császári raktárakba szállítani, honnan az udvar, a hadsereg s a két főváros részére kiosztattak. A földmivelés ezáltal észrevétlenül lehanyatlott, és a mint a zsarnokság, mely céljait leplezni óhajtja, előrehaladt, a császárok kénytelenek voltak némi érdemet meríteni azon tartozások elengedése, vagy azon adó leszállítása által, melyeknek fizetésére az alattvalók teljesen képtelenek voltak. Itáliában a termékeny és boldog Campániában Constantin halála után kétszázezer holdnál több elhagyott, miveletlen föld mentetett fel az adó alól, a mi az egész tartománynak egy nyolczad részét tette. Minthogy a barbárok ez időben még nem léptek Itália földjére, a bámulatos pusztulás, mely a törvényekben említették, csupán a római császárok kormányzatának tulajdonítható.

Az adórendszer szándékosan vagy véletlenül a földadó lényegét a fejadó formáival látszott egyesíteni. A jelentések, melyek a tartományokból felküldettek, az adózó alattvalók számát s a tartományra eső adómennyiséget tüntették ki. Ez utóbbi az előbbivel elosztatott, s ilymódon megállapított, hogy melyik tartományban hány adózó fő van, s egyegy főre mennyi adó esik. Ez adómennyiség a körülményektől függött; azonban egy különös tény maradt fenn azon korból, mely annál nevezetesebb, mivel a római birodalom egyik leggazdagabb tartományát illeti, mely most is egyike a legvirágzóbb európai királyságoknak. Constantius zsaroló miniszterei kimerítették Gallia jólétét, minden főtől huszonöt darab aranyat követelvén. Utódjának embereséges politikája ez összeget hét darabra szállította le; ezen szélsőségek közt, a középarányt véve fel, tizenhat arany, vagyis körülbelül kilenczven forint adó esett egy főre. A gondolkodó fő elbámul az adó *egyenlősége* és *nagysága* fölött. Némi felvilágosi-

A megadóztatás a fejadó formájában.

tásul szolgálhat azonban azon körülmény, hogy az adó elméletben ugyan személyenkint vettetett ki, de a gyakorlatban a *vagyontól* és nem a *személytől* szedetett. Több szegény polgár együttvéve csak egy *fejet* vagy adórészletet képezett, míg a vagyonos, vagyona arányához képest — több ily képzeleti lényt képviselt. Másfelől meg Gallia túlnyomó részében, valamint a római világ többi tartományaiban a föld a rabszolgák vagy parasztok által műveltetett, kik urok költségén éltek, s a mennyiben az adóívek csak azok nevével töltettek be, a kik tisztességes háztartást vihetek, az adófizetőknek aránylag csekély számából adójuk nagysága könnyen megmagyarázható és igazolható. Egy elmés író bebizonyította, hogy a szabad és adózó polgárok száma nem haladta meg az ötszázezeret; és fölvéve, hogy rendes adó fejében ötödfél millió forintot fizettek a mi pénzünk szerint: kiderül, hogy ámbár egyenkint majdnem négyszer annyi adót fizettek, mint a jelenkori francziák, e tartományból mégis csak egy tizedrész annyi adó szedetett, mint jelenleg. Constantius zsarolása 70 millió forintra tétetik, mely összeget Julián emberisége vagy bölcsessége husz millió forintra szállított le.

A kereskedés
és ipar meg-
adóztatása.

De ezen adózás mellett a tehertől a szabad polgároknak egy gazdag és nagyszámú osztálya menekült volna meg; ugyan- azért a császárok a kereskedőkre és iparüzőkre egy különös személyes adót vetettek ki. A tiszteletreméltó alexandriai kereskedő, ki a nyugati világ használatára igazgyöngyöt és fűszert hozott be Indiából, az uzsorás, az elmés kézmíves, a szorgalmas gépész, sőt a legfélreesebb falu nyomorult szatócsa is kénytelen volt az adószedőt nyeresége osztalékában részeltetni, s a római birodalom fejedelme a nyilvános kéjhölgyek keresetét eltűrvén, a becsutén jövedelem megosztásába beleegyezett. Ezen adó minden negyedik évben szedetvén be „*lustralis contributionak*“ neveztetett; és Zosimus történész panaszkodva mondja, hogy ezen végzetes időszak közeledtét könyvek és borzalmak közt várták a polgárok, kik a fenyegető csapás elhárítása végett gyakran a legborzasztóbb és legtermészetellenesb eszközt kényszerültek megragadni, hogy előteremtsék azon összeget, melyet rájuk vetettek. A nem fizetők elleni kegyetlen bánásmód — a mennyiben gyakran testileg büntettettek — némileg szelidítve lön

Constantinnak egy emberies rendelete által, mely szerint a kinpad és ostor helyett egy téres és egészséges börtön engedtetett át számukra.

Ezen adók a fejedelem önkényes hatalma által vettettek ki és szedettek be; de a *koronázási arany* alkalomszerű ajándékozása még mindig megtartotta a népajánlat nevét és látszatát. Régi szokás volt, valamely győző tábornoknak erényét arany koronák önkénytes följajánlásával dicsőíteni, mely koronák örök emlékül Jupiter templomába tétettek. A buzgalom és hizelgés előhaladásával ezen népies adomány csakhamar gyakoribb és nagyobb lett; és Caesar diadala kétezer nyolczszázhuszonkét tömör arany koronával dicsőítettetett, melyeket ő azonnal fölolvasztatott, s az istenek helyett katonáinak osztatta ki; ezen példát utódai is követték, és szokássá lett fényes disztimények helyett folyó arany pénzt adományozni. Az önkénytes ajánlat végre mint tartozó kötelesség követeltetett, s a helyett, hogy a diadalok alkalmára lett volna szorítva: a városoknak és tartományoknak hallgatag megengedetett, hogy ezen ajánlatot annyiszor ismételjék, valahányszor a császárok trónralépésüket, a consuli méltóság elfoglalását, fiuk születését, caesarok kinevezését, vagy más való, vagy képzelt eseményt hírül adni méltóztattak. A római tanács különös szabad ajánlata a szokás által ezerhatszáz font aranyra, vagyis körülbelül 640.000 forintra szabott. Az elnyomott alattvalók saját boldogságukat dicsőítették, hogy uralkodójuk kegyelmesen beleegyezett hűségük és hálájuk ezen gyengéd, de önkénytes kifolyásának elfogadásába.

Önkénytes
ajánlat.

A büszkeség által fölemelt, vagy az elégtelenség által elkeserített népek ritkán képesek való helyzetüket megítélni. Constantin alattvalói képtelenek voltak észrevenni a szellem és férfierény hanyatlását, mely őket öseik méltóságával szemben annyira lealacsonyította; de a zsarnokság dühét, a fegyelem meglazulását, s az adók növekedését érezniök és fájlalniok kellett. A részrehajlatlan történész, ki panaszaik igazságát ismeri, némi kedvező körülményeket fog észlelni, melyek nyomoruk enyhítésére czéloztak. A barbárok minden oldalról féken tartattak, a tudomány és fényűzés ápoltatott, s a társadalom finom gyönyöreit a föld jelentékeny részének lakói élvezték. A polgári közigazgatás formái, fénye és költségei a katonai szaba-

Befejezés.

dosságot ellensúlyozták; és ha a hatalom a törvényeket megsértette, vagy az elménczkedés azokat kiforgatta is: a római jogtudomány böles elvei a rend és méltányosság érzetét fentartották, melyet a kelet zsarnok kormányai nem ismertek. Az emberiség jogai a vallásból és bölcsészetből némi védelmet merithettek, s a szabadság neve, mely Augustus utódait többé meg nem rémithette, legalább arra figyelmeztette őket néha-néha, hogy nem rabszolga és barbár nép fölött uralkodnak.

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

XVIII. FEJEZET.

Constantin jelleme. — A góth háboru. — Constantin halála. — A birodalom fölosztása három fia közt. — A persiai háboru. — Az ifjabb Constantin és Constans tragikai halála. — Magnentius bitorlása. — Polgári háboru. — Constantius győzelme.

Constantin jelleme magára vonta az emberiség figyelmét, de a vélemény fölötte megoszlott. A keresztények hálás buzgalma az egyház megszabadítóját nemcsak hőssé avatta fel, hanem szent tulajdonokkal is fölruházta: míg a legyőzött párt elégtelensége a leggyűlöletesebb zsarnokokhoz hasonlította őt, a kiknek bűne és gyengesége a császári bibort bemocskolta. A történész, ki ez ellentétes vonásokat össze akarná egyeztetni, inkább szörny — mint emberi alakot tüntetne elő: hacsak uralkodásának különböző korszakait gondosan el nem választja, és őt azok szerint valódi különleges világításában nem szemléli.

Constantint a természet testileg és lelkileg a legkitünőbb tulajdonokkal ruházta fel. Testalkata magas, alakja fenséges és magatartása igéző volt; minden férfias tevékenységét ügyesség és élénkség jellemezte, és testi erejét késő agg koráig — a házias erényekhez szigorú ragaszkodása által — megtartotta. Szerette a bizalmas társalgást, és több alkalommal bebizonyította, hogy nem volt képtelen a meleg és állandó vonzalomra. A tudományos neveltetés hiánya nem gátolta őt a tudomány méltánylásában, s a művészetek és tudományok nagylelkű pártfogásában részesültek. Az ügyek elintézésében fáradhatlan volt. A csatában bátor szelleme lelkesítette katonáit, kiknek vezetésében tökéletes hadvezérnek tüntette ki magát. Szerette a di-

Constantin
jelleme.

Erényei.

csőséget, mint fáradalmainak jutalmát, és talán mint annak indokát.

Hibái.

K. u. 323 —
337.

Ha Constantin a Tiber partjain, vagy Adrianápoly síkjain elesendett, kevés kivétellel ezen jellemzése szállt volna át az utókorra. De uralmának utolsó korszaka lerántotta őt azon polezról, melyet annak kezdetén a legérdemesb római fejedelmek közt elfoglalt. Augustus életleírásából azt láttuk, hogy a köztársaság zsarnoka majdnem észrevétlenül hazájának s az emberiségnek atyja lett, míg Constantin, az alattvalói által szeretett és ellenei által rettegett hős, szerencséjétől elragadtatva, végre kegyetlen és féktelen egyedurrá lön. A Maxentius és Licinius által összehalmozott kincseket pazarul elköltötte, s a nép elnyomása volt az egyetlen alap, mely a fejedelem hiu fényüzését fedezhette. Méltatlan kedvencei büntetlenül bitorolták a zsarolás és megvesztegetés szabadalmait; a közigazgatás minden ágában titkos és általános hanyatlás volt észlelhető, és maga a császár fokonként elvesztette alattvalóinak becsülését, ha azok engedelmességét megtartotta is. A ruházat és modor, melyet hanyatló korban fölvelt, egyedül arra szolgált, hogy őt az emberiség szemében lealacsonyítsa; és a kivégeztetések, vagy inkább gyilkolások, melyek végső éveit beszennyezték, oly fejedelemnek tüntetik fel őt, a ki szenvedélyeinek, vagy érdekének az igazság törvényeit s a természet érzelmeit habozás nélkül tudta föláldozni.

Családja.

Ugyanaz a szerencse, mely Constantin zászlaját oly változatlanul követte, család-életének reményeit s örömeit is biztosítani látszott. A császár kétszer nősült meg. Első neje az alacsony származásu Minervina, egy fiut — Crispust — hagyott hátra. Második neje Fausta, Maximián leánya, három leányt és három fiut szült, kik Constantin, Constantius és Constans név alatt ismertek. Igénytelen fivérei: Julius Constantius, Dalmatius és Hannibaliánus visszavonultságban éltek. A legifjabb se hirnevet, sem utódot nem hagyott maga után. A *patriciusi* rangra emelt Julius Constantiusnak gyermekei közül két fia, Gallus és Julián voltak a legkitünőbbek. A *censori* üres czimmal földiszitett Dalmatiusnak szintén két fia volt, kik Dalmatius és Hannibaliánus nevet viseltek. A nagy Constantinnak két nővére Anastásia és Eutropia kitünő tanácsnokokhoz adattak férjhez. A harmadik

Constantia rendkívüli nagyságáról és szerencsétlenségéről lett nevezetes. Constantia a legyőzött Licinius özvegye volt, és közbenjárása által egy időre megmentette ártatlan fiának életét. A fláviai ház nőtagjain és rokonain kívül mintegy tiz vagy tizenkét férfit is volt, kiknek a mostani udvari nyelv „vérbeli hercegek“ czimét adná, s kik az örökös fentartására látszottak hivatva lenni. De kevesebb mint harmincz év leforgása alatt ezen számos és növekedő család két egyéniségre — Constantius és Juliánra olvadt le, kik egyedül éltek túl a bűnök és csapások hosszú sorát, a minőt a tragikai költők Pelopsz és Cadmusnak szentelt soraikban megsirattak.

Crispus, Constantin legidősb fia s a birodalom valószínű örököse, a részrehajlatlan történészek által, mint szeretetreméltó és tökéletes ifju van feltüntetve. Neveltetése Lactantiusra, a keresztényeknek legékesebb szónokára bízott. Tizenhét éves korában megnyerte a caesari czimet a galliai tartományok kormányzatával, s mint ilyen a germánok betöréseinek visszaverésében kitünő katonának tüntette ki magát. Később a polgári háboruban atyjával a hatalmat megosztva, hősiesen ostromolta a Hellespontot, melyet Licinius sokkal nagyobb erővel védett. E tengeri győzelem által a közbeesülést kiérdemelte, s az udvarnak, a katonaságnak és a népnek szeretetét megnyerte.

Crispus erényei.

E veszélyes népszerűség csakhamar felköltötte Constantin figyelmét, ki se mint apa, se mint király hasonlót tűrni nem akart. Galliai caesarnak tehát Constantius nevű kiskorú fiát nevezte ki, míg a teljeskorú Crispus — a helyett, hogy augustusi rangra mozdíttatnék elő — csaknem fogolyként volt atyja házára szorítva. Ily körülmények közt Crispus hihetőleg nem tudta elégtelenségét elfojtani, és bizonyosak lehetünk benne, hogy az eszélytelen vagy hűtlen barátok nem hiányoztak, a kik őt tüzelni, és nyíltan bevallott elégtelenségét talán elárulni is hajlandók voltak. Ez időtájban Constantin egy rendeletet adott ki, melyben kinyilatkoztatta, hogy gyanuja van: miszerint személye és kormánya ellen titkos összeesküvés forraltatik. Mindennemű kitüntetések és jutalmazások biztosítása mellett felszólítja a vádlókat, hogy még minisztereit, barátait sőt legbensőbb kegyeltjeit se kíméljék; és egyuttal ünnepélyesen kijelenti, hogy ő maga akarja a vádat meghallgatni, s ő

Constantin féltékensége.
K. u. 324.
Okt. 10.

K. u. 325.
Okt. 1.

maga akar boszut állni; végre azon imával fejezi be rendeletét, hogy az isteni gondviselés a császár és a birodalom biztonságát továbbra is pártfogásába venni kegyeskedjék.

Crispus ke-
gyelemvesz-
tése és halála.
K. u. 326. Jul.

A vádlók, kik az udvari eselszövényekben elég jártasak voltak, ily nagylelkű felhívásnak engedve, Crispus barátait és hiveit jelölték ki bünösöskül. Constantin uralkodásának épen huszadik évét készült megünnepelni Rómában, hol nagyszerű és fényes előkészületek tétettek fogadására. Az ünnepély közepett Crispus elfogatott, és rövid kihallgatás után Polába Istriába vitetett és lefejeztetett, vagy megmérgeztetett; *) sorsában osztozott a szeretetreméltó ifju Licinius caesar; Constantin rideg féltékenységét meg nem indithatták kedvencz nővérének se kérelmei, se könyei, melyek életet kértek azon fiu részére, kinek egyetlen büne — rangja volt, s a kinek elvesztét nem soká élte túl a kesergő anya. Constantinnak a közvéleménynyel daczoló gögös eljárása, mely emlékét örökre megbélyegezte, az újabb kor egyik legnagyobb fejedelmének egészen különböző magatartását juttatja eszünkbe. Péter czár zsarnoki hatalmának teljében Oroszország, Európa s az utókor ítélete alá bocsátotta azon okokat, melyek őt egy bünös, vagy legalább elfajult fiunak elítéltetését aláírni készítették.

Fausta csá-
szárné.

Crispus ártatlansága annyira el volt ismerve, hogy a mostani görögök, kik alapítójuk emlékét imádják, a flugyilkolás bünét elpalástolni kénytelenek, mivel az emberi természet érzelmei annak igazolását tiltják. Azt állítják, hogy Constantin fölfedezve a vád hamisságát, negyven napig gyászolt, és arany szobrot állíttatott fel ezen emlékezetes felirattal „fiamnak, kit igazságtalanul elítéltem.“ Crispus szerencsétlenségét némelyek mostoha anyjának Faustának tulajdonítják, kinek engesztelhetlen gyűlölete, vagy sikertelen szerelme Constantin palotájában Hippolit és Phaedra régi tragédiáját ujította meg. Valamint Minos leánya, ugy Maximiáné is mostoha fiát, atyjának neje elleni vérfertőztető merénylettel vádolta, s a császár féltékenysége folytán könnyen nyert halálos ítéletet azon ifju ellen, kit méltán tekintett gyermekei legfélelmesb versenytársának. De a boszú őt is utolérte. Azt mondják, hogy nemsokára Faustának

*) Ammianus — l. XIV. c. 14. — az általános peremptum kifejezést használja. Codinus — p. 34. — lefejezteti őt. Sidonius Apoll. — Epist. V. 8. — hideg méreggel végezteti ki.

egy rabszolgával való bűnös összeköttetése fedeztetett föl. Bűnét nyomban elítéltetése és büntetése követte. Különben némi homály fedi ezen különös eseményt. Némelyek magasztalva emlegetik Fausta erényét, szépségét és szerencsését, ki leánya, neje, nővére és anyja volt annyi fejedelemnek. Mások határozottan azt állítják: hogy az ifju Constantin anyja túlélte fiát, hogy megsirassa ennek sorsát, ki három évvel atyja halála után agyonüttetett. Ugy látszik tehát, hogy Fausta gyanakodó férjének kegyetlensége elől megmenekült. Fiának, unokaöccsének és ezek barátainak megöletése *) azonban eléggé igazolja a római nép elégületlenségét. **)

Constantinnak, a mint már fönebb említettett, három fia volt: Constantin, Constantius és Constans, kik egymásután emeltettek fel a caesari méltóságra, sőt unokaöccsei Dalmatius és Hannibalianus is. Dalmatius egyenlő rangot nyert unokatestvéreivel, Hannibaliánus pedig az eddigelé ismeretlen *király* czimet kapta *Nobilissimus* elnevezéssel.

Constantin
három fia és
unokaöccse.

Az egész birodalom mélyen volt érdekelve az öt ifjunak, Neveltetésük. Constantin elismert utódainak fölnevelésében. A testgyakorlat, a háboru fáradalmaira és a munkás élet kötelességeire készítette őket elő. Constantiust mindannyiok közt a legügyesebbnek tartották. Ugyanazon szorgalom fordított szellemi kiképeztetésükre, habár ezt talán kisebb siker követte is. A legünnepeltebb keresztény tanárok oktatták őket a kormányzat és emberismeret tudományára. Ámde Constantin a szerencsétlenség és tapasztalás iskolájában nyerte képeztetését, mely megtanította őt, hogy személyes biztonsága és jövő nagysága csupán eszélyessége és szilárdsága által biztosítható. Kijelölt utódai azonban szerencsétlenségükre császári biborban születtek és neveltettek. Constantin engedékenysége már kora ifjúságukban megengedte nekik, hogy a birodalom kormányzatában részt vegyenek, és ők a kormányzás mesterségét a rájuk bízott népek rovására tanulták meg. Gallia az ifjabb Constantinra bízott, a kelet Con-

*) Interfecit numerosos amicos. Eutropius. 20. 6.

**) A palota kapujára a következő gúnyverseket tüzték :

Saturni auraea secula quis requirat ?

Sunt haec gemmae, sed Neroniana.

Sidon. Appollin. 5. 8.

stantiusra, és Itália nyugat-Illyriával és Afrikával együtt Constansra. Dalmátius a góth határra helyeztetett, neki adatván még Thrácia, Macedonia és Görögország. Caesarea Hannibaliánusnak lett székvárosa, Pontus, Cappadocia és Alsó-Armenia tartományokkal; és mindezen fejedelmek számára Constantin külön udvartartást rendelt. A mint a korban előhaladtak, hatalmuk észrevétlenül tágabb tért nyert, de a császár az augustusi czimet, valamint a birodalom minden részei fölötti legfőbb uralmat mindig magának tartotta fenn. Kormányzatának utolsó tizennégy évi nyugalmát alig zavarta meg egyéb, mint azon háboru, melyet politikája a góthok és sarmaták ellen támasztott.

A sarmaták
szokásai.

Az emberi faj különféle ágai közt a *Sarmaták* igen nevezetes árnyalatot képeznek, a mennyiben az ásiái barbár szokásokat Európa ős lakóinak testalkatával és arczsinével egyesíteni látszottak. A körülményekhez képest néha a Tanais partján laktak, és néha a Vistula és Volga közt elterülő határtalan sikot foglalták el. Nyájaik és csordaik legeltetése, a vadászat és a háboru adtak irányt bolyongásuknak. Mozgótáboruk — nejeik és gyermekeik rendes tanyája — ökrök által vonatott és sátorként fedett nagy szekerekből állott. E nemzet harcziás erejét a lovasság képezte; és azon ügyesség, hogy egy kézzel több lovat is vezethettek: képessé tette őket oly gyorsasággal előremenni, vagy visszavonulni, hogy az ellenség őket nem üldözhetette. A vas hiánya miatt különös mellvértet találtak fel, mely a kardnak, valamint a nyilnak ellentállott; ugyanis a lókörmöt apró darabokra vágták, s ezeket kicsiszolva hal pikkelyeként egymás fölé ingre, vagy valamely durva vászonra varrták. Támadó fegyverük egy rövid gyilokból, hosszú lándzsából, nehéz íjból és egy nyilakkal tölt tegezből állott. A nyilvessző hegyét halcsontból voltak kénytelenek csinálni, mit aztán méregbe mártottak. Midőn e barbárok zsákmány végett sivatagjaikat elhagyták, fodros tömör szakáluk, fésületlen hajuk, az állatbőr, melylyel magukat befedték, és a velük született kegyetlenség borzalommal töltötte el a műveltebb rómaiakat.

Letelepedésük
a Duna köz-
lében.

A gyengéd Ovidius, ki hirben és fényüzésben lefolyt ifjarsága után, reménytelen száműzetésre lett kárhoztatva a Duna fagyos partjaira: érzékeny és néha férfiatlan panaszaiban a legélénkebb színekkel festi le a geták és sarmaták öltözetét és szo-

kásait, fegyvereit és betöréseit; és a történelem elbeszélése azon véleményre jogosít, hogy *ezen sarmaták a jászok voltak*, a sarmata fajnak egyik legszámosabb és legharcziasabb ága. A föld termékenysége arra birta őket, hogy a római birodalom határán állandóan letelepedjenek. Csakhamar Augustus kormányszata után arra készítették a dákokat, kik a Tisza partjain halásztak, hogy a hegyes vidékekre vonuljanak vissza, és a győzelmes sarmatáknak engedjék át felső Magyarország síkjait egész a kárpátokig. *) Ezen előnyös helyzetükben borzasztó lovasságukkal hol a góthoknak, hol a germánoknak voltak segítségükre. Főnökeiknek rendezetlen aristokrátiája alatt éltek, **) de később a góth hatalom előtt meghajoltak.

A góth fejedelmek birtokukat a fekete tengertől Germánia A góth háboru. határáig kiterjeszteni óhajtván: a vandallokkal a Maros mellett megütköztek. Ellenfelüknek nagyobb ereje és száma a sarmatákat a római fejedelem pártolásának igénybevételére készítette. A mint Constantin ezt nekik megígérte, Ararik a góthok királya boszúból merészen átlépte a Dunát, és Moesiában nagy pusztítást vitt véghez. Constantin személyesen vezette ellene seregét, de azon fájdalomban részesült, hogy látnia kellett, mint futott meg hadserege a barbárok elől. A második kísérlet azonban helyreállította a római név tiszteletét; az ügyesség és fegyelem hatalma győzelmet vívott ki a rendetlen bátorság erőlködései fölött. A góthok megtört serege a csatatért elhagyván, a Dunán átkelt, és ámbár az ütközetben legidősb fia helyettesítette atyját, a győzelem érdeme mégis a császárnak tulajdonított.

K. u. 332.
Apr. 20.

E győzelem sikerét Constantin nagy részben a chersonesusiaknak, vagyis inkább a krimiai félsziget lakóinak köszönheté, kik Constantin fölszólítására jelentékeny haderőt állítottak ki a góthok ellen, miért is főnöküket királyi ékszerrel

*) A sarmatai jászok a Pathissus vagyis a Tisza partján valának letelepedve, midőn Plinius K. u. 79-ik évben természettörténetét kiadta. Lásd l. IV. c. 25; hatvan, — hetven évvel előbb Srabo és Ovid korában ugy látszik, hogy a góthokon túl, a fekete tenger partjain laktak.

**) Principes Sarmatarum Jazygum, penes quos civitatis regimen . . . . plebem quoque et vim equitum, qua sola valent, offerebant. Tacitus Hist. III. 5. Ez ajánlatot a Vitellius és Vespasián közti polgári háboru alkalmával tették.

ajándékozta meg, és kereskedelmi hajóikat a fekete tengeren örökös vámmentességben részesítette. Együttal megígérte, hogy őket vas, gabona és más hasznos dolgokkal rendesen segíteni fogja. A sarmatákra nézve azt vélte, hogy elegendőleg meg vannak jutalmazva a fenyegető veszélynek elhárítása által; sőt hihetőleg túlságos takarékossgából hadi költségek fejében azon szokásos ajándékoknak egy részét is visszatartotta, melyet ezen nyugtalan népnek adni szoktak.

A sarmaták
kiűzetése K.
u. 334.

Ezen látszólagos elhanyagolás miatt a sarmaták hamar elfeledték a jó szolgálatot, melyet nemrégiben tapasztaltak. Betöréseik fölizzgatták a császár haragját, ki őket ezért saját sorsukra hagyta, midőn a góthok által ismételten megtámadtat-
tak. De a nagy erőnek ellentállani képesek nem lévén: kétség-
beesett helyzetükben saját rabszolgáikat — egy vadászok és
pásztorokból álló bátor fajt — fegyvereztek föl, kiknek segedel-
mével a támadókat visszaverték. De csakhamar érezniök kellett
hogy a külellenséget egy sokkal veszélyesebb és engesztelhetle-
nebb honi ellennel cserélték föl, a mennyiben a rabszolgák, kik
Limiganteseknek neveztek — előbbi rabszolgaságuk miatt fel-
bőszülve, s mostani dicsőségük által elragadtatva, a karjaik
által megmentett földbirtokot elfoglalták. Ezeknek urai a nép
dühének ellent nem állhatván, a száműzés keserűségét többre
becsülték, mint szolgáik zsarnokságát. Minélfogva egyrésze a
Kárpát hegyei közé vonult a quadokhoz, *) germán szövetségese-
ikhez, míg a legnagyobb rész a császár védelmét és bocsánatát
kérte. Elődeinek elveihez képest Constantin ez ajánlatot rögtön
elfogadta, és háromszázezer sarmatának adott megfelelő földet
Pannoniában, Thráciában, Macedoniában és Itáliában. **)

Constantin
halála és teme-
tése. K. u. 335.
Jul. 25.

Constantin a góthok büszkeségének megfenyítése, és egy
folyamodó nemzet hódolatának elfogadása által a római biroda-
lom fenségének elismerést szerzett, és Aethiopia, Persia és India
legtávolabbi tartományainak követei üdvözlétüket fejezték ki
kormányzatának békéje és jóléte fölött. Ha legidősb fiának,

*) A morvák elődei.

**) A góth és sarmata háborúnak szakadozott leírása olvasható: Ammianus
l. XVII. c. 12. Anonym. Vales. p. 715. Eutrop. X. 7. Sextus Ruf. de Provinciis c.
26. Julian. Orat. I. p. 9. és Spanheim Comment. p. 94. Hyeron. Chron. Euseb.
in vita Constant. l. IV. c. 6. Socrates l. I. c. 18. Sozomenus l. I. c. 8. Zosimus
l. II. p. 108. Jornandes de Reb. Geticis c. 22. Izid. Chronol. p. 709. Grotius.
Hist. gothor. Constant. Porphir. de Administ. Imperii c. 53. p. 208.

unokaöccsének s talán nejének halálát a szerencse kedvezményei közé sorolta: a magán- s a közboldogság szakadatlan folyamát uralkodásának egész harminczadik évéig élvezte; ez oly korszak volt, minőt Augustus óta egy előde sem ünnepelhetett. Constantin a fényes ünnepélyt tiz hóval élte túl, és nevezetes életét rövid betegség után korának hatvannegyedik évében fejezte be az aquirioni palotában Nicomedia külvárosában, hová a jótékony lég miatt s azon reményben vonult, hogy kimerült erejét a meleg fürdők használata fölélesztendi. A bánatnak vagy legalább a gyásznak túlságos tüntetései fölülmúlnak mindent, a mi valaha e nemben történt. Holtteste, végakaratahoz képest átvitetett azon városba, mely alapítójának nevét és emlékét volt örökitendő. Teste a nagyság, bibor és korona jelvényeivel ékítettett fel, és naponta a kitüzött órában megjelentek az állam, a katonaság s a háztartás főtisztviselői, kik előtte tiszteletteljes hódolattal térdre borultak, mintha életben volna. A hízélgés nem is mulasztotta el megjegyezni: hogy az ég különös kedvezéséből egyedül Constantinnak engedtetett meg, hogy halála után is uralkodjék.

K. u. 337.

Maj. 22.

De ezen uralom csupán hiu pompában állhatott, és csakhamar kiderült, hogy a legönkényesebb fejedelemnek is ritkán engedelmeskednek, ha az alattvalóknak nincs többé kedvezményétől mit remélni, vagy haragjától mit félni. Ugyanazon tisztviselők és tábornokok, kik oly mély tisztelettel hajoltak meg elhunyt fejedelmük teteme előtt: titkos tanácskozásaikban készeknek nyilatkoztak a birodalom örökösödéséből két unokaöccsét Dalmátiust és Hannibaliánust kizárni. Nem ismerjük körülményesen az összeesküvés titkos szálait, de oly buzgalommal üzték a fondorlatot, hogy végre a hadsereg kinyilatkoztatta: miszerint a kormányon nem fog mást megtűrni, mint gyászolt fejedelmük fiait. A rokonok sorsa Constantius megérkezéseig függőben maradt, ki második és talán legkedveltebb fia volt Constantinnak.

Az udvar fondorkodásai.

A haldokló császár végakaratahoz képest a temetés Constantiusra bízott, ki mint legközelebb lakó csakhamar meg jelent a konstantinápolyi palotában, hol a nicomediai püspöktől egy kézzelfogható hamis iratot, egy végzetteljes okmányt vett át, mely atyja hiteles végrendeletének állittatott. Ebben a császár azon gyanut fejezte ki, hogy fivérei által megmérgeztetett;

A hercegek lemeszárlása.

mivére fiainak meghagyta, hogy halálát boszulják meg. Constantius a törvényes eljárásnak szellemét, sőt még formáját is megsértette azon általános mérsárlás által, melynek két nagybátyja, hét unoka-testvére, kik között Dalmatius és Hannibaliánus voltak a legkitünőbbek, — továbbá Optatus patricius, ki Constantius nővérét birta nőül, s a gazdag Ablavius praefectus áldozatul estek. Ha szükség volna ezen vérengzésnek borzalmait súlyosbitani, hozzátehetnők, hogy maga Constantius nagybátyjának Juliusnak leányát birta feleségül, és nővérét unokatestvérenek Hannibaliánusnak adta férjhez. Ezen szövetségek, miket Constantin politikája — tekintet nélkül a közelítőletre *) — a császári ház különféle ágai közt létrehozott, csupán arról győzték meg az emberiséget, hogy ezen herczegek a házaselet gyengédsége iránt ép oly hidegek voltak, mint a mily érzéketleneknek bizonyultak a vérrokonság kötelékei, s az ifjuság és ártatlanság megható könyörgései iránt. A nagyszámu családból csupán Gallus és Julián, Julius Constantius legifjabb fiai menekültek meg az orgyilkosok kezeiből. Constantius császár, ki testvérei távollétében a bűnnek legnagyobb részese volt, kegyetlenségének furdalása által készítette később azt jelentette ki, hogy ezen gyilkosságokra tanácsosainak hűtlen tanácsa, s a hadseregnek ellenállhatlan erőszaka készítette tapasztalatlan ifjuságát.

A birodalom
fölosztása. K. u. 337. Sep. 11.

A fláviáni faj lemészároltatását a tartományok uj fölosztása követte, melyben a három testvér egymás közt megegyezt. Constantin a caesarok legidősbje bizonyos rangkitünőséggel az uj fővárost kapta meg, mely az ő és atyja nevét viselte. Thrácia és a keleti tartományok Constantiusnak jutottak; Itália Afrika és nyugoti Illyria pedig Constantius ismerte el törvényes fejedelmül. Midőn a kormányzatot átvették a legidősb huszonnégy éves volt, a második húsz, a harmadik tizenhét éves.

Sapor a persák
királya K. u. 310.

Mig Európa harcziás népei testvéreinek zászlaját követték, Constantius egy elpuhult hadsereg élén magára volt hagyatva hogy a persiai háboru súlyát viselje. Constantin halálakor Sapor foglalta el a kelet trónját, ki fia volt Hormouz vagy Hormisdasnak, és unokája Narsesnek. Sapor a trónt személyes ér-

*) A rómaiak még mindig úgy tekintették az unokatestvérek közti házasságot, mint tökéletlen vérfertőztetést.

demei által szerezte meg, és győzelmeit a szigornak és szelidségnek józan vegyítése által tudta fölhasználni, miért is az arabok félelme és hálája *Dhulaknaf* vagyis nemzetvédő czimmel tisztelte meg őt.

Sapor nagyravágyását azon vágy lelkesítette, hogy atyja Mesopotámia. lealáztatását megboszulja, és a rómaiak kezéből a Tigrisen túl fekvő öt tartományt kiragadja. Constantin halála jel volt a háborúra, mit ama fegyelmetlenség is támogatott, melyet a palotai mérsárlás a keleti táborban előidézett. De Constantius testvérei tüstént az Eufrát partjaihoz siettek, és a légiók fegyelme helyreállott; azonban a fejetlenség alatt Sapor elfoglalta Nisibist Mesopotámia több erődjével. Armeniában Tiridates régóta élvezte a békét és dicsőséget, melyet bátorsága s a római ügghözi hűsége által megérdemelt. Áttérése által a keresztény hit az Eufráttól egész a Kaspi tenger partjáig el volt terjedve. De sokan az örmény nemesek közül nem akarták elhagyni a sokistenséget és soknejüséget, és nyugtalanul várták Tiridates halálát. Végre ötvenhat évi kormányzat után meghalt, és Armenia K. u. 342. boldogsága vele együtt sirba szállt. Törvényes utóda Chosroes száműzetett, de Antiochus palota-tiszt három év múlva visszahelyezte őt atyja trónjára. Azonban a rómaiakra e forradalomból kevés haszon háromlott. Chosroes nem szerette a háboru fáradalmait, és gyűlölte az emberi társaságot. Díctelen kényelmének biztosításáért alávetette magát Sapor föltételeinek, és évi adófizetés mellett Atropatene tartományáról lemondott.

Constantius hosszú uralkodása alatt a keleti tartományok A persiai há- folytonosan sanyargattattak a persiai háboru nyomorai által. A boru. K. u. háboru legfontosabb és legkomolyabb műveletei egyenlő vitéz- 337—360. séggel vezéreltettek, s a római és persiai fegyverek kilencz véres csatában ütköztek meg, miknek kettejét Constantius személyesen vezényelte. A nap eseményei rendesen hátrányosak voltak a rómaiakra nézve, de a singarai ütközetben eszélytelen bátor- A singarai üt- ságuk csaknem határozó győzelmet vivott ki. A barbárok közet. K. u. gyenge ellentállás után rendetlenségben futottak meg, és a neki- 348. bátorodott légiókat Constantius visszatartani képes nem lévén, ezek egész késő éjig üldözték a persákat. Sapor eszélyesen a győzelem perczét várta be. Seregének nagy része a magaslatokon lévén elhelyezve, az éj homályában előnyomult és a nyilaknak egész záporával lepte meg a rómaiakat, kik borzasztó mé-

szárlással győzettek le. Constantiusnak egy bérencz szónoka, ez alkalommal elkövetett hihetetlen kegyetlenségről tesz említést; ugyanis Sapor fia az ütközetben elfogatván, miután előbb megostorozták, és megkínozták, az embertelen rómaiak által nyilvánosan kivégeztetett.

Nisibis ost-
roma.

K. u. 338. 346.
350.

Bármily előnyöket nyert legyen Sapor a kilencz véres ütközetben, mindaddig nem remélhette céljának valóítását, míg Mesopotamia megerősített városai, és különösen Nisibis a rómaiak hatalmában maradt. A nagy király Persia és India egyesített erejével harmad izben támadta meg azt, de miután a közönséges falrontó gépeket az ügyesebb rómaiak minduntalan sikertelenné tették: Sapor oly vállalatra határozta el magát, mely méltó volt egy keleti fejedelemhez, ki azt hitte, hogy még az elemek is hatalma alá vannak rendelve. Ugyanis hó-olvadás alkalmával a Mygdonius folyó megszokott áradni, és ekkor egész Nisibis vidékét elborította. Ennélfogva Sapor a város közelében oly nagy töltést huzatott, mely a víztömeget fölfogta. E mesterséges tengeren egy hajóhad nyomult elő, mely rakva volt katonákkal és hajító gépekkel, miknek segítségével a falakon már százötven láb hosszúságu rézst töretett. Ezután a roham azonnal megkezdődött. Egész csapatok sülyedtek a mocsárba, míg másrészt a felbőszített elefántok ezernyi persa ijászokat gázoltak el. A nagy király fölindulva adatott jelt a visszavonulásra, mi alatt a nisibisi polgárok a falakat ismét kijavitgatni igyekeztek; mindamellett Sapor mindaddig nem akart az ostrommal felhagyni, míg hírének nem vette, hogy a massageták borzasztó betöréseikkel fenyegetik a keleti tartományokat. Mire nézve az ostrommal azonnal felhagyott, és a római császárral békét kötött, mely mindkettőjükre oly annyira kívánatos volt; különösen Constantiusra nézve, kit testvérei halála után a nyugati forradalmak zavartak, melyek osztatlan erejének megfeszítését igénybe vették, sőt azt fölülmulni látszottak.

Polgári hábo-
ru és Constan-
tin halála. K.
u. 340. Márt.

A birodalom fölosztása után alig mult el három év, midőn Constantin fiai meggyőzték a világot, hogy ők nem tudnak megelégedni azon birtokokkal, melyeket kormányozni képtelenek voltak. A legidősb csakhamar panaszkodott, hogy öt testvérei a meggyilkolt rokonok zsákmányainak elosztásában megcsalták, és Constanstól az afrikai tartományok átengedését követelte a gazdag macedoniai és görög tartományok hason-

mértékeért, melyeket fivére Dalmátius halála által nyert. Minél fogva egy lázadó csapat élén a juliai alpokon keresztül betört Constans birtokaiba, és legelőször Aquileja vidékét támadta meg. Constans, ki ez idő szerint Dáciában lakott, összeszedte illyriai seregét, és utnak indította, az utócsapatot személyesen akarván vezetni. De tábornokainak ravaszsága hamar véget vetett a természetellenes viszálynak. Azon szín alatt, hogy visszavonulnak, Constantint rászedték, egy sűrű helyen bekerítették, és megölték. Holt testét császári pompával temették el, és Constans magának tartotta megölt testvére birtokait, következve többet mint kétharmadát a római birodalomnak.

Constans balvégzete tiz évvel később következett be, és Constans megtestvére halálának megboszulása, egy házi áruló nemtelenebb gyilkoltatása. kezének tartatott fenn. Marcellinus, egy nagyravágyó katona, K. u. 350. febr. ki egyik legfontosabb állomást foglalta el a császári hadseregben, midőn az összeesküvést megértnek hitte, fia születésnapjának megünneplése czime alatt összehitta a galliai udvar legkitünőbb egyéneit Autunbe, és késő éjig lakmároztak; midőn ő császári biborba öltözködve egyszerre megjelent, és a jelenlevők által magát császárnak kikiáltatta, egyszersmind tudomása lévén arról, hogy Constans közelében magát vadászattal mulatja, utána küldte embereit, mit az észrevevén elillant, mielőtt azonban Spanyolországba menekülhetett volna, Helena város közelében elfogták és megölték.

Constans halála határozottá tette a könnyű, de fontos forradalmat, és Magnentius tekintélye elismertetett a két nagy praefecturában Galliában és Itáliában. A harcziás Illyria régtől fogva az öreg Vetranio tábornoknak engedelmeskedett, kit leginkább egyszerű modoráért szerettek. Ő azonban a Constantin ház iránt hűséggel viseltetvén: a galliai hűtlenek ellen ajánlotta föl szolgálatát. De a légiók a forradalomhoz szíttak, és Constantina hercegnő ápolta azt. Ezen kegyetlen asszony atyjától az *Augusta* czimet nyerve, sajátkezüleg tette Vetranio fejére a koronát, hogy megboszulja férjének Hannibaliánusnak halálát. Talán Constantina beleegyezésével történt, hogy Vetranio ezután a nyugati bitorlóval bár szükségbeli, de becsstelen szövetségre lépett, kinek biborát csak az imént fivérének vére szennyezte be.

Magnentius és Vetranio fölveszik a bibort. K. u. 350. Mart. 1.

Constantius
visszautasítja
az alkudozást.
K. u. 350.

A mint ezen fontos esemény Constantius tudomására jutott, hadseregét a persiai háborúból visszavonta, s a keletet unokatestvérére Gallusra bizta, kit a tömlöczből a trónra emelt, maga pedig Európa felé vette útját. Thraciának Heraclea nevű városában fogadta Magnentius és Vetrano küldötteit, kiket Marcellinus a galliai forradalom főszerzője vezetett. Fölhatalmazásuk tárgya az volt, hogy Constantiusnak barátságos szövetséget, és ezen egyesség kettős házasság általi megerősítését ajánlják: Constantiusnak Magnentius leányával, és Magnentiusnak a nagyravágyó Constantinnal. Constantius feleletét más napra halasztotta. „Tegnap este — mondá ő — midőn lefeküdtem, a nagy Constantin árnyéka jelent meg előttem, a mint meggyilkolt testvérem tetemét átkarolja; jól ismert hangja boszúra hítt föl engem, és megtiltotta nekem, hogy a reszpublika fölött kétségbe essem, sikert és halhatatlan dicsőséget ígérván, mely megkoronázzandja fegyverem igazságát.“ A gyalázatos föltételek visszatartattak, egy küldött elbocsátatott, a többiek pedig vasra verettek, és a vetélkedő hatalmak kiengesztelhetlen háborúra készültek.

Vetraniót le-
teszi K. u.
350. Decz. 25.

Ilyen volt magatartása, és tán ilyen volt kötelessége Constantin bátyjának Gallia hűtlen bitorlója ellen. Vetrano helyzete és jelleme gyöngébb eljárást engedett meg, s a császárnak érdekében feküdt, hogy a két versenytársat elválassza; ennél fogva megígérte Vetraniónak, hogy őt társul ismeri el a kormányzatban azon esetre, ha Magnentiustól elváll. Vetrano elfogadta az ajánlatot, és hadseregével együtt a közösen megállapított helyen Sardica előtt megjelent, s a két hadtest egyesült. A császár beszédet tartott a katonasághoz, melyben atyja emlékére hivatkozva kijelentette, hogy a nagy Constantinnak nem lehet más törvényes utóda, mint fia. A hadsereg lelkesedéssel fogadta a beszédet, és ezen általános fölkiáltást hangoztatta: „Le a bitorlók! éljen a császár!“ Vetrano megszégyenülve vetette le a bibort, és a császár lábaihoz borult, ki neki nagylelkűleg megkegyelmezvén Prussa városába belebbezte, hol a kényelem és jólét élvezetében hat évet töltött.

Magnentius
ellen háborút
visz. K. u. 351.

De a közeledő összeütközés Magnentiussal komolyabb és vérengzőbb természetű volt. A zsarnok gyorsan haladott előre nagyszámú hadsereg élén, mely gallokból, spanyolokból, frankokból és szászokból állott. Constantius alsó Pannoniában, a

Dráva, Száva és Duna közt fekvő Cibalis városát szállta meg és sánczolta körül. Magnentius elfoglalta a vidéket, és egész nyáron át ura volt a helyzetnek, miért is felszólította Constantiust, hogy adja meg magát, és megígérte, hogy megbocsát neki, ha tüstént lemond a biborról: „Bizom ügyem igazságában s a bosszuló istenség védelmében“ volt a felelet, melylyel a császár a felszólítást viszonzotta.

Mursa vagy Eszék város, mely ujabb időben a Dráván és a szomszéd mocsárok fölött felállított hajó-hidról *) nevezetes — a magyar háborukban mindig jelentékeny helynek tekintetett. Magnentius Mursa elé vonult, a kapukat fölgyújtatta, s a város falait gyors rohammal már-már elfoglalta; de az éber őrség a tüzet eloltotta, és Constantius közeledése nem is engedett időt az ostromra. A Mursa körüli csatatér tiszta síkföld volt, melyen Constantius úgy állította föl hadseregét, hogy jobbjaival a Drávára támaszkodott, hosszúra kinyújtott balszárnnyát pedig lovassága képezte. Miután Constantius katonáihoz lelkesítő beszédet tartott, egy közelfekvő templomba vonult, s a napot imádsággal töltötte, a vezényletet tábornokaira bízván. A támadás csakhamar általános lett és késő estig tartott; a határozott győzelem, melyet Constantius nyert, lovasságának tulajdoníttatott. És a mint a galliai légiók ingadozni kezdettek, a germánok az ügyes keleti íjászok nyilzáporának tétettek ki, annyira, hogy azon egész hadtest kétségbeesetten a Dráva vizében keresett menedéket. Az elveszettek száma ötvennégyezerre tétetett, és azt állították, hogy a győző több kárt szenvedett, mint a legyőzött, mely körülmény igazolni látszik azon megjegyzést: miszerint a végzetteljes mursai ütközet a birodalom erejét fölemésztette. Magnentius futásnak eredt, és a könnyű lovasoktól üldözve a juliai alpok tövében keresett menedéket.

Magnentius Aquilejába vette lakását, és — úgy látszik — el akarta zárni a hegyszorosokat és mocsárokat, melyek a velen- czei tartomány határát erősítették. De a mint Constantius a mursai ütközet után a dalmátiai tengerpart ura lett, egy csapat nemes számüzött, melynek elég bátorsága volt egy kis tengeri hajónaszádot kiállítani — győztes táborához csatlakozott. Ezek-

A mursai csa-
ta K. u. 351.
Sept. 28.

Itália meghó-
dítása. K. u.
352.

*) Solimán császár 1566-ban egy emlékezetes tornyokkal ellátott és erős faoszlopokon nyugvó fahidat építtetett, hogy hadseregének Magyarországra való szállítását megkönnyítse.

nek titkos összeköttetései folytán Itália városai kitűzték Constantius zászlaját, az összes hadsereg megújította hűségesküjét Constantiusnak, és a bitorló kénytelen volt Gallia tartományaiba menekülni.

Magnentius
utolsó küzdel-
me és halála.
K. u. 353.
Aug. 10.

Magnentius az elnyomás minden eszközét fölhasználta, hogy Gallia városait a rögtöni segélyadásra kényszerítse. De ezek türelme már rég ki volt merítve; Trier, a praetori kormányzat fővárosa bezárta kapuit Decentius előtt, kit fivére Magnentius caesari vagy augustusi rangra emelt, minélfogva ez innen Sensbe menni kényszerült. E közben a császári hadsereg átlépte a cottiai alpokat, és Magnentius nem volt képes más hadsereget kiállítani, mint testőrségét, melynek hűsége szintén meg volt rendítve, úgy hogy midőn beszédet akart hozzájuk tartani, ezen felkiáltással fogadták: „Éljen Constantius császár!” A zsarnok menekülést többé nem remélvén, saját kardjával vett véget életének, testvére Decentius pedig ennek hallattára fölakasztotta magát. Ezután szigorú vizsgálat rendeltetett el mindazok ellen, kik az összeesküvésben részt vettek; a legártatlanabb alattvalók száműzetésnek vagy jószágkobzásnak, halálnak vagy a kinpadnak tétettek ki; és a mennyiben a féltékenység mindig kegyetlenséggel szokott párosulni, Constantius lelkülete könyörületet nem ismert.

XIX. FEJEZET.

Constantius egyedüli császár. — Gallus fölemeltetése és halála. — Julián veszedelme és fölemeltetése. — A sarmatai és persa háboru. — Julián győzelmei Galliában. —

A birodalom megosztott tartományai Constantius győzelme által ismét egyesítették; de a mennyiben ezen győzelem semmi személyes érdemmel nem birt, tábornokaitól félt és miniszterei iránt bizalmatlan volt: fegyvereinek győzelme csupán arra szolgált, hogy megállapítsa a *heréltek* uralmát a római világ fölött. Ezen szerencsétlen lények, a keleti féltékenységnek és zsarnokságnak e régi teremtményei, kik az ásiái fényezés ragálya által Görögországban és Rómában is meghonosultak, a hizelgésnek és fondorkodásnak nagy mesterei voltak, és Constantius lelkületét hol félelme, hol tunyasága és hiusága által kormányozták. E rabszolgák között a legkitünőbb Eusebius kamarás volt, ki a fejedelem s a palota fölött önkényes hatalommal uralkodott. *) Befolyása által rávette a császárt, hogy a szerencsétlen Gallus elítéltetését aláírja, és ezáltal egy új bűnnel szaporítsa azon természetellenes gyilkolásoknak hosszú sorát, melyek Constantin házának becsületét beszennyezték.

A heréltek
hatalma.

Midőn Constantin unokaöcsesei Gallus és Julián a katonák dühétől megmentettek, az első tizenkét, a második hat éves volt. Fogházuk a régi cappadóciai királyok palotája lett, kiképzésük a legkitünőbb mesterekre bízott, és háztartásuk születésükhöz méltó volt. De meg voltak fosztva javaiktól, szá-

*) Miért is gúnyosan mondja róla: „apud quem — si vere dici debeat — multum Constantius potuit.

Gallus a cae- badságuk- és biztonságuktól. Gallus utóbb életének huszon-
sari rangra ötödik évében caesari czimmal ruháztatott föl, és hogy a politi-
emeltetik. K. kai szövetség még szorosabbra fűződjék, Constantina hercegnő
u. 351. Mar. 5. adatott hozzá nőül. Gallus székvárosul Antiochiát választotta,
és Julián testvére számára a magáéhoz hasonló rangot, to-
vábbá a szabadságnak látszatát és terjedelmes atyai birtokuk
visszaadását eszközölte ki.

Gallus kegyet-
lensége és
eszélytelen-
sége.

Azon írók, kik Gallus emlékezete iránt a legengedéke-
nyebbek voltak, sőt maga Julián, ki szívesen vont fátyolt test-
vére gyöngeségei fölé — kénytelen volt bevallani: hogy a caesar
képtelen volt a kormányzatra. A fogságból trónra emeltetvén,
nem birt se szellemmel, se alkalmazási tehetséggel, se tanulé-
konysággal, mely által hiányzó ismereteit és tapasztalatait pó-
tolhatta volna. Természeténél fogva komor és ingerlékeny lévén,
a magány és szerencsétlenség még epésebbé tette őt a helyett,
hogy megjavította volna; a visszaemlékezés boszúra gyulasz-
totta inkább, mint rokonszenvre; és dühének kicsapongásai
néha végzetteljesek voltak azokra nézve, kik hozzá közeledtek,
vagy hatalma alá rendeltettek. Nejét Constantinát nem asszony-
nak, hanem pokoli furiának írják le, a kit az emberi vér telhe-
tetlen szomja kinoz. Mindamellet Constantina nemének hiusá-
gával birt, és egy igazgyöngyből álló nyakék elegendő ár
volt, hogy bármely ártatlan és erényes főrangú megöletése ki-
eszközöltessék. Gallus kegyetlensége csakhamar erőszakos kivé-
geztetésekben nyilvánult. Antiochiában minden ház meg volt
szállva kémek által, sőt népies öltönybe burkolva maga a cae-
sar is fölvette néha e gyűlöletes jellemet. A palota minden része
a halál és kínzó-eszközök minden nemével volt fölékitve, és
Syria fővárosát általános levertség szállta meg.

A császári mi-
niszterek
meggyilkolta-
tása. K. u. 354.

Constantius két kitünő rangu minisztert, Domitiánt a ke-
leti főnököt és Montius quaestort küldte el, hogy vizsgálják
meg és állítsák helyre a rendet keleten. Azonban a fenhéjázó
Domitián, a mint Gallussal először találkozott, tudtára adta
neki a rendeletet, hogy tüstént Itáliába menjen, különben visz-
sza fogja tartani háztartási költségeit. Gallus őt ezért elzáratta.
A quaestor még kiméletlenebb kifejezésekkel élt; miért is Gallus
a katonaságot s a népet ellenük fölzendítette, kik a főnököt és
a quaestort megköttözve az utcákon végighurczolták, mig
aztán élettelen testüket az Orontes vizébe vetették.

Erre Constantius levél által — személyes biztonságának Gallus vesze-
igérete mellett — fölszólította Gallust, hogy a kormányzat delmes hely-
gondjainak megosztása végett jöjjön hozzá. Némi halogatás zete.
után, miközben felesége Constantina is elhalálozott, nagy kísé-
rettel utnak indult, de a mint Ádrianápolyba ért, rendeletet ka-
pott, hogy csupán tíz kocsi szorítkozva tüstént Milanóban
jelenjék meg, honnan Pettoviába — Pettau — vitetett, és innen
Polába, mely csak az imént lett császári vérrel beszennyezve.
És itt Eusebius herélt által rövid uton kihallgattatván, a legkö- Halála K. u.
zönségesebb rabló módjára lefejeztetett. 354. Deczem.

Az uralkodó császáron kívül egyedül Julián élte túl Con- Julián veszé-
stantius Chlorus számos utódait. Királyi születésének szeren- lyes helyzete
csétlensége Gallus kegyelemvesztésének részesévé tette őt. Jo- és menekülése.
niából erős őrizet alatt Milanóba vitetett, hol a legszigorubb
felügyelet alatt hét napot töltött. Leveleiben hálásan emlékezik
meg a szép Eusebia császárné határozott és nemeslelkű barát-
ságáról, ki közbenjárása által a herélték hatalmas összeeskü-
vését ellensúlyozta. Milanóból Athenbe belebbezett, hol tisz- Athenbe kül-
tességes száműzetésben részesült. Távol a fegyverek zajától s az detett. K. u.
udvar fondorkodásaitól — az Akademia ligeteiben hat hónapot 355. Május.
töltött, hol mind erkölcei, mind észtehetségei által általános
tisztetletet vivott ki, mely csakhamar az egész római világban
viszhangra talált.

Az utolsó caesar halála után Constantius egyedül parancs- Visszahivatik
nokolt, és a hatalmas birodalomnak őszpontosított súlya alatt Milanóba.
majdnem leroskadott. A sarmaták nem tisztelték többé a Duna
határát; az isauriak hegyeikből a sikra szálltak, s a seleucia
három római légiót megtámadták; mindenekfölött pedig a győ-
zelmei által feltüzelt persa fejedelem fenyegette Ásia békéjét.
Constantius őszintén beismerte, hogy a reá súlyosuló nagy
föladatnak nem képes megfelelni, és megnyugvással fo-
gadta Eusebia tanácsát: hogy Constantius nővére Ilona
adassék nőül Juliánhoz, és hogy ez ruháztassék föl a
caesari czimmal s az alpokon túli tartományok kormányzatá-
val. Julián borzalommal közeledett a milanói palotához, de Eu-
sebia testvéri szeretettel fogadta őt karjaiba, és félelmeit el-
osztatni igyekezett. Constantin korában a császárok az utód-
választás iránt többé nem kérdezték meg a tanácsot, de igenis
arra törekedtek, hogy kinevezéseiket a hadsereg hozzájárulása

erősítse meg. Ez alkalommal Constantius testőrségét, valamint a Milano közelében fekvő katonaságot összehívta, és fényes trón-
Caesarnak ne- veztetik. K. u. 355. Nov. 6. járól jól kidolgozott beszéddel annak szükségességét fejtette ki, hogy unokaöcsészét Juliánt a nyugati tartományok kormány-
zása végett caesárrá kinevezze.

Azon huszonnégy nap, melyet az új caesar Milanóban töltött, szigorú fogsághoz volt hasonló. Régi szolgálói közül csak négy hagyatott meg, míg palotáját egy sereg idegen rabszolga töltötte be, kiket nem ismert; és a kicsinyes utasítások, melyek a napnak minden órájára kiadattak, inkább felügyelet alatti tanítványhoz, mint azon fejedelemhez illettek, ki egy nagy fontosságu háború vezetésével lett megbízva.

Constantius meglátogatja Rómát. K. u. 357. Apr. 28. Mielőtt a császár a keletre visszatért volna, büszkeségét és kíváncsiságát kielégítendő, előbb a régi fővárost látogatta meg. A menet az aemiliai és flamini utakon vonult Róma felé, és mihelyt negyven mértföldnyire értek Rómától, a nép diadalmenetként kísérte azon fejedelmet, ki soha egy külellenséget sem győzött le. Constantiust a római tisztviselőség és tanács fogadta, s az utcák tömve voltak sokasággal, kik harminczkét évi távollét után fölkiáltásokkal üdvözölték fejedelmük szentelt személyét. Harmincz napi rövid ottmulatása alatt megbámulta a Capitolium tiszteletreméltó fenségét, Caracalla és Diocletian óriási fürdőit, Titus amphitheatrumának roppant nagyságát, Pompejus színházának s a Béke-templomának gyönyörű építészét, mindenekfölött pedig a Forumnak és Traján oszlopának fenséges építményét; s e látványok azon nemeslelkű vágyat ébresztették föl benne, hogy háláját és nagylelkűségét egy emlékoszloppal örökítse meg. A római forumokat ékítő rendkívüli oszlopok legnagyobb részét Augustus és utódai hozták el Egyiptomból, mint a hatalomnak és győzelemnek legtartósabb emlékeit; csupán egy nevezetes obelisk maradt még vissza, melyet nagysága, vagy talán szentsége miatt, a győzők ragadozó hiúsága eddig érintetlenül hagyott. Constantin ugyan saját városának ékítésére el akarta hozatni, s azt a Nilus vizén egész Alexandriáig el is szállíttatta, de közbejött halála a terv kivitelét megakadályozta; Constantius ez oszlopot a régi fővárosnak szánta, mely is a Nilus partjáról, egy külön e célra épített nagy erős hajón elhozatván, a művészet és munka egyesült erejével a római nagy circusban állíttatott fel.

Constantius elutazását az illyriai tartományokból érkezett nyugtalanító hírek siettették. A római légióknak a mursai ütközetben szenvedett helyrehozhatlan vesztesége a barbárokat és különösen a quadokat betörésre ingerelte. A császár átkelt a Dunán, és az általuk okozott nyomoruságokért kegyetlenül megbüntette őket, minélfogva ismét hazájukba alsó-Lengyelország síkjaira kényszerültek visszavonulni. Constantius így egyuttal a sarmatákat is fölmentette a quadok lealázó felsősége alól, és őket ismét egy király alatt egyesített nemzetté emelte. Azonban a Duna és Tisza közti mocsáros részt a Limigantesek tartották elfoglalva, kik a római határokat szakadatlan betöréseik által folytonosan nyugtalanították, míg végre egy általános megtámadás által szétverettek, és Constantiusnak ismételten tanusított engedelkenységét újra megkérlelni kényszerültek. A császár megengedte nekik, hogy a Dunán átkeljenek, és a mostani Buda közelében levő nagy síkságon fogadta a nagy tömeget. A limigantesek színtelt áhitattal vették körül a szószéket, midőn a császár engedelkeny és méltóságteljes beszédét egyszerre ezen kiáltás szakította félbe: *Marha! Marha!* E megvető kifejezés jelszó volt a megtámadásra; a tömeg a császárra rohant, és az aranynyal diszitett fejedelmi trónt kirabolták úgy, hogy a császárnak alig volt ideje az általános zavarban egy paripára fölkapni és megmenekülni. Az általános összeütközés a limigantesek nevének és nemzeti létének megsemmisítésével végződött. A sarmaták régi birtokaikba visszahelyeztettek, és vezérükké Zizais neveztetett ki királyi czímmel, melyhez a győztes sereg „a *Sarmata*“ előnevet csatolta. *)

Míg a római császár és a persák fejedelme egymástól háromezer mértföld távolságra oltalmazták külső határaikat, a Duna és Oxus vize melletti barbárok ellen közös határuk egy bágyadt háború és egy kétséges béke viszontagságait szenvedte. Constantiusnak két keleti minisztere: Musonían praetori főnök és Cassián mesopotamiai vezér alattomos béketárgyalást indítottak meg, mire a nagy király azonnal Narsest küldte el, ki hosszú utazás után végre Sirmiumba megérkezett, és egy se-lyembe borított levelet adott át. „Sapor a királyok királya,

A persiai béketárgyalások. K. u. 358.

*) Genti Sarmatarum magno decore considens apud eos regem dedit. Aurelius Victor. Constantius egy dagályos hosszú beszédben sok hiusággal, de egyszersmind némi valószínűséggel adta elő hőstetteit.

s a napnak és holdnak testvére meglegedését fejezte ki, hogy testvérét Constantius császárt a viszontagságok bölcsességre tanították. Mint Darius Hystaspis törvényes utóda visszaköveteli Armeniát és Mesopotámiát, mint a melyek őseitől csalárdul kicsikartattak; ellenkező esetben — így szólt — kénytelen lesz örököségi igényeit legyőzhetlen seregével érvényesíteni.“ Constantius erre azt felelte: „hogy miniszterei nem voltak fölhatalmazva a béke tárgyalására, és nem illik a római világ győzelmes császáranak oly föltételeket szabni, miket már akkor visszautasított, midőn hatalma csak a keletre szorítkozott.“ Narses távozása után Constantius fényes küldöttséget menesztett Ctesiphonba, mely azonban eredmény nélkül tért vissza, a második még kitünőbb küldöttséget pedig Sapor letartóztatta, és halállal vagy száműzéssel fenyegette.

Sapor betör
Mesopotamiá-
ba. K. u. 359.

A persa hadak erre átkeltek a Tigrisen. A keleti fényű nagy kíséreten kívül mintegy százezerre tehető azon hadsereg száma, melylyel Sapor megindult. Környezetében volt Antonínus római szökevény alattvaló is Syriából, ki a királynak tanácsadója és utmutatója volt, s aki azt tanácsolta neki, hogy az Eufráton rögtön átkeljen, és Syria gazdag és gyöngye fővárosát elfoglalja. A mesopotamiai lakók azonban elővigyázatból elhajtották barmaikat, és az összes legelői tért maguk mögött felgyujtván, a folyam partjait megerősítették. Sapor ennek folytán megfordította seregét, s az Eufrát forrása felé nyomult, hol a keskeny vizet könnyen átlábolván Amidának — vagy mostani nevezete szerint — Diarbekirnek tartott.

Amida meg-
szállása.

Amida városa akkoron rendkívül meg volt erősítve, s az ostromot többször visszaverte. Védelmére az ellentállásnak minden eszköze alkalmazásba vétetett, mit a mesterség csak feltehlálhatott, s a bátorság végrehajthatott, úgy hogy Sapor műveleteit a római fegyver nem egyszer meghiusította. De egy megszállott város segédforrásai végre is kimerithetők. A persák veszteségeiket kipótolták, s a város a dühös támadás előtt végre meghajolt. Az összes lakosság a nőkkel és gyermekekkel együtt, kiknek az ellenkező kapun menekülni idejük nem volt, az általános mészárlás áldozata lett. *)

*) Az amidiai megszállás műveleteit körülményesen leírta Ammianus XIX. 1—9. ki a védelemben maga is tekintélyes szerepet játszott, s egyike volt azoknak, kik a vár bevételével alkalmával nagynehezen menekültek.

De Amida pusztulása a római tartományok megmentésére Singara meg-
szolgált. Sapor elvesztette hadseregének virágát, és a hódításra szállása. K. u.
a legkedvezőbb időszakot. A hetvenhárom napi megszállás alatt 360.
harmincezer régi katonája esett el, és a reményeiben csalódott
fejedelem szenvelgett diadallal, de titkos gyötrelemmel tért
vissza fővárosa felé. Mesopotamiában még Singarát és Bezabdét
szállotta meg; ez utolsónak igen gyöngye örségét elfogta, és Per-
sia távol határaitra küldte, de a város falait és erődítéseit kija-
vittatta, és benne erős örséget hagyott hátra; Singara falait el-
lenben lerontatta, s a pusztá várost magára hagyta.

A kelet megvédésével a bátor Ursicinus volt megbízva; a rómaiak ma-
legnagyobb veszély közepett azonban a herélték fondorkodásai gatartása.
következtében elmozdított, és helyébe az öreg és gyöngye Sa-
binián neveztetett ki. De Constantius csakhamar belátta téve-
dését és ismét Ursicinust küldte Mesopotámia határára, reá biz-
ván a hadviselés terheit, melynek érdeme a méltatlan vetély-
társra ruháztatott. Míg Sabinián Edessa falai alatt a pyrrhi
tánczban s a fuvolák hangjában gyönyörködött, Ursicinus nem
volt képes Amida bevételeit meggátolni, miért is rangjától meg-
fosztatott. E közben Constantius a keletre ért, és miután Amida
füstölő romjai fölött könyeket hullatott, Bezabdét szállotta meg,
de azt minden erőlködése daczára sem bírta bevenni, úgy hogy
antiochi téli szállására dicsőség nélkül kényszerült visszavonulni.

A polgári egyenetlenség vak dühében Constantius zsákmá-
nyul hagyta Gallia tartományait a germán barbároknak. A fran-
koknak és alemannoknak egy nagyszámu raja megtámadta a Raj-
na vidékét, és mindazokat, kiknek valami birtokuk volt, elpuszti-
totta. Negyvenöt virágzó város raboltatott ki és égettetett ha-
muvá, közöttük Tongres, Köln, Trier, Worms, Speyer, Strass-
burg városok; és miután a betörők mindent elpusztítottak: a
Rajna, Moselle és Meuse partjain letelepültek. Az alemannok
Alsatiát és Lorániát; a frankok Bataviát, Brabantot és Toxan-
driát szállták meg. A megfogyott légiók, fizetés és élelmezés,
fegyver és fegyelem hiányában reszkette várták ezen barbárok
közeledtét, kiknek még nevüktől is féltek.

Ily aggasztó körülmények közt egy tapasztalatlan Julián maga-
ifju szemeltetett ki Gallia tartományainak megmentésére és tartása.
kormányzására, vagy mint maga mondja: a császári nagyság
hiu képének tüntetésére. Az iskolai nevelés a háboru és kor-

mányzat gyakorlati fogásaira nézve a legcsekélyebb felvilágosítást sem nyújtotta neki, s midőn hadi gyakorlatot kellett tartania, így sóhajtott fel: „Oh Plato, Plato, mily feladat ez egy bölcsészre nézve!” De épen e szemlélődő bölcsészet, melyet a gyakorlati élet emberei megvetni hajlandók, Julián elméjét a legnemesebb tanokkal és legnagyobb példákkal töltötte be, s őt erényszeretetre, dicsvágyra és a halál megvetésére lelkesítette. A mértékletesség rendszabályai, miket az iskola ajánl, a harczmező szigorú fegyelmei közt még lényegesebbeknek tűnnek föl. Julián megvetette a fejedelmi inyencz-asztalt, és a legutolsó közember étkezésével megelégedett. A nagy hideg daczára fűtetlen szobában aludt, és rövid álom után gyakran már éjfélt után fölkelte a szobában leterített szőnyegről, hogy kötelmeit elvégezze, vagy kedvencz tanulmányait folytassa.

Első hadjárata
Galliában K.
u. 356.

A mint Julián a biborral felruházott, háromszáz katonából álló csekély kísérettel rögtön Galliába küldetett. Viennében, hol a telet töltötte, értésére esett Autun megszállása és fölszabadítása. Midőn Autun városából Gallia belseje felé vonult Julián, ifju hévvel ragadta meg az alkalmat bátorságának bebizonyítására. A római katonaságnak Rheims mellett kellett összpontosulni, és Julián a rövidebb, de sokkal veszélyesebb utat választotta. Megérkezése bátorságot öntött a lankadó seregbe, mely most már maga kereste fel az ellenséget, de az alemannok megtámadták utócsapatát, és mielőtt az elkerülhetlen rendetlenség helyreállított volna, két légió szétszóratott. E tapasztalás megtanította Juliánt, hogy az elővigyázat és örökös a hadi tudománynak legfontosabb kívánalma. A második összeütközésben Julián megalapította katonai hírnevét, és Kölnig haladott elő; de a háboru nehézségei s a közeledő tél visszavonulást parancsoltak, és ő főhadiszállását Sensbe, Gallia központjába tette át. Itt azonban csakhamar körülvéetett a még le nem győzött germánok által. E végső szükségben csupán szellemének segédforrására szorítva, Julián oly eszélyes bátorságot fejtett ki, hogy a barbárok harmincz nap mulva, ki nem elégitett bosszuérzettel kényszerültek visszavonulni.

Második had-
járata K. u.
357.

Julián öntudatos büszkeségét, mely egyedül kardjára támaszkodhatott, azon észlelet keserítette meg, hogy a kik hűséggel tartoztak volna iránta viseltetni, elhagyták s rászedték őt. Marcellus, a galliai lovasság főtábornoka Sens ostroma alkalmá-

val nem jelent meg a város védelmére; Julián ez okból visszahívta és hivatalától fölmentette őt, helyébe pedig Severus tapasztalt és kipróbált hűségű katonát nevezte ki. Ez után Julián behatolt a germánok területére, és Saverne erődjét kijavíttatta. Ugyanazon időben Barbatio gyalogsági tábornok Milanóból harminczezer emberrel kiindulva, s a hegyeket átlépve Baselbe érkezett. Természetszerűleg azt lehetett várni, hogy a minden oldalról bekerített alemannok saját földjük megvédése tekintetéből el fogják hagyni a galliai tartományokat, de Barbatio tétlensége e reményt megghiusította. A germánok megvetették azon ellenséget, melynek se hatalma se hajlama nem volt őt megtámadni, és Barbatio diestelen visszavonulása Juliánt megfosztotta a várt segedelemtől.

A mint az alemannok a betöréstől félelmükből felocsúdtak : A strassburgi első czéljuk az volt, hogy megfenyítsék a római ifjút, ki azon ütközet. K. u. tartomány birtoklására mert törekedni, melyet ők a győzelem 357. Aug. jogánál fogva magukénak vallottak. Seregük átszállítása a Rajnán három napot és három éjet vett igénybe. A vad Chnodomár vezényelte az előcsapatot, és hat király és tiz herczeg követte őt harminczötezer gyaloggal, kik Strassburg körül foglaltak tábort. A rómaiak zárt rendben két oszlopban haladtak előre: a lovasság a jobb-, a gyalogság a baloldalt képezte; a sereg késő este érkezett meg a csataterre. Julián az éjt pihenésre szánta, de harczszomjas katonáit visszatartani nem lehetett; a harsona megszólalt s a könnyű lovasság a gyalogsággal együtt azonnal támadást intézett, de nemsokára azt kényszerült látni, mint ered futásnak hatszáz leghiresebb vértés katonája, *) kiket csak nagy ügygyel bajjal tudott feltartóztatni és ismét rendbehozni, hogy új támadásra tegyen kísérletet. Az összeütközés makacs és véres volt. A rómaiak négy tribunt és kétszáznegyvenhárom katonát vesztek ezen nevezetes csatában, melyből a caesarra annyi dicsőség, s a galliai tartományokra annyi haszon hárult. Az alemannok hatezeret vesztek azokon kívül, kik menekülés közben a Rajnába fuladtak. Maga Chnodomár is elfogatótt, és bár tisztességes bánásmódban részesült — mégis nemsoká élte túl elfogatását.

---

*) Az ütközet után Julián ezen futamlókat női ruhába öltöztette s a hadsereg gúnyának tette ki. Zosimus. l. III. c. 142.

Julián leigáz- Az alemannok kiűzése után Julián tüstént a frankok el-
za a frankokat. len fordult. E rettenthetlen népnek egy hatszáz egyénből álló
K. u. 358. csapata ez időtájban a Meuse folyam mellett két erősségben ta-
nyázott. A kemény tél közepett ötvennégy napi ostromot állottak
ki, míg végre az éhség által kényszerítve magukat megadták,
és mint foglyok Constantiushoz küldettek. Ezután nagy gyor-
sasággal a többi frankokra tört, s a chamaviánokat a Rajnán át-
üzte, a saliánokat pedig — miután hűséget esküdtek, Toxandriá-
ban meghagyta.

Három hadjá- Julián nem elégedett meg azzal, hogy Galliát a germán
rata a Rajnán barbároktól megszabadította, ő az első és legnagyobb Caesar
túl. K. u. dicsősége után vágyott, és ennek példájára szintén maga irta
357—359. meg galliai hadjáratát. Caesar büszke öntudattal említi, hogy
a Rajnát kétszer lépte át. Julián azzal dicsekedhetett, hogy mi-
előtt az augusztusi czimet fölvette, a római sasokat három siker-
teljes hadjáratban vitte át a Rajnán. A nélkül, hogy a pusztítás
és vérengzés elkedvetlenítő elbeszélését ismételnők, elég megje-
gyeznünk: hogy Julián hat fenhéjázó királynak szabott béke-
törvényeket, és húszezer galliai foglyot szabadított meg a bar-
bárok lánczaitól. Győzelmei a púni és cimbriai harcok dicsősé-
géhez hasonlítottak.

Helyreállítja A mint Julián a benső békét biztosította, gondjait az el-
a galliai vá- pusztított városok kijavítására fordította, s a mennyiben a há-
rosokat. borut rossz aratás követte, hatszáz hajó gabonát vásároltatott
össze a szomszédszigeteken, s azt a szűkölködők közt kiosztotta.

Polgári kor- Alattvalóinak békéje és boldogsága volt vezérlő elve Ju-
mányzata. lián kormányzatának. A téli idényt a polgári kormányzatra
fordította, és ilyenkor inkább egy tisztviselőhöz hasonlított, mint
tábornokhoz. Gondosan megvizsgálta a törvényszéki eljárást,
méréskelte a törvények szigorát, és fölülvizsgálta a bírák ítéleteit.
„Kit lehet mint bűnöst elmarasztalni — kiáltott fel a dühös Delphi-
dius — ha elég a tagadás?“ „És ki lesz ártatlan — felelé Ju-
lián — ha elég az állítás?“ Az adóbehajtási visszaéléseket meg-
büntette, s egy rendkívüli adókimutatási rendeletnek végrehajtását
visszautasította, mi által az udvar haragját magára vonta.

Páris leírása. Üdvös befolyása helyreállította Gallia városait, melyekben
oly sokáig polgári meghasonlás, a barbár háborúk s a hazai
zsarnokság uralkodtak, s az élvezet reménye fölélesztette az
ipar szellemét. A földmívelés, kézipar és kereskedelem a törvé-

nyek védelme alatt ismét virágzásnak indult; a *curiák*, vagy polgári testületek hasznos és tiszteletreméltó tagokkal töltettek be; az ifjuság nem idegenkedett többé a házasságtól, s a házások nem félték többé a magzatoktól; a tartományok élénk és biztos forgalma nemzeti jólétről tanuskodott. Oly lelkületnek, mint Juliáné, éreznie kellett az általános boldogságot, melynek ő volt szerzője; de különös meglepéssel és tetszéssel szemlélte Páris városát, téli székhelyét, mely iránt különös vonzalommal viseltetett. A kitünő főváros, mely most a Szajna mindkét partjának terjedelmes részét elfoglalja, eredetileg a folyam kis szigetére volt szorítva, hová mindkét felől fahídon lehetett eljutni. A part északi részét erdő borította, a déli részen ellenben, mely most az egyetem nevét viseli, házak épültek, melyeknek sorát egy palota és amphitheátrum, fürdők, vízvezeték s a Marsmező, a római katonák hadgyakorlati tere ékitette. Bor és figefa sikerrel miveltetett, de a kemény teleken a Szajna mélyen befagyott. Antiochia kicsapongásai és romlottsága ellenében, Julián örömmel emlékezett meg az általa szeretett lutetziaiak *) szigorú s egyszerű szokásairól, kik a színház örömeit nem ismerték, vagy épen megvetették. Az elpuhult syriaiakat fölindulva hasonlította össze a galliaiak derék és tiszteletreméltó egyszerűségével, és csaknem megbocsátotta nekik azon mérséketlenséget, mely a celta jellemnek egyetlen foltja vala. Ha Julián most újra meglátná a francia fővárost, tudományos és szellemdús emberekkel társaloghatna, kik a görög tanítvány megértésére és tanítására képesek lennének, és egyrészt kimenthetné azon nemzet élénk és bájos bohóságait, melynek harcziás szelleme a fényűzés élvezete által soha ki nem merült, míg másrészt meg kellene tapasztalnia a művészet ama megbecsülhetlen tökélyét, mely a társas élet érintkezéseit gyöngéddé, finommá és széppé teszi.

---

*) Leucetia, vagy Lutetia volt a város régi neve, mely a negyedik század divata szerint a Paris kerületi elnevezést vette fel.

XX. FEJEZET.

Constantin megtérésének indokai, haladása és következményei. — A keresztény vagy katolikai egyház törvényes elfogadása és alkotmánya.

A kereszténységnek nyilvános elfogadása úgy tekinthető, mint egyike a legfontosabb benső forradalmaknak, mely a legélénkebb kíváncsiságot éleszti fel, és a legértékesebb tanulást szolgáltatja. Constantin győzelmeinek és polgári rendtartásának nincs többé befolyása az európai államokra: de a földnek egy jelentékeny része még mindig érzi a benyomást, melyet ezen fejedelemnek megtérése előidézett; és kormányzatának egyházi intézményei még mindig feloldhatlan kötelekkel vannak összefűzve a mostani nemzedék véleményével, szenvedélyeivel és érdekével.

Constantin
megtérésének
határídeje.
K. u. 306.

K. u. 312.

K. u. 320.

Constantin áttérésének való és határozott ideje biztosan nem tudatik. Az ékesszóló Lactantius azt állítja, hogy már kormányzatának kezdetén mint Gallia fejedelme imádta az egy igaz Isten fenségét; míg a tudós Eusebius ezt ama csodálatos égi jelhez köti, mely az égen fénylett, midőn Constantin Itáliába vezette hadseregét; holott Zosimus történész, fia meggyilkoltatásával hozza kapcsolatba, míg végre mások halála órájához kötik megtérését. Azonban kétségtelen az, hogy Constantín megtérése lassan, majdnem észrevétlenül haladt előre, s hogy ő előbb az egyház védőjének, utóbb egyszersmind hívének nyilvánította magát. Nehéz föladat volt nevelésének előítéleteit és szokásait kiirtani és Krisztusnak isteni hatalmát vele elismertetni, valamint megértetni, hogy az isteni kinyilatkoztatás összeférhetlen az istenek tiszteletével. Míg ezen fontos forradalom függőben volt: mind a keresztények, mind a pogányok egyenlő aggodá-

lommal, de ellenkező érzellemmel szemlélték a császár magatartását; az elsők mindenből a keresztény hitnek jeleit akarták kimagyarázni, míg az utolsók el akarták titkolni a világ s önmaguk előtt, hogy a római istenek nem számíthatják többé a császárt tisztelőik közé. Ugyanezen szenvedélyek és előítéletek vették rá az akkori részrehajló írókat, hogy a kereszténység nyilvános vallását Constantin uralkodásának legdicsőbb, vagy legdicstelenebb korszakához kössék.

A keresztény kegyeletnek bármily jelei lengtek is át Constantin szavait és tetteit: korának egész negyvenedik évéig a megállapított ösvallás gyakorlatában maradt meg. Bökezüségé kijavította, sőt meggazdagította az istenek templomait; a pénzek, melyek a császári verdékből kikerültek, Jupiter, Apollo, Mars és Hercules jelvényeivel láttattak el; és fiui kegyelete, atyjának Constantiusnak ünnepélyes istenítése által szaporította az olympusi gyülekezetet.

Pogány elő-
ítéletei.

Mindaddig, míg Constantin a galliai tartományokban korlátolt uralmat gyakorolt: keresztény alattvalói császári tekintélye, vagy talán törvényei által védettek, a mennyiben ő elég bölcsen az istenekre bízta, hogy tiszteletüknek érvényt szerezzenek. Atyja halála után, annak utasításához hiven, az üldözési rendeleteket azonnal fölfüggesztette vagy visszavonta, és a szabad vallásgyakorlatot mindenkinek megengedte.

Védi a galliai
kereszténye-
ket K. u.
306 – 312.

Itália meghódítása után körülbelül öt hónapra a császár érzelmeinek ünnepélyes és hiteles nyilvánítását adta a milanói hires rendelet kibocsátása által, mely a katholika egyház nyugalmát helyreállította. Liciniussal való személyes találkozása alkalmával ennek beleegyezését nyerte meg; nevük és tekintélyüknek egyesülése lefegyverezte Maximin dühét, s a keleti zsarnok halála után a milanói rendeletet a római világ általános alaptörvényül fogadta el. A császárnak bölcsessége visszahelyezte a keresztényeket minden polgári és vallási jogukba, miktől előbb oly jogtalanul megfosztattak; az egyház elkobzott javainak visszaadása elrendeltetett, s a lelkiismeret szabadsága egy különös rendelet által biztosított.

A milanói
rendelet K. u.
313. Martz.

Bármennyire terjeszkedjék is egy önkényes fejedelem magatartása, bármily tért engedjen is saját szenvedélyeinek, és bármily elnézést igényeljen is saját bűneire nézve: kétségtelenül érdekében áll, hogy minden alattvalója a társadalom természetes

A keresztény
erkölcsiség
haszna és
szépsége.

és polgári kötelességeit tiszteletben tartsa. De még a legbölcsebb törvények hatása is tökéletlen és kétséges ; ritkán idézik elő az erkölcsöt, s nem képesek mindig visszatartani a bünt. Hatalmuk elégtelen arra, hogy mindent eltiltsanak a mit kárhoztatnak, és meg sem büntethetnek minden tényt, a mit tiltanak. Azon elvek, melyek egykor Rómának és Spartának erejét és tisztaságát fentartották, már régen mind kivesztek a hanyatló és zsarnoki birodalomban. A bölcsészet az emberi lélekre még mindig mérséklő befolyást gyakorolt : de az erény gyenge támaszt nyert a pogány előítélet befolyásától. Ily leverő körülmények között minden eszélyes kormányznak örömmel kell észlelnie egy oly valóság terjedését, a mely a nép kebelébe tiszta, jótékony és általános — minden társadalmi kötelemnek és állásnak megfelelő erkölcsstani elveket csepegtet, s a mely a legfőbb istenség akarata gyanánt ajánltatik, és az örök jutalmak és büntetések ünnepélyes rendelete által megerősítettik. Constantin tehát méltó bizalommal hallgathatott azon hízogő és észszerő biztatásokra, melyekkel Lactantius a kereszténység ékesszólo védője őt kecsgettette.

A szenvedőle-
ges engedel-
messég elmé-
lete és gya-
korlata.

A szenvedőleges és ellenállás nélküli engedelmesség, mely a hatalom vagy épen az elnyomás járma alatt meghajol: az önkényes fejedelem szemei előtt ugy tüntettetett föl, mint a legkitünőbb és leghasznosabb evangéliumi erkölcs. Az első keresztények a polgári kormányzat intézményét nem a nép beleegyezéséből származtatták, hanem az ég rendeletéből. Az uralkodó császár, még ha hűtlenség vagy gyilkosság által bitorolta is a királyi pálczát, azonnal az istenség helyettesének szentelt jellemét öltötte fel. Egyedül az istenségnek volt felelős a hatalommal visszaélésért, és alattvalói a hűség esküje által feloldhatlanul hozzá voltak kötve a zsarnokhoz, ki a természetnek és társadalomnak minden törvényét megsértette. Az alázatos keresztények a világba bocsáttattak, mint a juhok a farkasok közé ; és miután az erőszak használata még vallásuk védelmére sem engedtetett meg nekik: mennyivel nagyobb bűnnek kelle tekinteniök azon törekvést, hogy a múló élet hiu kiváltságainak vagy alacsony birtoklásának megvédése végett embertársuk vérét ontsák ! Az apostolok tanításához hiven, az első három század keresztényei sohasem vettek részt se titkos összeesküvésekben, se nyílt lázadásokban ; és mig az üldözés

szigorát tapasztalták: zsarnokaik akaratának sohasem szegültek ellene.

A gondviselés általános rendjében a fejedelmek és zsarnokok úgy tekintettek, mint az ég szolgái, kik a föld népeit igazgatni, vagy megfenyíteni hivatvák. De a szent történelem sok kitünő példát szolgáltat arra nézve, hogy az istenség a választott nép kormányzatába beleavatkozott. Az isteni pálcza és a kard Mózes, Józua, Gedeon, Dávid és a maccabaeusok kezére bízott; és Judah királyai, nagy őseiknek királyi kenetéből származtatták örökségi s elévülhetlen jogaikat, melyek saját hibáik miatt el nem enyészhettek, és alattvalóik szeszélye által vissza nem vonathattak. Ugyanazon rendkívüli gondviselés, mely nem volt többé a zsidó népre szorítkozva, választhatta Constantint és családját a keresztény világ védőjének; és az ájtatos Lactantius jós ihlettséggel jövendőli meg az ő hosszú és egyetemes uralmának jövő dicsőségét. Itália meghódítása az általános türelmi rendeletet idézte elő; midőn pedig Licinius legyőzése után Constantin a római világ egyeduralkodója lett: körlevelek által intette alattvalóit, hogy haladék nélkül kövessék fejedelmük példáját a kereszténység isteni igazságának felkarolása által.

Constantin
isteni joga.

A rajongás, mely a hadsereget és talán magát a császárt is lelkesítette: kardjukat élessé és lelkiismeretüket nyugottá tette. Azon bizonyossággal mentek a csatába, hogy ugyanazon Isten, a ki hajdan a zsidóknak utat nyitott a Jordán vizén át, a ki Józua trombitájának hangjára Jerikó falait ledöntötte: látható fenségét és hatalmát Constantin győzelmében fogja ki nyilatkoztatni. Várakozásuk igazolva lön azon látható csoda által, melynek az első keresztény császár megtérése egyhangulag tulajdonított. És ezen fontos esemény megérdemli, hogy Constantin híres látásának megítélésénél külön észlelés alá vegyük a *zászlót*, az *álmot* és az *égi jelt*.

Egy csodának
várása és hite.

I. A császár szobra, mely Róma közepén fölállítottatott, jobbjaiban keresztet tartott, melynek fölirata fegyvereinek győzelmét és Róma megmentését ezen üdvös jel hatalmának tulajdonítja. Ugyanezen jelvény szentesítette katonáinak fegyvereit; sisakjukon és pajzsukon a kereszt fénylett, zászlójukba a kereszt volt beszőve. De a főzászló, mely a kereszt diadalát hirdette, *Labarum*-nak neveztetett, mely homályos szónak eredetét

A *Labarum*
vagy a ke-
reszt zászlaja.

hiába keressük a világ minden nyelvében. A selyem lobogó, mely a kereszt nyeléről lefüggött, az uralkodó fejedelemnek és gyermekeinek képével volt kivarrrva. A zászló arany koronában végződött s ennek közepén ama titokteljes monogrammm foglaltatott, mely a kereszt alakját s egyszersmind Krisztus nevének kezdőbetűit jelentette. A Labarum őrzése ötven testőrré bízott. Ezeknek hivatásával számos kitüntetés és előny volt összekötve, és némely szerencsés véletlen azon hitet idézte elő, hogy a Labarum őrei kötelemük teljesítése alkalmával fegyver által meg nem sérthetők. A császárok, kik Constantin példáját tiszteletben tartották, minden hadjáratuk alkalmával a kereszt zászlót lobogtatták; de midőn Theodosius utódai többé nem vezérelték személyesen hadseregüket, e zászló a konstantinápolyi palotába helyeztetett. Még van egy érem Constantin császártól melyen a Labarumot következő szavak kísérik: „*Ezen jelben győzni fogsz.*“

Constantin
álma.

II. Egy azon korbeli író teljes határozottsággal azt állítja, hogy azon éjszaka, mely a Maxentius elleni ütközetet megelőzte, Constantin álmában intelmet kapott: miszerint katonáinak pajzsára irassa az *Istennek mennyei jelvényét*, Krisztus nevének szentelt monogrammját; a császár az ég parancsát hiven teljesítette, s bátorsága és engedelmessége határozott győzelem által lőn megjutalmazva a milviai hidnál. A diadaliv, mely három évvel később emeltetett, kétértelmű nyelven azt hirdette, hogy „lelkének nagysága és az istenség ösztöne által megmentette és megboszulta a római respublicát.“

Egy kereszt
megjelenése
az égen. K.
u. 338.

Eusebius keresztény meséje, mely huszonhat év mulva merült fel, eredetileg azon álomból származhatott. Azt állítják ugyanis, hogy Constantin egyik hadjáratában a kereszt világos győzelmét saját szemével látta az égen ezen aláírással: „*e jelben győzni fogsz.*“ E bámulatos tárgyat az égen az egész hadsereg és maga a császár is megcsodálta; de bámulatát a bekövetkezett éji látomány hitté változtatta. Szemei előtt Krisztus jelent meg, és a keresztnek ugyanazon égi jelét mutatván neki, Constantint arra intette, hogy hasonló zászlót ragadjon, és győzelme bizonyos lesz. Eusebius a helyett, hogy bizonyosságul annyi előtanunak, e hallatlan csoda szemlélőinek nyilatkozatát kihallgatta és följegyezte volna: egy igen különös tanúság idézésével elégszik meg, s azt állítja, hogy az elhunyt császár sok évvel

ez esemény után társalgás közben maga beszélte el neki e rendkívüli jelenetet, és hogy ennek valóságát ünnepélyes esküvel is bizonyította. De ez indokolás megbízhatósága nem élte túl a fláviai család hatalmát, s a keresztények azon korban, mely Constantin megtérését közvetlenül követte, nem vették figyelembe amaz égi jelt.

A jelenkori protestans és bölcész olvasók hajlandók lehetnek azt hinni, hogy Constantin saját megtérésének elbeszélésében, ünnepélyes és meggondolt hamis esküvel világos igazságtalanságot bizonyított. Meglehet annak kijelentésétől sem fognak tartózkodni, hogy őt a vallás választásában egyedül az érdek vezérelte, és hogy ő — egy nem avatott költő szavai szerint — az egyház oltárát alkalmas zsámolyul használta, hogy a birodalom trónjára léphessen. E kiméletlen következtetés azonban nem egészen jogosult. A személyes érdek gyakran nemcsak tetteinknek, hanem hitünknek is irányt adhat, és ugyanazon földi előnyökkel kecsegtető indokok, melyek Constantin nyilvános magatartására és nyilatkozataira befolyással birtak, észrevétlenül lelkületét is előkészíthették azon hitnek fölkarolására, melynek hirnevét és szerencséjét köszönhette. Constantinnak látszólagos áhitata — ha kezdetben csak látszólagos volt — az imádság, szokás és példa befolyása által fokonkint komoly hitté és buzgó ájtatossággá érlelődhetett. Az új felekezet püspökei és tanítói hivatalosak voltak a császári asztalhoz, s Lactantius és Eusebius fejedelmük barátai és meghittei közé vétettek föl. De nem is hihetetlen, hogy egy tudományos műveltség nélküli katona elméje meghajolt azon bizonyosságok súlya alatt, melyek egy sokkal fölvilágosultabb korszakban egy Grotius, egy Pascal, vagy egy Locke elméjét is kielégítették, vagy legyőzték. Fontos munkálatai között az éji órákat a szentírás tanulásával és theologiai beszédek fogalmazásával töltötte; de különös előszeretettel viseltetett a sybilliai versek és Virgilius negyedik eclogája iránt. A mantuai költő, negyven évvel Krisztus születése előtt, mintegy Isaiás mennyei mûzsája által sugalva, megénekelte a szűz visszaérkezését, a kigyó elestét, egy istenhez hasonló gyermeknek, a nagy Jupiter sarjadékának közeledő születését, ki az emberiség bűneit kiengesztelendi, s a békés világot atyja erkölccseivel kormányozandja. A költőnek hihetőleg sejtelve se volt a jóslatok e titkos értelméről, melyek egy consul vagy triumvir

Constantin
megtérése
összinté lehe-
tett.

Virgil negye-
dik eclogája.

méltatlan csemetéjére alkalmaztattak ; de ha a negyedik eclogának e ragyogó és igazán találó magyarázata az első keresztény császár megtérését előmozdította : Virgilius megérdemli, hogy az evangelium leghathatós b terítői közé soroltassék.

Constantin
ájtatossága és
szabadalmái.

A fegyelem szigorú rendszabályait, miket a püspökök eszélyessége alkotott, szívesen elengedték a császári megtértek, hogy őt e gyengéd engedékenység által az egyház oszlopául megnyerjék. Constantinnak szabad volt — legalább hallgatag fölmentés útján — a legtöbb szabadalmakat élveznie, mielőtt a keresztények iránt bármily kötelezettséget vállalt volna. Imádkozott a hívőkkel, vitázott a püspökökkel, szónokolt a legfenségesb theologiai tárgyakról, és magát nyilvánosan nemcsak résztvevőnek, de némileg a keresztény titok főpapjának nevezte. Ezen engedékenység azonban igazolható volt, miután a túlságos szigor őt visszatartóztatta volna a keresztény egyházba való belépéstől, s ez esetben a birodalom ura vallás nélkül maradt volna, miután ősi vallásáról már lemondott. Midőn Constantin Rómát utolszor meglátogatta, nem áldozott többé Jupiternek a capitoliumi hegyen. Sok évvel keresztelése és halála előtt kijelentette a világnak, hogy se személyesen nem fog többé megjelenni a bálványtemplomok falai közt, se képét azokban fölállítani nem fogják ; ellenben sokféle érmet és ábrázolatot osztatott ki a tartományokban, miken a császár keresztényi alázattal könyörgő állásban jelent meg.

Keresztelésé-
nek elha-
lasztása egész
halála közö-
ledtéig.

Keresztelésének elhalasztása a régi egyház gyakorlatának elvei által igazolható. A keresztelés szentségét a püspökök rendszeren megyéjük főtemplomában a husvét és pünkösd ünnepei közt lévő ötven nap alatt szolgáltatták ki. E szentség úgy tekintetett, mint teljes és föltétlen bűnbocsánat, mely által a lélek eredeti tisztaságát visszanyerte, s az örök üdvösség ígéretére igényt nyert. Ennélfogva sokan voltak a hívők közt, kik eszélytelennek tartották, hogy ezen üdvös szertartást, mely többé nem ismételhető, elhamarkodják. Halasztás által szabadon merülhettek a világ örömeinek élvezetébe : míg másrészt a föloldozás biztos és könnyű eszközét kezükben tartották. Ugyanazon mérvben, a mint Constantin az igazság ismeretében előhaladott, az erkölcs gyakorlásában fokonkint lejjebb hanyatlott ; s ugyanazon évet, melyben a niceai zsinatot összehitta, legidősb fiának meggyilkolásával szennyezte be. A püspökök, kiket utolsó be-

tegségében Nicomediába hivatott, épületes példát merithettek azon buzgalomból, melylyel a keresztség szentségét kérte és fölvette. A következő zsarnokok azon hiedelemre bátorítottak föl, hogy az ontandó ártatlan vér az ujjászületés vize által elmosatik s a vallásbeli visszaélés veszélyesen aláaknázza az erkölcsök alapját.

A háladatos egyház égis emelte erényeit és mentegezni A keresztény-
igyekezett hibáit azon nagylelkű védnökének, ki a keresztény- ség elterje-
séget a római világ trónjára emelte; és a görögök kik a dése.
szent császár ünnepét megülik, ritkán említik Constantin nevét a nélkül, hogy hozzá tennék: „*az apostolokkal egyenlő.*“ Ha e hasonlat amaz isteni küldöttek jellemeire czéloz, istentelen túlzó hizelgésnek kell azt tartanunk. Ha azonban a párhuzam csak az evangéliumi győzelmek számára és kiterjedésére szorítkozik: Constantin hatása valóban az apostolokéhoz hasonlítható. Azon városokat, melyek templomaik önkénytes lerombolása által buzgalmat tanusítottak, helyhatósági kiváltságokkal tüntette ki, és népszerű adományokkal jutalmazta meg; azonban a kelet új fővárosa azon különös előnyben lelte dicsőségét, hogy bálványimádás által soha se lett befertőztetve. És mivel a társadalom alsóbb osztályát az utánczás hajlama vezérli: a gazdagok megtérését azonnal a tőlük függő sokaság is követte. De Constantin befolyása még hathatósabb volt fiaira és rokonaira nézve, kik már ifjúságuktól fogva beszítették a kereszténység szellemét. A háboru és kereskedelem a szentírás ismeretét a római határokon túl is kiterjesztette, s a barbárok, kik az alázatos és üldözött felekezetet megvetették: mihamar tiszteletre indítottak azon vallás iránt, mely az imént a legnagyobb fejedelem s a föld legműveltebb népe által elfogadtatott.

A római alkotmánynak alaptörvénye volt, hogy minden rangú polgár egyenlőn alá van vetve a törvényeknek, és hogy a vallás A nemzeti
fölközt gondoskodás, a polgári legfőbb tisztviselő jogát és kötelességét képezi. Constantin és utódai nem akarták elismerni, hogy vallás meg-
megtérésük által császári előjogaiknak egyikét eljátszották változtatása.
volna, vagy hogy ők törvényt ne szabhatnának azon vallásnak, melyet védelmeztek és felkaroltak. A császárok még mindig

K. u. 312 – legfőbb törvényhatóságot gyakoroltak az egyházi rend fölött, és
438. Theodosianus codexének XVI-ik könyve több czimben azon hatalmat tárgyalja, melyet ők a katolikus egyház kormányzásában gyakoroltak.

A lelki és földi hatalomnak megkülönböztetése.

De a lelki és világi hatalomnak megkülönböztetése által a kereszténység törvényes intézményül elfogadtatott és megerősített. A legfőbb pontifex — pápa — tiszte Numa idejétől Augustusig mindig a legkitünőbb tanácsnokok által gyakoroltatott, míg végre a császári méltóságba beleolvadt. De a keresztény egyházban, mely az oltár szolgálatát fölszentelt papokra bízta, a császár a többi hívők közé vegyülve foglalt helyet a templomban. A császárt a nép mint atyját tisztelhetette, de ellenben ő fiui kegyelettel tartozott viseltetni az egyház iránt, s a tiszteletnek ugyanazon jeleit, miket Constantin a szentek iránt nyilvánított: a büszke püspöki kar csakhamar a maga számára követelte. A polgári hatalom által tanusított ellenzés vagy megvetés csak az egyházi fegyelem megerősítésére szolgált. A keresztények kénytelenek voltak maguknak tisztviselőket választani, különös jövedelmi forrást szerezni és elosztani, és respublikájuknak benső rendtartását törvények által szabályozni, miket a nép beleegyezése s a háromszáz év gyakorlata szentesített. Midőn Constantin és utódai a keresztény hitet fölkarolták, e hit szabadalmait, nem mint a bizonytalan udvari kedvezményeket, hanem mint az egyházi rend jogos és elidegenithetlen jogait ismerték el és erősítették meg.

A püspökök állása a keresztény császárok alatt.

A katolika egyház lelki és törvényes hatósága tizenhatszáz püspök kezében volt, kik közül ezer a görög, és nyolczszáz a latin tartományokban székeltek. Megyékük kiterjedése különböző és esetleges volt, mely az első térítők buzgalma s a nép óhajta szerint határozottatott meg. A keleten sűrűen feküdtek egymás mellett a püspöki egyházak, míg a nyugaton terjedelmes vidéket birtak. Azonban akár egy egész tartományra terjedt, akár csak egy városra szorítkozott megyékük határa: mindnyájuknak egy és letörölhetlen jellemük volt, mindannyian ugyanazon hatalmakat és szabadalmakat az apostoloiktól, a néptől s a törvényektől származtatták. Midőn Constantin politikája a *polgári* és *katonai* foglalkozásokat különválasztotta: az egy-

házban és államban egy új örökös *egyházi* rend állapotított meg, mely mindig tisztelt, de néha veszélyes volt. Fontos állásuk és tulajdonságaik vázlata a következő főpontokba sorozható : I. A nép általi választás ; II. a fölszentelés ; III. a tulajdon ; IV. a polgári hatóság ; V. lelki büntetések ; VI. nyilvános szónoklat gyakorlata ; VII. törvényhozási gyülekezetek kiváltsága.

I. A választás szabadsága a kereszténység törvényes elfogadása után még sokáig fenállott, és Róma alattvalói az egyházban élvezték a szabadalmat, melyet a respublikában elvesztettek, hogy tisztviselőket válaszszanak, kiknek engedelmeskedni tartoztak. Mihelyt valamely püspök szemét behunyta, a metropolita egyik suffragánusát bizta meg, hogy az üres széket ideiglenesen töltsse be, és a jövő választást készítse elő. Szavazási joggal birtak : az alsóbb rendű papság, mely legjobban ismerte a kijelöltek érdemeit ; a tanácsnokok vagyis a város nemesei ; s végre az egész nép, mely a kitűzött napon még a legtávolabbi helyekről is nagy számmal gyülekezett össze. E választások többnyire zajosak, és néha vérengzők voltak, a meny nyiben gyakran önző érdekek, szenvedély vagy hűtlenség, szinlelés vagy titkos megvesztegetések sugallták az apostolok utódainak választását. A püspöki kar azonban megtagadhatta a méltatlan választottak fölszentelését, s a vetélkedő felek dühe néha még szívesen is fogadta részrehajlatlan közbenjárását ; de a vallásos rendtartás alapföltételül el volt fogadva, hogy egy orthodox egyházra sem lehetett a püspököt ráerőszakolni az egyház tagjainak beleegyezése nélkül. A császárok tiszteletben tartották az egyházi választások eme szabadságát, és míg ők az állam és hadsereg tisztségeit szabadon osztogatták és fölvtették : másrészt megengedték, hogy tizennevezszáz örökös tisztviselő a nép szabad választása útján jusson hivatalába.

1. A püspökök választása.

II. Egyedül a püspökök birtak a *lelki* nemzés — generáció — hatalmával, s erendkívüli kiváltság bizonyos mértékben kárpótlásul szolgálhatott a rideg nőtlenségért, mely kezdetben erényül és kötelességül rovatott rájuk, míg végre határozott kötelezettséggé lett. A katolikus papságot a császárok minden magán és közszolgálat, minden helyhatósági kötelezettség és minden személyes és

2. A papok fölszentelése.

közdózásoktól fölmentették, melyek polgártársaikat elviselhetlen súlylyal terhelték. A papság neve és szabadalmi sok ájtatos testvériségekre is kiterjesztettek; s a barátok rajai, melyek a Nilus partjain támadtak, elárasztották és besötítették a keresztény világot.

3. A tulaj-
don. K. u. 313.

K. u. 321.

III. A milánói rendelet nemcsak az egyház békéjét, hanem jóvedelmét is biztosította. A keresztények nemcsak mindazon javaikat vissza kapták, melyeket Diocletian üldöző törvényei tőlük elvettek, hanem azokra is jogos ezimet nyertek, melyeket azóta a tisztviselők elnézése folytán szereztek. A milánói rendelet után nyolcz évre Constantin minden alattvalójának megengedte, hogy javaikat a szent egyháznak szabadon hagyományozhassák, és ők ájtatos nagylelkűségüket haláluk óráján nagy mértékben gyakorolták is. A legdrágább arany- ezüst- selyem- és igazgyöngy- ékitmények ajánlottak föl az oltár szolgálatára, s ezen nagyszerű pompát a biztos és örökös földbirtok támogatta. Kétszáz év alatt Constantintól Justiniaig a fejedelem és nép gyakori és elidegeníthetlen adományai ezer-nyolczszáz birodalombeli egyházat gazdagítottak meg.

4. Polgári
hatóság.

IV. A katolikus papság, mely ítélőszékét a polgári és államtörvények romjain emelte föl, Constantintól szerényen ajándokul fogadta el a független törvényhatóságot, mely az időnek, az eseményeknek és saját iparuknak gyümölcse volt. De a keresztény császárok nagylelkűsége valóban oly törvényes előjogokkal ruházta fel őket, melyek a papi jellemnek biztonságot és méltóságot kölcsönöztek. 1. A zsarnoki uralom korában egyedül a püspökök élvezték azon megbecsülhetlen szabadalmat, hogy még fejvesztési bűnökben is saját társaik ítéltek fölöttük. 2. Házi hatóságot gyakoroltak az egyházi rend fölött. 3. A püspökök ítéleteit a törvény jogérvényesnek nyilatkoztatta, s a bírának meghagyatott, hogy a püspökök végzéseit minden halogatás nélkül végrehajtsák. 4. A menhely régi szabadalma a keresztény egyházakra terjesztetett ki.

5. Lelki bűn-
tetés.

V. A püspök örökös erkölcsbirája volt népének. A vezeklés fegyelme a canoni jogtudomány rendszerébe foglaltatván, szabatosan meghatározta a hitvallás magán és nyilvános kötel-

meit, a bizonyíték rendszabályait, a bűnösség fokozatait s a büntetés mértékét. De ezen lelki fegyelmet lehetetlenség volt végrehajtani, ha a keresztény püspök, ki a tömeg apró vétségeit megbüntette: a tisztviselők nyilvános bűneit és ártalmas gonoszságait kimélte; a tisztviselőket azonban a polgári kormányzat kezelésének ellenőrzése nélkül bevádolni nem lehetett. Ifjabb Theodosius uralkodása alatt, Hercules egyik utóda Synesius ptolemaei püspök legyőzte Andronicus elnököt, a lybiai szörnyet, kit hiába igyekezett hivatalától elmozdítani. Megparancsolta ugyanis a püspök a papságnak, a tisztviselőknek s a népnek, hogy taszítsák ki társaságukból Krisztusnak ellenét; zárják ki házukból és asztaluktól, tagadják meg tőle az élet közönséges szolgálatát, és végre a tisztességes temetést. A reszkető elnök kénytelen volt az egyház irgalmáért könyörögni, és Hercules utóda azon elégtételben részesült, hogy egy földre borult zsarnokot fölemeljen. Ily elvek és ily példák észrevétlenül előkészítették a római pápák diadalát, kik a királyokat lábbal tiporták.

VI. Minden népszerű kormányzat tapasztalhatta a természetes vagy mesterséges szónoklat hatását. A polgári szabadság romlása elhallgattatta az athéni demagógokat s a római szószekeket; a papolás a keresztény istenitisztelet e lényeges alkatrésze a régiek templomában nem volt szokásban, s a fejedelmek füléig soha se hatott a népszerű szónoklat érdes hangja: míg a birodalom emelvényeit a szentelt szónokok nem foglalták el, kik több oly előnnyel birtak, melyek világi elődeik előtt ismeretlenek voltak. Ezen intézmény célja kétségtelenül dicséretes volt, de gyümölcse nem vala mindig üdvös. Midőn a közbékét az eretnokség és szakadás megzavarta: a szentelt szónokok az egyenetlenség és talán a zendülés harsonáját hangoztatták. A latin püspökök szenvedélyes szónoklatán erősen érzik a nyelv és izlés romlottsága, de Gregorius és Chrysostomus beszédeit a legtündöklőbb attikai vagy legalább ázsiai szónoklatokhoz lehet hasonlítani.

6. A nyilvános szónoklat szabadsága.

VII. A keresztény respublica képviselői rendszeren minden évben tavasszal és ősszel egybegyülekeztek, s ezen zsinatokból terjedt el az egyházi fegyelem- és törvényhozás szelleme

7. A törvényhozógyűlekezet szabadalma.

a római világ százhusz tartományába. Az érsekek törvény által fölhatalmaztattak, hogy tartományuk szentelt püspökeit gyülekezetbe hívják, hogy magukviselete fölött örködjének, jogaikat oltalmazzák s azon jelöltek érdemeit megvizsgálják, a kik a megürült püspöki székek betöltésére választattak. A római, alexandriai, antiochiai, carthagói és később a konstantinápolyi primások, kiktől igen számos püspök függött, terjedelmesb gyülekezeteket hívhattak egybe; de a nagy és rendkívüli zsinatok összehívása egyedül a császár előjoga volt, s a katolikus világ egyhangulag alávetette magát az általános zsinat *csalhatatlan* rendeleteinek.

XXI. FEJEZET.

Az eretnekség üldözése. — A donatisták szakadása. — Az ariáni czivódás. — Athanázius. — Az egyház és birodalom zilált állapota Constantin és fiai alatt. — A pogányság türése.

A háladatos egyház tetszése megszentelte azon fejedelem emlékét, ki a papság szenvedélyeinek tért engedett, és ennek érdekeit előmozdította. Constantin adott neki biztonságot, jólétet, kitüntetések és szabad tért a boszúra; s az orthodox hitnek föntartása úgy tekintetett, mint a polgári tisztviselőségnek legszentebb és legfontosabb kötelme. A milanói rendelet, a türelemnek e nagy szabadságlevele, minden római polgárnak szabad vallásgyakorlatot engedett; de e megbecsülhetlen szabadság csakhamar megsértetett: az igazság ismeretével a császár az üldözés mérgét szivta be, s a katolikus egyháztól eltérő felekezetek, a kereszténység diadala által megszomorítottak és elnyomottak. Constantin határozottan eltiltotta az eretnekek gyülekezeteit, és közvagyonukat az államszükségeire, vagy a katolikus egyház hasznára fordította. Ezen felekezetek Samosata Pál hívei: a montanisták, a novatiánok, a marcionisták, a gnosticusok és a manichaeánok voltak. De mielőtt egyik némelyeket ezek közül elkárhoztatott volna: vallásos elveiket polgári tisztviselők által megvizsgáltatta. A császár csakhamar meggyőződván arról, hogy az eltérések nem igen lényegesek, a novatiánusoknak megengedte, hogy Konstantinápolyban templomot építsenek.

Maxentius legyőzése után, meglepetéssel tapasztalta Constantin, hogy Afrika nagy tartományai Cyrenetől egész Hercules oszlopáig vallásos meghasonlással vannak megzavarva. A

Az afrikai
meghasonlás.
K. u. 312.

megosztlás forrása a kettős választásból származott a carthagói templomban, mely a nyugati egyházi trónok közt, rangra és gazdagságra nézve a második volt. Caecilián és Majorinus volt a két vetélkedő afrikai főpap; de ez utolsónak halála hamar helyet csinált Donátusnak, ki fensőbb képességei és szinleges erkölcei által leghatalmasb támasza volt pártjának. Kölcsönös szemrehányásaikból méltán következtethető, hogy az elrendelt üldözés még inkább elkésztette az afrikai keresztények buzgalmát a nélkül, hogy szokásaikat megváltoztatta volna. A szigorú vizsgálat öt bíróság előtt történt, és három évnél tovább tartott; az egyenlő ítélet kedvező volt Caeciliánra nézve, ki a polgári, valamint az egyházi hatalmak által valóságos és törvényes afrikai primásnak egyhangulag elismertetett, a donatisták fővezérei pedig számkivetésre ítéltettek.

A donatisták
szakadása K.
u. 315.

Ezen esemény oly jelentéktelen, hogy alig érdemelne helyet a történelemben, ha egy nevezetes szakadásnak nem lett volna szülője, mely az afrikai tartományokat három századon fölül sanyargatta, és a mely csak a kereszténység megsemmisítésével együtt szűnt meg. A szabadság és rajongás hajthatlan buzgalma lelkesítette a donatistákat, hogy visszautasítsák az engedelmességet azon bitorlók iránt, kiknek megválasztásukat kétségbe vonták, és lelki hatalmukat tagadták. Egész meghittséggel, és csaknem elragadtatással állították, hogy az apostoli örökség megszakított; hogy Európának, és Ásiának minden püspökei a bűn és szakadás ragálya által megrontattak; és hogy a katholika egyház előjogai csupán az afrikai hívők azon kiválasztott részére vannak szorítva, a mely hitének és egyházi fegyelmének feddhetlenségét fenntartotta. Valahányszor egy új megtértet szereztek, azt újra megkeresztelték, és fölszentelték, mivel e szertartásokat az eretnekek és szakadók kezeiből érvényteleneknek nyilvánították. A püspökök, szüzek, sőt gyermekek is nyilvános vezeklésre kényszerítették, mielőtt a donatisták községébe fölvétettek volna. A katholikusoktól elfoglalt templomokat előbb megtisztították, a pallózatot felmosták, a falakat levakarták és az oltárokat elégették. A polgári és egyházi törvények által elítélve, Numidiában tartózkodtak, hol négyszáz püspök ismerte el a donatista primás törvényhatóságát.

A szenthárom-
sági viszály.

A donatisták szakadása csupán Afrikára szoritkozott: de a szentháromsági viszálynak sokkal könnyebben terjedhető go-

noszsága fokonkint a keresztény világ minden részébe elhatott. Az előbbi esetleges vita volt, melyet a szabadsággi vizsgálás idézett elő; az utóbbi magas és titokteljes fogalomharcz, mely a bölcészetteli visszaélésből származott. Constantin korától kezdve egész Theodorig a rómaiak és barbárok világi érdeke mélyen beszövedött az ariánok theologiai vitái közé. A történész tehát félrelebbentheti a szentség fátyolát, hogy előadja az ész és a hit, a tévedés és a szenvedély előhaladását Pláto iskolájától kezdve a római birodalom hanyatlásáig és bukásáig.

Pláto szelleme elég merész volt, hogy az istenség titoktel- Pláto rendsze-
jes természetének kutatására vállalkozzék. Midőn elméje a min-re.K előtt 360.
denség első ön-létü szükségszerű okának magasztos szemléletéig
föllemelkedett: az atheni bölcsem nem birta fölfogni, hogy önlényé-
nek ezen egyszerű egyetlensége *hogyan* engedhette meg a kü-
lönálló és egymásután következő eszméknek határtalan külön-
bözőségét, mely az értelem világ mintáját képezi; *hogyan* tudta
ezen tisztán test nélküli lény e tökéletes mintát életbeléptetni,
és a durva és független chaost plastikai kézzel rendezni. A hasz-
talan remény, hogy e nehézségeket, melyek az emberi ész
gyenge hatalmát mindig el fogják nyomni — mellőzni nem lehet,
vezethette Plátót oda, hogy az isteni természetet háromféle vál-
tozatai szerint: az első ok, az ész vagy *Logos*, és a világ lelke, A Logos.
vagy szelleme szerint szemlélje. Költői képzelete ezen természet
fölötti eszméinek néha határozott és élő létet adott; a három
archi- vagy ős-elvet három isten által képviseltette, kiket egy-
mással titokszerű és kifejezhetlen nemzési kötelék csatolt egybe;
és a Logos különösen úgy tekintetett, mint fia az örökkévaló
atyának, a világ teremőjének és kormányzójának. Ilyenek vol-
tak a titkos tanok, melyeket az akademia kertjeiben ovakodva
suttogtak, és a melyeket Plátónak későbbi tanítványai szerint,
csupán harmincz évi szorgalmas tanulás után lehetett meg-
érteni.

A macedoniak fegyvere a görögnyelvet és tudományt elter- Tanított az
jesztette Ásiában és Egyiptomban, és Plátónak theologiai rend- alexandriai is-
szere, kevesebb tartózkodással és talán némi javítmányokkal kolában K. e.
előadatott a híres alexandriai iskolában. A ptolemaeusok meghit- 300 évvel.
ták a zsidókat, hogy telepedjenek le az új fővárosban. Mig a
nemzet zöme a törvényes szertartásokat gyakorolta, s a keres-
kedés nyereséges foglalkozásait követte: néhány szabadabb

szellemü zsidó a vallásos és bölcsészeti észleléseknek szentelte magát. Ezek szorgalommal művelték és szenvedélylyel vallották magukénak az atheni böles theologiai rendszerét. De nemzeti büszkeségük, korábbi szegénységük nyílt bevallása által lealacsonyított volt: minélfogva az aranyat és ékszer, mit nem ré- giben Egyiptomban loptak, úgy adták elő, mint őseiktől származott szent örökséget. Krisztus születése előtt száz évvel az alexandriai zsidók egy bölcsészeti értekezést adtak ki, mely nyilván Plátó eszméit viszhangoztatta, és a melyet egyhangulag mint Salamon értékes hagyományát és isteni ihletségü bölcsességét fogadták el. Haso- nló egyesülése a mózesi hitnek a görög bölcsészettel jellemzi Philo munkáit, melyek legnagyobb részben Augustus alatt készültek. Az egyetem anyagias szelleme megsértette volna a zsidók buzgalmát, és ezért a *Logos* jellemét Mózes és a Patriarchák Jehovájára alkalmazták, és az Isten fiát a földön látható, sőt emberi alakban mutatták be, hogy azon mindennapi kötelmeket teljesítse, melyeket az egyetemes ok természetével és tulajdonai- val megegyeztetni nem igen lehetett.

Krisztus előtt
100 évvel.

Kijelentetett
Sz. János
apostol által.
K. u. 97.

Plátó ékesszólása, Salamon neve, az alexandriai iskola te-
kintélye, a zsidók és görögök egyetértése még nem birta meg-
állapítani a titokteljes tannak igazságát, és a *Logos* neve és is-
teni tulajdonai mindenkorra összezavartattak volna, ha az, az
utolsó és legkitünőbb evangelistának mennyei tolla által meg-
nem erősítettett volna. A keresztény kinyilatkoztatás, mely Nerva
uralkodása alatt tökéletességre emelkedett, kijelentette a világ-
nak a bámulatos titkot, hogy a *Logos*, mely kezdettől fogva az
Istennel volt, és Isten volt, ki mindent alkotott, és a kiért al-
kottatott minden, megtestesítve vala a nazarethi Jézus szemé-
lyében, ki egy szüztől született s a keresztfán halált szenvedett.
A legrégibb írók azt állítják, hogy ezen örökös alap megállapi-
tásán kívül, az evangeliumi theolognak még azon különös czélja
volt, hogy megczáfolja a két ellenkező eretnekséget, mely az
első egyház békéjét megzavarta. I. Az ebioniták, és talán a na-
zarenusok is, úgy tisztelték Jézust, mint legnagyobb prófétát,
ki természetfölötti erénynyel és hatalommal volt fölruházva s a
ki szüztől születhetett; de makacsul tagadták, hogy mint Logos
vagy Isten fia öröktől létezett és isteni tökéletességgel birt volna.
II. A gnosticusok, kik Docetes elnevezéssel különböztettek meg,
épen az ellenkező túlságba estek: tagadták Krisztus emberi ter-

Az ebioniták
és gnosticusok
vagy docete
sek.

mészetét és istenségét bizonyították. Mialatt Krisztus vére a Kálvária hegyen párolgott, a docetesek azon fellengző mesét találták ki, hogy ő nem született nőtől, hanem a Jordán partján tökéletes emberi alakban szállott le; hogy ő ellenségeinek valamint tanítványainak érzékeivel játékot üzött; és hogy Pilátus szolgálói boszujokat egy szellemi agyrémen töltötték, a mely a kereszten meghalni és harmadnap után föltámadni *látszott*.

Az isteni szentesítés, melylyel az apostol Plátó theologiájá-
nak alapelvét felruházta: arra buzdította a második és har-
dik századbéli tanult megtértteket, hogy csodálják és tanulják
az atheni bölcse iratait, ki a keresztény kinyilatkoztatás meg-
lepő fölfedezéseit oly bámulatosan megelőzte. Az orthodoxok
Plátó tiszteletreméltó nevére hivatkoztak, míg az eretnekek
azzal visszaéltek. A titokteljes *Szentháromság* három isteni sze-
mélyére vonatkozó finom és mély kérdések, azoknak természe-
tét, származását, különbözőségét és egyenlőségét illetőleg, az
alexandriai bölcseészeti és keresztény iskolákban egyenlő hévvel
tárgyaltattak. Ki akarták aknázni a mélység titkait, és a büszke
tanárok megelégedtek a szavak tudalmával; sőt maga a nagy
Athanázios nyíltan kijelentette, hogy a *Logos* istenségének meg-
értésén erőlködött, de minél többet gondolkodott fölötte, annál
kevésbé értette meg; és minél többet irt, annál kevésbé volt
képes kifejezni gondolatait. Mivel ezen nehézségek az alany ter-
mészetéből származnak, ugyanazon legyőzhetlen súlylyal nyom-
ják el a bölcseészeti, mint a theologiai vitatkozót; de nem szabad
elfelejtenünk két lényeges és különös körülményt, mely a katho-
likus egyházat a plátói iskola véleményétől megkülönböztette.

I. Miután a *Logos* a keresztény hitnek, reményének és
vallásos tiszteletnek szent tárgyaúl kijelentetett: a titokteljes
rendszer a római világnak minden tartományában számos és
fokonkint növekedő sokaság által karoltatott föl. Ezen hittan,
melyet kötelesség volt hinni, mely fölött bűn volt kétkedni, és
melyet veszélyes, sőt végzetteljes volt félreérteni: a magán ész-
lelésnek és népszerű beszédnek mind kedvesebb tárgya lett.
Nyolczvan évvel Krisztus halála után a bithyniai keresztények
kijelentették Plinius ítélőszéke előtt, hogy ők az örök és min-
denható Atyának fiát, mint Istent segítségül hívják; és az ő
isteni méltósága minden időben és minden tartományban mind-
annyi felekezetek által megörökítettett, mely felekezetek az ő
tanítványainak nevét elfogadták.

A szenthárom-
ságnak titok-
teljes termé-
szete.

A kereszté-
nyek buz-
galma.

Az egyház tekintélye.

II. A keresztények ájtatossága volt az első körülmény, mely őket a plátonitáktól megkülönböztette; a második az egyház tekintélye, melynek törvényei és előjárói szigorú hatóságot gyakoroltak a hívők véleménye fölött. De a mint a türelmi rendelet kihirdettetett: a háromsági viszály újra föléledt, és Ariusnak az igaz hittől eltérő nézetei csakhamar nyilvános izgatás tárgyát képezték. Vetélytársa Alexander e miatt Arius fölött bíróul tolta föl magát; de e bátor pap püspöke tekintélyének ellene szegült, és a hívők közönségéből kizáratott. Azonban két egyiptomi püspök, hét presbyter, tizenkét diacon, és — a mi csaknem hihetetlennek látszik — hétszáz szűz követte őt. Ásia püspökeinek nagyobbrésze melléje állt, és ügyöket a caesarei Eusebius, a legtanultabb keresztény főpap, és a nicomediai Eusebius vezette, ki államférfiúi tekintélyre emelkedett a nélkül, hogy szent hirnevét eljátszotta volna. Egyházgyülekezetek tartattak Palaestinában és Bithyniában az egyiptomiak ellenében. Ezen theologiai viták magukra vonták a fejedelem s a nép figyelmét, és a hat évi tárgyalások végzései a niceai általános gyülekezet legfőbb tekintélye elé terjesztettek.

K.u.318 – 325.

A Háromság-
nak három
rendszere.

Megjegyzendő: hogy midőn a keresztény hit titkai a nyilvános vitatás veszélyeinek kitétettek, az emberi értelem, az isteni háromságot illetőleg három különböző, bár tökéletlen rendszer felé hajlott, s a vita azt eredményezte: hogy ezen tiszta és határozott értelemben vett rendszerek egyike sem mentt az eretnekség és tévedéstől. Hyeronimus ezeket következőleg írja le: I. Az ariánusok első föltevése szerint a *Logos* függő és önkénytes teremtmény volt, melyet az Atya akarata semmiből hozott létre. A fiu, ki mindeneket alkotott, a világ kezdete előtt teremtetett, de létezése nem volt végtelen. Látható kép volt láthatatlan tökélylyel, ki a világot atyja akarata szerint kormányozta. II. A második állitmány hívői három nevet hallva, három Istent hittek. Szerintük három különböző és végtelen elem, három egykoru és örök lény képezi az isteni lényeket; és ellenmondás lett volna, ha közülök egy nem létezendett, vagy megszűnnék valaha létezni. III. A sabelliánusok az Istent három szóban három nevűnek lenni hitték egy és ugyanazon lényben, ki különféle formákban jelentette ki magát, és a ki különféle tekintetből szemlélhető. E föltevés szerint a *Logos* nem személy többé, hanem tulajdonság, és a fiu név csak képletes ér-

Arianismus.

Három isten-
ség.

Sabellianis-
mus.

telemben alkalmazható az örök észre, mely kezdettől fogva az Istennel volt, s *a kik* által, és nem a *ki* által minden dolgok lettek. Ekként meghányván a theologiai kört, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a sabelliánusok azzal végzik, a mivel az ebioniták elkezdték, és hogy a megfoghatlan titok, mely tiszteletünket fölgerjeszti, nyomozásunkat meghiusítja.

Ha a niceai zsinat püspökei lelkiismeretüknek elfogulatlan érzelmeit követhették volna is: Arius és társai alig ringathattak volna magukat azon reményben, hogy a szavazatok többsége oly föltevés előnyére essék, mely homlokegyenest ellenkezett a katholikus világ legnépszerűbb véleményeivel. Az ariánok hamar észrevették a veszélyt, s a keresztényi mérséklet és kegyesség gyakorlatát ajánlva, oly nagylelkű engedményeket tettek, melyek ellenfeleiket saját elveiknek fölláldozása nélkül kiélegíthették. A győztes fél visszautasított minden ajánlatot, s a visszautasítás az ariánokat az eretnekség bünébe és ennek következményeibe bonyolíthatta. A nicomediai Eusebius levelét nyilván fölolvasták és széjjel tépték, mivel abban elmésen azt nyilvánította, hogy a *homouzion*, vagy egylényegűség teljes el- A Homouzion. lentétben áll theologiai rendszerük elveivel. Ezen szerencsés alkalmat a püspökök fölkarolták, hogy — Ambrozius jellemző kifejezése szerint — „a kardot, melyet az eretnekek a hüvelyből kihuztak, a gyűlölt szörny fejének levágására használják föl.“ A niceai gyülekezet az atyának és fiunak egytermészetűségét megállapította, és e vélemény, mint a keresztény hitnek alapezikkelye a görög, latin, keleti és a protestans egyház beleegyezése által egyhangulag elfogadtatott. De a többséget a három istenes és a sabellián érzelmei ellenkező törekvései két részre osztották. A viták azonban fölfüggesztettek, és mindnyájan belenyugodtak a titokteljes *homouzion* szóba, melyet mind-egyik felekezet saját alapelvei szerint szabadon magyarázott. De az ariánok ellenében a rettenthetlen Athanázius, a tudós naziáni Gregorius és az egyháznak más oszlopai, kik a niceai tannak érvényességét védelmezték: a *lényeg* — *substantia* — kifejezést *a természet* — *natura* — szóval egyértelműnek vették, s azon állítással bátorzkodtak nézetüket támogatni, hogy három ember — egy közös fajhoz tartozván — egy lényegűek vagyis homouzionok egymáshoz. Athanázius életét az ariánok istentelen

örültsége *) elleni kiengesztelhetlen küzdelem elemésztette, de husz éven át még sem szűnt meg az ancyriai Marcellus sabellianismusát védelmezni.

Ariáni hitágazatok.

Az általános zsinat tekintélye, melynek még az ariánok is kénytelenek voltak magukat alávetni, az orthodox fél zászlajára a *homouzion* szó titokteljes jellemét tűzte fel, mely daczára némely homályos vitáknak és éji összeütközéseknek, a hit vagy legalább a szavak egyformaságát lényegesen előmozdította. Az Egyházyeg védelmezői, kik megérdemelték és megnyerték a katolikus czímet, hitük változatlan egyformaságában találták dicsőségüket, és gúnyolva szóltak ellenfeleik ismételt hitváltozásairól. Az ariáni főnökök nyíltsága vagy ügyessége, a néptörvényektől félelem, azok tisztelete Krisztus iránt, az Athanázius iránti gyűlölet, szóval minden emberi és isteni ok oda hatott, hogy néhány év leforgása alatt tizenennyolcz különféle vallás támadt, melyek az egyház megsértett méltóságát megboszuhták. A buzgó Hilárius azt mondja: „Sajnálatra méltó és veszélyes dolog, hogy annyi hitágazat van, a hány vélemény; annyi tan a mennyi hajlam; annyi forrása a rágalmaknak, a hány hibával birunk: mert önkényesen alkotunk hitágazatokat, melyeket önkényesen magyarázunk. A homouziont az egymásután következő zsinatok elvetették, elfogadták és félremagyarázták. És ezen szerencsétlen idők viszályainak tárgya: az atyának és fiunak részletes vagy egész hasonlatossága. Minden évben, nem — minden hóban új hitágazatokat csinálunk a láthatlan titkok megfejtése végett. Megbánjuk a mit tettünk; védelmezzük azokat, a kik megbánták; elkárhoztatjuk azokat, kiket védelmeztünk. Mi, vagy elkárhoztatjuk a mások tanát enmagunkban, vagy a magunkét másokéban; és egymást kölcsönösen széjjeltépve egymás romlását idézzük elő.“ **)

Az ariáni felekezetek.

Nem akarunk e theologiai eltérésekben túláradozni, s részletesen kifejteni a tizenennyolcz hitágazatot, melyeknek szerzői tanítójuknak Áriusnak gyűlöletes nevét megtagadták. Egy különös növény alakját vázolni és fejlődését megjelölni elég mulattató: míg a virágtalan leveleknek, s a gyümölcs nélküli ágak-

*) Ez volt a rendes elnevezés, melylyel Athanázius és követői az ariánokat illették.

**) Hilárius Constantiusához. II. k. 4. 5. fejt.

nak unalmas részletezése az olvasó türelmét hamar kimerítené. Egy kérdést azonban meg kell említenünk, a mennyiben három különféle felekezetet állított elő, melyek csupán a niceai zsinat homouzionja elleni közös gyűlöletben egyesültek. 1. Ha azt kérdezték tőlük: vajjon a fiu *egylényegű-e* az atyával? — tagadólag feleltek. Aetius ki e hitnek buzgó védője volt, ezért az istentagadó előnevet nyerte. Fáradhatlan szelleménél fogva rabszolga, vagy legalább paraszt állásából fokunkint házaló, üstmives, aranymives, orvos, iskolamester, theolog és végre egy új felekezet apostola lett, mely felekezetet Eunomius tanítványának képességei terjesztették el. 2. A teremtó mindenhatóságánál fogva mások *hasonlatosságot* állítottak föl az atya és a fiu között, és a hit elfogadta, mit az ész tagadni nem mert: hogy a legfőbb Isten véghetetlen tökélyeit csak magához hasonlóval közölhette, de lényegük egyenlőségét tagadták. 3. A felekezet, mely a hasonlányeg tanát állította, a legszámosabb volt; véleményüket százötven püspök támogatta negyvenhárom ellenében. A görög szó, melyet a titokteljes hasonlatosság kifejezésére választottak, homouzion volt, és az egyetlen egy betű, mely a homouziont — egylényegű — és homoiuziont — hasonlányegű — megkülönböztette, a legdühösebb viszályokat idézte elő. Néha megesik, hogy egy betűnek hangja a legellenkezőbb eszméket fejezi ki: de a fél-ariánok s a katolikusok közt alig forgott fenn valami észrevehető valóságos különbség. A fél-ariánok egész az egyház ajtajáig haladtak elő, s ezt mégis kiengesztelhetlen gyűlölettel támadták meg.

A nyugat lakói nem bírtak annyi kutató szellemmel mint a keletiek; szenvedélyük nem izgattatott fel oly erősen láthatatlan tárgyak miatt; elméjük nem igen gyakoroltatott a vitakozásokban; s a galliai egyház tudatlanságában oly boldog volt, hogy maga Hilárius, az első általános zsinat után harmincz év múlva sem ismerte a niceai hitágazatot. A latinok az isteni ismeretnek sugarait, a fordítás sötét és kétséges közege által nyerték. De a nyelv szegénysége nem volt mindig képes a plátói bölcsészetnek műszavai helyett, melyek az evangeliumban a keresztény hit titkainak kifejezésére használtattak, egyértelmű igaz kifejezéseket alkalmazni, és a szóhiány a tévedések és zavarok hosszú sorát szülhette. A nyugati püs-

A nyugati vagy latin egyház hite.

A riminii zsinat. K. u. 360.

pökök érzelmei és jelleme a nevezetes riminii zsinatban nyilvánult, mely számra nézve fölülmulta a niceait, a mennyiben

négyszáznál több püspök jött össze Itáliából, Afrikából, Spanyolországból, Gallia-, Britannia- és Illyriából. Az ariánusok csak nyolczvanan voltak, de ügyesség, tapasztalás és fegyelem tekintetében fölülmulták a többséget; vezéreik Valens és Ursacius illyriai püspökök voltak. A zsinat mindaddig nem oszlattatott föl, míg tagjai eszélytelenül alá nem irták az eléjük terjesztett furfangos hitágazatot, melynek értelme nem volt egészen mentt az eretneki szinezettől. Ez alkalommal történt, hogy Jeromos állítása szerint: „A világ magát meglepetéssel ariánusnak találta.“ A hazatért püspökök azonban belátván félreértésüket, újra kitűzték a homouzion zászlaját.

A császárok magatartása az ariáni viszályban.

Igy keletkeztek és haladtak elő azon természetes forradomszerű theologiai vitatkozások, melyek a kereszténység békéjét Constantinnak és fiainak kormányzata alatt megzavarták. De a mennyiben e fejedelmek zsarnokságukat a hitre ép úgy kiterjesztették, mint alattvalóik életére és vagyonára: szavazatuk súlya néha az egyház mérlege felé hajolt, és a menynek királyának előjogait egy földi fejedelem kabinetjében állapították — változtatták — vagy javították meg.

Constantin közönyössége. K. u. 324.

A császár egy ideig hidegen és közönynyel szemlélte a theologiai vitatkozásokat; de a viszályok szünni nem akarván, mérséklő levelet intézett Alexanderhez és Ariushoz, a két vitatkozó fél vezéreihez: melyben fájlalását fejezi ki, hogy a keresztény nép, melynek ugyanazon egy istene, egy vallása és egy szertartása van, jelentéktelen különbség miatt két részre oszlik; és komolyan ajánlja az alexandriai papságnak a görög bölcsesek példáját, kik okoskodásaikhoz ragaszkodnak a nélkül, hogy mérsékletüket veszítenék, és szabadságukat fen tartják a nélkül, hogy a barátságot megsértenék. De egyházi miniszterei csakhamar kiforgatták az államfőnököt részrehajlatlan magatartásából, és felköltötték a hitújonez buzgalmát. Ugylátszik, hogy kedvence Osius, ki hihetőleg elnöke volt a niceai zsinatnak, nyerte meg őt az orthodox felekezet részére; és egy jól kiszámított vád, hogy ugyanazon nicomediai Eusebius, ki most az eretnekeket pártfogolja, rövid idővel az előtt a császárt támogatta: alkalmul szolgálhatott hogy őt az ellenpárt iránt elkeserítse. Costantin helybenhagyta a niceai hitvallást, és kinyilatkoztatta, hogy azok, a kik ama zsinat isteni határozatának ellene szegülnek, számüzetéssel fognak bűnhődni. A

caesarei Eusebius meghajolt, de a nicomediai habozása által csak három hónapra halasztotta el kegyelemvesztését s a száműzetést. Az istentelen Arius, Illyria egyik távoli tartományába száműzetett, személyét és tanítványait pedig a törvény a gyűlöletes biborvörös névvel bélyegezte; iratait lángra kárhoztatták, és halálos büntetés hirdettetett ki azokra, a kiknek birtokában föltaaláttnak.

Üldözi az ariánusokat.

De mivel Constantin eljárását inkább szenvedély, mint elv és az orthodox vezérelte: a császár alig három év leforgása mulva a niceai felekezetet. K. u. 328–337. gyűlekezet után könyörületet tanusított a számkivetett felekezet iránt, melyet titokban kedvencz nővére pártfogolt. A száműzöttek visszahívatnak; Eusebius visszahelyeztetett püspöki trónjába, sőt Arius is tisztelettel fogadtatott; de ugyan azon nap, melyen a konstantinápolyi főegyházba vonulandó volt, meghalt. Halálának borzasztó körülményei gyanut gerjesztettek ellenei ellen. A katholikusok három fő vezetője: az alexandriai Athanázius, az antiochiai Eustathius s a konstantinápolyi Pál különféle vádak alapján száműzetésbe küldettek, az első keresztény császár által, ki a keresztség szentségét a nicomediai arián püspök kezéből vette fel. A gyenge császár daczára annak, hogy Ariust pártfogolta és Athanáziust üldözte: a niceai zsinatot még mindig úgy tekintette, mint a keresztény hit erődjét és saját kormányzatának különös dicsőségét.

Constantin fiai atyjuk példája szerint későre halasztották Constantius az ariánoknak a keresztség föl vételét, és mint ő elég vakmerők voltak itéletet mondani oly titkok fölött, melyekbe szabályszerűleg soha be nem avattattak; e szerint a háromsági vizsálynak sorsa nagy kedvez. K. u. 337–361. részben Constantius érzelmeitől függött, ki a keleti tartományokat örökölte, s az egész birodalom fölötti uralmat megszerezte. Constantius mindig részrehajlással viseltetett Eusebius felekezete iránt, ki atyja végrendeletének szerzője volt; és Magnentius fölötti győzelme még inkább növelte hajlamát, hogy a hatalom fegyverét az ariánok javára használja. Mig a két sereg Mursa sikjain küzdött, és a császár templomba vonulva imádkozott, Valens ariánus megyés püspök jelent meg előtte, és azt állította, hogy a dicső sikert neki egy angyal kinyilatkoztatta. A háladatos császár a sikert a mursai püspök érdemeinek és közbenjárásának tulajdonította, kinek hite az égnek nyilvános és csodálatos helyeslését kiérdemelte. Az ariánok, kik Constan-

tius győzelmét a magukénak tekintették, többre becsülték az ő dicsőségét mint atyjáét. Cyril jeruzsalemi püspök tüstént kigondolt egy mennyei keresztet, mely az olaj-hegyen volt látható, s a melynek fénye egész a pannoniai síkságig hatott.

Ariáni gyüle-
kezetek.

Ammianus, a mérsékelt történész, ki a hadseregben szolgált, és Constantius jellemét tanulmányozta ezt mondja: „A keresztény vallást, mely önmagában nyílt és egyszerű, Constantius az előítélet esztelenségével zavarta össze. A helyett, hogy tekintélyének súlyával a pártokat kiengesztelte volna: szóbeli vitái által még ápolta és terjesztette a különbségeket, melyeket hű kiváncsisága élesztett. A főutakat a püspökök csapata lepte el, kik minden oldalról sietve tolongtak a gyülekezetekre, melyeket zsinatoknak neveztek; és míg ők arra törekedtek, hogy az egész felekezetet saját véleményükre tereljék: a közposták intézménye sürgős és ismételt utazásaik által csaknem tönkre jutott.“ Constantius elméje, melyet se okokkal mérsékelni, se hit által megszilárdítani nem lehetett, az ellenkező szélsőségek borzalma által vakon üzetett a sötét és üres mélységbe; ő az arián és fél-arián érzelmeket hol fölkarolta, hol el-kárhoztatta, és e pártok vezetőit egymásután száműzte, megvisszahíttá. A cél, hogy a keresztény tannak egyformaságát megállapítsa, mindig saját könnyelműségén tört meg; végül azonban utolsó eszközként egy általános zsinatnak összehívását határozta el. Nicomedia földrengés által elpusztítatván, a keleti püspökök Seleutiába, Izauriába utasítottak, míg a nyugatiak Reginiben gyűltek össze. A keleti gyülekezet, négy napi haszon nélküli szóvita után eloszlott. A nyugatiakat Constantius nem engedte széteszlatni, mignem hét hónapi letartóztatás után belegeyezésüket kieroszakolta. Ezután Konstantinápolyban fogadta mind a keletiek, mind a nyugatiak követeit, és azon elégtételben részesült: miszerint a világnak a vallás abbeli megállapítását nyilatkoztassa ki, hogy a fiu az atyához *hasonló* — de nem *egylényegű* — consubstantialis. De az ariánok diadalát az orthodox papság elmozdittatása előzte meg, melyet se megfélemlíteni se megvesztegetni nem lehetett; és Constantius uralma a nagy Athanázius igazságtalan és sikertelen üldözése által lön megdics-telenítve.

Athanázius
jellemé és

Ritkán van alkalmunk akár a munkás, akár a szemlélő életben azt tapasztalni, hogy egyetlen egy szellem mily hatást

gyakorolhat, vagy mily akadályokat győzhet le, ha ez erejét hajthatlanul egy célnak elérésére irányozza. Athanázius halhatatlan neve sohasem választható el a Szent-Háromságnak katolikus tanától, melynek védelmére életének minden percét s minden képességét fölszentelte. Athanázius Alexandernek titkára volt, s a niceai zsinatban összegyűlt atyák bámulattal és tisztelettel szemlélték az ifju diaconnak növekedő erényeit, ki Niceából visszatérése után öt hónapra az egyiptomi érseki trónra emeltetett. E kitünő állást 46 évnél tovább töltötte be, és hosszú igazgatása, az ariánok hatalma elleni örökös küzdelemben folyt le. Ötször üzetett el trónjáról; husz évet töltött számkivetésben vagy mint menekült; s a római birodalom csaknem minden tartománya tanuja volt érdemeinek, vagy szenvedéseinek a homouzion ügyében, melyet úgy tekintett, mint életének egyetlen örömét és foglalkozását, mint kötelemét és dicsőségét. Üldöztetésének viharai közt fáradhatlan munkásságot fejtett ki, féltékenyen őrizve hírnevét és nem törődve biztonságával. Az orthodox iskola úgy tekintette őt, mint a keresztény theologia egyik legpontosabb mesterét, ki e mellett állítólag két világi tudománynak — a jognak és jóslásnak ismeretével birt.

viszontagságai.

K. u. 326–373.

De a mennyiben Athanázius folytonosan el volt foglalva minden rendű emberek előítéleteivel és szenvedélyeivel a szerzetestől egész a császárig: az emberi természetnek ismerete volt első és legfontosabb tudománya. Szelid és tiszteletteljes szilárdsággal jelent meg a fejedelmek udvarában, és szerencsájének változó viszonyai közt sohasem vesztette el barátainak bizalmát, sem elleneinek becsülését.

Az ifju egyiptomi főpap szilárdan ellene szegült a nagy Constantin ismételten kijelentett abbeli akarátának, hogy Ariust a keresztény közösségbe visszahelyezzék. Ellenei azon hirt és gyanút terjesztették el róla, hogy ő a niceai zsinat végzéseit megszegte; hogy a mareoták egyik templomában szentségtörő kézzel egy kelyhet tört el; hogy hat püspököt megkorbácsolt vagy bebörtönöztetett; és a hetediket — Arseniust megölte, vagy legalább megcsonkította. E vádak a caesarei és tyrei gyülekezetekben kellett volna tárgyalni, de ő nem fogadta el a meghívást, míg végre a császár szigorú rendeletének engedve Tyrusba elindult. Elutazása előtt kibékült elleneivel, s az állítólag megölt Arseniust életben vitte magával. A többi vádakra

Athanázius üldöztetése. K. u. 330.

K. u. 335.

nézve bebizonyította, hogy a kérdéses helyeken se kehely, se templom, se oltár nem létezik. Mindamellett az ariánok titokban bűnösnek nyilatkoztatták, és végleges letételre és számkivetésre ítélték őt.

Első számkivetése K. u. 336.

Mielőtt az ítélet kihirdettetett volna, Athanázius egy készen álló hajóra vetette magát, és Konstantinápolyba sietett, hogy fejedelme igazságszeretét megkérlelje és lelkiismeretét fölébreszsze. A császár kezdetben megelégedett azzal, hogy az egyiptomi béke a népszerű főnök eltávozása által biztosított, de az üresedésbe jött érseki széket nem akarta betölteni, s az ítélet, melyet hosszú halogatás után végre kimondott, inkább féltékeny ostracismus volt, mint diestelen száműzés. Azonban a galliai távoli tartománynak vendégszerető Trier városában huszonnyolcz hónapot töltött Athanázius. A császár halála megváltoztatta a közügyek folyamát; a főpap egy tiszteletteljes rendelet által visszahelyeztetett székébe az ifjabb Constantin által, ki tiszteletreméltó vendégének ártatlanságát és érdemét mély érzelemmel fejezte ki.

Visszahelyeztetése K. u. 338.

Második száműzetése K. u. 341.

E fejedelemnek halála Athanáziust újabbi üldözésnek tette ki, s a gyenge Constantius, a kelet fejedelme hamar bűnrészesé lett az eusebiánoknak. Antiochiában 90 eusebián püspök jött össze, kik egyértelmű hitvallást és huszonöt canont állapítottak meg, melyek az orthodox görögök fegyelmi mai napig szabályozzák. E gyülekezetben az is elhatározott, hogy azon püspök, kit valamely zsinat hivatalától megfosztott, csak ugyanazon zsinat által helyeztethetik vissza; e határozat alapján Athanázius ellen a hivatalvesztés újra kimondatott, és helyébe Gregorius emeltetett az érseki székbe. Athanázius ezután három évet töltött Rómában, honnan Constantians által Milanóba hivatott. Ez, miniszterei tanácsára új zsinatot hítt egybe Sardicába, hol kilenczvennégy nyugati, és hetvenhat keleti püspök sereglett össze. De vitatkozásuk csakhamar ellenséges czivódássá fajult, minek folytán az ásiái püspökök Philippopolisba Thráciába vonultak; és a két vetélkedő gyülekezet a lelki mennydörgéseket úgy szórta kölcsönösen egymás ellen, mintha elleneik az igaz isten ellenségei volnának. Határozatait mindegyik fél a maga tartományában kihirdette; és míg Athanáziust nyugaton mint szentet tisztelték: keleten mint bűnöst közborzalom tárgyául tekintették. A

K. u. 346.

sardicai gyülekezet adta első jelét a görög és latin egyház közötti egyenetlenségnek és szakadásnak, melyet a véletlen hitkülönbség és az állandó nyelv-eltérés idézett elő.

Második számkivetése alatt Athanázius a nyugaton gya-
korta bocsáttatott Constans császár személye elé, kit befolyása
által arra birt, hogy atyja buzgalmát és dicsőségét kövesse. A
császár megígérte neki, hogy katonáit és Európa kincseit az
orthodox ügynek szentelendi, és határozott levélben azt jelentette
Constantiusnak, hogyha Athanáziusnak azonnali visszahelyezé-
sége bele nem egyezik, ő maga fogja őt hajóhadával és hadsere-
gével az alexandriai érseki székre és egyházba bevezetni. Con-
stantius engedett, és miután Athanázium székének elfoglalására
ismételve fölszólította, ez Thrácián és Ásián keresztül Antio-
chiába érkezett, hol Constantius által a legszívélyesebben fogad-
tatott. Innen Alexandriába ment; bevonulása diadalmi menet
volt; távolléte és üldöztetése csak annál kedveltebbé tette őt az
alexandriaiak előtt; tekintélye még inkább megszilárdult, és
híre Aethiopiától Britanniáig az egész keresztény világban el-
terjedett.

Visszahelyez-
tetése. K. u.
349.

De az alattvaló, ki fejedelmét a színlelés szükségére kény-
szeríté, sohasem várhat őszinte és állandó bocsánatot: és Con-
stansnak tragikai sorsa hamar megfosztotta Athanázium hatal-
mas és nagylelkű pártfogójától. Romlásán nem egyedül a szen-
teskedő vagy bősziült püspökök titkolódzó gonoszsága dolgozott
többé, kik a hiszékeny fejedelem tekintélyével visszaéltek. Maga
a fejedelem is bevallotta szándékát, melyet oly hosszú ideig el-
fojtott: hogy magán sérelmeit meg akarja bocsolni, és az első
telet, melyet győzelme után Arlesben töltött, azon ellenség
megsemmisítésére fordította, ki reá nézve gyűlöletesebb volt,
mint Gallia legyőzött zsarnoka.

Constantius
neheztelése.
K. u. 351.

Ha a császár szeszélye a respublica legkitünőbb és legeré-
nyesebb polgárának halálát elrendelte volna, a kegyetlen rende-
letet erőszakos és igazságtalan ministerei vonakodás nélkül vég-
rehajtották volna. Az óvatosság, a halogatás s a nehézség, mely-
lyel egy népszerű püspök elítélésében és megbüntetésében eljár-
t: a világ előtt azt tüntette ki, hogy az egyház kiváltságai a ró-
mai kormányzatban ismét fölélesztették a rend és szabadság
érzelmét. A tyrusi zsinat ítétele nyilván sohasem vonatott vissza;
de a nyugati egyháznak ragaszkodása Athanáziumhoz rábirta
Constantium, hogy az ítélet végrehajtását mindaddig fölfüg-

Az arlesi és
milánói zsinat-
tok. K. u.
353 – 355.

geszsze, míg a latin püspökök beleegyezését meg nem nyeri. Az egyházi alkudozás két évet vett igénybe, s a császár és egyik alattvalója közti fontos ügy nyilvánosan tárgyalatott az arlesi és különösen a milanói nagy zsinatban, hol több mint háromszáz püspök gyült össze. E gyülekezet részrehajlatlanságát lassankint aláaknázták az ariánok érvei, a heréltek ügyessége s a fejedelem nyomós sürgetései, ki boszuját méltóságának fölládozásával elégítette ki. A megvesztegetés, az alkotmányos szabadság legcsalhatlanabb jele, sikeresen használtatott; kitüntetések, ajándékok és szabadalmak ajáltattak és fogadtattak el díjul egy püspöki szavazatért, s az alexandriai főpap elítéltetése ügyesen úgy tüntettette föl, mint az egyetlen eszköz, mely a katholika egyház békéjét és egységét helyreállithatja. De Athanázius barátai férfias szellemmel küzdöttek a vallás és igazság örök kötelmei mellett. Kijelentették, hogy se a fejedelmi kegy reménye, se a haragjátóli félelem nem fogja őket arra birni, hogy távollevő, ártatlan és tiszteletreméltó testvérük fölött kárhoztató ítéletet mondjanak. Szavuk tekintélyes és maguktartása tiszteletreméltó volt; de e hosszú és makacs viszályban, mely az egész birodalom figyelmét egyetlen egy püspökre vonta: az egyházi pártok lassankint azon utra tértek, hogy az igazat és igazságot egy sokkal érdekesebb tárgynak vessék áldozatul, annak, hogy a niceai hit rettenthetlen bajnokát megmentseék vagy megbuktassák.

Athanázius
elítéltetése. K.
u. 355.

De az ész szavát a pártoskodó vagy megvesztegethető többség lármája elnémitotta, és az arlesi és milanói zsinatok mindaddig föl nem oszlattattak, míg az alexandriai érseket mind a nyugati mind a keleti egyház ítélete ünnepélyesen el nem kárhoztatta és le nem tette. A távollévő püspökökhez egy beleegyezési minta küldetett el, és mindazok, kik azt aláírni vonakodtak, a császár által azonnal száműzettek. A száműzöttek tiszteletreméltó sorához tartoztak: Liberius római, Osius cordovai, Paulánus trieri, Dionysius milanói, Eusebius vercellaei, Lucifer cagliari és Hilarius poitiersi püspökök. Midőn a római püspök Thráciába száműzetett, a nagy összeg pénzt, mely utazási kényelmére adatott, azon sértő megjegyzéssel küldte vissza: hogy a császárnak és herélkjeinek tán még szüksége leend reá katonáik és püspökeik fizetésére. Liberius és a száz éves Osius határozatát a száműzetés keservei végre megingatták.

Liberius és Osius eleste annál fényesebb világot vetett azon püspökök szilárdságára, kik megtörhetlen hűséggel ragaszkodtak Athanázius ügyéhez s a vallási igazsághoz. Elmés gonoszságú ellenségeik a kitünő száműzötteket a távoli tartományokba széjjel szórták, és számukra gondosan kikeresték a nagy birodalom legelhagyatottabb helyeit. Constantius császár oly szeszélyes volt, és képzelt keresztényi hite oly könnyen megbotránkozott még a legcsekélyebb eltérés fölött is, hogy az *egylényegűség* védelmezőit ép oly buzgalommal üldözte, mint azokat, a kik a *hasonlányegűséget* állították, vagy a kik az isten fiának *hasonlatosságát* tagadták.

A nyugati orthodox püspökök kegyvesztése és száműzése mind megannyi előkészületi lépés volt magának Athanáziusnak romlására. Huszonhat hónapba került, míg őt végre a legálnokabb utakon érseki székéből elmozdítani sikerült. A császár két külön titkár által tudatta vele az ítéletet; de azt végrehajtani nem tartotta tanácsosnak, attól félvén, hogy a nép, mely folytonos ragaszkodással viseltetett Athanázius iránt, ennek védelmére fegyvert ragad. Ennélfogva az egyiptomi hatóságok egyességre léptek Alexandria népszerű vezéreivel, hogy minden ellenségeskedés mindaddig fölfüggesztessék, míg a császár kegyét határozottan meg nem nyerik. Constantius e közben Syrianus vezérlete alatt Alexandriába rendelte a vidéken lévő katonaságot, mely éjfélkor Sz. Theonas templomát megrohanta, hol az érsek a papsággal és a néppel éjjeli ájtatosságait végezte. A bekövetkezett vérengzés a többi templomokban is hasonló vadsággal ismételtetett, és Alexandria lakói négy hónapig nem menekültek a féktelen hadsereg bántalmaitól. Sokan a hívők közül megölettek, a püspökök és papok a legkegyetlenebb bánásmódban részesültek a felizgatott katonák részéről, kik a fölavatott szüzeket mesztelenül megkorbácsolták és megbecstelenítették; a vagyonos polgárok házait kirabolták s a vallásos buzgalom álczája alatt mindennemű kicsapongást büntetlenül üztek. A bitor cappadociai György, megnyervén az ariáni zsinat fölavatását: a vallás, az igazság s az emberiség minden törvényét félrevetette, és Egyiptomnak több mint kilenczven püspöki városában, az erőszak s botrány ugyanazon jelenetei ismételtettek, melyeknek a főváros színhelye volt. A császár bátorkodott szolgáinak eljárását helyeselni, és egy szenvedélyes le-

Athanázius
harmadik ki-
üzetése Ale-
xandriából. K
u. 356.

vélben üdvözölve fogadta Alexandria fölszabadítását, s azon reményét fejezte ki, hogy György magának Alexandernek hírnevét is fölül fogja mulni. Egyszersmind ünnepélyesen kinyilatkozttatta abbeli változhatlan elhatározását, hogy tüzzel vassal üldözni fogja a szerencsétlen Athanázius lázadó pártosait, ki az igazság elől menekülve bűnösségét bevallotta, és ilymódon elkerülte a diestelen halált, melyet annyiszor megérdemelt.

Magatartása.

Azon emlékezetes éjszakán, midőn Syriánus hadai szent Theonas templomára törtek, a boszu és félelem közepette Athanázius arra buzdította a gyülekezetet, hogy énekeljék Dávid zsoltárát, mely Izrael istenének az egyiptomi büszke és istentelen zsarnok fölötti diadalát ünnepli. Midőn az ajtók végre betörtetek: a katonák kivont karddal a szentély felé tolakodtak, mert az arián vezetők azt mondogatták nekik, hogy Athanázius fejét a császár legkedvesebb ajándéku fogadná. A sötétség s a zavar előnyére volt a püspöknek, ki a sokaság által elnyomatott és földre terítettett ugyan, de erejét összeszedte, és azon percztől fogva ellenségeinek szemei elől elveszett, és hat évig áthatolhatlan homályban maradt.

Visszavonulása.

Kiengesztelhetlen ellenének zsarnoki hatalma kiterjeszkedett az egész római világra, s a felbőszült fejedelem az aethiopiai keresztény uralkodókat is hathatós levele által arra kérte, hogy Athanázius még a föld legtávolabbi tartományaiból is kizárassék. A tartományi főnökök és tribunok fölszólítottak, hogy a szökevény püspököt üldözzék; bőkezű jutalmak ígértettek azoknak, kik őt élve vagy halva előkeritenék, másrészt pedig kegyetlen büntetések szabattak azoknak, a kik neki menhelyet adni merésznének. De Thebais sivatagja egy vad és engedékeny fajjal volt benépesítve, mely inkább engedelmeskedett papja rendeleteinek, mint fejedelme törvényeinek. Ezenfölül Egyptom kolostorai magán álló, és elhagyott vidékeken a hegyek csúcsain vagy a Nilus szigetein valának elhelyezve, és Tabenne szentelt kürtje ezrenkint gyűjtötte össze a harczias termetű barátokat, kik a vidéken a földet mivelték, és a kinzó eszközök daczára se tagadták meg nemzeti jellemüket, mely nem engedte, hogy belőlük valamely titkot kisajtoljanak, ha magukat annak föl nem fedezésére elhatározták. Athanázius visszavonultságát, mely egyedül Constantius életével végződött, leginkább ezen barátok társaságában töltötte. Sokoldalu kaland-

jai igen mulattató regény anyagát képezhetnék. E hozzáférhetlen menhely homályából a rettenthetlen főpap folytonos és nyílt háborút merényelt az ariánok pártfogója ellen; nyilvános védírataiban, melyeket a császárhoz intézett, gyakran a mérsékletesség magasztalását szenvedelte, míg ugyanazon időben titkos és heves gúnyirataiban Constantiust úgy tünteti elé, mint gyenge és romlott fejedelmet, családjának hóhérát, a birodalom zsarnokát és az egyház anti-Krisztusát. A győztes fejedelem, ki megfékezte Gallus vakmerőségét és elnyomta Sylvánus lázadását; ki levette Vetranio fejről a koronát és legyőzte Magnentius hadseregét: jólétének magaslatán egy láthatlan kéz által sebet kapott, melyet se meggyógyítani, se megboszulni képes nem volt.

Athanáziusnak és oly sok más tiszteletreméltó püspöknek üldöztetése a keresztényeket méltó felindulásra és elégtelenségre indította. A nép hü püspökeinek elvesztését sajnálta, sa rájuk erőszakolt idegenek miatt választási jogának megsértését panaszkolta. A katolikusok be akarták bizonyítani a világ előtt, hogy főnökeik eretnekségét nem osztják, s ezért nyilvánosan kitüntették elégtelenségüket, vagy végleg különszakadtak ezek közösségétől. Az első mód, mely Antiochiában találtatott fel, sikerre vezetett s a keresztény világban hamar elterjedt. A doxologia, vagy szent ének, mely a szent-Háromság dicsőségét hirdeti, igen finom, de lényeges változatokra alkalmas, és az orthodox vagy eretnek vallás lényege egy szétválasztó vagy összekötő szócska által kifejezhető. Fláviánus és Diodorus váltakozó feleleteket, és rendesebb zsoltár éneklést hoztak divatba. Vezetésük alatt egész sereg barát kerekedett föl a sivatagból, kik mint jól fegyelmezett énekesek Antiochiában a Háromság dicsőségét énekelték, és tanaik tisztasága által felingerelték az ariáni főpapot, ki a tiszteletreméltó Eustathius trónját bitorolta. Az udvar forradalma megsziporította a követelők számát, és néha három négy püspök is követelte ugyanazon város lelki törvényhatóságát. A kereszténység behozatala új okot szolgáltatott a római kormánynak a zsarnokságra és lázadásra: a polgári társadalom kötelékei a vallási pártoskodás dühe által széjjeltépettek, és a tudatlan polgárok, kik tán közönyösen szemlélték a császárok fölemeltetését és bukását, azt képzelték, hogy életük és szerencsájuk egy-egy népszerű egy-

Arián püspökök.

házi érdekével van összekötve. A két fővárosnak, Rómának és Konstantinápolynak példája elének tüntetheti a birodalom állapotát és az emberiség hangulatát Constantin fiainak uralma alatt.

Róma.

I. A római pápa mindaddig, míg állását és elveit fentartotta, egy nagy nép meleg ragaszkodása által támogatott, és megvetéssel utasíthatta vissza az eretnek fejedelem kérelmeit, fenyegetéseit és ajánlatait. Midőn a heréltek Liberius száműzetését titokban elhatározták, a legnagyobb óvatossággal jártak el. E püspök éjjélkor erős őrizet alatt vitetett el, mielőtt a római nép megütközése dühösséggé fajult volna. A mint azonban Thráciában lett száműzetését megtudták, összesereglettek és nyilvános ünnepélyes esküvel kölcsönösen lekötözték egymást, hogy sohasem hagyják el püspöküket, és sohasem ismerik el a bitor Felixet, kit a heréltek befolyása szabályellenesen választott meg, s ki a fel nem avatott palota falai közt szenteltetett föl. Midőn Constantius két év múlva meglátogatta Rómát, a tanácsnokok és előkelő polgárok nejei azon kéréssel járultak hozzá, hogy Liberiuszt helyezze vissza püspöki székébe. A császár, hajthatlan elhatározásukat csodálva, beleegyezett, hogy Liberius és Felix békés egyetértésben kormányozzák illető megyéjüket. A császár válasza a circusban nyilvánosan felolvastott, de egyszerre ezer torokból ezen felkiáltás hangzott: „Egy Isten, egy Krisztus, egy püspök.“ A római nép buzgalma később annyira terjedett, hogy Felixet a városból kiűzván, hiveit nyilvános helyeken, sőt még a templomokban is leöldösték; és Róma, a keresztény püspök visszatérése után, Marius mézárlásának borzasztó képét és Sulla proscriptióit újította meg.

Konstantinápoly.

II. Daczára a kereszténység gyors előhaladásának, Rómában, Alexandriában és a birodalom más nagy városaiban a hitetleneknek még mindig erős és hatalmas pártjuk volt, mely az egyház boldogulását irigy szemmel nézte, s annak theologiai viszályait nevetségessé tette. Egyedül Konstantinápoly élvezte az előnyt, hogy a hit kebelén született és nevelkedett föl. A kelet fővárosa sohase szennyeztetett be bálványimádás által, s az egész nép mélyen beszította azon nézeteket, erkölcsöket és szenvedélyeket, melyek az azon korbéli keresztényeket az emberiség többi részétől megkülönböztették. Alexander halála után a püspöki szék Pál és Macedonius közt vita tárgya lett. Mindketten

megérdemelték e kitünő állást, de Pálnak azon előnye volt, hogy előbb választatott meg és jobban ragaszkodott az orthodox hithez. Tizennégy év alatt ötször üzetett el, s a nép erőszaka többször helyezte őt vissza, mint a fejedelem engedélye; és úgy látszott, hogy Macedonius hatalma csupán vágytársának halála által biztosítható. A szerencsétlen Pál megkötözve Mesopotámia homoksivatagjaiba hurczoltatott, hol hat napi étlenség után, Constantius egyik miniszterének Fülöpnek rendeletére megfojtatott. Az elfogatási rendelet előbb Hermogenes lovassági tábornoknak adatott, de a felbőszült nép ezt agyonverte, és holttestét nyilvános meggyalázásnak tette ki. Midőn észrevették, hogy Pált elhurczolták, a tömeg a főtemplom felé sietett, hogy ezen fontos helyet elfoglalja; itt az ariánok a katolikusokkal összeütközvén, háromezerszázötven ember maradt halva. Később Macedonius nagy Constantinnak holt testét a roskadozó kápolnából a szent Acacius templomába vitette. A nép ezt újabbi boszantásnak vette, és azonnal fegyvert ragadva a szentelt helyhez sietett, hol egy egyházi történész bizonyítása szerint: „annyi vér folyt, hogy a templom előtti kutat elárasztotta, melyből a csarnokokba s a szomszéd udvarokba is előzönlött.“

Constantiusnak kegyetlen és önkényes természete, mely Az Ariánok bűn és ellentállás nélkül is elégszer felindult: méltán elkesere- kegyetlensége. dett a főváros zendülései és egy felekezetnek bűnös magaviselete fölött, mely felekezet fejedelme tekintélyével és vallásával dacolni merészelt. A rendes büntetések: a halál, a számkivetés és elkobzás részrehajló szigorral alkalmaztattak; és a görögök még mindig tiszteletben tartják azon két egyházfinak — olvasó és al-diaconnak — emlékét, kik mint Hermogenes gyilkosai Konstantinápoly kapuinál lefejeztettek. Egy rendelet mindazon katolikusokat, kik az ariánokkal közösséget visszautasították, minden egyházi szabadalmaiktól és keresztény jogaiktól megfosztotta; és Macedonius, hogy a homuizont föntartsa, oly kegyetlenségeket vitt véghez, melyek Constantius uralmának gyalázatára szolgáltak. A nőket és gyermekeket erőszakosan megkeresztelték, s az áldozók száját fagéppel tartották nyitva, mialatt a szentelt kenyeret torkukba betömték; a gyenge szűzek emlőit vagy tüzes tojáshéjjakkal égették, vagy embertelenül éles és erős kötelekben összeszorították. Macedonius elha-

tározta, hogy a novatiánokat vagy megtéríti, vagy kiirtja; és e végre négyezer főből álló hadtestet rendelt ki ellenük, de a nép ellenszegült, s az összeütközésben — néhány szökevény kivételével — az egész hadtest a csatatéren halva maradt. Constantius utóda azt mondja: „A befogottak, üldözöttek és számkivetettek száma igen jelentékeny volt. Az ugynevezett eretnekek közül egész tömegek mészároltattak le, különösen Cyzicusban és Samosatában. Paphlagoniában, Bythynia — Galatia — és sok más tartományban egész városokat és falvakat elpusztítottak és végkép lerontottak.“ *)

A donatisták és circumcelliónok forradalma és dühössége. K. u. 345. stb.

Mig az ariáni viszály lángjai a birodalom életerejét fölemésztették: az afrikai tartományokat a circumcelliónok, a donatisták egyik vad felekezete nyugtalanította. Constantin törvényeinek szigorú végrehajtása, és fiának Constansnak az egyház egyesítésében tanusított bátor erőlködései a kölcsönös gyűlölet érzelmeit még inkább elkeserítették. Numidia és Mauritánia vad lakói felindulással fogadták püspökük száműzését, templomaik lerontását és titkos gyülekezeteik megszakítását. A donatisták szülőföldjükről elüzve a getuliai sivatagokba vonultak, a hol tétlenségben és rablással töltötték életüket. A circumcelliónok vezérei a „szentek hadnagya“ czímet vették fel, és karddal s lándzsával fölfegyverkezve „Dicséret az Istennek“ kiáltással rettegést gerjesztettek Afrika fegyvertelen tartományaiban. Leégették a falvakat, melyeket kiraboltak, és mint féktelen zsarnokok urkodtak a védtelen tartományokban. A katonasággal gyakran megütköztek s azt többször le is győzték. A fegyveresen elfogott donatistákkal úgy bántak mint a pusztá vadállataival, és a visszatörlesztés mértéke gyors arányban növekedett, mely a forradalom borzalmaival még súlyosabbá tette, s a kölcsönös bocsánat reményét is kizárta.

Vallásos öngyilkosságaik.

E rendetlenségek a vallási zsarnokság természetes következményei voltak; de a donatisták dühét még egy rendkívüli esztelenség is táplálta. Sokan e vakbuzgók közül borzalommal viseltettek az élet iránt, s a martyrság után vágyakodtak. Megtámadták a pogányok templomait, hogy ezek boszut álljanak rajtuk; betolakodtak a törvényszékek elé, s a megrémült bírót arra kényszerítették, hogy őket tüstént kivégeztesse; megállítot-

*) Julián Epist. 53. p. 436.

ták az utasokat a nyílt utakon, és halálfenyegetéssel azon sa-
játságos kegyet erőszakolták ki tőlük, hogy őket a martyrság
dicsőségében részesítsék. Midőn minden forrást kimerítettek,
egy meghatározott napot tűztek ki, melyen rokonaik és testvéreik
jelenlétében valamely magas köszikla tetejéről a mélységbe fog-
nak zuhanni. E kétségbeesett hitbuzgók tényeiben a részrehaj-
latlan bölesész azon hajthatlan szellem befolyását és legnagyobb
túlzását fedezheti fel, mely eredetileg a zsidó nemzet elveiből
és jelleméből származott.

E benső megoszlás, mely az egyház békéjét megzavarta, A keresztény
és diadalát elhomályosította: megerősítette a pogány történész- felekezetek
nek erre vonatkozó megjegyzését, és igazolásául szolgált egy általános jel-
tiszteletreméltó püspök sajnálkozásának. Ammianust a ta- leme. K. u.
pasztalás arról győzte meg, hogy a keresztényeknek egymás 312 - 361.
elleni ellenségeskedése még a vadállatoknak az ember elleni
dühét is fölülmulta; és naziáni Gergely szenvedélyes ko-
molysággal panaszkodik, hogy a mennyei királyságot a viszály
zürtömeggé, éji zivatarrá és pokollá változtatta.

Egy jelenkori író, ki méltó öntudattal tehetette saját törté- A pogányok
nelme elé a politikai és bölesészeti tiszteletreméltó czimet, Mon- türése.
tesquieu félénk eszélyét azzal vádolja, hogy elmulasztotta a bi-
rodalom hanyatlásának okai közt Constantin azon törvényét
előszámlálni, mely a pogány isten-tisztelet gyakorlatát határo-
zottan elnyomta és alattvalóinak jelentékeny részét papok, tem-
plomok és nyilvános vallás nélkül hagyta. E helyett, mi Con- Constantin
stantin eredeti levelét idézzük, melyet a régi vallás követőihez által.
intézett azon időben, midőn megtérését többé nem titkolta,
se trónjának versenytársaitól többé nem félt. Ő a leg-
sürgetőbb kifejezésekkel szólítja és inti a római birodalom
alattvalóit, hogy kövessék uroknak példáját, de egyuttal azt is
kinyilatkoztatja, hogy azok, kik szemeiket az égi világosság
előtt fölnyitni nem akarják: szabadon élvezhetik saját templo-
maikat és saját képzelt isteneiket. A nélkül, hogy ígéretének
szentségét megsértette — a nélkül, hogy a pogányok félelmét
felriasztotta volna: az ildomos fejedelem lassu és óvatos léptek-
kel haladott előre, hogy a sokistenség rendetlen és hanyatló al-
kotmányát aláaknázza. Nehány szigorú föllépését az igazság és
közjó követelményeivel szépítette. Kemény büntetést szabott

a titkos és istentelen jóslat mesterségére; elhallgattatta az oraculumokat, melyeknek csalása és hamissága nyilvánosan bebizonyíttatott; helyeselte a római censor azon rendeletét, melynél fogva több phaeniciai templom a miatt rontatott le, mivel bennük Venus tiszteletére az aljasság minden nemeit gyakorolták. A konstantinápolyi császári város a görög és az ásiái gazdag templomok ragadományaiból ékítettetett fel, a szent tulajdon elkoboztatott, és az istenek és hősök szobrai oly nép közé szállíttattak, mely azokat nem imádása — hanem kíváncsisága tárgyaként szemlélte.

És fiai által.

Constantin fiai — több buzgósággal de kevesebb kimélettel — atyjuk nyomdokain jártak. Constantius neve alatt egy határozott törvény bocsáttatott ki, mely ezt mondja: „Kivánjuk, hogy minden helyütt és minden városban a templomok azonnal zárassanak be, és gondos őrizet fordíttassék arra, hogy senkinek se legyen hatalma vétkezni. Hasonlóképp rendeljük, hogy minden alattvalóink az áldozattól tartózkodjanak. Ha valaki ilyenén büntetést elkövetne, hadd érezze a kard boszuját, és kivégeztetése után javai közhasználatra koboztassanak el. Ugyanezen büntetéseket szabjuk ki a tartományok kormányzóira, ha azok a vétkeket megbüntetni elmulasztják.“ De nagy okunk van hinni, hogy ezen borzasztó rendelet megíratott ugyan, de ki nem hirdettetett, vagy ha kihirdettetett, végre nem hajtatott. Körülbelül négy évvel ezen véres rendelet állítólagos kelte után Constantius meglátogatta Rómát, és egy pogány szónok — Symmachus — azt mondja róla: „Hogy a császár a vesta szűzek szabadságait sértetlenül fennhagyta; Róma nemeseit papi méltóságokkal fölruházta; a nyilvános szertartások és áldozatok szokásos költségeinek fedezésébe beleegyezett, s ha ő maga különböző vallást karolt is fel, sohasem tett kísérletet a birodalomnak a régi szent tisztelettől való megfosztására.“ A tanács még mindig ünnepélyes rendeletek által szentelte meg fejedelmeinek *isteni* emlékét, és maga Constantin holtá után azon istenek közé soroltatott, kikről ő lemondott, és kiket ő életében kigúnyolt. A *legfőbb pápai* czimet, jelvényeket és előjogokat, melyeket Numa behozott és Augustus fölvetett, vonakodás nélkül hét keresztény fejedelem fogadta el, kik több hatalommal voltak felruházva azon vallás fölött, melyet elhagytak, mint a fölött, melyet vallottak.

A kereszténység megoszlása fölfüggesztette a *pogányság* romlását. Azon vallást, mely a birodalomban oly soká uralkodott, még mindig igen sokan tisztelték. Az állam és hadsereg tisztségei még mindig különbség nélkül adományoztattak minden alattvalónak; és a tudománynak, a jólétnek s a bátorságnak jó része a sokistenség szolgálatában állott. Buzgalmukat egy elítélt felekezet ingerlő diadala keltette föl, és reményeik azon alapos bizalom által költettek új életre, hogy a birodalom reménybeli örököse, e fiatal és bátor hős, ki Galliát a barbárok fegyverétől megszabadította — titkon őseik vallását karolta föl.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az első kötet tartalma.

	Lap.
I. FEJEZET: A birodalom kiterjedése és katonai ereje az Antoninok alatt	1
II. FEJEZET : A római birodalom egységéről és benső jólétéről az Antoninok korában	12
III. FEJEZET: A római birodalom alkotmánya az Antoninok alatt	27
IV. FEJEZET: Commodus kegyetlenségei, esztelenségei és gyilkosai. — Pertinax megválasztatása és reform-kísérlete. — Meggyilkoltatása a testörök által	38
V. FEJEZET: A császárság nyilvános eladatása a testörök által Didius Juliánusnak. — Clodius Albinus Británniában, Pescennius Niger Syriában, és Septimius Severus Pannoniában. — Pertinax gyilkosai ellen nyilatkoznak. Polgári háborúk, és Severus győzelme három versenytársa fölött. — A fegyelem meglazulása. — A kormányzat új elvei	46
VI. FEJEZET: Severus halála. — Caracalla zsarnoksága. Macrinus trónbitorlása. — Heliogabalus esztelenségei. — Alexander Severus erkölcei. A sereg kicsapongása. — A római pénzügy általános állapota	53
VII. FEJEZET: Maximin fölemeltetése és zsarnoksága. — Forradalom Afrikában és Itáliában a tanács tekintélye alatt. — Polgári háborúk és zendülések. — Maximin — és fiának, Maximus és	

Balbinnak, valamint a három Gordiánnak erőszakos halála. — Fülöp trónbitorlása és világi játécai	66
VIII. FEJEZET: Persia állapota, miután Artaxerxes az egyeduralmat helyreállította	76
IX. FEJEZET: Germánia állapota a barbárok betöréseig Decius császár idejében	83
X. FEJEZET: Decius, Gallus, Aemilián, Valerián és Gallienus császárok. — A barbárok általános betörése. — A harmincz zsarnok	90
XI. FEJEZET: Claudius uralkodása. — A góthok megveretése. — Aurelián győzelmei, diadala és halála	106
XII. FEJEZET: A hadsereg és a tanács magaviselete Aurelián halála után. — Tacitus, Probus, Carus és fiának uralkodása	119
XIII. FEJEZET: Diocletiánnak és három társának, Maximián — Galerius — és Constantiusnak uralkodása. — A rend és béke általános helyreállítása. — A persa háboru, győzelem és diadal. — A közigazgatás új alakja. — Diocletian és Maximián lemondása és visszavonulása . . .	132
XIV. FEJEZET: Zavarok Diocletian lemondása után. — Constantius halála. — Constantin és Maxentius fölemeltetése. — Hat császár egyszerre. Maximian és Galerius halála. — Constantin győzelmei Maxentius és Licinius fölött. A császárság egyesítése Constantin tekintélye alatt . .	150
XV. FEJEZET: A keresztény vallás előhaladása és az első keresztények érzelmei, modora, száma és állapota	170
XVI. FEJEZET: A római kormány magatartása a keresztények iránt Néro uralkodásától Constantinig	194
XVII. FEJEZET: Konstantinápoly alapíttatása. — Constantinnak és utódainak politikai rendszere. — Katonai fegyelem. — A palota. — A pénzügy. . .	216

XVIII. FEJEZET: Constantin jelleme. — A góth háboru. Constantin halála. — A birodalom fölosztása három fia közt. — A persa háboru. — Az if- jabb Constantin és Constans tragikai halála. — Magnentius bitorlása. — Polgári háboru. — Constantius győzelme	239
XIX. FEJEZET: Constantius egyedül császár. Gallus föl- emeltetése és halála. — Julián veszedelme és föllemeltetése. A sarmata és persa háboru. — — Julián győzelme Galliában	255
XX. FEJEZET: Constantin megtérésének indokai, elő- haladása és következményei. — A keresztény vagy katholika egyház megállapítása és al- kotmánya	266
XXI. FEJEZET: Az eretnekség üldözése. A donatisták szakadása. — Az ariáni czivódás. — Athaná- zius. — Az egyház és birodalom zilált állapota Constantin és fiai alatt. — A pogányság türése	279

Lényegesebb sajtó-hibák.

L a p.	S o r	e h e l y e t t	i g a z i t a n d ó.
7.	14. alul	összeveßsszük	összeveßszük
11.	17. 18. fölül	most az első sat.	most mind a kettő Spa- nyolország uralmát is- meri
11.	19. fölül	Cyrust	Cyprust
30.	13. fölül	tekintettek	tekintettek
33.	3. alul	Commodiusig	Commodusig
143.	6. alul	„dominius“	„dominus“.